

Claus Rønlevs bibliotek

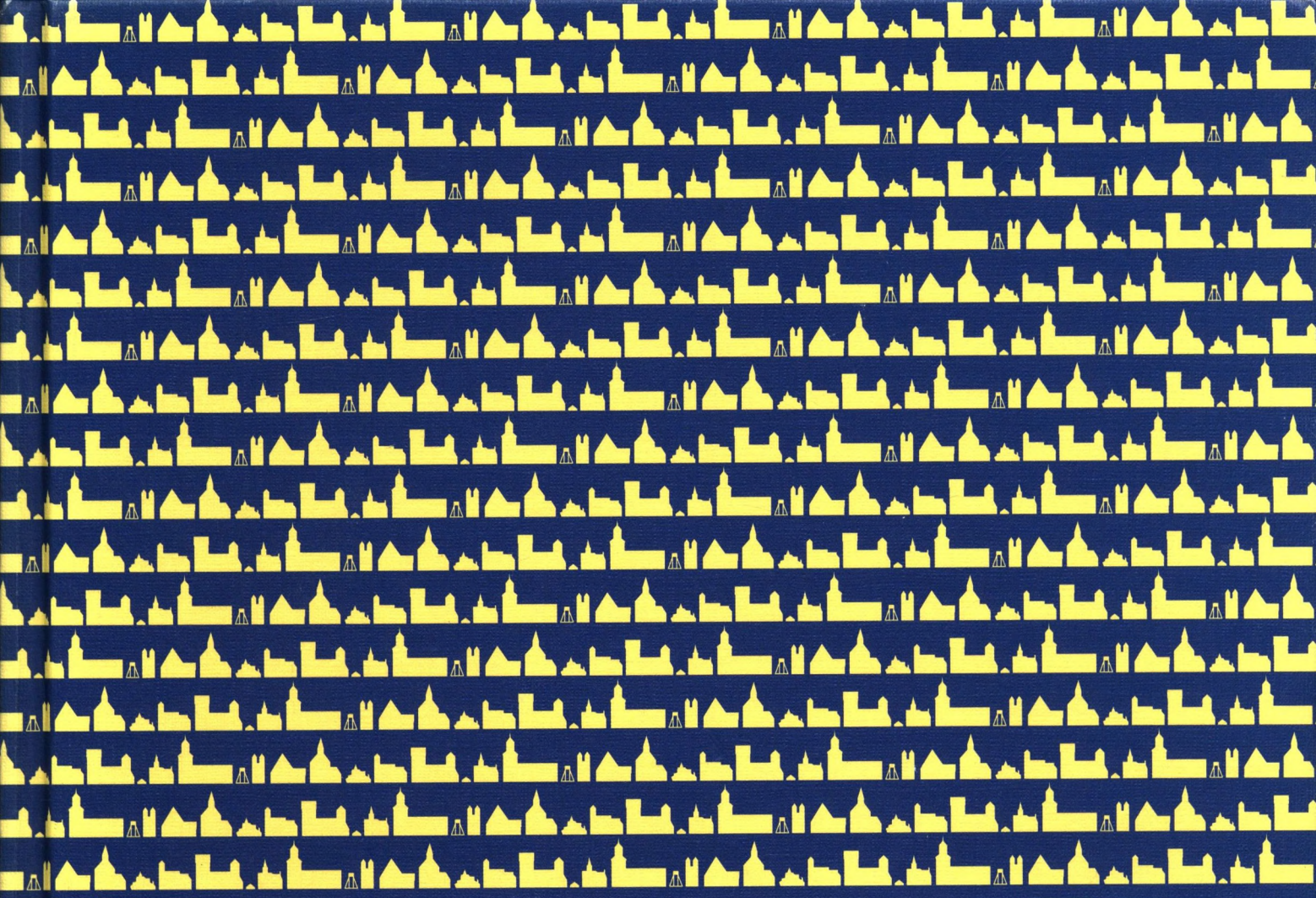
Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Jens Velle og Forlaget Hikuin. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

hikuin

33

hikuin 33

Kirkearkæologi
i Norden

8

Vest-Agder • Norge

2004

hikuin

33

Forlaget Hikuin

2006

hikuin 33

er udgivet af
Forlaget Hikuin
Moesgård
DK – 8270 Højbjerg

Sat med Baskerville og trykt hos
Special-Trykkeriet Viborg a/s
Papir: Satimat 135 g
Indbinding: J.P. Møller, Haderslev
© Copyright Forlaget Hikuin og forfatterne
Redaktion: Jan Brendalsmo, Frans-Arne Stylegar og Jens Velle
Tilrettelæggelse: Ea Rasmussen
Udgivelse: Jens Velle
ISSN 0105-8118
ISBN 87-90814-36-3

Udgivet med støtte af
Kulturministeriets bevilling
til almenkulturelle tidsskrifter
Vest-Agder fylkeskommune
Norsk Institutt for Kulturminnesforskning (NIKU)

Omslaget viser forskellige kirketyper i silhuet. Mål 1:4000.

I rækken »Kirkearkæologi i Norden« er udkommet:

Kirkearkæologi i Norden 1
Århus · Danmark · 1981
Udkommet som hikuin 9 (1983)

Kirkearkæologi i Norden 2
Kalmar · Sverige · 1984
Udkommet som hikuin 12 (1986)

Kirkearkæologi i Norden 3
Åbo · Finland · 1987
Udkommet som hikuin 17 (1990)

Kirkearkæologi i Norden 4
Trøndelag · Norge · 1990
Udkommet som hikuin 20 (1993)

Kirkearkæologi i Norden 5
Viborg · Danmark · 1993
Udkommet som hikuin 22 (1995)

Kirkearkæologi i Norden 6
Skåne · Sverige · 1996
Udkommet som hikuin 24 (1997)

Kirkearkæologi i Norden 7
Grankulla · Finland · 2001
Udkommet som hikuin 30 (2003)

Kirkearkæologi i Norden 8
Vest-Agder · Norge · 2004
Udkommet som hikuin 33 (2006)

Indhold

DANMARK

<i>Ebbe Nyborg</i> : Norges kirker	7
<i>Thomas Bertelsen</i> : Desorienterede kirketårne. Praktiske løsninger og arkitektoniske idealer i senmiddelalderens kirkebyggeri.....	11
<i>Morten Pedersen</i> : Brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift. Aspekter af det slesvigske sognemønsters etablering og udvikling	29
<i>Jes Wienberg</i> : Kirke, kulturarv og konflikt – Mårup på klinten	61

NORGE

<i>Øystein Ekroll</i> : Arkeologi og myter: Om Nidarosdomens historie før 1200	77
<i>Jens Christian Eldal</i> : Det alminnelige og det overraskende i kirkebyggeskikken: to løsninger i det landlige norske Amerika 1892-94	99
<i>Françoise Hanssen-Bauer</i> : Konvensjoner om faste kulturminner: Norges forpliktelse og utfordringer til fagmiljøet	115
<i>Kaja Kollandsrud</i> : Teknologisk kartlegging av norsk polykrom treskulptur fra perioden 1100-1350. Nytt lys på Madonna fra Veldre, Madonna fra Østsinni og Krusifiks fra Tretten	123
<i>Frans-Arne Stylegar og Jan Brendalsmo</i> : Prestbol og prestgjeld på landet i Stavanger bispedømme i middelalderen	145
<i>Christer Westerdahl</i> : Skärgårdskapell i Norden. En kortfattad översikt med några reflexioner	155

SVERIGE

<i>Ronnie Carlsson</i> : S:t Eriks kapell i Uppsala. En preliminär och kort redogörelse för en arkeologisk undersökning 2004	187
<i>Sten Tesch</i> : På fast grund. Om det äldsta stenkyrkobyggandet i Sigtuna	201
<i>Anders Wikström</i> : Den svärfångade kronologin. Om gravstratigrafi och problem med dateringen av Sigtunas tidigmedeltida kyrkor	223

FINLAND

<i>Knut Drake</i> : Åbo domkyrkas första murade sakristia	239
<i>Markus Hiukkanen</i> : Några finska kyrkogravar med pärlor från 1600-1700-talen	249
<i>Jyri Knuutila</i> : Identifieringen av Olavsaltaren i Finland som metodologiskt problem	263
<i>Tanja Ratilainen</i> : The terracotta masks of the Holy Cross Church of Hattula	277
<i>Summaries</i>	293

*Artikler i hikuin 33
blev holdt som
foredrag ved det
syvende symposium
"Kirkearkæologi i
Norden" i
Vest-Agder
6.-9. september 2004
Foto: Jens Velleu*

Norges kirker

Af Ebbe Nyborg

Norges kirker er jo noget meget levende helt op til klodens allerhøjeste nord. Men de er også monumenter over historien, over allerede levet kristendom. De er kulturminder af allerførste rang. Her tænkes naturligvis især på de ældre kirker, på stavkirkerne, Norges enestående bidrag til Europas kulturarv, på stenkirkerne og deres ruiner fra middelalderen samt på de laftebyggede kirker fra 16-1700-tallet.

I proportioner er der vel kun en enkelt norsk kirke, som måler sig med de større vesteuropæiske middelalderkatedraler, Nidarosdomen. Den står til gengæld som hele Nordens hovedkirke med en udsøgt arkitektur og skulptur, hvis europæiske udspring endnu er lidt af en gåde for forskningen. Man kan heller ikke sige, at de gamle norske kirker udmærker sig ved en overvældende mængde og dermed sætter noget gennemgående præg på landskaberne. Dertil har nedrivninger kostet alt for mange gamle gudshuse livet. Som bekendt er der i dag kun bevaret 26 stavkirker ud af de hundreder, som engang stod rundt i dalene.

For at nå frem til helligstederne må man ofte køre langt. Men færdens opbygger en pilgrimmens forventning, der næsten altid opfyldes eller overgås: De gamle norske kirker har en usædvanlig stærk individualitet. Samspillet med naturen er gerne overvældende, ligeledes med den omliggende gårdbebyggelse. En duft af vilde blomster, tørt træ og tjære. Og til dette levende miljø hører altså en 8-900 år gammel kirkebyg-

ning, som i sig rummer mindelser om alle århundredernes idealer for tro, kunst, mode og social anstand. Rigtigt forstået kan disse kirker tilbyde os en dobbelt erkendelse: De kan dels vise, hvor svundne tiders nordmænd søgte deres kontakter og inspiration, dels kan de omvendt anskueliggøre, hvordan man i Norge omsatte impulserne til sine egne stærke kunstudtryk.

Oplevelserne spænder vidt. Helligdommen på Selja overvælder én med sin dramatiske placering ud imod det yderste Atlanterhav, sin klippehule og sin gådefulde historie. Her smager det, som intet andet sted i Norden, af gammel irsk kristendom og mission. Stenkirken i Ulnes ligger anderledes mildt på sin lille odde mellem Valdres' bjergrygge (se fig.), ligeledes den nærliggende stavkirke i Lomen halvt oppe af en uendelig fjeldskråning. I Telemarken står Bø stenkirke højt på toppen af et kegleformet bjerg, som man så ofte ser det i Frankrig. Her har 11-1200-tallets kirkegængere indristet hemmelige runeindskrifter, der ikke så meget har karakter af vor tids respektløse graffiti som af enkle religiøse besværgelser: »Tore Kalv ristede disse runder, må Gud den almægtige hjælpe«. Højt i Troms ligger ved fjorden på Trondenes verdens nordligste middelalderkirke, en vældig og rigt udstyret 'hovedkirke', der har haft til opgave at kristne midnatssolens sameland. På Østlandet forklarer en tilsvarende funktion som hovedkirke, at Ringsaker kirke kan ligge domkirkestor og -rig ved nordenden

*Ulnes kirke i Valdres.
Foto: EN.*

af Mjøsa. Her er attraktionen en overdådigt udskåret flamsk altertavle fra den sidste katolske tid, der endnu i 1600-tallet omtaltes som den skønneste tavle i hele Danmark-Norge.

Dette er selvsagt tilfældige erindringer. Og den samme subjektivitet og ufuldstændighed må gælde det følgende forsøg på samlet at karakterisere nogle af de norske kirkers særlige kvaliteter og den udforskning, de er gjort til genstand for. Jeg skal ikke dvæle længe ved *stavkirkerne*, der jo for længst har tiltrukket sig så stor almen opmærksomhed, at turister kan opkræves en formue ved indgangen. Hovedhemmeligheden om søjlestavkirkernes europæiske eller nordiske ophav er vel endnu ikke rigtigt afklaret. Men det er kendetegnende, at de senere års fremskridt i udforskningen af stavkirkerne især er sket ved at an-

skue dem i en bred sammenhæng. Erla B. Hohlers nylige to-binds afhandling om stavkirkeskulpturen finder, trods alt særpræg, træskæringernes forudsætninger i det kristne Europa, og hun fører stavkirkernes spørgsmål direkte ud på den internationale forskningsscene. Det bliver spændende at se nogle gensvar. Som et eksempel på resultater af en nogen anden art kan nævnes Hans Emil Lidéns minutiøse læsning af kirkeregnskaber fra 16-1700-tallet, der har tilladt ham at påvise konstruktionen for talrige stavkirker på Vestlandet, selv om de nu for længst er nedrevet!

Stenarkitekturen er et ikke mindre væsentligt kapitel. Den romanske arkitektur og skulptur falder stort set i en vestlig og en nordlig del, der har hovedpræg fra England, og en østlig, der især har sit præg fra Syd, hvor Jylland dannede bro for bl.a. rhinlandske og ita-

lienske impulser. På muren af Lunner kirke på Østlandet ser man således udhugget en nærmest lombardisk løve og en rent klassisk kentaur med løftet bue og pil. Overalt, hvor stenarkitekturen fandt udbredelse, udviklede der sig imidlertid lokale stensemesterskoler, hvis arkitektoniske sprog i høj grad er deres eget. Selv i de mest professionelt opførte stenkirker kan man se den hjemlige glæde ved træskæring slå igennem, således i Værnes og Mære i Trøndelag, hvor tagfoden indvendigt prydes med rækker af grotesk udskårne ansigtsmasker – nært beslægtet med stavkirkernes Norges træ- og stenarkitektur må forstås samlet.

I Norge skete overgangen til gotiske stilformer ved Nidarosdomen endnu før 1200 og tidligere end noget andet sted i Norden; ja før den nye franske stil havde krydset Rhinen. Aldrig har Norge været så arkitektonisk ‘moderne’. En forfinet og rigt artikuleret katedralkunst kom til udfoldelse i store dele af landet, indtil Norges nedgang i 1300-tallet satte stopper for næsten alt stenbyggeri. Samlet rummer Norges stenarkitektur fra storhedstiden i 11-1200-tallet en påfaldende spændvidde og en rig udsagnskraft. Dens udforskning er i de seneste år bragt langt af fine kendere som Hans Emil Lidén og Håkon Christie, og den har nydt godt af mange interessante udgravningsresultater. Det står herved klart, at disse, måske lidt underkendte, monumenter rummer et endnu meget større potentiale.

Stavkirkernes og stenkirkernes *middelalderlige inventar* og indretning er vel i højere grad ved at blive opdaget – også internationalt. Især står det nu klart, at kirkerummene i de norske dale har været ‘tidslommer’ for en enestående bevaring. Intet synes nogensinde at være smidt væk! I Hedalen stavkirke har man ikke blot bevaret et helgenskrin fra 1200-tallet med samt den bære, det blev båret rundt på. Man har også taget vare

på en del av de votivgaver (offergaver) i form av små ‘helbredte legemsdele’, som fromme pilgrimme har givet til kirken som tak for en formodet helbredelse.

Den absolut værdifuldeste enkeltgruppe består af udskårne og malede krucifikser og helgenfigurer samt malede alterbordsforsider eller ‘frontaler’. Materialet er meget stort, idet alene de norske alterbordsforsider fra 12-1300-tallet udgør hen ved 30, mens der ingen findes i Sverige, i England to og i Tyskland Danmark blot et fåtal. Det er imidlertid ikke kun mængden i Norge, der forbløffer. Det er ikke mindre farvernes og forgyldningens utrolige bevaringstilstand. Da nogle af disse værker var udstillet i Paris 1968, ville værterne ikke tro, at der virkelig var tale om en så lysende bevaret oprindelig farvepragt.

At få denne norske skat udforsket og synliggjort har fordret et langt og sejt træk. Det var meget klarsynet, at man tilbage i årene o. 1960 etablerede et nært samarbejde mellem kunsthistorien, repræsenteret ved Martin Blindheim, og farvekemien, repræsenteret især ved Unn Plahter. Denne stadig udbyggede brug af naturvidenskabelige metoder har åbnet for megen ny indsigt og har været med til at bringe områdets norske forskningsmiljø helt frem. Jeg husker selv, hvor imponeret jeg var, da det norske frontale-projekt i 1989 inviterede til en konference i Oslo, hvor man faktisk var i stand til at få alle de største navne fra Europa og USA til at møde frem. En af frugterne var naturligtvis, at disse koryfæer herved for alvor oplevede Norges kirkeskatte og derfor de følgende år inddrog og afbildede norske værker i alvernes kunstpublikationer!

I forhold til højmiddelalderens inventar står senmiddelalderens vel lidt blegere, men det har nydt godt af de samme gode bevaringsforhold, også når det gælder farver og malerier på hansatidens altertavler. Det protestantiske inventar i Norges kirker er en

verden af altertavler, prædikestole, stoleværk, altersølv med mere, som overalt rummer en rig personalhistorie og viser os egnens bedste formåen i renæssance-, barok- og rokokostil. Også her er spændvidden slående. På den ene side er baroktidens prædikestole i Bergen og Stavanger vel hele Nordens største og kunstfærdigst udskårne, Stavangers vistnok udført af den skotske billedskærer Anders Lauritsen Smith. På den anden side finder man i afsides dale og fjorde den mest enkle og hjemmestrikkede indretning. Dette skyldes naturligvis mangel på professionelle kunsthåndværkere. I Norge var det ikke ualmindeligt, at præster selv forfærdigede kirkens hovedmøbler. Og det forekom, at altertavlen fik malerierne udført af en forløben polsk maler, der netop kom forbi. Sådanne arbejder har ofte en egen charme. Og de mest betagende og stemningsfulde kirkerum er dem, der har fået lov at henstå nærmest uændrede op igennem 18- og 1900-tallet, blot med lidt opsamlet sommerfuglestøv. Eksempler er den laftebyggede Gaupne kirke ved åbningen til Ljostedalen, og stenkirken i Eidfjord i Hardanger, hvor man endnu kan glæde sig over 1800-tallets hatteknager i form af de mest uregelmæssige grentræer. Nylig afdøde Sigrid Christie, der mer end nogen har fremmet studiet af Norges efterreformatoriske kirkekunst, har i Norges Kunsthistorie 3 (1982) givet et inciterende indblik i emnet.

De nævnte kunst- og arkitekturforskere, og andre med dem, har givet norsk kirkeforskning en placering forrest blandt nabolandenes, først og fremmest ved sin internationale og tværfaglige orientering. Man fornemmer også, at denne forskning netop i disse år høster frugterne af en stor generations indsats. Adskillige yngre er på vej og har allerede vist storartede resultater. Lad mig blot nævne et par banebrydende studier af kirkernes middelalderlige administration og forhold til landskab, bebyggelse, ejere og kirkegængere. Her udfoldes der nye perspektiver, som burde kunne placere kirkerne og kirkeforskerne centralt i et større samarbejde med historikere, teologer, etnologer og folkelivsforskere.

Kirkerne er nøglepunkter i vores kultur. Og samarbejde og venskab kan man aldrig få nok af. Her skal vi fejre og uddybe det frugtbringende nordiske samarbejde, der trives i kirkeforskningen, og som længe har manifesteret sig ved forskermøder som dette i Søgne. Tænk, at vi på dette arbejdsfelt kender hinanden personligt ud over hele Norden, kan trække på hinanden, lade os inspirere og kritisere. Det er ikke alene en personlig glæde og berigelse. Vort samarbejde giver et uvurderligt løft både i forhold til vore hjemlige opgaver og udfordringer, og når vi skal videre ud på den internationale scene og gøre opmærksom på den skandinaviske verdens herligheder.

Desorienterede kirketårne

Praktiske løsninger og arkitektoniske idealer i senmiddelalderens kirkebyggeri

Af Thomas Bertelsen

1. Desorienterede kirketårne

De middelalderlige kirkers orientering i det danske landskab giver sig almindeligvis til kende gennem tårnene, der næsten alle er rejst ved skibets vestgavl. Samme indtryk får man i de enkelte tilfælde, hvor tårnet er opført over skibets vestligste parti.¹ Spredt over det meste af landet optræder imidlertid kirketårne med alternativ placering, eksempelvis ved korets eller skibets langside. Disse desorienterede tårne udgør blot en beskednen men dog bemærkelsesværdig gruppe i det samlede tårnbyggeri (fig. 1).²

2. Udbredelse og placering

Indenfor landets grænser er der bevaret 42 middelalderlige kirketårne med desorienteret placering, men fem er blot bevaret som underdel (fig. 2).³ I København fuldførtes tårnet på nordsiden af Helligåndskirken først ved midten af 1500-tallet, men underdelen er middelalderlig, og de svære mure viser, at det fra begyndelsen var hensigten at bygge i flere stokværk.⁴ Svære mure i bygningsafsnit, der i dag blot udgøres af ét stokværk, angiver også eksistensen af et tårn ved nordsiden af både Karmelitterklosterkirken i Helsingør og Bringstrup Kirke (Ringsted Herred, Sorø Amt). I begge tilfælde bekræftes nedtagne tårnoverdele tilmed af skriftlige kilder.⁵ Om det lykkedes at fuldføre tårne ved langsiden af landsbykirkerne i Mellerup (Støvring Herred, Randers Amt) og Vissing

(Galten Herred, Randers Amt) vides derimod ikke, men våbenhusenes kraftige mure tyder på, at det også her har været hensigten.⁶

Fig. 1. Vilstrup Kirke nord for Ribe, set fra sydøst. Det senmiddelalderlige tårn ved korets nordside har tårnrummet indrettet som sakristi. Det opskålede spir stammer fra nyere tid. Foto: Th. B. 2005.

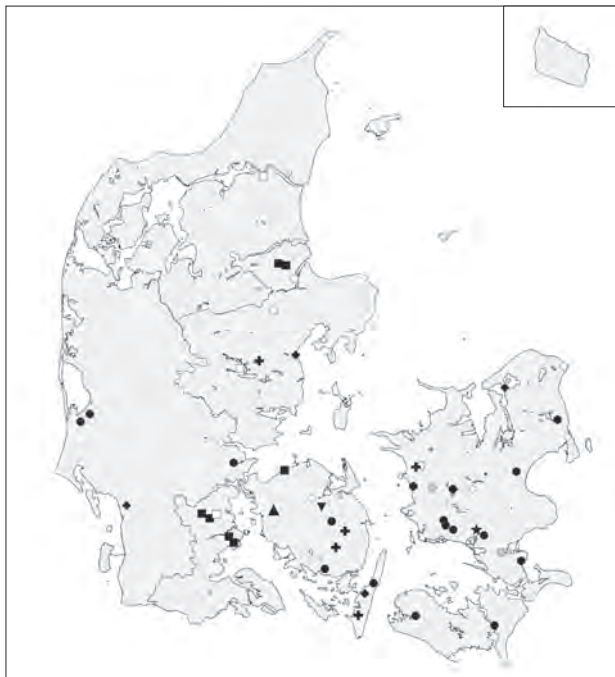

Fig. 2. Udbredelseskort over middelalderlige, desorienterede kirketårne i Danmark med angivelse af de middelalderlige stiftsgrænser. Signaturer: Ved skibets langside (●); ved korets langside (◆); ved korgavlen (■); over sideskib (▼); ved skibets sydvesthjørne (★); fritstående (▲); over romansk bygningsafsnit (+). Tårne, hvis underdele udgør ældre våbenhuse, er markeret med grå signaturer. Nedrevne og delvist bevarede og planlagte tårne er markeret med tomme signaturer. Tegning: Th. B. 2004.

Bemærkelsesværdige svære mure i bygningsafsnit, der i dag identificeres som eksempelvis våbenhuse eller sakristier, kan med tiden udvide gruppen af desorienterede tårne en smule. Derimod er det vanskeligt at øge antallet med nedrevne bygningsafsnit, som både er problematiske at datere og tolke uden skriftlige eller billedlige kilder.⁷ Ved fem kirker taler særlige omstændigheder dog for, at de nu nedrevne tårne må være

bygget i middelalderen. Valfartskirken St. Søren i Gl. Rye (Tyrsting Herred, Århus Amt) nær Skanderborg blev i 1660'erne gengivet med et tårn øst for koret. Ved udgravninger er det påvist, at tårnet har indgået i et stort korafsnit, der næppe stammer fra tiden efter reformationen, hvor kirken reduceredes kraftigt.⁸ Middelalderlige er også et tårn ved korgavlen af Helligåndskirken i Aalborg, hvis tårnrum omtales som et St. Anna Kapel, og et tårn med samme placering ved den nedrevne Tyrstrup Kirke (Sønder Tyrstrup Herred, Haderslev Amt), der kan knyttes til en hel gruppe senmiddelalderlige østtårne på Haderslevvegnen (se kap. 4).⁹ På baggrund af et stort kildemateriale må det også antages, at et desorienteret tårn ved Franciskanerklosterkirken i Odense er opført i middelalderen, og det samme gælder utvivlsomt et tårn ved Dominikanerklosteret i Vejle, hvorom der dog ikke vides meget.¹⁰ Klosterkirken blev nedrevet ved reformationen, men østfløjen, der frem til 1780 fungerede som rådhus, er flere gange fremstillet med et højt kamtakket tårn, der ikke hører hjemme i tidens rådhusarkitektur.¹¹ Foruden disse forsvundne bygningsafsnit viser åbne fortandinger i St. Knuds Kirke i Odense, at der i basilikaens sidste byggefase indgik planer om at opføre et tårn over søndre sideskib, men arbejdet førtes aldrig ud i livet.¹² Inklusiv dette planlagte tårn har 48 kirker i det nuværende Danmark fået et desorienteret tårn i middelalderen. Flertallet ligger i Østdanmark, 17 alene på Sjælland, men også på Fyn og i de østlige dele af Jylland har flere kirketårne fået en afvigende placering. Fænomenet er derimod næsten ukendt i det øvrige Jylland. I Børglum Stift optræder ingen, mens der i Viborg Stift blot kendes ét enkelt.

Som størstedelen af Danmarks middelalderlige kirketårne er de desorienterede tårne alle gotiske.¹³ Fem af tårnene er dog opført over ældre romanske byg-

Fig. 3: Pedersborg Kirke nord for Sorø, set fra vest. Den romanske kirkes placering på et stejlt voldsted har forhindret, at tårnet kunne rejses ved skibets vestgavl. I stedet blev det placeret ved skibets nordside. Foto: Th. B. 1999.

ningsafsnit, der ikke har været disponerede til at bære overdele; tre over et kor og to over en korsarm (fig. 5).¹⁴ Kun i Bårse (Bårse Herred, Præstø Amt) og Sønderup (Slagelse Herred, Sorø Amt) udgøres tårnunderdelene af ældre gotiske bygningsafsnit, våbenhuse, som måtte forstærkes ved ombygningen.¹⁵ Anvendelsen af de ældre bygningsafsnit har her bestemt tårnets placering, men at de desorienterede tårne er rejst ved kirkens langside har ubetinget også størst almen udbredelse. Ved 19 kirker er tårnet placeret ved skibets langside, så tårnrummet kunne fungere som våbenhus eller i sjældne tilfælde som korsarm (fig. 3).¹⁶ Ni tårne er derimod rejst ved langsiden af koret med tårnrummet indrettet som sakristi, mens ti tårne ved korets østgavl enten har tjent som kor, korforlængelse eller som et separat rum uden direkte adgang til den øvrige del af kirken (fig. 1, 9).¹⁷ Det planlagte tårn ved Odense St. Knud har som det eneste været planlagt over et sideskib, og heller ikke tårnet ved Benediktinerkloster-

kirken i Herlufsholm (Øster Flakkebjerg Herred, Sorø Amt), der er opført ud for kirkens sydvesthjørne, har danske paralleller. Det samme gælder tårnet ved Kerte Kirke (Båge Herred, Odense Amt), der er opført som en fritstående bygning i tre stokværk på kirkegården sydvest for kirken (fig. 4). Ved en række bornholmske kirker optræder også fritstående kirketårne, men de dateres trods sparsomme dateringsmæssige detaljer traditionelt til tiden efter 1500-tallets midte.¹⁸

3. Praktiske løsninger

Tårnenes desorienterede placeringer forklares ofte såvel herhjemme som udenfor landets grænser med praktiske omstændigheder.¹⁹ Når tårnet ved den midtsjællandske Pedersborg Kirke (Alsted Herred, Sorø Amt) er rejst ved skibets nordside, skyldes det utvivlsomt, at kirken opførtes på toppen af et snævert voldsted med det romanske skibs vestgavl placeret så tæt på bankens stejle side, at der umuligt kunne bygges et vesttårn (fig. 3).²⁰ Valget af byggegrund er her ekstraordinær, men naturligt kuperet terræn har haft afgørende indflydelse på tårnets placering andre steder.²¹ I enkelte tilfælde kan afvigelsen skyldes, at der ikke har været tilstrækkelig plads til rådighed vest for kirken, hvilket i dag kan være vanskeligt at fastslå. Et desorienteret kirketårn kan også ses i lyset af den besparelse, der ligger i at opføre tårnet i kombination med et af kirkens øvrige bygningsafsnit, hvilket understreges af, at en stor del er kombineret med våbenhuse, der er en langt hyppigere tilføjelse til danske landsbykirker end tårne. Dette økonomiske perspektiv fremføres også ofte udenfor landets grænser, bl.a. i den nordlige del af Polen hvor bykirken i Malbork (Marienburg) har et senmiddelalderligt tårn ved skibets nordside, der samtidig tjener som våbenhus.²² Herhjemme er en sådan dobbeltfunk-

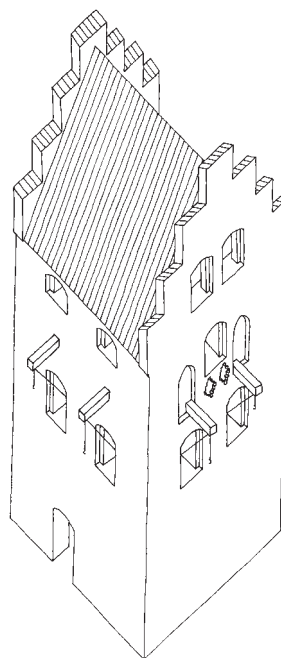

Fig. 4. Tv.: Det fritstående kirketårn i Kerte, set fra nord. Af mellemstokværkets luger er kun vestmurens samt den vestre i nordmuren endnu åbne. De øvrige er bevarede som indvendige nicher. Th.: Rekonstruktion af tårnet med hejsebomme, set fra nordvest. Foto og tegning: Th. B. 2004/2005.

tion særlig illustrativ i det fritstående tårn i Kerte (fig. 4).²³ I hver af mellemstokværkets mure er der indsat to store åbninger, ca. 140x70 cm, som ud fra deres placering lavt over gulvet må opfattes som hejseluger. Etagen må have været indrettet som magasin og har sandsynligvis udgjort kirkeladen, der netop på Fyn grundmurede i middelalderen.²⁴ Der kan ikke påvises spor efter hejsebomme udvendigt i tårnets kalkede facader, men deres tilstedeværelse antydes af, at klokkestokværket mod nord og syd har ganske lave og højsiddende glamhuller, hvis udformning kan være et hensyn til bommene umiddelbart under. Mod øst og vest har der ikke været samme problem, da der her kun er ét glamhul, som også har fået en mere harmonisk højde. Med de store åbninger kan

det fritstående tårn næppe tillægges fortifikatorisk betydning, som det er blevet forsøgt for en gruppe af fritstående, middelalderlige kirketårne langs Skånes sydkyst; deres funktion kunne genovervejes.²⁵

Den økonomiske gevinst er også indlysende for de tårne, der blev rejst over ældre bygningsafsnit. I Veng (Hjelmslev Herred, Århus Amt) opførtes tårnet endda over en korsarm på trods af, at der allerede eksisterede en ældre underdel til et romansk vesttårn (fig. 5).²⁶ En færdiggørelse af dette havde dog betydet, at tårnet ville være blevet af langt større dimensioner med tilsvarende større arbejdsindsats og materialeforbrug. Samme overvejelser må have gjort sig gældende i Bringstrup (Ringsted Herred, Sorø Amt) og Sønderup (Slagelse Herred, Sorø Amt), hvor skibenes vestforlængelser ud-

gør underdele af svære tårne, jævnbrede med skibet. Tårnene fuldførtes formentlig aldrig men blev opgivet til fordel for slankere tårne på kirkernes langsider.²⁷

Praktiske motiver, topografiske som økonomiske, ligger uden tvivl bag en række af middelalderens desorienterede kirketårne men har næppe været tanken bag dem alle (fig. 6). Ved Drøsselbjerg Kirke (Løve Herred, Holbæk Amt) i Nordvestsjælland er tårnet placeret foran skibets syddør med våbenhus i tårnrummet på trods af, at kirken er bygget på en jævn og tør grund, og kirkens gentagne udvidelser og ombygninger i middelalderens sidste del modsiger behovet for et økonomisk overkommeligt tårnbyggeri.²⁸

4. Haderslevegnens østtårne

Allerede i 1920 bemærkede M. Mackeprang, at ikke alle desorienterede kirketårne kunne forklares som praktiske løsninger, og henviste til en gruppe kirker på Haderslevengen, hvis tårne var placeret øst for de romanske kor, uden at der kunne påvises nogen egentlig grund dertil.²⁹ Gruppen tæller fire bevarede kirker, Grarup, Halk (Haderslev Herred, Haderslev Amt), Hjerndrup og Stepping samt Tyrstrup Kirke (Sønder Tyrstrup Herred, Haderslev Amt), der blev nedrevet i 1863 og kun kendes sparsomt.³⁰ De fem tårne udgør halvdelen af de hjemlige middelalderlige tårne, som er placeret øst for kirken, og alene denne koncentration taler for, at den desorienterede placering her ikke kun har været praktisk eller økonomisk motiveret.

De fire bevarede tårne er opført i røde teglsten i munkeforbandt med stedvis anvendelse af sortbrændte bindere og genanvendte granitsten fra den romanske kirke i den nederste del af facaden. I Grarup, Halk og Stepping er tårnrummet indrettet som et krydshvælvet kor med en regulær korbue i vestmuren (fig. 7: 1-3). Samtidig med tårnenes opførelse er

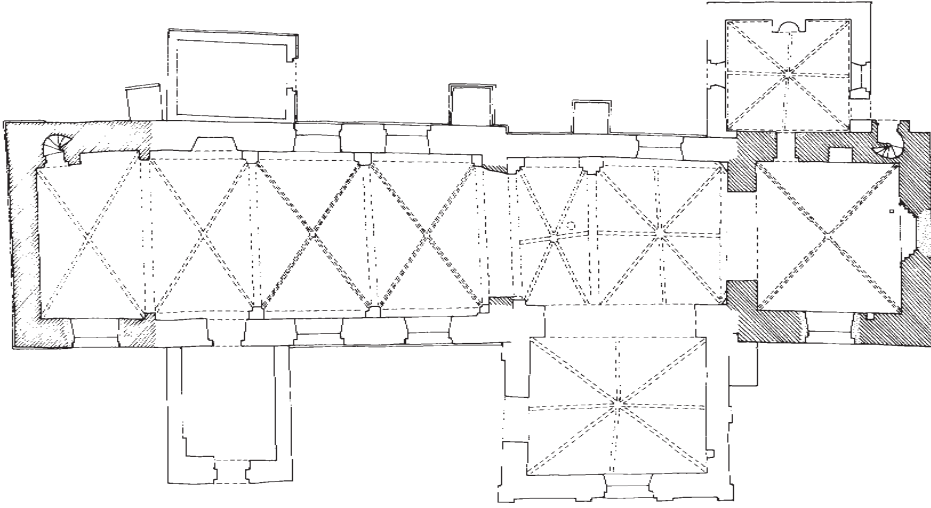

Fig. 5. Veng Klosterkirke, set fra syd. Selvom underdelen af et romansk, lisenudsmykket vesttårn er bevaret, er det senmiddelalderlige tårn rejst over den romanske korsarm. Efter Danmarks Kirker.

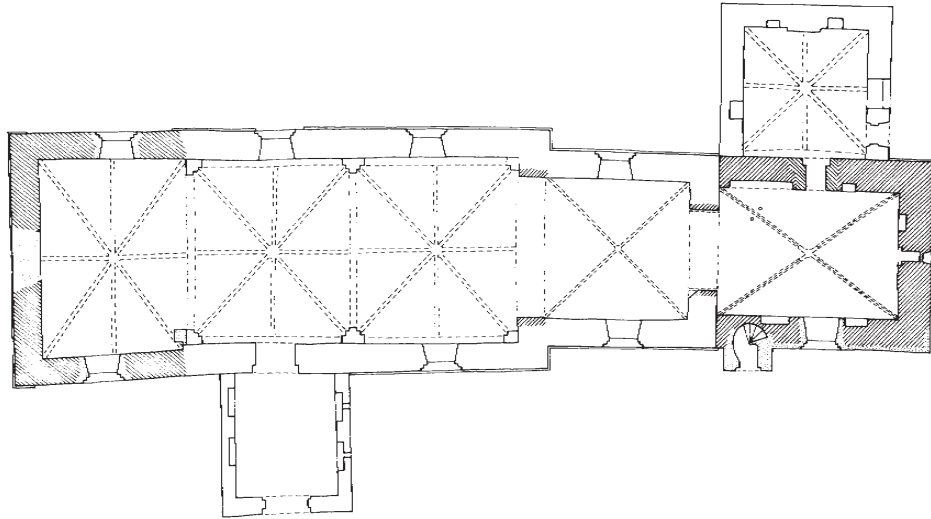

Fig. 6. Drøsselbjerg Kirke, set fra nordøst. Foruden tårnet foran skibets syddør blev kirken i middelalderen udvidet med et sideskib mod syd, forlænget mod øst og vest samt tilføjet et kapel og et sakristi på nordsiden. Efter Danmarks Kirker.

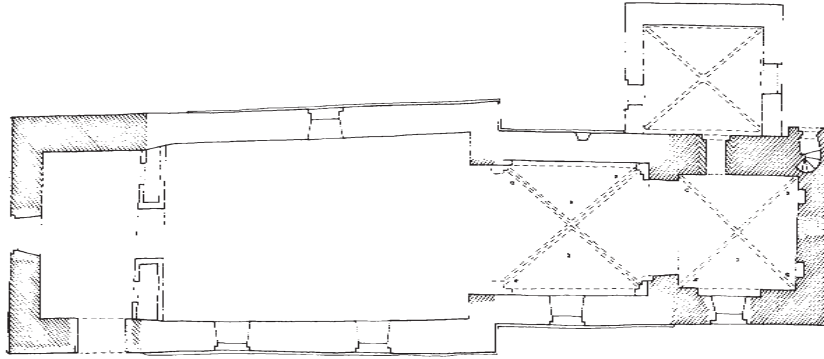
1

2

3

4

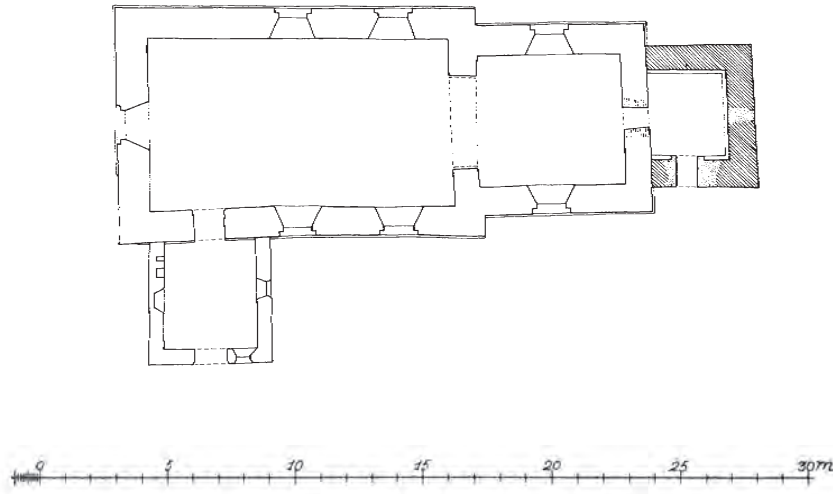

Fig. 7. Planer af kirkerne i Halk (1), Stepping (2), Grarup (3) og Hjernstrup (4) 1:300. Foruden tårnet fik Halk Kirke i senmiddelalderen også tilføjet en vestforlængelse af skibet, et våbenhus og et kapel mod syd, et sakristi mod nord, mens ydermurene forsynedes med stræbepiller. Stepping Kirke tilføjedes en vestforlængelse, et våbenhus mod syd og et sakristi mod nord, mens der ved Grarup Kirke opførtes en vestforlængelse og et sakristi mod nord. Desuden blev kor og skib overhvalvet i Halk og Stepping, mens alene koret overhvalvedes i Grarup. Til Hjernstrup Kirke tilføjedes blot et våbenhus mod syd, mens trælofterne bevaredes i kirkens indre. Tegning: Th. B. 2004 efter Danmarks Kirker. Tårne og vestforlængelser er forsynet med signaturer efter Danmarks Kirker.

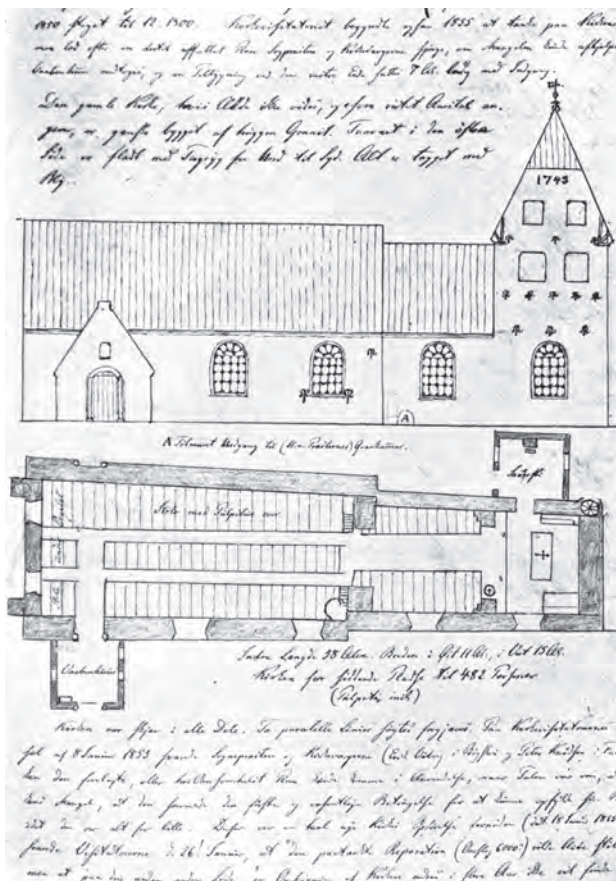

Fig. 8. Tyrstrup Kirke. Skitseret plan og opstalt af sydfacaden, udført 1851. Efter Danmarks Kirker.

de romanske kormure nedrevet, og de oprindelige kor slået sammen med skibene. Samtidigheden mellem tårnbyggerierne og korenes inddragelse i skibene illustreres tydeligt i Stepping, hvor den romanske korbues krumhuggede kilesten og kragbånd genanvendtes i den ny korbue i tårnet. Ud fra kendskabet

Fig. 9. Halk Kirkes indre, set mod øst. Koret er indrettet i tårnrummet, mens det romanske kor er inddraget i skibet efter nedbrydning af den oprindelige triumfmur. Derved er skibets østre del blevet smallere end den vestre. Foto: Th. B. 2004.

til Tyrstrup Kirke kan det sandsynliggøres, at tårnet her var indrettet på samme vis (fig. 8). På en skitseret plan fra 1851 er tårnet i hvert fald indrettet med korbue, men der kan herske tvivl om, hvorvidt kirkens romanske kormur var fjernet. Markerede stolestader i det oprindelige kor viser dog, at det i praksis fungerede som skib i tiden op til nedrivningen.

Tårnenes indretning som regulære kor og de romanske kors inddragelse i skibet er bemærkelsesværdig. Resultatet er blot blevet en udvidelse af skibet, der kunne være blevet realiseret langt enklere ved opførelsen af et vesttårn, forbundet med skibet ved en arkade, eller ved en regulær vestforlængelse. En vestforlængelse ville tilmed have sikret, at skibets østre del ikke blev smallere end den vestre, som det skete efter nedrivningen af de romanske triumfmure (fig. 9). I forhold til et traditionelt vesttårn blev in-

tet altså sparet, og i Halk kan tårnbyggeriet endda ses i sammenhæng med en større ombygning af kirken. Tårnet er af samme bredde som skibet og dermed en smule bredere end koret, hvilket indikerer, at det i forlængelse af tårnbyggeriet har været hensigten at erstatte det romanske kor med et bredere, så kirken ville blive omdannet til et regulært langhus. Denne ombygning realiseredes aldrig; i stedet opførtes et kapel ved sydsiden af det romanske kor, som samtidig overhævedes med to ottedelte hvælv. Heller ikke i Hjerndrup kan tårnets placering i sig selv tillægges økonomiske bevæggrunde. Tårnet er væsentlig spinklere end de øvrige men har efter alt at dømme kun haft adgang til det nederste tårnrum ad en udvendig nu omsat dør i sydmuren (fig. 7: 4, 10). Tårnrummet er senere forbundet med koret og indrettet til sakristi, men den kurvehanksformede dør er så snæver, at den næppe har haft en forgænger, og oprindeligt kan rummet ikke have spillet nogen direkte rolle for kirkens brug.³¹

Hverken i Grarup eller Hjerndrup kan terrænfald på kirkegården tillægges betydning for placeringen af tårnene. Det samme er tilfældet i Tyrstrup, hvor den gamle kirkegård endnu er i funktion, men både i Halk og Stepping forekommer terrænfald vest for kirkerne, der modsat M. Mackeprangs opfattelse kan have haft indflydelse på tårnenes placering (fig. 11). De to kirker fik i senmiddelalderen også en vestforlængelse af skibet, og da meget tyder på, at disse er yngre end tårnene, kan terrænet principielt ikke have været til gene for et tårnbyggeri.³² At de to tårne hører til kirkernes ældste gotiske tilføjelser antydes af tårnhvælvenes pærestavsprofilerede ribber og cirkulære slutsten, der i hvert fald er typologisk ældre end vestforlængelsernes retkantede halvstensribber. Terrænfaldene forhindrede således ikke principielt opførelsen af vesttår-

ne, men byggegrunden vest for kirkerne kan muligvis være blevet vurderet som uegnet til et byggeri i flere stokværk men ikke til en vestforlængelse.

Ribbeprofilernes overensstemmelse med ribberne i Haderslev Vor Frues søndre sideskib indikerer, at tårnene i Halk og Stepping meget vel kan være opført i tilknytning til de byggearbejder, som fandt sted ved den nærliggende købstadskirke i 1400-tallets første årtier.³³ Denne datering understøttes i Halk af tårnrummets store spidsbuede østvindue; et element der aftager kraftigt i gotisk korbyggeri i løbet af 1400-tallet.³⁴

Fig. 10. Hjerndrup Kirke, set fra nordøst. Foto: Th. B. 2004.

Fig. 11. Halk Kirke, set fra nordvest. Terrænfaldet vest for kirken er sandsynligvis reguleret i nyere tid. Foto: Th. B. 2004.

På Haderslevvegnen har foruden Halk og Stepping kun Bevtofte Kirke (Nørre Rangstrup Herred, Haderslev Amt) et tårnrum med profilerede ribber, mens egnens øvrige middelalderlige tårnhvælve er udformet med enklere retkantede ribber.³⁵ De to østtårne kan derfor meget vel høre til blandt de ældste kirketårne på egnen, og i lokalt perspektiv har deres placering således ikke nødvendigvis fremstået som afvigende ved opførelsen. Ingen af egnens kirker har i hvert fald sikre spor efter romanske tårne, og Vor Frue Kirke i Haderslev, der kunne have øvet indflydelse på de omkringliggende landsbykirker, fik først tårn i renæssancen.³⁶

At det har været nødvendigt at opføre tårne med desorienterede placeringer i Halk og Stepping kan være årsagen til, at der på egnen er opstået en lokal tradition for at placere kirketårne øst for koret. Som løsning af et praktisk problem blev tårnet flyttet til korets østgavl, og som kompensation for den udvidelse af kirken, som et vesttårn ville have betydet, blev det romanske kor lagt sammen med skibet. For de tre

nærliggende landsbykirker var denne løsning dog hverken praktisk eller økonomisk motiveret men må være blevet betragtet som et arkitektonisk ideal. Store variationer i de fire bevarede tårnes konstruktion og udsmykning taler i hvert fald mod, at byggerierne skyldes én bygmesters personlig holdning til, hvor et kirketårn skulle placeres, og heller ikke særlige ejerforhold kan forklare de iøjnefaldende tårnbyggerier.³⁷

I Grarup og Tyrstrup slog inspirationen fra Halk og Stepping ikke kun igennem i tårnenes placering. I lighed med forbillederne indrettedes begge tårne med kor i tårnrummet og adgang til de øvre stokværk via et fremspringende trappehus, og sammen udgør de fire tårne de eneste hjemlige eksempler på denne løsning.³⁸ Kun det udgravede østtårn ved St. Søren Kirke i Gl. Rye kan tillægges en vis planmæssig lighed, men tårnrummet har her fungeret som en regulær korforlængelse, der i langt højere grad opfylder senmiddelalderens ønske om at udvide korafsnittet.³⁹ I Grarup er tårnrummets krydshvælv dog udført med retkantede halvstensribber; en antydning af at byggeriet er yngre end i Halk og Stepping.

Tårnet i Hjerndrup adskiller sig tydeligst fra de øvrige ved sine spinkle dimensioner, bjælkeafdækkede tårnrum og adgang til mellemstokværket via en fritrappel på nordsiden (fig. 10).⁴⁰ En påvirkning fra Halk og Stepping ses dog ikke umuligt i tårnets spir, der herhjemme er en tagform, som kun undtagelsesvist optræder i tårnbyggeriet men visuelt har stærke minder om Halk og Steppings valmede sadeltage, der ligeledes er fåtallige på dansk grund.⁴¹ Begge valmtage har oprindeligt været udformet med halvvalmede gavle, men endnu i middelalderen blev valmene i Stepping omdannet til halvvalme ved opsættelse af halvgavle mod øst og vest (fig. 12).⁴² Ved nedrivningen var også tårnet i Tyrstrup forsynet med et sadeltag med halvval-

mede gavle, der kan have indeholdt oprindelige dele, mens den oprindelige tagløsning i Grarup er ukendt (fig. 8). Et opskalket spir fra nyere tid er dog ikke umuligt en videreførelse af oprindelige forhold.

Trods de åbenlyse forskelle imellem Hjerndrup og de øvrige østtårne har det dog et særpræget fællestæk med Halk, idet klokkestokværkets østvendte glamhuller er placeret påfaldende skævt for midteraksen (fig. 10). I Hjerndrup er det enlige glamhul i sin nuværende udformning sekundært, men som de bevarede bryder det et savskifte under gesimsen og udgør formentlig blot en ommuring af et ældre samme sted. Asymmetrien i facadekompositionen gentages i tårnets delvist bevarede klokkestol, der er placeret i klokkestokværkets søndre side. De ejendommelige klokkestokværk har endnu ingen danske paralleller,

og selvom tankerne umiddelbart ledes hen på en fejl-disponering under byggeriet, er skævhederne så markante, at der må være tale om velovervejede handlinger. I Hjerndrup, hvor opgangen til klokkestokværket foregår igennem gulvet, kan det have været hensigtsmæssigt at placere klokkestolen i det snævre stokværks ene side og dermed flytte det østre glamhul af hensyn til klokkeklangen. Motivet må imidlertid være introduceret i Halk, hvor adgangen til klokkestokværket foregår direkte fra trappetårnet. Her er placeringen af klokkestol og glamhuller muligvis blot en særpræget måde, hvorpå der har kunnet skabes bedre plads i stokværket. Om kirkeklokker overhovedet høres bedre, hvis glamhullerne er placeret ret ud for klokkestolen, kan diskuteres, og de her fremførte tanker må tages med forbehold.

Fig. 12. Stepping Kirke, set fra øst. Tårnet blev ved opførelsen forsynet med et sadeltag med helvalme, som i middelalderen omdannedes til halvvalme. Foto: Th. B. 2004.

5. Arkitektoniske idealer

De indbyrdes relationer mellem Haderslevens østtårne viser, at et desorienteret kirketårn i sig selv har kunnet opfattes som et arkitektonisk ideal. Særlig tydeligt er dette i Hjerndrup, hvor tårnrummet ligefrem er vanskeligt at funktionsbestemme, og placeringen ved korgavlen må her have været vægtet meget højt.

At desorienterede kirketårne ikke kun repræsenterer praktiske og nødtvungne løsninger antydes også blandt de 15 sjællandske kirketårne, som er rejst ved kirkernes langside (fig. 2). Selvom tårnenes placering flere steder kan forklares ved terrænfald på kirkegrunden, er det bemærkelsesværdigt, at kun et enkelt af de ti tårne, der har bevaret den oprindelige tagløsning, er forsynet med et sadeltag med øst-vestorienterede gavle.⁴³ De resterende har alle sadeltage med nord-sydorienterede gavltrekanter og skiller sig derved markant ud fra Sjællands øvrige middelalderlige kirketårne, der næsten uden undtagelse afsluttes af øst-vestorienterede sadeltage.⁴⁴ Nord-sydorienterede sadeltages tilknytning til tårne ved langsiden af en kirke iagttages ikke kun på Sjælland men over hele landet samt i Skåne, hvor der også findes enkelte desorienterede kirketårne.⁴⁵ Det særlige tilhørsforhold er blot tydeligst på Sjælland, da der i både Jylland og på Fyn også findes markante koncentrationer af vesttårne med tværstillede sadeltage.⁴⁶

Forbindelsen mellem tværstillede sadeltage og denne del af de desorienterede kirketårne kan anskues rent praktisk, idet regnvand fra taget er blevet ledt direkte til jorden og ikke ned over skibets tag med fare for vandskade, men intet taler for, at dette er blevet betragtet som et væsentligt problem. Parallelle sadeltage optræder hyppigt ved hallekirker, bl.a. i en senmiddelalderlig toskibet fase i den store landsbykirke

i Drøsselbjerg (fig. 6, 14).⁴⁷ Som kirketype fik hallekirken ikke den store udbredelse herhjemme, men parallelle sadeltage er ofte anvendt over sideskibe.⁴⁸ Når tårnet ved sydsiden af Drøsselbjerg Kirke er afsluttet af et sadeltag med nord-sydorienterede gavle, kan det opfattes som et bevidst forsøg på at bryde kirkens naturlige øst-vest-orienterede linier. Derved er der blevet skabt en rytme i bygningen, som også må være baggrunden for, at sideskibe er blevet udformet på denne vis.

Som i Pedersborg optræder tværstillede sadeltage også på kirketårne, hvis desorienterede placering indiskutabelt er dikteret af byggegrunden. Her har de terrænmæssige omstændigheder ikke forhindret, at tårnet kunne tilføre kirken andre kvaliteter, og at nødvendigheden således er blevet vendt til en kvalitet iagttages særlig tydeligt i Gerlev Kirke (Gerlev Herred, Randers Amt) (fig. 3, 13:1).⁴⁹ Den romanske kirkes vestgavl er placeret direkte ud mod en høj og stejl skrænt, og det svære senmiddelalderlige tårn blev i stedet rejst øst for koret med udvendig adgang i sydmuren. Som i Hjerndrup har tårnrummet ingen forbindelse til den øvrige kirke, men mens placeringen af tårnet her var frivillig, har den som udgangspunkt været ufrivillig i Gerlev. Både valg af byggegrund og tårnrummets indretning er ejendommeligt, da man kunne have udnyttet det som våbenhus, kapel eller sakristi ved i stedet at opføre det ved kirkens langside. Heller ikke muligheden for at udvide koret, som placeringen ellers lægger op til, er blevet taget op. Samme situation ses ved nabokirken i Kærby, hvor et tårn ved korets østgavl også kan begrundes med et terrænfald vest for skibet. De to tårnes placering må derfor opfattes som delvist bevidste og er ikke umuligt inspireret af den nærliggende Birgittinerklosterkirke i Mariager, der

ved færdiggørelsen i 1400-tallets anden del var en af landets største kirker. Af den stærkt reducerede klosterkirke er kun bevaret det vestligste parti med tårnet, hvis placering ved gavlen af det lave munkekor oprindeligt har givet indtryk af, at tårnet var rejst ved østgavlen af en romansk kirke (fig. 13: 2).⁵⁰ Den store klosterkirkes moderne arkitektur har formentlig været attraktiv, men tårnbyggerierne i Gerlev og Kærby kan også have været under indflydelse af de religiøse referencer, som var forbundet med birgittinerordenen. At påvirkningen er gået den modsatte vej, fra Gerlev og Kærby til Mariager, må derimod anses for usandsynligt. Selvom Birgittinerklosterkirker principielt skulle være kullede, har også ordenens klosterkirke i Maribo haft vesttårn, og de to klosterkirker danner således et fælles formsprog, der må have været accepteret indenfor ordenens strenge byggereglement.⁵¹

6. Tiggerklosterkirkernes tårne

Det er vanskeligt at indkredse de tanker, der ligger til grund for den middelalderlige bygningskultur. Det hjemlige byggeri har i vid udstrækning udviklet sig selvstændigt i forhold til de udenlandske forbilleder, og skellet mellem praktiske løsninger og arkitektoniske idealer, der ofte er sammenfaldende i gotisk bygningskunst, kan være umulig at drage. Det kan dog konstateres, at der bag flere af de desorienterede kirketårne ligger klare arkitektoniske overvejelser, og selv hvor kirkepladsens topografi har bestemt afvigelsen, kan der være blevet arbejdet med et veldefineret arkitektonisk udtryk. Om der også ligger symbolske overvejelser bag det iøjnefaldende byggeri kan vanskeligere afgøres, men tårnrummenes hyppige brug som våbenhuse, der almindeligvis ikke tillægges specifikke liturgiske funktioner, taler umiddelbart imod.

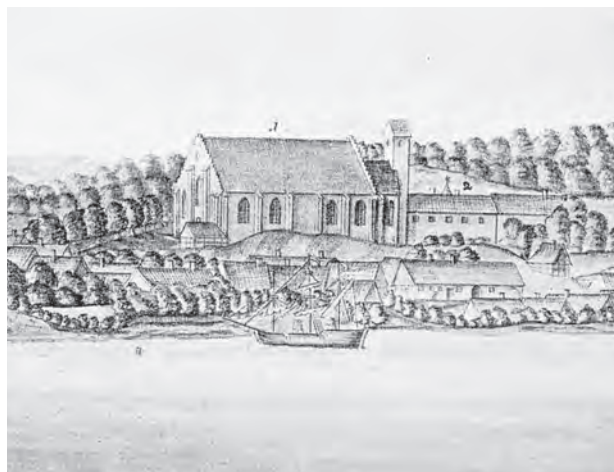

Fig. 13. Tv.: Gerlev Kirke, set fra syd. Foto: Th. B. 2004. Th.: Mariager Birgittinerklosterkirke omkring 1750, fra nordøst. Kirken reduceredes til dens nuværende udformning 1788-1789. Efter Lorenzen 1922.

Fig. 14. Dominikanerklosterkirken i Århus omkring 1938, set fra sydvest. Efter Danmarks Kirker.

At det langt fra er muligt at afgøre, om opførelsen af et desorienteret tårn har udspring i en praktisk løsning eller i et reelt ønske, ses særlig tydeligt hos de danske tiggerklosterkirker, som fik tårn i middelalderen: Helligåndsklosterkirkerne i København og Aalborg, Karmelitterklosterkirken i Helsingør, Dominikanerklosterkirkerne i Århus og Vejle samt Franciskanerklosterkirkerne i Odense og Nykøbing Falster (fig. 14). Disse syv er de eneste danske tiggerklosterkirker, der med sikkerhed fik tårn i middelalderen, og som Haderslevgnens østtårne antyder alene dette fællestræk, at der har ligget dybere overvejelser bag. Samme billede ses i øvrigt i Skåne, hvor Franciskanerklosterkirken i Ystad har tårnet stående ved korets sydside, og i Østersøområdet, hvor det mindretal af tiggerklostre, der fik tårn i middelalderen, som regel har det placeret ved kirkens langsiden.⁵² I 1493-1495 opførtes der således et slankt tårn med ottekantet overdel ved langsiden af Franciskanerklosterkirken St. Trinitatis i

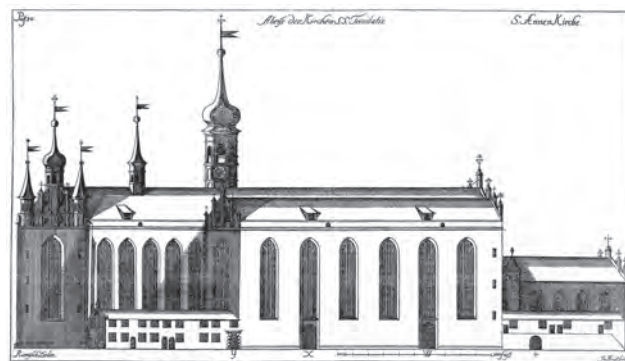

Fig. 15. St. Trinitatis Franciskanerklosterkirke i Gdansk, set fra nord. Tårnet ved korets sydside har ottekantet overdel og indgår i korsgangen. Kobberstik af Bartel Ramisch, 1695. Efter Drost & Swodoba 1972.

Gdansk (fig. 15).⁵³ På den baggrund taler meget for, at flere af de nedrevne klosterkirkers udaterede desorienterede tårne er middelalderlige.

De desorienterede kirketårnes tilknytning til tiggerklosterkirkerne kan have været bestemt af muligheden for at udnytte tårnenes nederste stokværk i klosterkomplekset. I Helsingør og Nykøbing indgik tårnrummet indgået i korsgangen, i Ålborg og muligvis København har det været indrettet som kapel, i Odense som et gennemgangsrum, mens det i Århus har fungeret som sakristi.⁵⁴ Ved at placere tårnene ud for korene har klokkerne desuden kunnet betjenes fra korafsnittet i forbindelse med messen. Muligvis har det i København, Helsingør, Odense, Aalborg og Århus heller ikke været ønskeligt at tilføje et tårn ved klosterkirkernes vestgavl, hvor der ved sammenstødet med vestfløjen var indrettet en lille plads med indgang til kirke og kloster.⁵⁵

Modsat disse praktiske overvejelser kan tårnenes placering også have været styret af, at tiggerklosterkirker almindeligvis ikke måtte have tårn.⁵⁶ Ved at

bygge et beskedent tårn med desorienteret placering kunne denne regel muligvis forbigås, da tårnet blot kunne betragtes som en stor tagrytter. Forbudet blev dog ikke strengt efterlevet af alle ordener. I 1239 fuldførtes et tårn ved langsiden af franciskanerordenens hovedkirke i Umbrien, St. Francisco i Assisi, og inspireret af dette rejstes der i tiden efter tårne med samme placering ved flere andre italienske franciskanerklosterkirker, selvom ordenen vedtog et tårnforbud i 1260.⁵⁷ Både herhjemme og i eksempelvis Nordtyskland er franciskanerordenen stærkt repræsenteret blandt tiggerklosterkirker med tårn, og byggeriet er ikke umuligt inspireret af de strømninger, der er udgået fra moderkirken, som også kan have øvet indflydelse på andre ordener. Bevæggrundene for klosterkirkernes tårne behøver dog ikke at være sammenfaldende. Som det er tilfældet blandt Danmarks øvrige desorienterede kirketårne, kan udgangspunktet have været vidt forskelligt fra kloster til kloster, og tankerne bag dele af det særprægede tårnbyggeri vil fortsat være ukendte.

Litteratur

- Almqvist, Boel: Några problem rörande franciskanerordenens medeltida byggnadsskick i Norden, *Ystadiana* 1992, s.175-199, Ystad 1992.
- Bertelsen, Thomas: Værkstedstradition, mesterrelation og bygmeister. Studier af Danmarks senmiddelalderlige stylvægtårne, *hikuin* 30, s. 7-24, Århus 2005.
- Böcker, Hans Josef: *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*, Darmstadt 1988. *Danmarks Kirker*. København 1933-.
- Drost, Willi: *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig 2. Sankt Katharinen in Danzig*, Stuttgart 1958.
- Drost, Willi (†) & Franz Swodoba: *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig 5. Sankt Trinitatis und andere Kirchen in Danzig*, Marburg 1972.
- Frölén, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor* Andra delen, Stockholm 1910.

- Frölén, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor* Första delen, Stockholm 1911.
- Græbe, Henrik: *Ribe Skt. Katharinæ Kloster*, København 1978.
- Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle*, Stockholm 1990.
- Jacobsen, Henrik: Östra Ingelstad Kirke. En usædvanlig landsbykirke i Skåne, *Architectura* 7, s. 93-101, København 1985.
- Johannsen, Hugo & Claus M. Smidt: *Danmarks Arkitektur. Kirkens Huse*, København 1981.
- Kock, Jan: Helligåndshus og -kloster i Aalborg, *hikuin* 23, s. 149-182, Århus 1996.
- Krongaard Kristensen, Hans: Tiggerklostrenes bygninger i Horsens, Vejle og Kolding, *Vejle Amts Årbog* 2003, s. 30-42, Vejle 2003.
- Lorenzen, Vilhelm: *De danske Birgittinerklostres Bygningshistorie*, København 1922.
- Mackeprang, M.: *Vore Landsbykirker*, København 1920.
- Manøe Bjerregaard, Mikael: Middelalderlige kirkelader i Danmark, *Kuml* 2003, s. 247-289, Århus 2003.
- Norn, Otto: Kirker og klostre i middelalderen, *Randers købstads historie* 1 (red. P. von Spreckelsen), s. 115-131, Randers 1952.
- Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas I-VII* (fotografisk optryk), København 1763-1781.
- Skaarup, Jørgen: *Ærøs Sankt Alberts – kirke og fæstning*, Rudkøbing 1997.
- Sloth Carlsen, Per: *Mariager Kloster*, Mariager 1983.
- Trap, J.P.: *Danmark*, 5. udg., København 1958-1972.
- Wilson, Barbara & Frances Mee: *The Medieval Parish Churches of York*, York 1998.

Noter

- 1 Blandt de få danske landsbykirker, hvis tårne er rejst over den vestligste del af skibet, kan nævnes Voerladegård Kirke (Tyrsting Herred, Århus Amt) og Øster Egesborg Kirke (Bårse Herred, Præstø Amt) (*Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 933; Århus Amt 1968- s. 3852-3853).
- 2 Betegnelsen »desorienteret tårn« introduceres i Mackeprang 1920 s. 104.
- 3 De 37 bevarede kirketårne med desorienteret placering optræder i Københavns Amt: Lyngby (Sokkelund Herred), Kirke Skensved (Tune Herred); Frederiksborg Amt: Kregme (Strø Herred); Præstø Amt: Bårse, Jungshoved (Bårse Herred), Rønnebæk (Hammer Herred), Sorø Amt: Pedersborg

- (Alsted Herred), Sønderup (Slagelse Herred), Hårslev, Ting-Jellinge (Vester Flakkebjerg Herred), Kvislemark, Herlufsholm Benediktinerklosterkirke (Øster Flakkebjerg Herred); Holbæk Amt: Bakkendrup, Drøsselbjerg (Løve Herred); Maribo Amt: Nykøbing Falster, Franciskanerklosterkirken (Falster Sønder Herred), Avnede (Lolland Sønder Herred); Odense Amt: Bogense (Skovby Herred), Kerte (Båg Herred), Sønder Nærå (Åsum Herred); Svendborg Amt: Kværndrup (Sunds Herred), Ulbølle (Sallinge Herred), Ellested (Vindinge Herred), Simmerbølle, Tranekær (Langelands Nørre Herred), Humble (Langelands Sønder Herred); Haderslev Amt: Hjerndrup, Stepping, (Sønder Tyrstrup Herred); Grarup, Halk (Haderslev Herred); Ribe Amt: Vilslev (Gørding Herred); Ringkøbing Amt: Sønder Bork, Hemmet (Nørre Horne Herred); Vejle Amt: Pjedsted (Holmans Herred); Århus, Dominikanerklosterkirken (Hasle Herred), Veng (Hjelmslev Herred); Randers Amt: Gerlev, Kærby (Gerlev Herred) (*Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 726, 863, 890-891; Sorø Amt 1936-1938 284-285, s. 640, 860-861, 869, 1058-1059, 1126-1127; Københavns Amt 1944-1951 s. 408-411, 1106-1107; Maribo Amt 1948-1951 s. 214, 443-444; Haderslev Amt 1954-1955 s. 290-291, 333-334, 440-441, 451-452; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 1563-1564; Århus Amt 1968- s. 1066-1067, 3216-3217; Holbæk Amt 1979-2001 s. 1221-1223, 1303-1305; Ribe Amt 1979-2003 s. 3121-3122; Trap, *Svendborg Amt* 1957 s. 739, 910, 932, 938, 966; *Vejle Amt* 1964 s. 1177; *Ringkøbing Amt* 1965 s. 535-536, 541). Tårnene i Bogense, Kerte og Kværndrup (Odense Amt), Sønder Nærå (Svendborg Amt), Gerlev og Kærby (Randers Amt) samt Grarup, Halk, Hjerndrup og Stepping (Haderslev Amt) er undersøgt i 2001 og 2004.
- 4 *Danmarks Kirker*, København 1945-1987 s. 651.
 - 5 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 422; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 328-329.
 - 6 Muligheden for forsvundne tårnoverdele i Mellerup og Vissing er fremført i Trap, *Randers Amt* 1963 s. 785, 809 og understøttes af bygningsarkæologiske undersøgelser i 2004.
 - 7 Et tårn, som indtil 1835 var rejst foran syddøren af Farup Kirke (Ribe Herred, Ribe Amt), kan muligvis have været middelalderligt, men dateringen kan ikke bekræftes (*Danmarks Kirker*, Ribe Amt 1979-2003 s. 3266). Det samme er tilfældet for et tårn ved sydsiden af den nedrevne Franciskanerklosterkirke i Randers, et tårn på nordsiden af den ligeledes nedrevne Dueholm Johannitterklosterkirke i Nykøbing Mors samt for et fritstående tårn, som ved midten af 1700-tallet omtaltes på kirkegården i Gauerlund (Holmans Herred, Vejle Amt) (Pontoppidan 1769 s. 968; Norn 1952 s. 120; *Danmarks Kirker*, Tisted Amt 1940-1942 s. 86). Eksistensen af et tårn ved sydsiden af den udgravede St. Alberts Kirke på Ærø (Ærø Herred, Svendborg Amt) må derimod sættes stærkt i tvivl, da det alene er tolket på baggrund af en plyndret fundamentgrøfts svære dimensioner (Skaarup 1997 s. 25-29).
 - 8 *Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3719- 3720, 3726-3728.
 - 9 *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 276-280; Kock 1996 s. 159.
 - 10 *Danmarks Kirker*, Odense Amt 1990- s. 1798.
 - 11 Krongaard Kristensen 1993 s. 39; *Danmarks Kirker*, Vejle Amt 2005 s. 259-262.
 - 12 *Danmarks Kirker*, Odense Amt 1990- s. 266-270.
 - 13 Både i romansk og gotisk kirkebyggeri er der gjort brug af kortårne og korskæringstårne, men da disse ikke udelukker opførelsen af et vesttårn, kan de ikke betragtes som desorienterede.
 - 14 Tårnene i Bakkendrup, Ellested og Kværndrup er rejst over det romanske kor, mens tårnene i Humble og Veng er rejst over en romansk korsarm på skibet.
 - 15 *Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 863; Sorø Amt 1936-1938 s. 640.
 - 16 Middelalderlige tårne ved langsiden af et skib ses i Avnede, Drøsselbjerg, Hemmed, Hårslev, Jungshoved, Kirke Skensved, Kvislemark, Lyngby, Mellerup, Nykøbing Falster Franciskanerklosterkirke, Pedersborg, Pjedsted, Rønnebæk, Sønder Bork, Sønder Nærå, Ting-Jellinge, Tranekær, Ulbølle og Vissing.
 - 17 Middelalderlige tårne ved langsiden af et kor ses i Bringstrup, Helsingør Karmelitterklosterkirke, Kregme, København Helligåndsklosterkirke, Odense Franciskanerklosterkirke, Simmerbølle, Vejle Dominikanerklosterkirke, Vilslev og Århus Dominikanerklosterkirke. Tårne rejst ved østgavlen af et kor optræder ved Bogense, Halk, Gl. Rye, Gerlev, Grarup, Hjerndrup, Kærby, Stepping, Tyrstrup og Aalborg Helligåndskloster.
 - 18 Fritstående bornholmske kirketårne ses ved Nykirke Kirke, Nylars Kirke (Vester Herred); St. Klemens Kirke, Ruts Kirke, St. Ols Kirke (Nørre Herred); Øster Lars Kirke, Øster Marie Kirke, St. Ibs Kirke (Øster Herred); Å Kirke, St. Bodils Kirke, St. Povls Kirke (Sønder Herred) (*Danmarks kirker*, Bornholm 1954 s. 134-136, 200-202, 245-250, 277-278, 300-303, 338-340,

- 389-392, 452-456, 490-493, 512-513, 533-536). Af de 11 tårne er tårnene i Øster Marie og Å nedrevet. *Danmarks Kirker* daterer tårnene ved Ruts og St. Bodils Kirker til henholdsvis 1500-tallets sidste del og tiden omkring 1600, mens tårnet ved St. Klemens beskrives som af sædvanlig eftermiddelalderlig type. Tårnet i Å henføres som det eneste af tårnene til ældre middelalder, men da dateringen af den forsvundne bygning alene bygger på skitseopmålinger og beskrivelser, må den betragtes med stor forsigtighed. Uden supplerende undersøgelser kan de fritstående bornholmske kirketårne ikke tidsfæstes nærmere, og den gængse datering til tiden efter 1500-tallets midte må indtil da stå til troende (Mackeprang 1920 s. 127-128).
- 19 Mackeprang 1920 s. 104.
- 20 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 284-285.
- 21 Kraftige terrænfald på kirkepladsen må være baggrunden for, at kirketårnene i eksempelvis Kregme, Lyngby, Kværndrup og Gl. Rye har fået en desorienteret placering.
- 22 Bygningsarkæologiske undersøgelser i 2000.
- 23 Kirketårnet i Kerte er bygningsarkæologisk undersøgt i 2004.
- 24 Manøe Bjerregaard 2003 s. 263-266. Kirkelader er som regel placeret langs kirkegårdsdiget, hvilket også kan have været tilfældet for tårnet i Kerte, hvor kirkegården er kraftigt udvidet i nyere tid.
- 25 De skånske kirketårnes funktion som fritstående forsvarstårne er eksempelvis fremført i Frölen 1910 s. 42-43; Frölen 1911 s. 96; Holmberg 1990 s. 35-37. Både tårnenes datering og funktion synes dog uklare.
- 26 *Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3202, 3216.
- 27 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 421-423, 639-640.
- 28 *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001 s. 1300-1301.
- 29 Mackeprang 1920 s. 104-105.
- 30 De fem kirker er tidligere behandlet i *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 277-299, 330-347, 429-574 og genundersøgt i 2004.
- 31 Yderdøren i tårnets sydmur stammer i dens nuværende form fra nyere tid, men en oprindelig dør er tidligere påvist (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 290).
- 32 I Halk er vestforlængelsen forsynet med et trappeshus i nordvest-hjørnet og har planmæssig lighed med et tårn. Vestforlængelsens murtykkelse er dog ikke øget i forhold til skibet, og da gavltrekkantens blændingsdekoration er oprindelig, er den efter al sandsynlighed planlagt som vestforlængelse og ikke som tårn.
- 33 *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 58, 95; Haderslev Vor Frue er supplerende bygningsarkæologisk undersøgt i 2005.
- 34 Når brugen af østvinduer aftager i løbet af 1400-tallet skal det sandsynligvis ses i sammenhæng med den stigende udbredelse af fløjaltertavler, der skjulte korenes bagvægge. Hvornår denne udvikling sker, er endnu ikke præciseret men købstadskirken i Holstebro fra omkring 1440 er udformet med østvindue, mens det med stor sandsynlighed er blevet udeladt i Tirstrup Kirke (Djurs Sønder Herred, Randers Amt), fra omkring 1465 (*Danmarks Kirker*, Ringkøbing Amt 1998- s. 180-182; Bertelsen 2005 s. 18-20).
- 35 *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 891-892.
- 36 Et romansk vesttårn ved Starup Kirke (Haderslev Herred, Haderslev Amt) er tidligere antydnet, men kan ikke dokumenteres med sikkerhed (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 410-412). Kun underdelen er bevaret af vesttårnet ved Haderslev Vor Frue (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 60, 108-115).
- 37 Med undtagelse af Stepping, som efter 1406 ejedes af kapitlet i Haderslev, synes de fem kirker som flere andre på Haderslev-vegnen at have hørt under Slesvigbispens i senmiddelalderen (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 276, 287, 330, 439, 449).
- 38 I Stepping er trappeshuset på tårnets sydside i sin nuværende form fra nyere tid, men i det indre optræder partier af en oprindelig trappeskakt. At adgangen, som tidligere antaget, oprindeligt skulle have foregået af en fritrappeløkke samme sted kan derved afvises (*Danmarks kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 334).
- 39 Af de bevarede danske østtårne er tårnet i Kærby udformet som et stiltetårn, mens tårnrummet ved Gerlev Kirke ikke er forbundet med den øvrige bygning. I Bogense er tårnrummet forbundet med koret ved en dør, der flankeres af en fladbuget glug over alteret. Gluggen, der er udført med genanvendelse af et vindue i den romanske korgavl, har paralleller i Sahl Kirke (Ginding Herred, Ringkøbing Amt) og Tamdrup Kirke (Nim Herred, Århus Amt) og skal muligvis ses i sammenhæng med en alteropsætning, der kan være blevet belyst herigenem. På baggrund af udgravningerne ved St. Søren i Gl. Rye er det sandsynligt, at tårnrummet har fungeret som en forlængelse af koret, der ved overgangen til skibet har været forsynet med korsarme. I 1806 var tårnet ved den nedrevne Helligåndsklosterkirke i Aalborg blot forbundet med kirken ved en dør (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3722-3728, 5092;

- Kock 1996 s. 157). Tolkningen af tårnenes indretning i Gerlev, Kærby og Bogense bygger på nyundersøgelser i 2002 og 2004.
- 40 Døren ind til mellemstokværket er i dens nuværende udformning stærkt omsat.
- 41 Senmiddelalderlige tårnspar optræder kun stedvist i det hjemlige kirkebyggeri, mens et senmiddelalderligt valmtag, foruden de nævnte eksempler, hidtil kun er beskrevet ved kirketårnet i Vonsbæk (Haderslev Herred, Haderslev Amt) (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 506).
- 42 Tagværkerne i de tre kirkers tårne er behandlet i *Danmarks Kirker* (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-55 s. 292, 335, 454) og nyundersøgt i 2004. Herved er det konstateret, at halvgavlne i Stepping er sekundære. Mens den stumpe vestre gavl er omsat, er den østre bevaret med en asymmetrisk blændingsdekoration bestående af rudestillede trappeblændinger, cirkelblændinger og et korset kors. Dekorationens lighed med fynske dekorationer taler for, at den er udført af en bygmester herfra, hvor en beslægtet dekoration eksempelvis ses på vestfacaden af kirketårnet i Turup (Båg Herred, Odense Amt).
- 43 Blandt de desorienterede kirketårne på Sjælland er kun Rønnebæk afsluttet med et sadeltag med øst-vestorienterede gavltrekanter (*Danmarks kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 726).
- 44 De ni sjællandske tårne, som både er rejst ved kirkens langside og forsynet med sadeltage med nord-sydorienterede gavltrekanter, optræder ved kirkerne i Bårse, Drøsselbjerg, Hårslev, Kirke Skensved, Kregme, Kvislemark, Lyngby, Pedersborg, Sønderup (*Danmarks Kirker*, *Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 863; Sorø Amt 1936-1938 s. 285, 640, 861, 1059; Københavns Amt 1944-1951 s. 410-411, 1106-1107; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 1564; Holbæk Amt 1979-2001 s. 1305).
- 45 Blandt de jyske tårne er den senmiddelalderlige tårnoverdel over Veng Kirkes søndre korsarm eksempelvis afsluttet med et tverstillet sadeltag (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3217). Det samme er bl.a. tilfældet for fynske Sønder Nærå Kirkes tårn, der er opført som korsarm ved skibets sydside (bygningssarkæologisk undersøgelse i 2004). I nyere tid har mange jyske og fynske tårne imidlertid fået taget omsat, så de oprindelige tagløsninger er ukendte. I Skåne har eksempelvis det senmiddelalderlige tårn ved Østra Ingelstad Kirke, som er rejst ved skibets nordside, sadeltag med nord-sydorienterede gavle. Gavlene er stærkt omsatte, men har mod syd bevaret et oprindeligt blændingsbånd ud for gavlfoden (Jacobsen 1985 s. 94, 100; supplerende undersøgelse i 2005).
- 46 Især i Nordvestjylland, på Djursland og Vestfyn findes større koncentrationer af senmiddelalderlige vesttårne, hvis sadeltage er orienterede mod nord og syd.
- 47 *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001 s. 1307.
- 48 Sideskibe afdækket med tverstillede sadeltage optræder eksempelvis ved Ejsing Kirke (Ginding Herred, Ringkøbing Amt), Dominikanerklosterkirken i Århus samt Ribe Domkirke (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 1060-1062; Ribe Amt 1979-2003 s. 267; Ejsing Kirke er bygningsarkæologisk undersøgt i 2004). I Østersøområdet er forbindelsen mellem parallelle sadeltage og hallekirker særlig stærk i den nordlige del af Polen, eksempelvis i Gdansk hvor St. Katharinenkirche og flere andre kirker i byen er afsluttet på denne vis. Også i dele af England har tagformen stærk tilknytning til hallekirken. Dette er blandt andet tilfældet for flere af Yorks sognekirker, deriblandt All Saints, North Street (Drost 1958 s. 16-20; Wilson & Mee 1998 s. 26-32).
- 49 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 285. Gerlev Kirke er bygningsarkæologisk undersøgt i 2004.
- 50 Lorenzen 1922; Sloth Carlsen 1983 s. 58-59, 69.
- 51 *Danmarks Kirker*, Maribo Amt 1948-1951 s. 36-38.
- 52 Almqvist 1992 s. 194-196.
- 53 Drost & Swodoba 1972 s. 4.
- 54 *Danmarks Kirker*, Maribo Amt 1948-1951 s. 214; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 328; Århus Amt 1968- s. 1066; Odense Amt 1990- s. 1798; Kock 1996 s. 159. I Vejle Dominikanerklosterkirke kendes tårnummets funktion ikke, mens det i Helligåndsklosterkirken i København blot kan sandsynliggøres (*Danmarks Kirker*, København 1945-1987 s. 651).
- 55 *Danmarks Kirker*, Københavns Amt 1945-1987 s. 642-643; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 302; Århus Amt 1968- s. 1043; Odense Amt 1990- s. 1780-1781; Kock 1996 s. 179. Lignende pladser mellem vestgavl og vestfløj optræder også ved andre danske tiggerklostre bl.a. Dominikanerklosteret i Ribe (Græbe 1978 s. 61).
- 56 Johannsen & Smidt 1981 s. 85; Böker 1988 s. 112. Om franciskanerklostre specifikt se Almqvist 1992 s. 195.
- 57 Almqvist 1992 s. 195-196.

Brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift

Aspekter af det slesvigske sognemønsters etablering og udvikling

Af Morten Pedersen

1. Indledning

De skriftlige kilder giver os en lang række vidnesbyrd om, at der i det middelalderlige Slesvig Stift i de sydligste egne af datidens Danmark er blevet skelnet mellem kirkerne ved en sondring mellem *ecclesia* og *capella*. Fænomenet er enestående i en dansk sammenhæng. I det øvrige middelalderlige Danmark findes kapelbetegnelsen således kun relativt sjældent anvendt for fritliggende kirkebygninger, og de tilfælde, som findes, er som regel enten tidsmæssigt koncentreret omkring den store sognedannelsesperiode i det 11. og 12. århundrede, hvor kirkernes status endnu ofte må have haft en flydende karakter, eller de er anvendt for stiftelser, der nærmest har befundet sig ved siden af sognestrukturen, dvs. hovedsageligt tilbygninger til sognekirker og 'valfartskapeller'. Dette er imidlertid ikke tilfældet i Slesvig Stift, hvor betegnelsen anvendes gennem hele høj- og senmiddelalderen for et bredt spekter af bygninger.¹

Alt andet lige må differentieringen mellem kirkebygningerne opfattes som et udtryk for, at der konstant gennem hele middelalderen har været bevægelser i den slesvigske sognestruktur. Når vi finder, at der er blevet skelnet mellem stiftelserne, må det jo som udgangspunkt opfattes som et udtryk enten for, at de endnu ikke udgjorde en homogen masse, eller at de på et tidspunkt havde været ensartede, men derefter havde bevæget sig i forskellige retninger.

Hidtidig forskning

I den danske forskning har tilgangen til problemstillingen været forsigtig. Her har bl.a. Mogens Mackeprang og Troels Dahlerup opfattet brugen af kapelbetegnelserne som et udtryk for eksistensen af annekteringer mellem kirker, dog uden at der er blevet søgt tilbundsgående udredninger af hele det relevante kildemateriale.²

I tyske arbejder fra midten af 1800-tallet og frem er man imidlertid gået anderledes håndfast til værks, idet kapelbetegnelserne uden videre er tolket som et levn efter en mønsterudvikling i kirkebyggeriets tidligste faser. Det har således været påstanden, at der fra første færd blev opført særlige centrale kirker ved hedenske kultsteder, og disses funktionsområder blev bestemt ved en anslutning til eksisterende inddelinger af landskabet, dvs. konkret et forløb, der skal have udmøntet sig i etableringen af de såkaldte *Hardeskirchen* i hvert af de slesvigske herreder. Hertil blev der ifølge de tyske arbejders teorier etableret en mængde underordnede kapeller, og det skal så have været rester fra en sådan kapelstatus, der endnu har hængt ved nogle af stiftelserne på det tidspunkt, hvor de skriftlige kilder er begyndt at flyde.³

Disse tilbageføringer, som man har arbejdet med i forskningen, har imidlertid uden undtagelse savnet ethvert belæg, og da de nærmest har haft status som

Forsvundne kapeller i Vadehavsområdet, der ikke kan lokaliseres:

- Morsum
- Hamme
- Lyed
- Kongens Kapel (Gl. Tetenbüll)
- Witbou/Wybon
- Boyenbing
- Fedderingsmans kapel
- Svends kapel
- Redwerdsmans kapel
- Peter Haisens kapel

Fig. 1. Oversigt over fritliggende stiftelser i Slesvig Stift, der omtales som kapeller i de middelalderlige skriftlige kilder. Andre vidnesbyrd om over- og underordningsforhold (uden brug af kapelbetegnelsen) som f.eks. i Ejderstedkrøniken (se nedenfor) er ikke medtaget. Ud over de navngivne stiftelser meddele kilderne om tabet i stormfloder i 1300-tallet af 3 unavngivne kapeller i Sønder- og Nørre Gøs herreder og dertil fra provstierne Strand og Vidå om henholdsvis 24 og 5 unavngivne ecclesia og capella. Hertil blev provstevisitationen i hele stiftet organiseret ud fra opdeling i ecclesia og capella (se nedenfor). Illustration: MP 2005.

en slags facitlister for forklaringen af de af høj- og senmiddelalderlige kildesteder, har nøjere analyser af materialets udsagn om sondringen mellem kirkerne faktisk ikke været inde i billedet. Både i indhold og konsekvens har de tyske fremstillinger på den måde placeret sig på linie med det overordnede retshisto-

riske teorikompleks, der i den samme periode voksede frem omkring især Ulrich Stutz' og Hans Erich Feines teorier om et særligt germansk kirkesystem og dets udmøntning i eksistensen af kirke kategorier som 'Eigenkirchen' og 'Genossenschaftskirchen' i områderne fra Alperne og nordover.⁴ I Slesvig Stift som i

Kapellets navn	Datering, kapelbetegnelse	Nuv. status	Henvisning for kapelomtalen
Moltrup	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Bjerning	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Vonsbæk	1468	Sognekirke	<i>Danmarks Kirker, Sønderjylland</i> , 501.
Åstrup	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Grarup	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Gl. Haderslev	1309	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> II, 6 nr. 178.
Nybol	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 101.
Arvad	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 101.
Kvzers	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Kluesries	1399	Forsvundet	<i>Diplomentarium Danicum</i> IV, 7 nr. 49
Kreuz	1464	Forsvundet	<i>Westphalen</i> IV, 3188 nr. 79; <i>Repertorium</i> 2. rk. nr. 1827, 1828.
Klintring Enge	1359	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> III, 5 nr. 229.
Bredsted	1462	Sognekirke	<i>Quellensammlung</i> , 259; Levsen 1821, 92.
Havetoft	1380	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> IV, 2 nr. 32.
Kappeln	1357	Forsvundet	<i>Diplomentarium Danicum</i> III, 5 nr. 74.
Skobøl	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Schwesing	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Treia	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Karlby	1360, 1361, 1362, 1385	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> III, 5 nr. 363; III, 6 nr. 90; III, 6 nr. 232; IV, 2 nr. 586; IV, 2 nr. 587; IV, 2 nr. 618
Husum	1431, 1448 & hyppigt i resten af 1400-tallet.	Sognekirke	<i>Husumer Urkundenbuch</i> nr. 4, passim.
Kosel	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Hollingsted	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Waabs	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Eckernförde	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Kapel v. bispens borg i Svavsted	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 190.
Kropp	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Hütten	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Jellenbek	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Schested	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Kampen	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Morsum	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 72.
Hamme	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 72.
Lyed	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 72.
Kongens kapel (Gl. Tetenbüll)	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 102.
Witbou/Wybon	1350-1400(?), 1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 73; Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Boyenbing	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Fedderingsmanns kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Svends kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Redwerdsmans kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Peter Haisens kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).

Fig. 2. Tabel med de fritliggende stiftelser (opregnet fra nord mod syd), der betegnes som kapeller i det middelalderlige skriftlige kildemateriale. For forslaget til en datering af kapelomtalerne i *Catalogus Vetustus* (1350-1400), se nedenfor.

det øvrige Nordeuropa er der hverken grund til – eller grundlag for – at forklare forhold eller udviklinger i det middelalderlige kirkemønster med sådanne a priori antagne systemteorier.

Udblik

Vendes blikket mod det øvrige Europa, er det derimod en udpræget tendens til et fravær af systematik, der synes at karakterisere brugen af kapelbetegnelsen.

I romerkirkens egne lovsamlinger blev en kapelkategori først defineret i 1703, og i middelalderen synes *capella* snarest at have tjent som en art samlebetegnelse for stiftelser, der blot var karakteriseret ved en begrænset status, hvilket gerne – efter reformkirkens gennemtrumfning af et nogenlunde homogent sognemønster – vil sige i forhold til den hovedpart af kirker, der benævntes *ecclesia*, altså sognekirkerne. Stiftelser, der blev betegnet som *capella*, havde ofte ikke rettigheder til varetagelse af det kirkelige arbejde i samme omfang som sognekirkerne, og de var tit hverken udstyret med en selvstændig præst eller et geografisk afgrænset funktionsområde. Men betegnelsen angav ikke en klart afgrænset kategori. Der fandtes ingen retningslinier for, hvilke rettigheder et kapel kunne være i besiddelse af – eller være forment – og der kendes faktisk eksempler på, at *capella* havde både tienderrettigheder, et fast embedsområde og en selvstændig præst.⁵ *Capella* ser således ud til, blot at skulle betragtes som et ord, man anvendte for kirker med en begrænset position, når det i lyset af forskellige omstændigheder forekom hensigtsmæssigt, men i øvrigt i vidt forskellige betydninger, der heller ikke i samtiden nødvendigvis forekom nærmere afgrænsede.

Det udelukker selvfølgelig ikke, at der i visse egne kan have været gennemført særlige systemer, men for et område som Slesvig Stift, hvor der ikke kendes vidnesbyrd om noget sådant, må det være en præmis for en nærmere analyse, at *capella* ikke nødvendigvis betegnede veldefinerede kategorier af gudshuse, der var udsprunget af helt ensartede udviklinger. En brug af materialet til belysning af justeringer i sognestrukturen må derfor tage udgangspunkt i en grundlæggende analyse af, hvilken betydning brugen af kapelbetegnelse kan tillægges i hvert enkelt tilfælde, dvs. konkret: hvad har udløst brugen af kapelbetegnelsen?

Ud over at tage udgangspunkt i den sammenhæng hvori *capella* indgår i det pågældende skriftlige kildested, er der imidlertid som oftest stort set ikke andre kildegrupper til rådighed for en sådan undersøgelse, end de fysiske levn der endnu i dag kan fremdrages på de stedlige lokaliteter, og som kan analyseres ved en kombination af arkæologiske og kulturgeografiske metoder. Det muliggør nok glimtvisse indblik i kapelbetegnelsens betydningsindhold, men det levner gennemgående næppe retfærdighed til den kompleksitet i den middelalderlige virkelighed, som brugen af ordet i de enkelte tilfælde er udsprunget af.

Ved et nærmere eftersyn af forholdene omkring en udvalgt række af de kapelbenævnte stiftelser kan der dog overordnet fremdrages nogle klare konturer af, hvordan *capella* i det middelalderlige Slesvig Stift har været anvendt særdeles fleksibelt. Dels ser betegnelsen ud til at have været anvendt for en stor andel af stiftets kirker, og gerne for stiftelser der ellers kan synes uforenelige, dels må betegnelsens betydningsfelt – ud over, at der altid har været tale om noget mindreværdigt – opdeles i primært og et sekundært for henholdsvis opadgående og nedadgående bevægelser i sognemønstret. Begge disse betydningsfelter spænder imidlertid over så store variationer, at opdelingen til tider synes nær ved at sprænges (fig. 1, 2).⁶

2. Slesvig i middelalderen – landskab, byer, herreder og stift

Allerede i 948 omtales en biskop med tilknytning til Slesvig, som dermed er et af de tidligst omtalte bispestæder i Danmark (fig. 3).⁷ Navnet 'Slesvig' forbindes imidlertid også med det slesvigske hertugdømme, der bestod af landskaberne mellem Vesterhavet og Østersøen fra Ejderen og Holsten i syd til områderne omkring Kongeåen og Nørrejylland i nord.⁸ Det vidt-

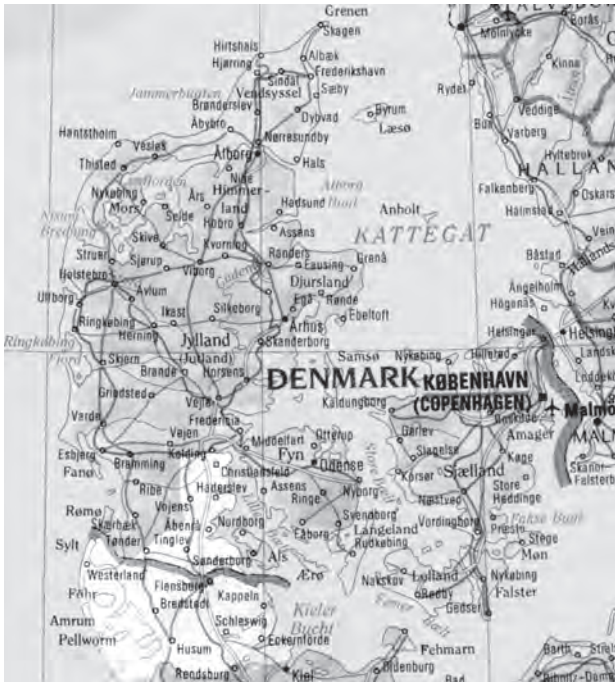

Fig. 3. Det middelalderlige Slesvig Stifts udstrækning skitseret på et moderne kort. Ved reformationen udskiltes de nordlige dele til Haderslev Stift, hvis sydgrænse i dag følger landegrænsen. Illustration: MP 2005.

strakte område præges af tre nord-sydgående zoner med hvert sit landskabsmæssige særpræg.⁹ Mod øst finder vi moræneflader med frugtbar jord og dybtindskårne fjordarme, mens de centrale landskaber præges af vidtstrakte flade strøg, kaldet 'geesten', der udgør en øde hedeagtig bræmme ud mod det vestlige vadehavsområde. Herude i den vestligste zone finder vi de store engstrækninger og marskområder, der præger det nordfrisiske landskab, og som har gennemgået store forandringer gennem hele middelalderen ved stormflodsødelæggelser af hele her-

reder med efterfølgende forsøg på genvindinger af det tabte ved digebyggerier og afvandinger.¹⁰ Længst ud mod Vesterhavet ligger øerne Sild, Amrum og För, mens vi i det bagvedliggende område finder en række småøer som Langenæs, Hooge og Øland, der omgives af havet og store mudrede tidevandsoversvømmede områder. Fund af diger, vejsystemer og beboelsesforhøjninger vidner om, at landskabet her i tiden frem mod senmiddelalderen var mere sammenhængende end i dag. De nuværende øer Pellworm og Nordstrand udgjorde således øen Strand, der ved en række stormfloder – især den såkaldte 'grote Manndränke' i 1362 og en lignende katastrofe i 1634 – blev oversvømmet, ødelagt og bortskyllet.

I bunden af de østlige fjordarme voksede en række bydannelse frem i højmiddelalderen.¹¹ Fra nord finder vi Haderslev, Åbenrå, Flensborg og Eckernförde, der alle blev grundlagt og tildelt købstadsrettigheder i 1200-tallet. Etableringen af stiftsstaden Slesvig går tilbage til 1000-tallets første halvdel, hvor den ser ud til at have afløst den ældre handelsplads ved Hedeby. Byerne Bredsted og Husum ved vadehavskysten er deroverfor først etableret i begyndelsen af 1400-tallet omkring eksisterende landsbyer.¹²

Størstedelen af området var – som i det øvrige middelalderlige Danmark – omfattet af herredsinddelingen, men de sydligste arealer ned mod Ejderen – landskaberne Fredslet, Jernved, Svansen, Kampen og Stapelholm – adskiller sig imidlertid fra det almene mønster ved, at de først blev herredsinddelt hen mod reformationen. I middelalderlige sammenhænge betegnes området derfor gerne samlet som 'området mellem Slien og Ejderen'.¹³

Forud for omtalen af Slesvig som bispesæde i 948 havde området omkring Sliens inderste landtunger været målet for et af de tidligste missionstiltag, vi fra

skriftlige kilder kender til i Norden, nemlig munken Ansgars opførelse af kirker ved Ribe og »*Sliaswich*« omkring 850.¹⁴ Vi hører først om, at der skal have været kirker i Slesvig igen i midten af 900-tallet, hvor en række bispes, der sættes i forbindelse med det slesvigske bispesæde, begynder at optræde i de skriftlige kilder.¹⁵ Efter biskop Hored, der skal have været tilstede ved et kirkemøde i Ingelsheim i 948, nævnes en række af personer frem mod midten af 1000-tallet som indsat i den slesvigske bispestol af ærkebispem af Hamborg-Bremen.¹⁶ Formentligt har Hored kun været Slesvig-bisp af navn og således aldrig sat sine ben i byen, idet hans embede efter alt at dømme var et udslag af det nystiftede ærkesædes behov for at udnævne de påkrævede lydbisper i den nordiske missionsmark.¹⁷ Men det kan faktisk også for de øvrige helt tidlige slesvigbisper betvivles, om de besad andet end et titulært embede, og først med reorganiseringen af den danske stiftsstruktur o. 1060 synes der at have været succes med tiltagene til etableringen af et Slesvig Stift.¹⁸

I takt med kristningen fra vel engang i starten af det 9. århundrede må et kirkemønster være vokset frem i det slesvigske. Ifølge Knytlingesaga skal der omkring midten af det 12. århundrede have været 350 kirker i stiftet – et tal, som dog forekommer alt for stort i forhold til den kirkebestand, der fremgår af en række gejstlige administrative kilder.¹⁹ Et tal i størrelsesordenen 220-250 kirker forekommer mere rimeligt, alt afhængig af hvorvidt man regner før eller efter de store stormflodsødelæggelser i 1300-tallet, og herudaf har en ganske stor andel altså været regnet for *capella*.

3. *Kapelbetegnelsernes primære betydningsfelt*

Først og fremmest har kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift været i brug i den velkendte betydning for kirkebygninger, som efter deres anlæg-

gelse måtte friste en tilværelse uden fuld sognekirkestatus. Nogle var på vej til en sådan, mens andre nok indtog en vis rolle i det kirkelige arbejde, men uden at målet var en egentlig sogneetablering. Der er således tale om en betydning, der rummer det fælles træk, at den er knyttet til kirkernes udgangsposition, hvorved den kan kaldes primær, men som samtidigt kan omfatte meget forskellige elementer.

Grundlæggelser i den eksisterende sognestruktur – tre velbelyste eksempler

Et allerede velbelyst eksempel er udspaltningen i 1359 af et nyt sogn omkring kapellet i Klintring Enge i Kær herred umiddelbart syd for den nuværende danske grænse, et område der i tiden forud havde været genstand for en bebyggelsesmæssig ekspansion ved landvinding fra Vadehavet mod vest.²⁰ Udspaltningen, som indebar en beskæring af modersognet Læk, var således forbundet med en række betingelser, der kendes fra en stadfæstelse fra biskoppen i Slesvig.²¹ Heraf fremgår det, at kapellet efterhånden var blevet så rigt, at det nu kunne bære sin egen præst, og derfor kunne spaltes ud fra sit gamle modersogn, Læk, hvorfra det i sin tid var bygget og betjent. En række forhold i dokumentet peger i den forbindelse på, hvordan en sådan udskillelse måtte være forbundet med interessemodsatninger omkring den fremtidige ordning af indtægterne til de to kald. Stadfæstelsen angiver således, at indtægterne fra tienden til kirkebygningen i det fremtidige Enge sogn fortsat skulle betales til moderkirken i Læk, og når præsten her ikke ser ud til at have givet sit tilsagn til udskillelsen, så skyldes det nok, at man har brugt et tidspunkt, hvor embedet var ledigt til at bortskære indtægterne fra hans kald for at give dem til det nye sogn. Endeligt bekræftes de modstridende interesser ved udskillelsen af de to sognes

fremtræden, idet det nye sogn fremstår som en langt mindre enhed med en mere ydmyg senmiddelalderlig kirkebygning, end den gamle ærværdige moderenhed omkring den romanske kirke i Læk (fig. 4).²²

Hvordan nyetableringer af sogne som regel har været forbundet med forsøg på at modgå beskæringen af modersognenes eksistensgrundlag, og hvorledes de således ofte måtte foregå på disses præmisser, bliver videre belyst, hvis vi bliver i senmiddelalderen og vender blikket fra det åbne land til et af eksemplerne på brugen af kapelbetegnelsen for kirker i stiftets byer.

I 1462 gav bisp Nicolaus Wulff tilladelse til opførelsen af et kapel i den fremvoksende flække Bredsted tæt på Vadehavskysten. Der blev ved den lejlig-

hed indgået et forlig med præsten i Breklum, i hvis sogn nystiftelsen var placeret, om organiseringen af det kirkelige arbejde, og det nye kapel fik herved – modsat kapellet i Klintring Enge efter dets sogneudskillelse – en annekslignende status.²³ Som udgangspunkt blev det fastlagt, at præsten i Breklum ikke måtte lide indtægtstab ved nystiftelsen, og at udførelsen af de kirkelige handlinger fortsat skulle sortere under ham. Kapellet fik ret til en kirkegård, hvor ingen imidlertid måtte komme i jorden, uden at præsten i Breklum havde samtykket. Med hensyn til kappellets betjening blev det fastlagt, at præsten skulle læse messe her 3 gange i løbet af ugen samt om søndagen, med mindre det da kolliderede (*»unbehagelig were«*) med hans betjening af modersognet. Til gengæld skulle han have alle votivgaver, der blev givet i kapellet, mens borgerne i Bredsted dels skulle svare ham 8 mark lybsk årligt i to rater, dels to gange om året skulle overlade kirkeværgerne i hovedsognet Breklum udbyttet af én dags malkning. Dertil skulle man fortsat ubeskåret deltage i vedligeholdelsen af kirken og præstegården i Breklum.

Kapellet i Bredsted blev formentligt betjent på den måde frem til omkring 1510, hvor man kender den første i en ubrudt række af selvstændigt fungerende præster, og hvor det dermed ser ud til, at sogneudskillelsen så at sige er blevet ført helt ud i livet.²⁴ I forbindelse med, at man supplerede indtægterne til præstebordet i 1539, blev det anført, at indtægtsforøgelsen var nødvendig, *»eftersom kirken ikke længe har været sognekirke«*.²⁵ Det nye kapel fik altså på flere måder stramme tøjler i sine første år, og som ved stort set alle høj- og senmiddelalderlige danske byer gav det sig også udslag i den sammenhæng, at det nye sogn kom til at bestå af et lille areal, der – med Anders Andrén's terminologi – lukker sig omkring byarealet.²⁶

Fig. 4. Sognegrænser og kirker i området omkring Læk og Klintring Enge. Illustration: MP 2003.

Også her udmøntede vilkårene for sogneudskillelsen sig altså i forhold, der stadig i dag kan aflæses i områdets sognestruktur.

Men kapelbetegnelsens primære betydningsfelt omfatter også helt andre typer af ordninger, hvilket bl.a. fremgår af forholdene omkring kapellet ved Kluesries i Handedved sogn nord for Flensborg. I 1399 fik Ludolf Swerk og Vilhelm Uterlyre, en præst fra Lübeck Stift og en lægmand, pavelig tilladelse til at opføre et kapel på stedet. Og dette kapel skulle – som paven skriver – fungere som andre fromme stiftelser »...*fritaget for verdens snarer...*«, således at hjerterne kunne være »...*helt og holdent optaget af og rettet mod Gud...*«, hvorfor det burde indrettes i »...*skovenes og lundenes huler...*« Paven opfordrede alle til at give almisser til stiftelsen, og han lovede i den forbindelse en bodseftergivelse, hvis gaverne blev ledsaget af et besøg.²⁷ Kapellet i Klusries blev altså – helt usædvanligt både for denne periode og i dette område – stiftet som en eremitstiftelse, hvortil man kunne valfarte og modtage forladelse for sine synder, dvs. en stiftelse af en karakter vi i dag gerne betegner som et 'valfartskapel'.

Efter de to stifters død førte kapellet en omtumlet tilværelse, måske af og til med en tilknyttet præst. På et tidspunkt kom patronatsrettighederne ihvert fald under Ryd Kloster, men på reformationstiden måtte man opgive, og bygningen blev revet ned.²⁸ Kapellet i Klusries udgør dermed en prøve på et gudshus, der måske nok kom til at indtage en rolle i den kirkelige betjening, men som aldrig nåede til en egentlig sogneetablering – og som jo formentligt heller aldrig var tiltænkt en sådan funktion. Og her er vi altså ganske langt fra indholdet af kapelbetegnelserne ved Klintring Enge og Bredsted, og måske helt ude i kanten af de forløb, man i dansk forskning gerne sammenfatter med betegnelsen 'sognedannelse'.

Catalogus vetustus

I lyset af de detaljerede oplysninger om forholdene ved Klintring Enge og Bredsted står det altså klart, at *capella* har været brugt for meget varierende og lokalt prægede underordninger, der kan have omfattet snart sagt alt fra bestemmelser om fabricatiender, der krydsede sognegrænser, til kompromisser omkring noget så jordnært som bøndernes malkning af deres køer. I de fleste tilfælde er de skriftlige kilders egne oplysninger om baggrunden for brugen af kapelbetegnelse imidlertid langt mindre fyldige. Det er for eksempel tilfældet, når der anføres *capella* ud for en række af kirkenavnene i den fortegnelse over hele Slesvig Stifts kirker, der som regel omtales som *Catalogus Vetustus*.²⁹

Fortegnelsens overleveringshistorie frem til den kendte afskrift fra starten af 1600-tallet er omdiskuteret. Det fremgår ikke af listen selv, hvilken situation den oprindeligt er udsprunget af, og netop fordi der er tale om en sen afskrift af et forlæg, der kan have været afskrevet og redigeret i flere omgange, er det vanskeligt at komme dateringen nærmere. En række af navneformerne for sydslesvigske lokaliteter peger i retning af, at opstillingen af kirkesteder kan have rødder helt ned i 1200-tallet,³⁰ men det er naturligvis ikke ensbetydende med, at den kendte afskrift i sin helhed kan tilskrives en så høj alder. Der er intet i vejen for, at enkeltelementer af større eller mindre omfang – herunder oplysningerne om stiftelsernes status – først skulle være tilkommet (eller fjernet fra) listen på forskellige tidspunkter hen over senmiddelalderen (fig. 5).

For det område, som anføres først i *Catalogus Vetustus*, dvs. området mellem Slien og Ejderen, der i den kirkelige administration sorterede direkte under domprovsten, angiver fortegnelsen næsten helt gen-

nemgående, hvorvidt de 23 kirker var at regne for *ecclesia* eller *capella* (henholdsvis 9 og 10, mens 4 ikke er tilføjet oplysninger om status). Knap så konsekvent fremgår opdelingen for de 7 kirker i det efterfølgende Sønder Gøs herred (2 *ecclesia*, 2 *capella* og 3 uden statusangivelse). Herefter ser det imidlertid ud til, at en af fortegnelsens afskrivere er blevet mere sløset med gengivelsen af tilføjelserne om kirkernes status. For stiftelserne i de øvrige nordligere dele af stiftet anføres der således kun sporadiske angivelser af *ecclesia*, mens *capella* kun anføres for helt enkeltstående kirker i herrederne Lundenberg, Lundtoft, Edoms, Pelworm, Beltring og Kliplev.

Det har tidligere været hævdet af Mogens Mackeprang, at tendensen til, at tilføjelserne om kirkernes

status glider ud af fortegnelsen, må tilskrives sløsethed hos en af dens afskrivere.³¹ Hans opfattelse finder en vis underbygning, hvis nogle af listens relativt få kapelbetegnelser for stiftets nordligere dele betragtes isoleret. Her ser *capella* nemlig kun ud til at være medtaget, hvor særlige forhold kan have besværliggjort en udeladelse ved en afskrift. Mest iøjnefaldende er det tilfældet med angivelserne af »*Redwardsmanns Capell.*« og »*Peter Haisens Capell*« i Beltring herred, »*Schwens capell*« i Pelworm herred og »*Fedderingsmans Capell*« i Edoms herred, der alle er sætningskonstruktioner med genitivformer af slægts- og mandsnavnene 'Redwardman', 'Peter Haisen', 'Svend' og 'Fedderingsman'.³² I disse tilfælde har kapelbetegnelsen ikke kunnet udelades, fordi person-

Fig. 5. Udsnit af Willers-Jessens kort over Slesvig Stift ca. 1450. Mod øst ses Waabs og afløseren for Jellenbek kirke, Krusendorf. Nordligst ud mod Vadehavet ses Bredsted. Sognegrænserne i området er i dag ændret flere steder; bl. a. er det middelalderlige Kampen sogn i nyere tid opdelt mellem Rendsborg og Hohn sogne. En række lokaliteter i områder, der blev hårdt ramt af stormfloder i løbet af især 1300-tallet, er skematisk rekonstrueret. Tegning: Willers-Jessen 1894.

navneformen så ville have stået alene tilbage, hvilket jo ikke ville have givet mening.

Det ser derfor ud til, at der i Catalogus Vetustus har været tale om en ændret afskrivningspraksis, der har resulteret i et fejlagtigt indtryk af, at sondringen mellem *ecclesia* og *capella* skulle have været mindre udtalt i stiftets nordligere dele. Det bedste samlede billede af, hvordan sondringen har været anvendt, skal altså efter alt at dømme findes ved de sydlige strøg, hvor betegnelserne ikke er gået tabt ved Catalogus Vetustus overlevering – dels området mellem Slien og Ejderen dels i Sønder Gøs herred (fig. 6).

Som regel anfører Catalogus Vetustus ikke andet end *ecclesia* eller *capella* ud for kirkenavnene, og det fremgår altså ikke af listens egne oplysninger, hvad der havde været udløsende for behovet for en skellen. Hvis vi ser på sognemønstret, er en parallel til Klintring Enges trange udskillelse som et selvstændigt sogn på sit modersogns præmisser imidlertid oplagt for nogle af enhederne både i det åbne land og i de slesvigske byer.

Det gør sig især gældende for Waabs og Jellenbeck sogne, hvor sognegrænsernes forløb og den fuldstændige omslutning af større enheder, der omtales som *ecclesia* i Catalogus Vetustus, straks leder tanken hen på, at baggrunden for omtalen som *capella* har været et sogneudskillelsesforløb. Dette indtryk styrkes da også af flere forhold. Mens stenkirkerne i samtlige nabosognene må henføres til 11-1200-tallet – for Siesebys vedkommende er den nuværende kirke endda en afløser af en forgænger ligeledes opført i sten³³ – så er kirken i Waabs senmiddelalderlig, og det samme må have været tilfældet med den nu nedrevne Jellenbek kirke.³⁴ Der ser altså ud til først på relativt sene tidspunkter, set i forhold til nabosognene, at have været ressourcer til opførelsen af stenkirker i Waabs og Jel-

“Slabben Hagen, Eccl.
Jellenbecke Capell.
Gettorp Eccl.
Seestede Capell.
Bunsdorp Eccl.
Campen Capell. Vor Rendsborg upn berg.
Croppe Capell
Hädebui Eccl.
Hutte
Kosleff } Capelln
Risebui Eccl.
Borbui Eccl.
Neobnisse Capell.
Etzebui Eccl.
Ekelnforde
Hügelsted } Capellen.
Sanct Michael vor Schleßwigh
Treya Capel.
Hollingsted
Schwauested Eccl
Stapelholm Eccl.
Euellbedde
Beueringhusen.”

Fig. 6. Catalogus Vetustus' oplysninger om kirkerne i området mellem Slien og Ejderen.

lenbek. Derudover understreges indtrykket af en relativt svag fundering af de cathedraticumafgifter, som kirkerne ved midten af 1400-tallet var sat til at svare bispem som en anerkendelse af hans jurisdiktion, idet de to *capella* svarede 12 skilling mod alle nabosognenes 24 skilling.³⁵

For Waabs og Jellenbek må kapelomtalen altså have været et udtryk for en selvstændiggørelsesproces, som endnu ikke var afsluttet, eller som i det mindste havde sat sig nogle spor i det færdige sognemønster, der havde fået kapelbetegnelsen til at hænge ved de to stiftelser i den efterfølgende periode. I modsætning til situationen omkring Klintring Enge tegner

enhedernes indbyrdes placeringer sammen med sognegrænsernes forløb imidlertid et mønster, der peger i retning af en udskillelsessituation ikke kun fra ét, men snarere fra flere modersogne. En sådan egaliserende af sognestrukturen ved en større regulering må givetvis have været udløst af en hensyntagen til den geografiske fordeling af bebyggelsen i området, men set fra de ældre sognes side har den formentligt samtidigt været en af vejene til at fordele tabet af indtægter til kaldene ved udskillelsen på flere skuldre.

En tilsvarende betydning af *Catalogus Vetustus'* kapelomtaler kan udledes for flere af stiftelserne, og bl.a. det lille lukkede Eckernförde bysogn, der nærmest udgør en enklave i det store landsogn Borby, og hvor parallellen til Bredsted dermed er relevant. Opførelsen af kirken i Eckernförde blev påbegyndt i anden halvdel af 1200-tallet, og den var hen over senmiddelalderen genstand for et omfattende udvikelsesprogram til et markant treskibet anlæg.³⁶ Da vi i 1359 møder den første gang i brevmaterialet, fremgår det desuden, at den da var så velstående, at den kirkelige betjening blev varetaget af to gejstlige.³⁷ Kapelomtalen kan i det lys opfattes som et udslag af, at bysognet stadigvæk blev anset for at være underordnet den oprindelige moderstiftelse, selvom den økonomiske balance ellers klart havde forrykket sig til bykirkens fordel. – En situation, der har klare paralleller i udlandet, og bl.a. ved byen Hull i England, hvor Holy Trinitykirken middelalderen ud var kapel under landsognet Hessle, selvom bykirken blev kraftigt udbygget og både husede en stor præstebesætning og hele 10 sognegilder.³⁸

Fra Sønder Gøs herred anfører *Catalogus Vetustus* bl.a. det lille Skobøl sogn som *capella*, og også her finder vi indikationer på en sogneudskillelse. Det kommer klart til udtryk ved enhedernes indbyrdes pla-

ceringer og sognegrænsernes forløb, som tegner et mønster, der peger på enten Hatsted eller Mildsted sogne som sandsynlige modersogne – eller måske dem begge. I modsætning til de sogneudskilte landkirker i Klintring Enge, Waabs og Jellenbek er kirken i Skobøl imidlertid opført tilbage i 11-1200-tallet, og rødderne til sognets selvstændiggørelsesproces må dermed trækkes helt ned i højmiddelalderen. På dette relativt tidlige tidspunkt kan etableringen af over- og underordningsforhold mellem stiftelser med brugen af kapelbetegnelsen til følge imidlertid være udsprunget af udviklinger i kirkemønstret, der skal opfattes i en anden sammenhæng – og som derfor har fået en helt anden karakter – end de senmiddelalderlige sogneudskillelser. Eksempler på, hvordan det kan have givet sig udslag, bevidnes af en række forhold i kirkelandskabet i andre og mere yderligt beliggende dele af Vadehavsområdet.

Moderkirker og kapeller i Vadehavsområdet

Fra Ejdersted, sydvest for Skobøl, bevidnes over- og underordningsforhold mellem kirkerne helt tilbage i de tidlige kirkebygningsfaser bl.a. af den såkaldte Ejderstedkrønike. Denne krønike opregner forhold fra området på og omkring Ejdersted helt tilbage til starten af 1100-tallet, men dens udarbejdelse blev efter alt at dømme først påbegyndt omkring midten af 1400-tallet af en Wenni Sywens, der arbejdede som skriver for områdets staller, Epe Wunnekens.³⁹

Hvad der har været Wenni Sywens' kilder til den række af optegnelser, han anfører i krøniken om begivenheder fra starten af 1100-tallet og frem mod hans egen samtid, er det kun for enkelte passager muligt at give et nøjere bud på. Enkelte beretninger om tidligere stalleres embedsudøvelse kan være hentet fra Epe Wunnekens arkiv, som det i øvrigt fremgår af krø-

Fig. 7. Udsnit af Theodor Gliemanns kort fra 1829 over amterne Husum og Bredsted, landskaberne Eidersted og Nordstrand.

niketeksten, at Wenni Sywens blev sat til at forny.⁴⁰ Det gør sig f.eks. gældende med en malerisk beskrivelse af, hvordan en røverslægt i 1360'erne opførte en borg ved Vesterhever yderst på Ejderstedts vestlige spids, hvor de holdt skønne jomfruer indespærret og foretog røveriske overfald på omegnens befolkning. Af teksten fremgår det således, at stalleren Ingwer for at komme uvæsenet til livs stormede borgen og dræbte hele slægten, samt at begivenhederne derefter blev dokumenteret: »...unde dar makeden se besegelde breue up, wo dat alle Dinck fahren was«. ⁴¹ Det dokument så Epe Wunneken måske, da han arbejdede i stallerens arkiv ca. 100 år senere. Andre passager i krøniken giver imidlertid snarere indtryk af at være mundtlige

og sagnagtige overleveringer, bl.a. en ulykkelig beretning om en Ove Bons, der kastede sin datter i en digegrøft med en møllesten om halsen, efter at hun havde kastet skam over familien ved at blive gravid med en knægt fra egnen omkring Tating i Ejderstedts vestligste egne (fig. 7).⁴² Groft sagt ser Ejderstedtkrøniken for de tidligste perioder således ud til at være et sammenskrab af de forskellige oplysninger om 'gamle dage', som det har været muligt at opdrive i lokalområdet hen mod middelalderens slutning.

Om det tidlige kirkebyggeri oplyser krøniken, at kirkerne Poppenbüll, Tetenbüll, Osterhever, Katharinenherd, Welt og Vollerwieck – ligeledes i Ejderstedts vestlige områder – i starten af 1100-tallet blev opført som trækirker ud fra («...van der...») den allerede etablerede trækirke ved Garding, dvs. en formulering, der indebærer, at en tidlig central moderkirke har sat frø med etableringen af en hel række af datterstiftelser.⁴³ Et sådant initiativ må have krævet bagmænd med en vis pondus bag kirken i Garding, og krøniken meddeler da også i samme passage, at de såkaldte *Boyenmänner* mistede deres patronatsret (*leenware*) til kirken, efter at de – uvist af hvilken grund – havde slået præsten Harmen Lütke ihjel. Disse oplysninger er ganske vist sparsomme, men der kan jo se ud til at have været tale om en stifterslægt, der har ment at have fuld råderet over kirken i alle dens forhold, og som samtidigt – formentligt via udstrakte jordbesiddelser – var så ressourcestærke i området, at de kunne udvirke en samlet udbygning af den kirkelige dækning af landskabet. Nogle få år efter etableringen af datterstiftelserne meddeler krøniken, at trækirken ved Garding gik tabt i en stormflod og blev erstattet af en ny stenkirke (fig. 8).

Hvordan validiteten af alle disse oplysninger om det tidlige kirkemønster, der som nævnt først er ble-

vet nedskrevet i Ejderstedkrøniken i 1400-tallet, skal vurderes, kan diskuteres ved at inddrage forhold uden for teksten selv og både fra området omkring Garding og fra andre dele af Vadehavsområdet. I den forbindelse tyder meget på, at beskrivelsen har rødder i virkelige forhold.

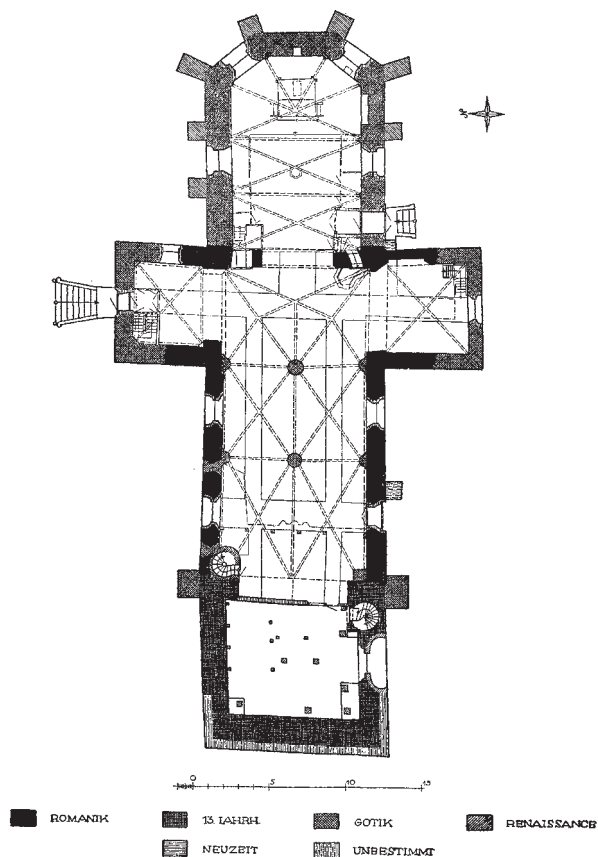

Fig. 8. Garding kirkes grundplan. Efter Die Kunstdenkmäler, Kreis Eiderstedt.

Der er ikke fundet spor efter de nævnte trækirker, men billedet af de syv kirkers indbyrdes roller får faktisk god støtte af sognemønstrets fremtræden i området og især af de eksisterende kirkebygninger. Garding sogn fremstår som en rig enhed med et stort hævet areal midt på Ejdersteds geest, hvor sikringen mod den i området altid tilstedeværende stormflodstrussel har været størst. De seks datterstiftelser er derimod placeret rundt i en cirkel omkring moderkirken ud mod halvøens strande i et mere lavtliggende og udsat landskab. Dertil var Garding, som den eneste af stiftelserne, forpligtet til at erlægge det højeste niveau for cathedraticum-afgifter, nemlig 24 skilling, mens de øvrige svarede fra 4½ til 12 skilling.⁴⁴

Helt markant hæver Garding sig imidlertid over de øvrige enheder med sognets store romanske kirke. Mens de seks datterstiftelsers kirker er mindre romanske bygninger – i Tetenbüll erstattet af en gotisk ombygning – med gængse udformninger, er kirken i Garding således opført over en korsformet grundplan.⁴⁵ Den særlige grundplan har dels levet rum for en ekstra stor menighed, dels har den muliggjort opførelsen af flere sidealtre på de med korsarmene givne østvægge, og bygningens korsform kan på den måde indicere tilstedeværelsen af flere præster ved kirken, dvs. muligheden for at opfylde flere funktioner. Og at den særlige grundplan underbygger billedet af Garding kirkes rolle som en særlig moderkirke kan yderligere bestyrkes af, at man i England i tiden fra det 11. århundrede gerne valgte tilsvarende korsformer i tilfælde af nybyggerier ved de minsters, der havde held til at bevare en del af deres særrettigheder op i middelalderen (fig. 9).⁴⁶

Der er da heller ikke noget i vejen for, at skriftlige oplysninger om et tidligt mønster kan have været overleveret frem til krønikens nedskrivningstids-

Fig. 9. Garding kirke. Foto: MP 2001.

punkt. Et sådant dokument kan eventuelt have været et sognevidne, men det kan også tænkes, at optegnelser af en sådan art kan have stået i messebøger, der ud over teksterne til gudstjenesten ofte blev brugt til at anføre oplysninger af almen interesse for sognet og kaldet.⁴⁷

En anden mulighed er imidlertid, at krøniketeksten kan have været inspireret af en levende tradition omkring særrettigheder, som moderkirken enten endnu var i besiddelse af, eller som havde eksisteret så langt op i tid, at man stadigvæk i 1400-tallet kunne huske dem på egnen. En sådan sejlivethed for gamle ordninger mellem kirkerne ville ikke være uden paralleller i det øvrige Europa, og herunder i England hvor kapellerne under de gamle minsters af og til måtte fungere uden begravelserrettigheder helt frem til reformationen, således at man måtte transportere sine døde over ganske store afstande for at få dem i jorden ved den gamle moderkirke.⁴⁸ Ligeledes fra England kendes der også til ordninger gennem hele

Fig. 10. Vollerwieck kirke, en af Gardings datterstiftelser. Foto: MP 2001.

middelalderen, hvor beboerne fra dattersognene en gang årligt var pålagt at troppe op med voks og pengebølg til processionser ved de gamle moderkirker, og fra sidste halvdel af 1300-tallet ses der klager over slagsmål og dødelige tumulter ved sådanne begivenheder, hvor de formentligt godt drukne bønder var kommet i slagsmål under kapløb om at komme frem med deres faner i optogene (fig. 10).⁴⁹

I den sammenhæng må det siges at være bemærkelsesværdigt, at de eksisterende døbefonte både i Garding kirke og i dens datterstiftelser alle er fra tidligst 1400-tallet, samt at det eneste sted, hvor der er nogen former for spor efter et ældre dåbsarrangement, er i moderkirken, hvor der ved arkæologiske udgravninger i kirkeskibets gulve er fremdraget fundamentet for et ældre fontepodium.⁵⁰ Med krønikens beskrivelse, kirkens fremtræden i øvrigt og de engelske forhold i baghovedet er det i hvert fald helt oplagt at forestille sig, at man først anskaffede døbefonte ved de seks datterstiftelser i tiden omkring re-

formationen, fordi kirken i Garding havde haft held til at bevare dåben som en særrettighed gennem hele middelalderen. Har man fra datterstiftelserne helt frem til reformationen måttet transportere sine poder ind til moderkirken for at få dem døbt, må årsagen til en sådan ordning jo konstant have været genstand for snak blandt lokalbefolkningen, hvorved Wenni Sywens eventuelt ad den vej kunne hente oplysningerne om den gamle ordning til sin samling af historiske oplysninger (fig. 11).

Samlet set peger de forskellige kilders vidnesbyrd altså på, at ordninger fra den helt tidlige kirkebygningsperiode i en nærmest stivnet form har eksisteret forbavsende langt op i tid. Dette billede suppleres derudover på flere måder af andre kilders oplysninger om kirkelandskabet i Vadehavsområdet. Når *Catalogus Vetustus* fra det stormflodsødelagte Lundenberg herred anfører »*Lundenberg cum suis capellis, Boyenbing, Witbou*«, ligner det således ligeledes et vidnesbyrd om en gammel moderkirke og to af dens endnu ikke selvstændiggjorte kapeller.⁵¹ Både de tre kirker og deres sogneområder er for længst gået tabt ved stormflodskatastrofer.⁵² Kirkebygningen i Lundenberg kendes imidlertid fra et eksemplar af herredets segl, der med sin majuskelindskrift daterer seglstampen til perioden 1250-1350, og heraf fremgår stiftelsens lighed med Garding kirke tydeligt ved en afbildning af sideskibe, der har givet anlægget en korsformet grundplan.

Det mest detaljerede – men også yngste – vidnesbyrd om eksistensen af gamle moderkirker med grupper af underordnede kapeller stammer imidlertid fra den lokale præst og kronikør Walter Anton Heimreich, der i 1666 udgav sin *Nordfriesisches Chronick*. Heri beskriver han således, hvordan der i Utland fra første færd havde været et antal såkaldte

Fig. 11. Lundenberg herreds segl. Foto: Karl Boie 1931.

Haupt-Kirchen, hvor alle sakramenterne blev forretet, og hvortil befolkningen rejste ved særlige *Haupt-Festen*.⁵³ Sådanne minsterlignende funktioner skal ifølge Heimreich have gjort sig gældende ved kirkerne i Tønning, Oldensworth, Garding, Pellworm, Stintebüll, Kopsee og Morsum. De øvrige gudshuse, som han kalder filialer eller kapeller, var aflukkede ved de centrale festligheder, og til daglig udgjorde de desuden kun rammerne for messelæsninger. Heimreich anfører ikke, hvorfra han har hentet netop disse oplysninger. Men i lyset af, hvor selvfølgelig disse årlige højtideligheder – der jo uden videre lader sig jævnføre med engelske forhold – var for ham,

og i lyset af de øvrige kildegrupperes vidnesbyrd, er det jo tænkeligt, at hans beskrivelse udspringer af, at ordningerne havde eksisteret så langt op i middelalderen, at de endnu kunne huskes på hans tid. Og der er vel heller ikke noget i vejen for, at der endnu i det 17. århundrede simpelthen kan have eksisteret rester efter sådanne særforhold rundt omkring ved enkelte af kirkerne. Emnet savner endnu udforskning i en dansk sammenhæng.

Når de gamle strukturer netop i Vadehavsområdet tilsyneladende fik et så langt efterliv, at vidnesbyrd om dem kan fanges via det yngre skriftlige materiale, så må en medvirkende årsag have været det særdeles uvejsomme landskab og de frisiske samfunds tendens til at være relativt selvstændigt styrede.⁵⁴ Herude hører vi o. 1200 om, at bispem på grund af terrænets beskaffenhed ikke selv kunne visitere kirkerne, men i stedet måtte sende sin provst,⁵⁵ og tilsvarende har de biskoppelige forsøg på reguleringer blandt kaldene i højmiddelalderens store sognedannelsesperiode vel haft svært ved at slå igennem. Når en moderkirke som Garding efter alt at dømme bibeholdt betydelige rester af sin oprindelige særstatus, kan det jo derudover have haft en sammenhæng med, at de ejendomsforhold, der formentligt var grundlaget for en stifterslægt som de nævnte Boyenmänner, ligeledes havde en tendens til fortsat at konstituere områdernes magt- og ressourcemæssige opbygning.

Endeligt må det med nogle kirkers usikre og afsondrede placeringer i det omskiftelige landskab have fulgt naturligt, at de måtte forblive i deres én gang etablerede kapelpositioner. Netop dette naturbestemte forhold er vel en afgørende del af baggrunden for, at vi i Catalogus Vetustus møder den lille håndfuld stiftelser, der var navngivet med genetivformerne for mands- og familienavne. Svend, Peter

Haisen og slægterne Fedderingsman og Redwerdsman må have været enten de oprindelige stiftere eller deres efterkommere, og med genetivformerne ser stiftelsernes funktion jo ud til stadig kun at have været møntet på disse stiftergrupper, således at kirkerne lader sig jævnføre med de 'gårdkirker', der flere steder i Danmark er vidnesbyrd om fra kirkebyggeriets tidligste faser. I situationer, hvor gårde har været placeret på ensomtbeliggende halliger eller kunstigt opkastede værfter, således at beboerne på grund af sværtfremkommelige vådområder har været hæmmet i at benytte de omkringliggende kirker, må det have været nødvendigt at etablere sådanne nærmest private gudshuse med en position mere eller mindre uden for sognestrukturen.

4. *Kapelbetegnelsens sekundære betydningsfelt*

Det er imidlertid langt fra altid, at kapelbetegnelsen lader sig forstå med en betydning, der er udsprunget af en stiftelses underordnede udgangsposition. Det er f.eks. tilfældet, når Catalogus Vetustus benævner kirken i Kosel, tæt på stiftsbyen Slesvig, som et *capella*. For Kosel lader antagelser om sogneudskillelser sig nemlig langt fra let forene med sognemønstrrets fremtræden. Sognegrænserne synes ikke at tegne mønstre, der peger i den retning, og frem for at være ydmyg, så giver kirken snarere indtryk af, at stiftelsen på et tidligt tidspunkt har været vel understøttet. Allerede i 11-1200-tallet blev den således udstyret med et markant rundt tårnanlæg, og ved arkæologiske undersøgelser er der afdækket rester af en forgænger for den nuværende stenkirke opført måske helt tilbage i 1000-tallet.⁵⁶ Forholdene rimer altså dårligt med, at stiftelsen i en lang periode efter anlæggelsen skulle have fungeret som en slags underordnet filial for en ældre sognekirke i området (fig. 12).

De tilsyneladende modstridende vidnesbyrd mellem *Catalogus Vetustus* og de arkæologiske kildegrupper har paralleller ved andre af områdets kirker, bl.a. Sehested, Kropp og Kampen, hvor alene 'kapel-sogdenes' beliggenhed op og ned ad hinanden gør det vanskeligt at pege på mulige udgangspunkter for et forløb med sogneudskillelse. Heller ikke kirkernes fremtræden eller niveauet for *cathedraticum* afgifter

Fig. 12. Kosel kirke. Foto: MP 2001.

udpeger sogne i området som oplagte yngre udspaltninger eller ældre modersogne.

Ved en påpegning af denne mangel på en letgennemskuelig tendens i sognemønstrets fremtræden har det været hævdet af Henning Unverhau, at tilføjelsen af *capella* i *Catalogus Vetustus* i visse tilfælde må betragtes som resultatet af en fejl, som en afskriver af den oprindelige liste har gjort på et tidspunkt i løbet af middelalderen.⁵⁷ Men i stedet for at gribe til en sådan bekvem nødforklaring, der uundgåeligt diskvalificerer hele kilden, kunne det jo være relevant at overveje, om en udgangsposition uden fuld sognekirkestatus nødvendigvis altid er den betydning, kapelbetegnelsen skal tillægges. Kunne man ikke også tænke sig, at den omvendte situation i visse tilfælde kan have gjort sig gældende, dvs. et hændelsesforløb hvor en ellers selvstændigt fungerende sognekirke kom ud for en eller anden form for degradering eller nedsynkning med brugen af kapelbetegnelsen til følge? Betegnelsen *capella* skulle dermed ikke alene tillægges en primær, men også en senere tilkommet og dermed sekundær betydning, og ved den sidstnævnte ville en sammenhæng til stiftelsens fremtræden ikke uden videre kunne aflæses på en måde, som det f.eks. kan gøres ved Klintring Enge, Bredsted etc.

Procuratiobetaling og visitation af ecclesia og capella i senmiddelalderen

Nødvendigheden af generelt at arbejde med muligheden for både et primært og et sekundært betydningsfelt for brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift markeres i særlig grad af den overordnede skelnen mellem *ecclesia* og *capella*, der tilsyneladende har været anvendt i hele området i forbindelse med visitatsarbejdet rundt omkring ved kirkerne. Dette kommer bl.a. til udtryk i et regnskab

over de tab, som domkapitlet havde lidt siden midten af 1300-tallet og frem mod ca. 1437 som følge af omfattende stormflodsødelæggelser, langvarige krige og generel krise. I regnskabet opgør kapitlets procurator således de tabte indtægter frem til hans egen samtid med udgangspunkt i en nu tabt jordebogs oplysninger (fra 1352) om kapitlets indtægter, som han i vid udstrækning gengiver, og som i flere tilfælde kan ses at være baseret på optegnelser helt tilbage fra 1200-tallet.⁵⁸

Sondringen mellem *ecclesia* og *capella* kommer til udtryk i forbindelse med opgørelsen af de beløb (procuraciones), der lokalt skulle svares til provsterne for udførelsen af tilsynet (jurisdictionem) med stiftelserne. Med udgangspunkt i gengivelser af passager fra den tabte jordebog fra 1352 anføres det således i 1437-regnskabet for hvert af provstierne, at der skulle svares forskellige beløb fra de to grupper af stiftelser.⁵⁹ Gennemgående skulle der lægges dobbelt så meget fra *ecclesia* som fra *capella*, dvs. de fleste steder henholdsvis 12 og 6 skilling lybsk med de undtagelser, at der i områderne under ærkediakonen samt i Barvidsyssels provsti skulle svares 4 og 2 skilling sterling, mens det for Ejdersteds provsti fremgår, at taksterne i 1352 havde været 9 og 5 skilling sterling, men at beløbene nu var nedsat til det halve. Det fremgår imidlertid ikke af regnskabet, hvad der var baggrunden for, at de to grupper blev sat til forskellige takster, og dermed heller ikke, hvorvidt stiftelserne modtog eller havde behov for forskellige opgaver, når provsterne var på besøg, eller om baggrunden skal søges i andre forhold. For at få et billede af hvilke forskelle der kan have affødt de to betalingsniveauer, er det nødvendigt at se nærmere på gæsteriets karakter og organisering, og i den forbindelse vende blikket ud mod europa.

Med reformkirkens arbejde etableredes overalt i Europa et kirkeligt administrativt system, der var møntet på at føre tilsyn med præsternes embedsførelse, kirkebygningerne med deres regnskaber og befolkningens religiøse levned. I princippet sorterede de lokale forhold under bisperne, men relativt hurtigt uddelegeredes opgaverne af praktiske hensyn til ærkedegne eller deres dertil bemyndigede, der ved gennemførelsen af visitatsrejser førte tilsyn med præsteskabets, kirkebygningerne og udøvede en civil retspleje – den såkaldte sendjurisdiktion.⁶⁰ Til gengæld herfor skulle der svares et naturaliegæsteri (procuraciones) fra de visiterede stiftelser, der principielt skulle stå mål med omkostningerne ved tilsynet, men som jo var en fristende mulighed for beskatning af kirkerne, og som derfor konstant måtte reguleres via kirkeretslige bestemmelser for at modvirke afløsninger af naturalierne med pengeafgifter og opkrævninger uden at der blev afholdt visitats.⁶¹

I praksis var der fra stift til stift store forskelle på systemets udformning, men generelt synes den danske kirke at have fulgt det almene europæiske mønster, dog med den ene undtagelse, at arbejdet blev delt mellem to instanser. I det relativt begrænsede omfang kilderne tillader indblik, fremgår det således, at tilsynet med præsterne og mensa herhjemme blev udført af bispen selv eller fra o. 1300 af hans funktionærer, de såkaldte lokalofficialer.⁶² En væsentlig del af den øvrige lokaladministration blev derimod varetaget af provsterne, der dels parallelt med ærkedegnene i udlandet foretog fabricarevisionen, dels synes at have varetaget retspleje (af og til i skarpe kompetencestridigheder med de biskoppelige lokalofficialer). Ihvert fald i Roskilde og Ribe stifter kan provsterne således ses i forskellig grad at have udøvet en vis jurisdiktion, og i Slesvig Stift kendes provsternes tilsva-

rende funktioner allerede i 1198, hvor paven påbød provsten af Strand at korrigere retsplejen efter kirkerettens forskrifter.⁶³

Som i udlandet kendes også herhjemme til forsøg på at holde gæsteripengene på et rimeligt niveau. Fra Roskilde Stift kommer det til udtryk i et visitationsreglement fra 1370, der pålagde bispens og hans officialer kun at tilbringe 1 dag ved hver sognekirke, foreskrev at man ikke skulle belaste kirkerne unødigt ved at rejse med mange heste og tillod fattige stiftelser at slå sig sammen om gæsteriet.⁶⁴ I pavens henvendelse til provsten i Strand i 1198 blev det præciseret, at provsten måtte opholde sig 4 dage ved hver kirke, og i 1213 indskærpede paven overfor slesvigbispens – på linie med det 4. laterankoncilies forbud mod opkrævningen af procuratio uden at der blev afholdt et tilsyn – at han kun måtte kræve gæsteri, når han personligt foretog visitats.⁶⁵ Hvorvidt disse forskrifter er blevet fulgt, kan vanskeligt afgøres, men af en skildring af provsternes arbejde i Utland fra 1305 synes det at fremgå, at man på det tidspunkt faktisk opkrævede procuratio i overensstemmelse med de generelle retningslinier, nemlig for 7 dages ophold ved hver kirke.⁶⁶ Som i det øvrige Europa ser det imidlertid i den senere middelalder i Danmark ud til, at bestræbelserne på at holde gæsteriet på et rimeligt niveau ofte kom til kort. Fra det øvrige Danmark kendes således til flere eksempler på mere eller mindre forgæves klager fra sognepræster og sognefolk over et urimeligt gæsteri, og især klages der over, at der blev krævet betaling, uden at der blev foretaget nogen visitats. I det hele taget synes gæsteriets størrelse i senmiddelalderen overalt at have været bestemt af lokale sædvaner.⁶⁷

Gæsteriets størrelse ser dermed generelt ud til at have været resultatet af en afvejning mellem provsternes ønsker om at inddrive størst mulige indtægter, og

en hensyntagen til hvad folk ville og kunne gå med til at betale for udførelsen af visitationen.

I hvert fald delvist må de forskellige takster i det slesvigske derfor ses som et udtryk for forskelle på, hvad det var muligt for provsterne at presse ud af stiftelserne – hvis stiftelsernes indtægtsgrundlag havde været ens, var man næppe gået med til kun at tage halv betaling nogle steder. Tanken ledes dermed umiddelbart hen på situationer i stil med den omkring moderkirken i Garding, der jo efter alt at dømme inddrev indtægter fra bl.a. dåbshandlingen i et større område på en række datterstiftelsers bekostning. Indtrykket af, at regnskabets kapelbetegnelser ikke synes at have angået 'fulde sognekald', følger imidlertid også med opgørelsens egen angivelse af, at gæsteriet skulle udgå fra præsten og ikke fra indtægterne til kirkebygningen.⁶⁸ Heraf kan det jo udledes, at det var præstens indtægter, der kunne klemmes mindre ud af ved kapellerne, og derfor også at de gejstliges indtægter her må have været færre, hvorved bestemmelsen underbygger bl.a. Mackeprangs og Dahlerups opfattelse af kapelbetegnelsernes brug i det slesvigske, dvs. at stiftelser, vi i dag ville kalde annekser, generelt kan have været regnet for *capella*. De forskellige gæsteritakster stemmer nemlig godt overens med de omstændigheder, som kan forventes at have gjort sig gældende ved annekssordninger mellem flere stiftelser.

Først og fremmest har annekskald nok alene på grund af den geografiske afstand næppe fået samme service som hovedsogne, sådan som vi allerede har set, at det var tilfældet med kapellet i Bredsted. I det daglige har præsten ikke som i sit hjem sogn kunnet stå til rådighed for bønnelæsninger, sygebesøg osv. ved annekskaldet, og med henblik på messerne og den ugentlige gudstjeneste må arbejdet i hans hjem-

sogn ligeledes være kommet i første række. Betalingen til præsten for hans arbejde må rimeligvis have afspejlet variationerne i betjeningsniveauet – og dermed også provstens muligheder for at inddrive gæsteri. Dertil var det fastlagt i Jyske lov, at præster skulle fritages for ledingsbeskatning af én gård - men altså kun én – hvad enten den lå på kirkens eller på deres egen jord.⁶⁹ Mens en præst altså har kunnet sidde skattefrit på sin residensgård, må indtægterne fra yderligere besiddelser, der var doteret præstebordet ved eventuelle anneksstiftelser, derfor have været beskattede, således at præstens indtægter – og dermed igen provstens muligheder for at inddrive gæsteri – herfra ligeledes var formindskede.

Dertil kan forskellene på gæsteriets størrelse fra de to grupper af kirker imidlertid også have været afledt af variationer på, hvad det var rimeligt at kræve for visitationen, dvs. at tilsynet ved kapellerne var mindre belastende for provsten. Det kan jo i hvert fald forekomme usandsynligt, at provsterne skulle have ladet sig tilfredsstille med den halve betaling ved kapeller, hvis de her skulle varetage de samme arbejdsopgaver som ved de øvrige stiftelser.

Spørgsmålet er derfor, om der kan identificeres funktioner, som provsten eventuelt kan have varetaget ved *ecclesia*, men ikke ved *capella*, og et bud herpå kan udledes af en skildring af provsternes opgaver og kompetencer, som indgår i udtog (fra 1500-tallet) fra et nu tabt register over kapitlets indtægter, der formentligt har været udarbejdet i 1400-tallets anden halvdel.⁷⁰ Det fastslås indledningsvist, at provsterne havde myndighed over både gejstlige og lægfolk, og at deres kompetencer omfattede både civil- og kriminaljurisdiktion. Herefter opregnes en række forseelser, der sorterede under provsternes retspleje, først og fremmest at man efter gammel sædvane dømte i

mordsager, og dernæst i tilfælde af åger, hor, lejemål, incest, mened, trolddom, utilladelige barselsbesøg, ihjelligelse af børn og indgåelse af ægteskaber i forbudte tider. Efter opregningen af de konkrete sagsområder omtales det, at bispens myndighed var indskrænket til en appelinstans med undtagelse af de sager, hvor han ifølge sin valged var forpligtet til at høre kapitlets råd. Derefter anføres afstraffelsen af sognefolk, der forsømte at vedligeholde kirkegården, samt at provsten kunne stævne sine undergivne til et møde i domkirken, medmindre sædvanen eller et privilegium særligt forbød det. Endeligt beskrives provstens ret til at afholde synode, hvor det end måtte være i *ecclesia* eller *capella*. Ved denne synode, hvor sognets familieoverhoveder havde mødepligt, skulle kirkeværgerne aflægge deres regnskab, og provsten havde myndighed til at aftvinge betalinger fra eventuelle skyldnere til kirkebygningerne.

Det fremgår altså af beskrivelsen, at provsterne til så fabrica ved både *ecclesia* og *capella*, men taget på ordet drejer skildringen af synoden sig kun om forhold, der vedrører fabrica, og det står derfor mere uklart, om de juridiske funktioner ligeledes blev udøvet overalt.⁷¹ Der er altså ikke noget i vejen for, at retsplejen eventuelt kun har været udøvet ved stiftelser, der havde status som *ecclesia*, og ikke ved kapellerne, hvor arbejdsbyrden – og dermed kravet til gæsteriets størrelse – derfor var mindre. Fra den bedre kildebelagte retspleje i det øvrige Europa ses sådanne forskelle på, hvor der blev foretaget retslige handlinger, bl.a. at have gjort sig gældende i flere tilfælde, hvor kapeller blev ophøjet til sognekirker, men hvor ærkedegnens udøvelse af sendjurisdiktionen forblev hos den gamle moderkirke.⁷²

Beskrivelsen af de slesvigske provsters opgaver udelukker på den anden side ikke, at retsplejen også fore-

gik ved kapeller, og når beskrivelsen af provstens ret til at straffe sognefolk, der ikke vedligeholdt kirkegården, udgør overgangen mellem omtalen af hans juridiske sagsområder og fabricarevisionen med tilstedeværelsen af sognets familiefædre, kan det jo tyde på, at de retslige funktioner var nært forbundne med synoden, der – som det fremgår – også blev afholdt ved kapeller.⁷³ Skulle det være tilfældet, har alle de områder, der normalt sorterede under provsterne i Danmark – fabricarevision og jurisdiktion – været udfyldt ved både *ecclesia* og *capella*, og en eventuel lettelse af provstens arbejdsbyrde ved kapellerne må dermed findes uden for de danske provsters gængse funktionsfelt. Spørgsmålet er derfor, om der i Slesvig Stift kan have eksisteret særordninger, således at provsterne varetog funktioner, der ellers normalt sorterede under bispernes officialer.

Hvad, der kunne tale for noget sådant, er, at Slesvig Stift adskilte sig fra det øvrige Danmark ved et totalt fravær af vidnesbyrd om biskoppelige lokalofficialer – et fravær der synes at vidne om manglen på et lokalt biskoppeligt administrationsapparat, og som vel kan forklare, at der netop i det slesvigske kun sjældent var konflikt mellem bispernes og provsternes juridiske kompetencer.⁷⁴ I fraværet af biskoppelige embedsmænd må provsterne have indtaget mere centrale roller, hvilket formentligt er baggrunden for, at det hævdes i beskrivelsen af deres kompetencer i udtoget fra det tabte kapitelsregister, at de besad en vis jurisdiktion over gejstlige, der ellers i det øvrige Danmark stod under bispernes myndighed.⁷⁵ I det lys er det nærliggende, at provsterne i Slesvig Stift på linie med ærkedegnene i udlandet ud over fabricarevision og de juridiske funktioner tillige i praksis kan have stået for tilsynet med præsternes embedsudøvelse og med mensa. En medvirkende forklaring på, at prov-

sterne kunne gå med til kun at modtage halvt gæsteri fra kapeller var derfor eventuelt, at disse ikke var understøret med egne præster, og derfor heller ikke kunne afkræves betaling for provstens tilsyn med sådanne.

Konsekvenserne af alt dette for vurderingen af *capella*'s betydningsfelt er oplagte. For anneksforhold kan, som det allerede flere gange er fremgået af det slesvigske eksempelmateriale, have været en del af stiftelsers udgangspositioner. I senmiddelalderen kan anneksforholdet eventuelt have været det eneste spor, der var tilbage efter en sogneudskillelse, som man måske blandt sognenes beboere iøvrigt ikke længere havde nogen erindring om. Men et sådant forløb har næppe været relevant for alle anneksforhold, for der må givetvis ofte have været tale om sekundære underordninger, hvor en ellers selvstændig sognekirke på grund af indtægtsmæssige forskydninger kom i knibe, og blev lagt ind under en anden sognekirkes virkefelt. En sådan sammenlægning kan have været det første skridt på en nedadgående stige på vej mod en endelig nedlæggelse af kaldet, og forladte kirker kendes jo både fra Slesvig Stift og fra det øvrige Danmark via vidnesbyrd i de skriftlige kilder og/eller arkæologisk påviste levn efter mere eller mindre anonyme stenkirker.⁷⁶

Kapel – anneks – sogneudskillelse?

Anneksordninger kendes naturligvis også fra det øvrige Danmark, men baggrunden for deres etablering er imidlertid kun i begrænset omfang belyst i den hidtidige forskning. Den eneste samlede behandling af danske kirkers fælles præstebetjening i middelalderen er således Troels Dahlerups kortlægning fra 1956 af, hvordan Viborg Stifts mere end 200 kirker i senmiddelalderen blev betjent af kun 89 sognepræster og et mindre antal hjælpepræster.⁷⁷ I det midtjy-

ske stift kan ordningernes eksistens først belægges fra midten af 1400-tallet, men da optræder de til gengæld så hyppigt, at Dahlerup forklarede fraværet af tidligere vidnesbyrd med en sparsom kildesituation, og han fandt det derfor sandsynligt, at ordningerne kunne være langt ældre. Ud fra den overordnede grundantagelse, at hver kirke ved sin etablering blev udstyret med sin egen præst, fandt han det dog som givet, at annekteringsordninger mellem kirker generelt skal betragtes som sekundære fænomener, der var fulgt med forringelser i stiftelsernes indtægtsgrundlag i kølvandet på pesten og 1300-tallets krise iøvrigt.⁷⁸

Der findes imidlertid gode vidnesbyrd om, at annektsforhold i Danmark generelt har været forekommende meget længere tilbage end 1300-tallets krise. I 1218 gav pave Honorius 3. efter anmodning fra ærkebiskop Anders Sunesen tilladelse til, at man – når omstændighederne og hensynet til kirkernes drift tilsagde det – i den danske kirkeprovins kunne fravige det fjerde Laterankonciliums bestemmelser om, at præster kun måtte bestride ét embede med sjælesorg, således at betjeningen af kald, der ikke kunne brødføde en egen præst, kunne fortsætte som hidtil: *»Derfor, elskede broder i Kristus, bøjer vi os for din anmodning og bevilger ved dette brevs myndighed, at du sørger for, at der drages omsorg for de kirker i din kirkeprovins, hvor der på grund af kirkernes fattigdom ikke kan skaffes plads til evige vikarer, igennem dem, hvem det påhviler at indsætte sådanne, i overensstemmelse med hvad der var sædvane for det almindelige koncilium.«*⁷⁹ Tilladelsen blev altså givet med henvisning til kaldenes manglende evne til at oppebære en selvstændig gejstlig, og som det fremgår det med brevet, har det altså allerede i 1218 været en sædvane i Danmark, at kirker ikke var udstyret med deres egen præst, men fik varetaget de kirkelige handlinger ved en gejstlig andetsteds fra.

Etableringen af annektsforhold mellem kirker – eller flersognspastorater, som de også benævnes i forskningen – kan altså gå meget længere tilbage end til den senmiddelalderlige krise, man hidtil har brugt til forklaring af deres opståen.

Det fremgår ikke af brevet fra 1218 hvilke omstændigheder, der var baggrunden for at indkomsterne til de danske kirker blev for utilstrækkelige til, at man kunne brødføde selvstændige præster på dette tidspunkt, der jo faktisk ligger så langt tilbage, at opførelsen af nye kirker stadig må have været i fuld gang i visse områder. Der kan imidlertid overvejes forskellige muligheder.

Først og fremmest er det, som det allerede er fremgået, simpelthen ikke korrekt, at alle kirker var tiltænkt en selvstændig præst ved deres opførelse. Nogle kald har derimod som udgangspunkt været indrettet på måder, der indebar betjeningen ved gejstlige fra nabokirker, og ordningerne har således slet ikke været gearet til at kunne opfylde kravet fra det fjerde laterankoncil om, at præster ikke måtte bestride mere end ét embede.

Men dermed er det på den anden side ikke udelukket, at annektsforhold også kan have været sekundære fænomener allerede i 1200-tallet. Fra Västergötland i Sverige – tæt på det middelalderlige Danmark – kendes således et brev fra 1234, hvor pave Gregorius 9. slår fast, at biskoppen i Skara har ret til at sammenlægge kapeller (ordlyden gør det heller ikke her klart, hvad der her menes med kapelbetegnelsen) hvis deres indtægter anses for utilstrækkelige.⁸⁰ Den nærmere karakter af relationen mellem de sammenlagte svenske stiftelser konkretiseres ikke i brevet – som dermed også åbner muligheden for nedlæggelse af kirker – men ordlyden udgør alligevel et tydeligt vidnesbyrd om, at ordninger med fælles præstebetjening kan have været

etableret med pavens billigelse, når det blev anset for nødvendigt helt tilbage i 1200-tallet.⁸¹

Og hvornår blev det så anset for nødvendigt? Var det hensigten ved en kirkes opførelse, at den skulle fungere med sin egen præst, kan det umiddelbart forekomme mærkværdigt, hvis man ikke som udgangspunkt sørgede for at sikre ham et tilstrækkeligt og nogenlunde sikret udkomme. Tidspunktet taget i betragtning kan nogle kirkers indtægtsforringelser imidlertid have skyldtes, at de egentlig kun var beregnet på betjeningen af en enkelt eller nogle få stifterfamiliers husstande, men med reformbispens reguleringer i tiden efter ca. 1100 i højere grad blev tvunget over mod gruppen af sognekirker, hvorved stifternes lyst til at yde særlige bidrag mindske. I nogle egne kan der have været så overfyldt af sådanne kald, at nogle af dem kom til at stå i en position, hvor de reelt var underfinansierede, når de særlige bidrag faldt bort, og driften fremover alene skulle baseres på tiendeindtægter fra det tilknyttede sogn. Et anneksforhold kan have været den eneste udvej, hvis man ville undgå en decideret nedlæggelse.

En indirekte sammenhæng med tidlige reguleringer af sognestrukturen ved udspaltninger af nye enheder kan endvidere tænkes. Har man fra de gamle sognes side haft held til at begrænse udskillelsens omfang og styrke, kan de udskilte sogne jo i udgangspunktet kan have været så svagt funderede, at selv små udsving i deres indtægtsgrundlag har umuliggjort et ordentligt udkomme til præsten. Man kan derfor have været nødt til atter at søge en tilknytning, der på den måde kan bekræfte et gammelt moderdatterforhold, men som altså ikke kan betragtes som et direkte levn af et ældre mønster.

I forbindelse med provsternes arbejde kan *capella* altså have været anvendt for meget forskellige under-

ordninger – både oprindelige og sekundært tilkomne og både nye og meget gamle. Det står dermed lige for, at regnskabernes sondring mellem *ecclesia* og *capella* skal betragtes som et greb, man har foretaget for at lette håndteringen af det administrative landskab med et mylder af lokale særordninger, der var vokset frem med tiden. Og deraf følger så, at et processuel aspekt, dvs. talen om op- og nedadgående bevægelser i sognemønstret, er en betydning, vi i dag kan tillægge kapelbetegnelsen, men som det absolut ikke er givet, at man altid indtænkte i samtiden. Det kan meget vel have været sådan, at det, som det drejede sig om, blot var af administrative hensyn at få overblik over forekomsten af lokale særordninger – uden at det i den forbindelse var særligt relevant, hvordan de var kommet til i en måske fjern fortid.

Når særlige administrative hensyn ikke gjorde det nødvendigt med en opdeling, har man dertil formentligt ofte slet ikke brugt *capella* for kirkerne. Særligt blandt lokalbefolkningen har man vel næppe haft lyst eller anledning til at anvende den lidt degraderende kapelbetegnelse for sin kirke, hvilket er et forhold der kendes fra f. eks. Winchester i England, hvor nogle af byens kirker i 1200-tallet blev betegnet som kapeller i den gejstlige administration, fordi de endnu ikke havde fået fravristet begravelsesrettighederne fra deres gamle moderkirke, mens kirkernes brugere omtalte dem som *ecclesia* på linie med nabo-stiftelserne.⁸²

Nedsynkninger i det slesvigske sognemønster – krisen i 1300-tallet

Catalogus Vestustus' omtale af Kosel som et *capella* må altså forstås, ikke som en afskriverfejl, som det har været hævdet af Henning Unverhau, men som et vidnesbyrd om, at kaldet på et tidspunkt havde været

udsat for begivenheder, der havde skubbet det nedad i sognemønstret, sandsynligvis til et anneksforhold af en eller anden art. Det samme må have været tilfældet med de af Kosels nabokirker, som ligeledes benævnes som *capella* i *Catalogus Vetustus*, uden at der er forhold i sognegrænsernes forløb eller ved kirkernes fremtræden, der kan indikere forekomsten af selvstændiggørelsesforløb fra nabokirker, dvs. kirkerne Kampen, Kropp, Hütten og Sehestedt. I andre kilder finder vi da også vidnesbyrd om en krise, der netop for de centrale og østlige områder mellem Slien og Ejderen har været så dramatisk, at det i sig selv kan pege på en situation, hvor man har været nødt til at etablere samarbejder mellem kaldene.

Bispetienderne fra sognene Haddeby, Hütten, Kampen, Kropp, Bünsdorf, Gettorf, Jellenbeck, Slabbenhagen og Sehestedt overgik i 1319 til domkapitlet, og af opgørelserne i regnskabet over nedgangen i kapitlets indtægter 1352-o.1437 fremgår det, at afkastet fra bispetienden i sognene da i alt var formindsket fra 480 hedebyskæpper rug til kun 240.⁸³ Opgørelsen af dette tab er et af de få steder i regnskabet, hvor der er mulighed for indblik i de kritiske tilstande i sognene som helhed i perioden – og ikke kun på domkapitlets gods – og herudfra at dømme, har der altså været tale om intet mindre end en halvering af den økonomiske formåen i de centrale og østlige dele af området mellem Slien og Ejderen (fig. 13).⁸⁴

Dermed er der faktisk også bidraget til diskussionen af *Catalogus Vetustus*' overlevering frem til den kendte afskrift fra starten af 1600-tallet. I lyset af, at nogle af listens kapelbetegnelser efter alt at dømme er hæftet på kirkerne som følgevirkninger af indtægtsnedgange i sognene i 1300-tallet, kan listen således se ud til at være resultatet af et forløb, hvor en gammel fortegnelse over stiftets kirker – med de gamle nav-

Fig. 13. Sehested kirke. Foto: MP 2001.

neformer fra 1200-tallet – på et tidspunkt i senmiddelalderen er blevet hentet frem og benyttet i en ny administrativ sammenhæng. Måske har man som følge af en mere eller mindre kaotisk situation i anden halvdel af 1300-tallet indset, at kendskabet til de lokale forhold var alt for ringe, hvorfor man har fundet den gamle kirkeliste frem, og tilføjet den oplysninger om stiftelsernes tilstand, således at oplysningerne i den endelige afskrift, skal tilskrives vidt forskellige tidspunkter.

Især i de stormflodsramte vadehavsområder må nedadgående reguleringer have været hyppige. I domkapitlets regnskab hører vi da bl.a. også fra det hårdtrante Lundenberg herred om de tre kapeller Morsum, Hamme og Lyed, hvorfra indtægterne fra 1352 til 1437 var faldet fra 18 mark lybsk til kun 7 mark og 6 skilling lybsk.⁸⁵ Det fremgår desuden, at de gjorde fordring på, at blive fritaget for cathedricum og gæsteri, og at provsten ikke vidste hvilket af embederne, han skulle opfatte som det vigtigste. Situa-

tionen i området har altså været alvorlig, og der må derfor have været etableret en eller anden form for nørdordning omkring de tre sognes betjening, hvilket har udløst brugen af kapelbetegnelsen. Og samtidigt ser situationen ud til at have været så foranderlig, at det for provsten ikke var til at finde ud af, hvad der var hovedsogne, og hvad der var annekser. Det har givetvis også været flydende for de lokale selv. De tre sogne forsvandt endeligt ved en stormflod i 1600-tallet.

Inkorporationskirker

Som kapelbetegnelse primære betydningsfelt rummer det sekundære imidlertid også variationer. Det kommer for eksempel til udtryk, når vi finder *capella* i brug for inkorporationskirker, sådan som det er tilfældet med blandt andet Havetoft og Karleby i Strustrup herred, der i 1300-tallet var tillagt henholdsvis Domkapitlet og embedsfolk ved stiftssædet.⁸⁶ Selvom en inkorporation indebar, at betjeningen foregik ved en vikar, og at mensa derfor gik ud af sognet, burde den formelt hverken have medført et statustab eller en funktionsnedgang.⁸⁷ Når man alligevel har fundet det passende at anvende det reducerende *capella*, har det derfor måske været et udslag af, at betegnelsen i praksis både kunne markere et formelt statustab og en reel forringelse, som den der vel var nærliggende, når et sogns betjening overgik til en tilrejsende vikar.

Tilsyneladende har man da heller ikke i samtiden entydigt opfattet inkorporationen som en omstændighed, der måtte udløse brugen af *capella*. I starten af 1300-tallet finder vi nemlig begge de to kirker omtalt som *ecclesia* i diplomerne, dvs. således at de først er omtalt som *ecclesia* og derefter lidt senere i århundredet som *capella*.⁸⁸ Skiftet i brugen af betegnelserne kan måske have noget at gøre en økonomisk meget trængt situation, som de skriftlige kilder bevidner

også har gjort sig gældende i perioden. Men – især i lyset af, hvordan vi i øvrigt kan se kapelbetegnelsen anvendt – kan der vel ligesåvel blot have været tale om, at sprogbrugen for kirkerne simpelthen bare var inkonsistent.

Haderslev og Gl. Haderslev

Kapelomtalen i 1309 af Skt. Søren's kirke i Gl. Haderslev sogn i Slesvig Stifts nordlige egne kan fremhæves nærmest som et modstykke til Bredsted's og Eckernfördes kapelstatus.⁸⁹ Brugen af *capella* for kirken i det gamle landsogn må således ses i nær sammenhæng med Haderslev's etablering i 1200-tallet.

De første tegn på bydannelse ved Haderslev fjord er omkring 400 år ældre end ved vestkystens byer. Lidt vest for Haderslev finder vi Starup sogn, hvor man ved arkæologiske undersøgelser ved kirken er stødt på resterne af en handelsplads med en funktionsperiode til midten af 1100-tallet.⁹⁰ I tilknytning hertil blev opførelsen påbegyndt af en stor treskibet frådstenskirke, men det ser ud til, at da aktiviteterne på handelspladsen ophørte, blev det omfattende byggeprogram opgivet, og kirken blev færdigopført som en traditionel étskibet landsbykirke.⁹¹ På nogenlunde samme tid tog bydannelsen omkring Haderslev sin begyndelse, og ved et første øjekast fremstår Haderslev (Vor Frue) sogn da også – som det samtidige Eckernförde sogn – som en 'lukket' enhed, mens Gl. Haderslev sogn (hvad navnet jo også indikerer), ser ud til at være den moderenhed, der har måttet afgive arealer til bysognet.⁹² Vor Frue kirke voksede hastigt i betydning, hvilket bl.a. kom til udtryk i opførelsen allerede o. 1250 af en ny og meget markant kirkebygning, som fra 1200-tallets slutning husede et særligt kollegiatkapitel. Dette stod for uddannelsen af præsterne i Barvidsyssels provsti og var afgørende for, at

Fig. 14. Sognegrænser og kirkeplaceringer i området omkring Haderslev Fjord. Efter Fangel 1978.

der i forbindelse med holstenerkrigene i starten af 1400-tallet synes at have været tilløb til en selvstændig stiftsdannelse omkring Haderslev (fig. 14).⁹³

Når vi i forbindelse med en opgørelse af kollegiatkapitlets indtægter i 1309 finder det beskrevet, at man havde »...*capella Gammel hadersleue...*« og kirken i Starup (der ikke omtales som kapel) inkorporeret, og således havde ret til at indsætte og afsætte præster ved de to kirker, som derfor var fritaget for cathedraticumafgifter og gæsteri, ser det således ud til, at balancen mellem det nye bysogn og dets gamle moderenhed er tippet over. Situationen ser altså ud til at have fået modsatte fortegn i forhold til Eckernförde og Bredsted, hvor bykirkerne jo fortsat måtte indtage sekundære kapelagtige positioner under de gamle landsogne, selvom bysognene med tiden kom til at være de økonomisk bedst funderede. Baggrunden har givetvis været kollegiatkapitlets tilstedeværelse, der sikrede Vor Frue kirke en helt særlig status overfor det omgivende landskabs gudshuse. Måske skal man oven i

købet tænke sig, at kapellet i Gl. Haderslev sogn – det oprindelige modersogn – modtog en betjening fra kapitlets klerke i stil med kapellet i Bredsted, der i sine første år kun tilkom tre ugentlige messelæsninger ved præsten fra modersognet Breklum.

5. Det flydende sognekort

Analysen af kapelbetegnelsens betydningsfelter afstikker altså en fornemmelse af, hvor kompleks, omskiftelig og plastisk en karakter, den slesvigske sognestruktur har haft i middelalderen.

Gennem hele perioden har mønstret været præget af udviklinger i by og på land, hvor de eksisterende stiftelser blev suppleret af nye. Sådanne forløb må have været hyppigst frem mod 1300, hvor kirkebestanden stadig ser ud til at have været under udbygning⁹⁴ – og altså nok lidt længere hen end i det øvrige Danmark – men som det er fremgået, fandt fortætninger i sognemønstret også sted senere. Reguleringerne affødte gerne aftaler om kompensationer, der kunne bestå af alt lige fra tiender, der fortsat skulle gå til de gamle sogne, stramme annektsforhold, hvor præsterne kunne nægte uddelingen af sakramenter ved de nye sognekirker til alle mulige former for afgifter og ydelser. Med de ovenanførte eksempler, er der jo snart sagt ingen grænser for hvilke ordninger, man kan tænke sig, at man har fundet på rundt omkring. I senmiddelalderen har nye enheder haft sværest ved at mase sig ind, men heller ikke i højmiddelalderen kunne nyetableringer finde sted, uden at der blev kompenseret, og ordningerne kunne være af en så sejlvet karakter, at vi kan fange nogle af dem via kildernes skelnen mellem *ecclesia* og *capella*. Det sejlvede kommer også til udtryk ved, at i visse egne synes levn efter gamle mønstre i stil med de gamle minsters på de britiske øer at have overlevet helt frem mod re-

formationen på trods af reformkirkens bestræbelser på gennemtrumfningen af et homogent sognemønster hen over højmiddelalderen. Områdernes forskelligartede landskabspræg, bosættelsesstruktur og jordbesiddelsesforhold har været faktorer med varierende indflydelse på sådanne forhold.

Men ikke alene opadgående bevægelser har sat præg på sognemønstret. Det har også konstant været nødvendigt at foretage justeringer i nedadgående retning. Sognekirker kom til tider så meget i knibe, at de enten søgte ind under andre institutioner ved annekstige ordninger, eller helt måtte nedlægges. Sådanne justeringer kunne være konsekvensen af ændringer i indtægtssituationen som følge for eksempel af særlige stifterbidrag, der faldt bort, men helt oplagt er det, at stormfloder, krige og andre krisesituationer har bragt stiftelser ud til kanten af det økonomisk mulige.

Samlet set, forekommer det som et repræsentativt indtryk af reguleringernes hyppighed når *Catalogus Vetustus* anfører for Slesvig Stifts sydligste områder, at hen ved halvdelen af kirkerne måtte regnes for *capella*. Ved middelalderens slutning har der næppe været én eneste af stiftets over 200 sognekirker, hvis funktion ikke havde været berørt af en eller anden form for tilpasning i de foregående 3-400 år. Og sognemønstret fremstår ikke kun som en biskoppeligt styret og homogen struktur men i lige så høj grad som præget af sædvaner, lokale ordninger, naturmæssige forandringer og forhold i øvrigt, der lå uden for rækkevidden af bispens kontrol. Man har i stedet for stram styring måtte forsøge at manøvrere efter bedste evne i det konstant fluktuerende kirkelige administrative landskab, bl.a. ved at bruge en grov opdeling af det forhåndenliggende sæt af stiftelser i de to meget brede og løst afgrænsede kategorier *ecclesia* og *capella*.

Når det kommer til stykket, kan ingen af disse forhold egentligt betegnes som overraskende. Den slesvigske sognestrukturs labile karakter er i hvert fald ikke unik i en europæisk sammenhæng, hvilket bl.a. fremgår af Norman Pounds' nylige kortlægning af de engelske sognes udvikling, hvor han viser, hvordan den engelske kirkebestands størrelse konstant varierede, hvordan den bestod af et spektrum fra den velfunderede sognekirke til det mest ydmyge *chantry* og hvordan stiftelsernes positioner til stadighed blev justeret. I en opgørelse, som Henrik 8. fik udfærdiget i 1535, da han regnede med at skulle overtage meget af kirkegodset, anføres 8838 *parishes*, 536 *chapeltries* og 1733 *chantries*.⁹⁵ Pounds taler derfor om et flydende sognekort i England. Men måske burde man helt holde op med at gengive de gængse sognekort med deres velafgrænsede enheder, som giver indtryk af en situation præget af ensartethed, kontinuitet og orden. Kort er gode til formidling af oplysninger, men i denne sammenhæng nok ikke hensigtsmæssige for vores forståelse af middelalderlig virkelighed, der i højere grad var præget af kompleksitet og foranderlighed.

Noter

1. Mackeprang 1954, 40 ff.; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, opslag Kapel.
2. Mackeprang 1954, 42; Dahlerup 1968, 196.
3. Jensen 1840, 82 ff.; 1873, 162; Oldekop 1906; Kuhlmann 1958, 138 ff.; Gaasch 1978, 54; 1984; Hein 1983; Henningsen 2000, 130 ff.
4. Stutz 1895; Haff 1944; Feine 1960; 1964, 182 ff. For kritik se bl.a. Olsen 1966, 79-83; Hömberg 1953, 67; Kurze 1966, 8 ff.; Nyborg 1979, 38 ff.
5. Smedberg 1973, 7 ff. & 53 ff., *Lexicon des Mittelalters* 1999, opslag Kapelle.
6. Det følgende er baseret på de centrale kapitler af min ph.d. afhandling 'Capell. olim' – Nygrundlæggelse af kirker og sogne-

- dannelse i det middelalderlige Slesvig Stift, der 14. nov. 2003 blev forsvaret ved Institut for Historie, Internationale studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. For en diskussion af de kapelomtaler, der ikke behandles specifikt i nærværende artikel, henvises der til afhandlingen.
7. Diplomentarium Danicum I, 1 nr. 319.
 8. Gregersen 1981.
 9. Jessen 1930, 3-48; Trap 1864.
 10. Bauer 2001, 119 ff.; Bantelman 1995, 15 ff.
 11. Madsen 1999, 135 ff.; Harck 1983, 23 ff.; Hoffmann 1995.
 12. Poulsen 1985, 36 ff.; 1988, 122 ff.
 13. Unverhau 1990, 41-52.
 14. Göbel 1977, 69 ff.; Jahnkuhn 1965, 19-26; Holz 1992, 161.
 15. Diplomentarium Danicum I, 1 nr. 330; I, 1 nr. 343; Radtke 1984, 135.
 16. Radtke 1984, 143 ff.; 1992, 100 ff.
 17. Skovgaard-Petersen 1977, 174; Sawyer 1988, 241.
 18. Gelting 2002.
 19. Knytlingsesaga, 51; Quellensammlung, 259-263, 277-282; Hansen 1894, 77-82; Lauridsen 1894-95, 182-222.
 20. Poulsen 2003, 384.
 21. Diplomentarium Danicum III, 5 nr. 229; Nyborg 1986, 32; 1998.
 22. For en sådan analyse se Nyborg 1986, 32; 1998.
 23. Schmidt-Petersen 1929, 105 ff.; Die Kunstdenkmäler, Kreis Husum, 52; Andrén 1985, 152 & 196-197.
 24. Die Kunstdenkmäler, Kreis Husum, 52; Andrén 1985, 152.
 25. Jensen 1840, 713.
 26. Andrén 1985; Nyborg 1990, 15-16.
 27. Diplomentarium Danicum IV, 7 nr. 149.
 28. Harck 1962; Die Kunstdenkmäler, Landkreis Flensburg, 224; Freytag 1977, 159, 179.
 29. Hansen 1894, 77-82.
 30. Unverhau 1990, 89 ff.; 1992, 242 ff.; Panten 1995, 99.
 31. Mackeprang 1954, 43.
 32. Genetivsamsetningen med -ing i Feddering er en speciel patronymafledning, der især anvendes i det frisiske område ligesom -man i Fedderingsmans og Redwardsmanns. For de frisiske navne se Knudsen 1886, bd. 1, kol. 1141 og bd. 1, kol. 292-295. For de frisiske patronymformer se Sipma 1952, 81-83; Sørensen 1984, 56. Tak til Peder Gammeltoft, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet, for hjælp med forståelsen af de frisiske navneformers betydning.
 33. Holz 1992, 11 ff. & 39-41.
 34. Die Kunstdenkmäler, Kreis Eckernförde; Jokisch 1964.
 35. Quellensammlung, 277-282; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, opslag Cathedricum.
 36. Teuchert 1985, 220.
 37. Diplomentarium Danicum III, 5 nr. 201.
 38. Pounds 2000, 141 ff.
 39. Chronicon, 5 ff.; Panten 1980; 1989, 66-67.
 40. Chronicon, 46.
 41. Chronicon, 30.
 42. Chronicon, 14.
 43. Chronicon, 15.
 44. Quellensammlung, 277-282.
 45. Die Kunstdenkmäler, Kreis Eiderstedt.
 46. Blair 1998, 278 ff.
 47. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, opslag Missale.
 48. Bond 1988, 133-134.
 49. Hase 1988, 58; Owen 1971, 107.
 50. Die Kunstdenkmäler, Kreis Eiderstedt; Beseler 1969; Teuchert 1985, 215-216; Holz 1992, 131.
 51. Hansen 1894, 77-82.
 52. Jensen 1840, 637.
 53. Heimreich 1666, 99.
 54. Poulsen 2003, 384-392.
 55. Diplomentarium Danicum I, 3 nr. 234.
 56. Kramer 1989; Holz 1992, 59-60; Unverhau 1990, 84.
 57. Unverhau 1990, 93.
 58. Quellensammlung, 53-103; Christensen 1960; Gregersen 1974, 67; 1988, 337-339; 1990, 43-49.
 59. Quellensammlung, 99-102.
 60. Lexikon des Mittelalters 1999, artikel Visitation, Archidiakon og Sendgericht; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, artikel Visitation. Betegnelsen 'sendjurisdiktion' anvendes her for det tyske 'Send' som hos Dahlerup 1968, 298 ff. og passim.
 61. Hinschius 1878, 201; Inger 1961, 142 ff.; Dahlerup 1968, 298 & 307; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, artikel Gästning.
 62. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, artikel Official; Dahlerup 1968, 61 ff.
 63. Diplomentarium Danicum I, 3 nr. 234; Dahlerup 1968, 297 ff., 304 ff. og 330 ff.
 64. Roskildebispens jordebog, 171 ff.
 65. Diplomentarium Danicum I, 3 nr. 234; I, 5 nr. 33.

66. Diplomentarium Danicum II, 5 nr. 403. Det 3. laterankoncilies (1179) bestemmelser tillod ærkedegne at opkræve gæsteri for 5-7 heste. Inger 1961, 142; Dahlerup 1968, 42-43.
67. Dahlerup 1957, 2-4; 1968, 307; Skyum-Nielsen 1955-56, 76-82.
68. Quellensammlung, 99. Bestemmelsen er formentligt et levn af, at det fra gammel tid var præstens opgave at sørge for provstens indkvartering. Dahlerup 1957, 2; Dahlerup 1968, 300-301.
69. Kroman 1945, 203.
70. Quellensammlung, 16, 126-127.
71. Jurisdiktionen i forbindelse med konkrete sager fremgår stort set ikke af kildematerialet i øvrigt, da retshandlerne formentligt foregik mundtligt uden referat. Boockmann 1967, 81 ff.
72. Lexikon des Mittelalters 1999, artikel Sendgericht; Hömberg 1953, 79; Erbe 1969, 162 ff.
73. For eksempler på en sådan opfattelse se Boockmann 1967, 65; Dahlerup 1968, 336.
74. Boockmann 1967, 45 ff. og 123 ff.; Dahlerup 1968, 192, 200 ff. og 340.
75. Dahlerup 1968, 342.
76. Liebgott 1989, 202 ff; Danmarks Kirker, Sønderjylland, 2006 ff. og 2004 ff; Kieffer-Olsen 1986, 24 ff.
77. Dahlerup 1956, 62.
78. Dahlerup 1956, 68-70.
79. Bestemmelserne fastlagde bl. a., at gejstlige, der var i besiddelse af et embede med cura animarum, og som modtog endnu et, skulle miste det første, og hvis de modsatte sig, skulle de fratages begge embeder. Tanner 1990, 248; Danmarks Riges Breve I, 5 nr. 137.
80. Svenskt Diplomatarium nr. 286.
81. Mellberg 1995, side 67 ff.
82. Keene 1985, 108 ff.
83. Diplomentarium Danicum II, 8 nr. 155; Quellensammlung, 98; Christensen 1960, 214-217.
84. Christensen 1960, 223-224.
85. Quellensammlung, 72.
86. Diplomentarium Danicum IV, 2 nr. 32; II, 5 nr. 228; III, 5 nr. 363; III, 6 nr. 90; III, 6 nr. 232; IV, 2 nr. 587; IV, 2 nr. 618.
87. Nyborg 1985.
88. Diplomentarium Danicum II, 5 nr. 228; II, 9 nr. 246.
89. Diplomentarium Danicum II, 6 nr. 178.
90. Madsen 1999, 137-138.
91. Madsen 1987, 208 ff. Danmarks Kirker, Sønderjylland, 397 ff., 417-418.

92. Madsen 1999, 138.

93. Madsen 1999, 139; Gregersen 1985, 15 ff.

94. Danmarks Kirker, Sønderjylland, 2741-2744.

95. Pounds 2000, 80 ff.

Litteratur

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö 1985.

Bantelman, Albert: Landschaft und Besiedlung Nordfrieslands in vorgeschichtlicher Zeit. *Geschichte Nordfrieslands*, Bredsted 1995, s. 15-58.

Bauer, Ellen: The Schleswig-Holstein Wadden Sea Region. *Landscape and Cultural Heritage in the Wadden Sea Region – Project Report. Wadden Sea Ecosystem*, 12, Wilhelmshaven 2001, ss 119-156.

Beseler, Hartvig: *Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*. Neumünster 1969.

Blair, John: Clerical Communities and Parochial Space: the Planning of Urban Mother Churches in the Twelfth and Thirteenth Centuries. *The Church in the Medieval Town*, Great Yarmouth 1998, s. 272-294.

Bond, C.J.: Church and Parish in Norman Worcestershire. *Minsters and Parish Churches*, Oxford 1988, s. 119-158.

Boockmann, Andrea: *Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig*. Neumünster 1967.

Christensen, C.A.: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437. *Historisk Tidsskrift* 1960, s. 161-244.

Chronicon Eiderostadense vulgare, oder die gemeine Eiderstedtische Chronik 1103-1547. St. Peter-Ording 1977.

Dahlerup, Troels: Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen. *Fra Viborg Amt* 1956, s. 5-87.

Dahlerup, Troels: Viborg Stifts Kirker og Præster 1545. *Kirkehistoriske Samlinger* 1957, s. 1-20.

Dahlerup, Troels: *Det danske sysselprovsti i middelalderen*. København 1968.

Danmarks Kirker Iff. København 1933ff.

Danmarks Riges Breve Iff. København 1938ff.

Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Kreis Husum. Berlin 1939.

Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Kreis Eiderstedt. Berlin 1939.

Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde. Berlin 1950.

- Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Landkreis Flensburg. Berlin 1952.
- Diplomatarium Danicum Iff. København 1938ff.
- Erbe, Michael: *Studien zur Entwicklung des Niederkirchenwesens in Ost-sachsen vom 8. bis zum 12. Jahrhundert*. Göttingen 1969.
- Fangel, Henrik: Herremænd på Haderslev Næs i middelalderen. *Sønderjyske Årbøger* 1978, s. 5-47.
- Feine, Hans Erich: Die genossenschaftliche Gemeindekirche im germanischen Recht. *Mitteilungen des instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 68, 1960.
- Feine, Hans Erich: *Kirchliche Rechtsgeschichte*. 4 udgave, Köln 1964.
- Freytag, Erwin: Die Klöster als Zentren kirchlichen Lebens. *Schleswig-Holsteinische Kirchen-Geschichte*, I, Neumünster 1977, s. 147-202.
- Gaasch, Karl Heinz: Die Mittelalterliche Pfarrorganisation in Schleswig-Holstein. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, II, Neumünster 1978, s. 43-70.
- Gaasch, Karl Heinz: Die Kirchspielorganisation im Bistum Schleswig. *850 Jahre St.-Petri-Dom zu Schleswig. 1134-1984*, Slesvig 1984.
- Gelting, Michael: Elusive Bishops: Remembering, forgetting and remaking the History of the Early Danish Church. *A Royal and Princely Race*, Pennsylvania State University 2002.
- Gregersen, H.V.: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af Fortrykknin-gens Historie indtil 1600-årene*. Odense 1974.
- Gregersen, H.V.: *Slesvig og Holsten indtil 1830*. København 1981.
- Gregersen, H.V.: Det middelalderlige Kollegiatkapitel i Haderslev og dets embedsområde, Barved Syssels Provsti. *Sønderjyske Årbø-ger* 1985, s. 15-34.
- Gregersen, H.V.: Senmiddelalderlig ødelægning på det slesvigske domkapitels gods. Nogle overvejelser omkring oplysningerne i jordebogsmaterialet. *Kongemagt og samfund i middelalderen. Fest-skrift til Erik Ulsig*. Århus 1988, s. 337-345.
- Gregersen, H.V.: »Det skæve Sønderjylland« - Hvorfor? Om senmiddel-alderens ødelægning vest for israndlinien og fremgangen i egnene mod øst. Åbenrå 1990.
- Göbel, Walter: Die Christianisierung des Nordens und die Ge-schichte der nordischen Kirchen bis zur Errichtung des Erzbi-stums Lund. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* I, Neumün-ster 1977, s. 63-104.
- Haff, Karl: Die Großkirchspiel im nordischen und nieder deut-schen Rechte des Mittelalter. Teil I. *Zeitschrift Der Savigny-Stiftung Für Rechtsgeschichte. Band LXIII. Kanonistische Abteilung XXXII*. Weimar 1943.
- Haff, Karl: Die Großkirchspiel im nordischen und nieder deut-schen Rechte des Mittelalter. Teil II. *Zeitschrift Der Savigny-Stift-ung Für Rechtsgeschichte. Band LXIII. Kanonistische Abteilung XXXII*. Weimar 1944.
- Hansen, Reimer: Beiträge zur Geschichte und Geographie Nord-friesland im Mittelalter. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Hol-stein-Lauenburgische Geschichte*, Kiel 1894, s. 3-92.
- Harck, Ole: Klus – et middelalderligt valfartssted ved Flensburg. *Sønderjyske Årbøger* 1962, s. 142-154.
- Harck, Ole: De Sønderjyske byers ældste historie. *Sønderjyske Årbø-ger* 1983, s. 23-47.
- Hase, Patrick: *The Mother Churches of Hampshire. Minsters and Parish Churches*, Oxford 1988, s. 45-66.
- Heinreich, Walther Anton: *Nord-Fresisches Chronick*. Slesvig 1666.
- Hein, Lorenz: Anfänge und Ausbau der Pfarrorganisation im Bi-stum Schleswig. *Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln* 47, 1983, s. 22-38.
- Henningens, Hans-Herbert: *Rungholt. Der Weg in die Katastrophe*, II, Husum 2000.
- Hinschius, Paul: *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, II, Berlin 1878.
- Hoffmann, Erich (m.fl.): Die Stadt im westlichen Ostseeraum. Vor-träge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mit-telalter. *Kieler Werkstücke A 14*, Frankfurt 1995.
- Holz, Gundula: *Zum Stand der archäologischen Kirchenforschung in Schleswig-Holstein*. Schriftliche Hausarbeit zur Erlangung des Grades einer Diplom-Prähistorikerin der Mathematisch-Natur-wissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Upubliceret, 1992.
- Husumer Urkundenbuch 1429-1609*. Schriften des Nissen-Hauses, Husum 1939.
- Hömberg, Albert: Studien zur Entstehung der mittelalterlichen Kirchenorganisation in Westphalen. *Westfälische Forschungen*, Westfalen-Lippe 1953, s. 46-108.
- Inger, Göran: *Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden*. Lund 1961.
- Jahnkuhn, Herbert: Die Ausgrabungen des Jahres 1955 in der Haddebyer Kirche. *Nordelbingen. Beiträge zur Kunst- und Kulturge-schichte* 34, 1965, s. 18-26.
- Jensen, H. N. A.: *Versuch einer Kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig*. Flensburg 1840- 1841.
- Jensen, H. N. A.: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Nach hint-erlassenen Handschriften von H. N. A. Jensen, Doctor der Philosophie*,

- Pastor zu Boven in Angeln, überarbeitet und herausgeben von A.J.L. Michelsen, I, Kiel 1873.
- Jessen, Knud: Landets tilblivelse. *Sønderjyllands Historie. Tiden indtil 1241*. København 1930, s. 3-48.
- Jokisch, Hans: Sankt Katharina am Jellenbeke. Eine Untersuchung um die Mutterkirche des heutigen Kirchspiels Krusendorf. *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde* 1964, s. 149-154.
- Keene, Derek: Survey of medieval Winchester. *Winchester studies* 2, Oxford 1985.
- Kieffer-Olsen, Jakob (m.fl.): En nyfundet kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog* 1986, s. 24-51.
- Knudsen, Gunnar: *Danmarks gamle Personnavne*, 1-2, 1886. Reprotryk 1979-80.
- Knytlingsaga*. Oversat af Jens Peter Ægidius, København 1977.
- Kramer, Willi: Zwei Bestattungen an der St. Laurentius-Kirche zu Kosel, kr. Rendsburg-Eckernförde. *Festschrift für Wolfgang Hübenner*, Hamburg 1989, s. 265-269.
- Kroman, Erik: *Danmarks gamle love paa nutidsdansk*, 2. hæfte. København 1945.
- Kuhlmann, Hans Joachim: *Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter*. Neumünster 1958.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. Iff. København 1956ff.
- Kurze, Dietrich: *Pfarrerwahlen im Mittelalter*. Köln 1966.
- Lauridsen, P.: Bispedømmet Slesvigs sognetal i middelalderen. *Historisk Tidsskrift* 1894-95, s. 183-222.
- Lexikon des Mittelalters*. Stuttgart, Weimar 1999.
- Levsen, Chr.: *Nachrichten über das Amt Bredstedt*. Altona 1821.
- Liebott, Niels-Knud: *Dansk middelalderarkæologi*. København 1989.
- Mackeprang, M.: Sønderjyllands politiske og administrative forhold. *Danmarks Kirker. Sønderjylland*, København 1954, s. 31-46.
- Madsen, Lennart: Starup fundet! *Sønderjysk Månedsskrift* 1987, s. 206-211.
- Madsen, Lennart: Städtische Siedlungen. Die nordschleswigschen Städte im Mittelalter. Archäologische Ergebnisse. *Offa* 56, 1999, s. 135-148.
- Mellberg, Gösta: *Församlings- och gällindelning*. Stockholm 1995.
- Nyborg, Ebbe: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til H. Langberg*. København 1979, s. 37-65.
- Nyborg, Ebbe: Den tidlige sognekirke-inkorporation. En studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark. *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-års dagen den 3. december 1985*. Århus 1985, s. 17-33.
- Nyborg, Ebbe: Kirke-sognedannelse-bebyggelse. *Hikuin* 12. Højbjerg 1986, s. 7-20.
- Nyborg, Ebbe: Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. *Hikuin* 17. Højbjerg 1990, s. 7-20.
- Nyborg, Ebbe: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300. *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV, 1998, s. 191-210.
- Oldekop, Henning: *Topographie des Herzogthums Schleswig*. Kiel 1906.
- Olsen, Olaf: *Hørg, hov og kirke*. København 1966.
- Owen, Dorothy: *Church and Society in Medieval Lincolnshire*. Lincoln 1971.
- Panten, Albert A.: König Abels Tod – Ende einer Legende. *Nordfriesisches Jahrbuch* 16, 1980, s. 117-126.
- Panten, Albert A.: 1000 Jahre Deichbau in Nordfriesland? *Der frühe Deichbau in Nordfriesland. Archäologisch-historische Untersuchungen*, Bredsted 1989, s. 63-124.
- Panten, Albert A.: Die Nordfriesen im Mittelalter. *Geschichte Nordfrieslands*, Bredsted 1995, s. 58-101.
- Pontoppidan, Erich: *Den Danske Atlas*. 1763-1781.
- Poulsen, Bjørn: Husum by, Svavsted borg og det nordfriesiske marked i 1504. *Sønderjyske Årbøger* 1985, s. 35-63.
- Poulsen, Bjørn: *Land-by-marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg 1988.
- Poulsen, Bjørn: Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – avl og købstæder. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. Haderslev 2003, s. 458-493.
- Pounds, N. J. G.: *A History of the english Parish*. Cambridge 2000.
- Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 6. Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig*. Kiel 1904.
- Radtke, Christian: Anfänge und erste Entwicklung des Bistums Schleswig im 10. und 11. Jahrhundert. *850 Jahre St. Petri-Dom zu Schleswig. 1134-1984*. Slesvig 1984, s. 133-160.
- Radtke, Christian: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis. Series VI Britannia, Scotia et Hibernia. Tomus II Archiepiscopus Lundensis*, Stuttgart 1992, s. 96-116.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil optrykte*, 1-2 række, Iff. København 1894-1939.
- Roskildebispens jordebog*, udgivet af C.A. Christensen. København 1956.

- Sawyer, Peter: *Da Danmark blev Danmark. 700-1050*. København 1988.
- Schmidt-Petersen, Jürgen Peter: *Chronik der Stadt Bredstedt*. Upubliceret manuskript. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1929.
- Sipma, P.: *Fryske Namenkunde I*. Drachten 1952.
- Skovgaard, J.: Slesvig Bispedømme 948-1791. *Slesvigs delte bispedømme*. København 1949, s. 13-137.
- Skovgaard-Petersen, Inge: Oldtid og Middelalder. *Danmarks historie*, I. København 1977.
- Skyum-Nielsen, Niels: Ærkekonge og ærkebiskop. *Scandia XXIII*, 1955-56, s. 1-101.
- Smedberg, Gunnar: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Lund 1973.
- Stutz, Ulrich: *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts*. Berlin 1895, genoptryk Darmstadt 1955.
- Svenskt Diplomatarium*. Stockholm 1875-1904.
- Sørensen, John Kousgård: *Patronymer i Danmark*, I. København 1984.
- Tanner, Norman P.: *Decrees of the Ecumenical Councils. Volume One. Nicea I to Lateran V*. Georgetown 1990.
- Teuchert, Wolfgang: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung 1969-1984. *Nordelbingen. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte* 54, 1985, s. 197-231.
- Trap, J.P.: *Hertugdømmet Slesvig*. København 1864, reprotryk Viborg 1975.
- Unverhau, Henning: *Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Schlei und Eider im Mittelalter*. Neumünster 1990.
- Unverhau, Henning: Möglichkeiten für die Erschließung der Besiedlungsphasen Nordfrieslands im Mittelalter. *Die Niederlande und der europäische Nordosten: ein Jahrbuch* 1992, s. 235-248.
- Westphalen, Joach. de: *Monumenta inedita rerum Germanicarum Præcipue Cimbricarum et Magpoensium*. I-IV. Leipzig 1739-1745.

Kirke, kulturarv og konflikt – Mårup på klinten

Af Jes Wienberg

1. Kirken på klinten

Skal – skal ikke! Mårup Kirke (fig. 1) synes at vakle mellem straks at styrte i havet og at klamre sig fast til klinten. Kirken ligger kun få meter fra klintens kant. Vesterhavet har allerede erobret hjørnet af kirkegården. Hvert år har storme angrebet kystklinten, så kirken med faste skridt er gået mod ødelæggelsen. Samtidigt har kampen mod havet og konflikterne om bevaringen gjort Mårup Kirke i Vendsyssel velkendt.

Skal Mårup Kirke og kirkegård få lov til at styrte i havet? Eller kan kirken reddes? Skal naturen eller kulturen, erosionskysten eller kirken værnes? Kan kysten sikres? Kan kirken flyttes længere ind i land? Kan den flyttes til et frilandsmuseum? Eller skal kirken undersøges og siden nedrives, mens kirkegården overlades til havet? Debatten har været intensiv og konfliktfuld. På stedet, i medier og på hjemmesider har skarpe standpunkter stået mod hinanden. Ofte har lokale vendelboer, som vil bevare, stået mod hovedstadens myndigheder og eksperter, som vil undersøge inden en ødelæggelse. Og ved flere tilfælde anspilles i debatten på vendelboernes tradition for oprør.

Hensigten her er at forsøge på at forstå debatten omkring Mårup Kirke: Hvorfor er der opstået en konfliktfuld debat? Hvad er det for perspektiver, som står mod hinanden? Og hvorfor skulle det være vigtigt at bevare Mårup Kirke? For uden at forstå baggrunden

Fig. 1. Mårup Kirke på klinten. Foto: Hans Hunderup, Hunderup Luftfoto i Hjørring, marts 1998.

for konflikten er det ikke muligt konkret at tage stilling eller prioritere.

Mårup er her blot et eksempel på, at kulturarv, ikke mindst kirker, kan skabe eller anvendes i konflikter. Mårup kan også illustrere, hvordan kirker gennem tiderne er blevet ødekirker og har fået nye betydninger. Endelig kan Mårup som eksempel anvendes for at hævde en udvidelse af kirkearkæologiens arbejdsfelt.

2. Kirke og kulturarv

Middelalderkirken er idag en vigtig del af kulturarven. Kirkebygningen, billederne, inventaret og gravene anses for at tilhøre nationens arv af materielle og immaterielle menneskelige efterladenskaber fra fortiden, der skal bevares for vore efterkommere. Kirker optræder hyppigt i den fornemme kategori af Verdensarv. I Danmark finder vi her Jelling i Jylland, Roskilde Domkirke og Kronborg Slot på Sjælland, hvor kirker udgør det centrale eller et væsentligt element i Verdensarven.¹

Men er alle kirker umistelige? Gennem tiderne er utallige kirker uden videre blevet forandret eller nedrevet. Og samtidig med at honnørsord om arv, kulturværdier og nationale klenodier klinger tæt, så vil nogle absolut bevare en kirke, mens andre vil nedrive. Ja, vi hører formodentlig ordene om kulturarv netop fordi, kirkerne atter er truede.

Kirken har siden oprindelsen været præget af både tradition og fornyelse. Stedet kan være bestemt af ønsket om historisk kontinuitet. Bygningen har historiske forbilleder. Og fortiden kan være synlig i form af genbrugte ældre bygningsdele eller inventarer. Selv om kirken var og er et helligt sted beskyttet af såvel Gud som jordiske love, så er den dog stadig blevet forandret efter nye behov.

Det første eksempel i Norden på en bevidst bevaring af en kirke synes at være, da kong Hans i 1508

frarådede ærkebiskop Birger Gunnarsens planer om et nyt kapel ved Lunds Domkirke. Kongen overtalte i stedet til en istandsættelse af domkirkens »kostelige krypt og mærkelige bygning«, hvilket blev gennemført de følgende årtier.²

Siden optrådte dokumentation af kirker lidt tilfældigt gennem 1500- og 1600-årene. Kirker afbildes eller beskrives, men det egentlige fokus ligger på ruhesten og andre oldtidsminder. Eller kirkerne kunne knyttes til historiske personer. Eksempelvis kendes tidlige billeder af Jelling i Jylland 1591 (fig. 2), hvor stedet kan knyttes til Gorm den Gamle og Harald Blåtand, og Moster i Hordaland 1626, der knyttes til Olav Tryggvason.³ Og når Olof Rudbeck gravede i og afbildede kirken i Gamla Uppsala i Uppland, var anledningen, at han mente, at bygningen rummede rester af det berømte hedenske tempel.⁴

I 1600-årene begynder mere almindelige kirker at blive opfattet som fortidsminder, der var værd at dokumentere. Tidlige eksempler er Jonas H. Rhezelius skitser og notater om kirkerne i Uppland, Småland og på Öland.⁵ Siden beskrives kirker i mange topografiske samlinger eller værker, eksempelvis hos Johan Peringskiöld i Sverige og de danske klassikere Peder H. Resen, Lauritz de Thurah, Erik Pontoppidan og Jens Peter Trap.

Først hen i 1800-årene fremtrådte kirkerne som en kulturarv på linje med andre mindesmærker. I en periode med middelaldernostalgi blev kirkerne anerkendt som et materielt kildemateriale. Kunstnere, kunsthistorikere og arkitekter dokumenterede og analyserede kirkerne. Undersøgelserne blev ofte udført af de samme personer, som bidrog til at ødelægge de autentiske middelalderkirker med deres restaureringer og nybyggeri. Vi møder dobbeltheden af fornyelse og dokumentation hos eksempelvis

den mangesidige Carl Georg Brunius, der var aktiv som kirkearkitekt og kirkeforsker i Sverige.⁶ I løbet af 1900-årene følger så etableringen af de nordiske kirkeværker og kirkearkæologien som en deldisciplin, der fokuserer på kirken som kildemateriale.⁷

I 1800-årene bliver kirkerne også nationale mindesmærker. Domkirker og kirker knyttet til nationens helte kommer i fokus for forskning og historiserende restaureringer, eksempelvis Fjenneslev på Sjælland knyttet til Hvide-slægten (restaurering 1872-74) og Avaldsnes i Rogaland knyttet til Harald Hårfagre og

Håkon IV Håkonsson (restaurering i 1830'erne og 1922-28).⁸ Hvor katedralen i Köln færdigbygges 1842-80 som et symbol for det nye Tyskland, ser man i Norden genopbygningen af Nidarosdomen i Trondheim efter 1869 som symbol for det genrejste Norge.⁹

Brugen af kirken som et nationalt symbol er fortsat. Umiddelbart efter vendepunktet 1989 og grænseændringerne i Europa ser vi genopførelsen af kirker som både religiøse og nationale symboler, således Frauenkirche i Dresden (siden 1992)¹⁰ og Frelserkatedralen i Moskva (1994-2000).

Fig. 2. Det Rantzau'ske prospekt af Jelling i Jylland 1591. Efter Krogh 1993.

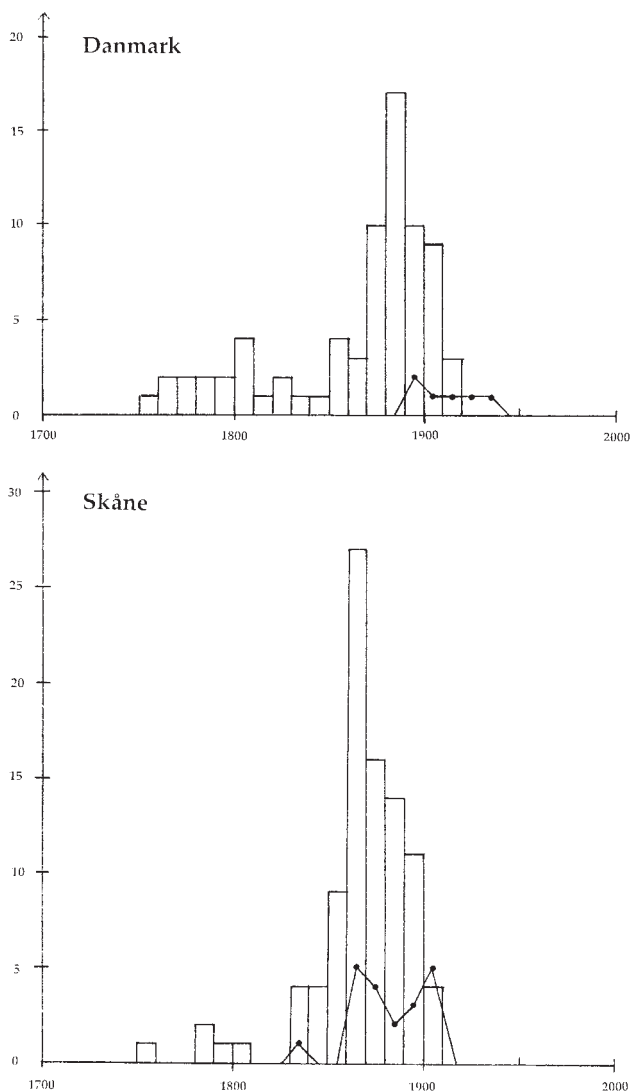

Fig. 3. Nedrivning og bevaring af middelalderlige sognekirker i det nuværende Danmark og i Skåne 1700-2000. Stabler: Nedrevne pr. årti. Punkter: Reddede pr. årti. Oplysninger hentet fra kataloget »Danmarks middelalderlige kirker« ved Jes Wienberg (1985-91).

3. Rivning eller vedligeholdelse

Den gradvise overgang fra tempel til kulturarv følger omtrent den samme linje i de nordiske lande. I Danmark indrammes udviklingen formelt af kirketilsynsloven i 1861, hvorefter Nationalmuseet blev involveret i kirkerne, og senere kom en ny lov om tilsyn af kirker og kirkegårde i 1922. Et skifte er mærkbart i årtierne omkring 1900, da færre kirker fornyes, relativt flere middelalderkirker reddes ved fornyelser, forfaldne ødekirker restaureres, og restaureringerne ændrer karakter. Efter 1922 var nedrivning af middelalderkirker blevet om ikke utænkelig så i praksis umulig.¹¹

Gennem 1800-årene blev mængder af middelalderkirker nedrevet i forbindelse med nybyggeri og sammenlægninger (fig. 3), mens udvalgte bygningsdele og inventarer fandt vej til museerne. Kulturens grundlægger Georg J:son Karlin kritiserede således i 1896-97 skarpt, at kirkelige inventarer i Sverige blev flyttet til museerne. Fjernelsen af inventarerne underminerede respekten for kirkerne og lettede dermed vejen for nedrivninger.¹²

Nedrivningerne blev ofte mødt af lokal eller antikvarisk modstand, og gradvist blev flere og flere kirker reddet indtil ødelæggelsen helt ophørte. De tidligste, som blev reddet, fik nye profane funktioner, mens de senere ofte blev overgivet og derfor forfaldt.

I det nuværende Danmark blev gamle middelalderkirker reddet ved nybyggeri fra 1890'erne:¹³ Øster Marie på Bornholm halvejs under nedrivningen i 1890-91, Skive købstadskirke 1896-98, Buderup i Himmerland 1907, Højerup på Stevns 1912-13, Mårup i Vendsyssel 1928 og Avnsø på Sjælland i 1934. Højerup på Stevns kan minde om Mårup i Vendsyssel: Stevns Klint skred i 1905-06, så kirken kom i fare for nedstyrtning. Den sidste gudstjeneste blev afholdt i 1910, og en ny kirke blev opført lidt længere inde i landet

i 1912-13. Den gamle kirke blev fredet i 1917, men i 1928 nedskred koret og en del af kirkegården. Siden er kirken blevet sikret med en betonmur og ankre.¹⁴

I Skåne i det nuværende Sverige var udviklingen mere voldsom. Langt flere middelalderkirker forsvandt ved nybyggerier og sammenlægninger, men bevaringen startede også tidligere:¹⁵ Araslöv i 1632 (bevaret som magasin), Råbelöv i 1836 (som magasin), (Trolle) Näs i 1861 (som redskabshus), Svensköp i 1864 (ruin), Skårby, Balkåkra (ruin) og Snårestad (ruin) i 1867, Hyby i 1873 (som gravkapel), Borrie i 1874 (ruin), Rya i 1875 (ruin), Västerstad i 1877 (ruin), Sjörup i 1882 (ruin), Ignaberga i 1887 (ruin), Västra Sallerup i 1891, Kävlinge i 1897, Vens St. Ibb i 1899, Burlöv i 1900, Stora Hammar og Södra Åsum i 1902, Maglarp i 1909 og Valleberga i 1910. I Valleberga blev den genopdagede middelalderlige rundkirke sammenbygget med den nye kirke.

I årtierne efter århundredeskiftet blev mange ødekirker restaureret efter år eller årtier med forfald. Kirkerne blev bevaret som mindesmærker eller blev atter taget i brug. I Sverige udgik således en kampagne fra Riksantikvarieämbetet i 1920'erne og 1930'erne for at bevare ødekirkerne efter restaurering som netop kirker. Ødekirkerne skulle bevares som historiske dokumenter og bærere af sognets historie.¹⁶

Vendepunktet i synet på kirkerne er tydeligt i Skåne: Den sidste nedrivning af en middelalderkirke i Skåne var Röke i 1906. Den første restaurering af en ødekirke var her Burlövs gamle kirke i 1908-09. Og den nygotiske katedral i Maglarp fra 1909 var den sidste store landkirke, som blev helt fornyet i Skåne.

I nuværende Danmark var udviklingen generelt ikke bare mindre omfattende, men havde et senere tyngdepunkt. Her fortsatte nedrivninger lidt endnu, især af mindre romanske landkirker i Jylland. Således

var Kolind på Djursland i 1918 den allersidste nedrivning af en middelalderkirke i Danmark.¹⁷ Forinden forekom løsninger midt i mellem at nedrive og bevare. Da Rubjerg og Lyngby, begge i Vendsyssel, blev truet af Vesterhavet, blev nye kirker således opført længere inde i landet med genbrug af byggematerialerne i henholdsvis 1904 og 1913-14.¹⁸

Overgangen fra tempel til kulturarv er accelereret i vor egen sekulariserede tid. For kirkens betydning som kulturarv bliver mere fremtrædende, når kirker bliver overflødige, fordi stadig færre kommer på besøg udenfor livets rituelle højdepunkter (dåb, konfirmation, vielse og begravelse), og når kirken skilles, eller foreslås adskilt, fra staten (gennemført i Sverige fra 2000; debat pågår i Danmark og Norge). Delingen af kirke og stat samt spørgsmålet om overtallige kirker danner efter min mening den aktuelle baggrund for formidlings- og forskningsprojekter som »Tidernas kyrka« og »Sockenkyrkoprojektet« ved Riksantikvarieämbetet i Sverige.¹⁹

I det hele taget er kirker, som allerede er blevet eller risikerer at blive overflødige, havnet i fokus i såvel forskning som i antikvarisk arbejde.²⁰ Kan overflødige kirker således få en ny ikke-sakral funktion, tillades at forfalde eller endog blive nedrevet? Problemet vil øges i de kommende år og årtier især i kirketætte købstæder og regioner med mange kirker, men få mennesker. Overflødige kirker i købstæderne tillades at få nye funktioner som eksempelvis bolig, kontor eller magasin. Men det er vanskeligt at forestille sig for de mange landkirker, der ligger midt på en kirkegård.

4. Kulturarv og konflikt

Kulturarvens rolle i konstruktionen af såvel kundskab som identitet betyder, at kulturarven let havner i et konfliktfelt. Kulturarven kan både udløse konflikter og forstærke de eksisterende konflikter.

Grundlæggende findes to evige konflikter omkring fornyelse og bevaring: Dels spørgsmålet om, hvad som overhovedet er bevaringsværdigt, dels spørgsmålet om hvordan bevaringen kan gennemføres.

Gennem årene er der udviklet et arsenal af argumenter og kriterier omkring, hvad som er bevaringsværdigt og hvorfor. Grænserne er til stadighed under

Fig. 4. Maglarps nye kirke i Skåne i forfald. Foto: JW, august 2004.

debat og flyttes fremad i tid.²¹ Handlede bevaring således længe om middelalderkirker, er efterhånden også de nygotiske kirker blevet bevaringsværdige, men ikke uden strid.²² Hvad skal således ske med Maglarps Nye kirke i Skåne fra 1907-09, der er forfaldet (fig. 4) siden den sidste gudstjeneste i 1976? Domkapitlet og menigheden vil nedrive sin overflødige, forfaldne og udgiftskrævende kirke, mens Länsstyrelsen og Riksantikvarieämbetet vil restaurere.

Og gennem årene er metoderne til bevaring eller dokumentation blevet stadig forfinet. Truede bygninger kan således flyttes, overføres til frilandsmuseer, omdannes til museum på pladsen eller dokumenteres detaljeret inden nedrivning. Et spektakulært eksempel kunne være Unescos flytning af klippe-templet Abu Simbel i Ægypten (1964-68), så templet ikke skulle drukne i Aswandammen.²³

Konflikter kan handle om, hvordan kulturarven skal fortolkes, rekonstrueres og anvendes. Er Stonehenge i England således et tempel for druider, og hvem skal have adgang til monumentet?²⁴ Er Newport-tårnet i USA en middelalderlig rundkirke eller en vindmølle fra 1600-årene?²⁵ Hvorfor rekonstrueres det oprindelige klassiske Parthenontempel på Akropolis i Athen, men ikke Parthenon som byzantinsk kirke med apside eller den tyrkiske moské med minaret?²⁶ Og er Østerlars rundkirke på Bornholm en forsvarskirke, et magasin for korstogene, tempelriddernes gemmested for Den hellige Gral eller tempelriddernes observatorium?²⁷

Konflikter handler ofte om, hvem, eller hvilket land, som har ret til kulturarven. Eksemplerne er utallige, men det klassiske eksempel er Parthenonfrisen. Store dele af den oprindelige frise, de såkaldte Elgin Marbles, befinder sig siden 1800-årene i British Museum i London. Bør frisen forblive i London,

eller skal den tilbage til det nye museum ved Akropolis i Athen?²⁸

Og kulturarven kan bevidst blive ødelagt som led i en konflikt, hvor hensigten er at ramme centrale symboler for identiteten hos en modstander. Den tidligere nævnte Frauenkirche blev ødelagt ved bombningen af Dresden i 1945.²⁹ Og Frelserkatedralen i Moskva blev beordret sprængt i 1931. Andre aktuelle eksempler på bevidste ødelæggelser af kulturarv kunne være moskéen Babri Masjid i Ayodhya i Indien i 1992, broen Stari Most i Mostar i Bosnien i 1993, de to mægtige Buddaskulpturer i Bamiyan i Afghanistan i 2001 og senest serbisk-ortodokse kirker og klostre i Kosovo her i 2004.

Fra det alméne om kirker, kulturarv og konflikter skal vi nu bevæge os til den stille danske provins. Vi skal atter til Mårup.³⁰

5. Mårup som konfliktfelt

Mårup (fig. 5) er én af Vendsyssels romanske teglkirker. Mårup Kirke blev opført i 1200-årene trygt en kilometer inde i landet, men ligger nu udsat ved den

Fig. 5. Mårup Kirke. Foto: JW, august 1996.

jyske vestkyst. I 1928 var den blevet for lille, afsides og brøstfældig for menigheden og blev derfor erstattet af en ny og større sognekirke i det nærliggende Lønstrup. Mårup Kirke levede imidlertid videre som ødekirke og mindesmærke, selvom kirken aldrig formelt blev fredet.³¹ Senere er den blevet én af landets største turistattraktioner med en egen støtteforening »Maarup Kirkes Venner« stiftet i 1993.³²

Mårup ødekirke ligger langt fra bebyggelsen, men kun få meter fra kystskrænten. Tårnet er forlængst nedbrudt. Murene er ombyggede. Dørene og vinduerne udskiftede. Inventarerne delvist fjernede eller restaurerede efter hærværk og forfald. På kirkegården hviler lokale beboere og besætningen fra forliset i 1808 af den engelske fregat »The Crescent«.³³ Og hvert år har havet nærmet sig med 1-2 meter, de seneste årtier snarere med 4-5 meter hvert år.³⁴ Skrænten skrider med nedsivende regnvand, og stormene tager sin andel.

I 1980'erne blev det åbenlyst, at Mårup Kirke ikke kunne overleve længe til. For årligt tog Vesterhavet adskillige meter af klinten. Og en intens debat om kirkens skæbne startede. I arkiverne og medierne ses, at talrige instanser har været eller stadig er involverede: Danmarks Naturfredningsforening, Fiskeriforeningen i Lønstrup, Folketinget, Hjørring Kommune, Kulturministeriet, Kystinspektoratet, Lønstrup Turistforening, Miljøministeriet, Maarup Kirkes Venner, Mårup Menighedsråd, Nationalmuseet, Nordjyllands Amt, Nordjyllands Statskovdistrikt, Skagen Innovationscenter, Skov- og Naturstyrelsen, Trafikministeriet og Vendsyssel Historiske Museum. Hertil kommer et utal af privatpersoner.

I debatten står natur mod kultur, kundskab mod oplevelse, centralt mod lokalt og eksperter mod amatører. I 1928 ville menighedsrådet nedrive kirken, mens Nationalmuseet påtog sig vedligeholdelsen.

Idag er situationen den omvendte. Nu vil egnens beboere bevare kirken ved hjælp af kystsikring, mens repræsentanter for Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen vil dokumentere inden ødelæggelse. De lokale henviser til kirkens værdi som et unikt mindesmærke over kystens søfolk og bønder, samt betydningen som turistattraktion for 2-300.000 årlige gæster, mens ministre og embedsfolk ser én historisk bygning blandt mange – og især de tekniske og økonomiske problemer ved en bevaring.

Efter stormen: 1984-91

Debatten startede i januar 1984 i dagene efter en orkanagtig storm. Vesterhavet havde da på 3 år taget 25 meter af landet op til kirkegårdsdiget. En stenvarde til minde om kong Christian IX's besøg i 1871 blev umiddelbart flyttet. For varden stod nu kun 3-4 m fra skrænten. Og rigsantikvaren Olaf Olsen kom på besøg. Herefter stillede Arne Jensen, Hjørring, en forespørgsel i Folketinget i juli 1984 til kulturministeren om kirkens fremtid: »Vil ministeren tage initiativ til, at der omgående iværksættes undersøgelser med henblik på sikring eller flytning af Mårup kirke ved Lønstrup i Vendsyssel?«. Trafikministeriet undersøgte da muligheden for kystsikring, mens Nationalmuseet fik til opgave at undersøge muligheden for flytning længere ind i land eller flytning til Frilandsmuseet ved København.

Kysten kunne måske sikres, men det skulle koste et tocifret millionbeløb, koste yderligere millioner i årlig drift, være holdbart i højst et par årtier, og den skulle kunne flytte problemet, så nedbrydningen blev øget på andre steder, hvor den truede bebyggelse. Og en kystsikring ville være i strid med naturfredningen af hele kyststrækningen fra Lønstrup til Løkken, som netop et område, hvor nedbrydningen og klitdannelse

kan hærge frit. Beskyttelsen af klintens natur opfattes således som både en national og en international forpligtigelse.

Kirkens omkring 400 ton kunne flyttes på skinner et par hundrede meter længere ind i land. Det er besværligt og vil koste mange millioner. Det redder kun bygningen, ikke kirkegården, og ville være en midlertidig løsning. For om allerede 50 år kan havet have nået også den nye plads.³⁵

Kirken kunne genopføres på et museum. Atter er det dyrt, og det løser kun problemet for bygningen. Interessen herfor har heller ikke været overvældende, da kirken er ombygget og dermed ikke tilstrækkelig karakteristisk. Hjerl Hedes Frilandsmuseum i Jylland har allerede en rekonstrueret jysk kirke, mens Frilandsmuseet ved København vel ønsker en sjællandsk kirke.³⁶ Iøvrigt ønsker de lokale ikke, at Mårup Kirke havner i den modsatte ende af landet. Synspunktet fik drastiske formuleringer af forfatteren Knud Holst, der anså en flytning til Frilandsmuseet i Kongens Lyngby som svarende til at flytte Rundetårn til Råbjerg Mile: »Frilandsmuseet? Så spræng den hellere i luften.«³⁷ Og folketingsmedlem Arne Jensen kunne tillægge: »At fjerne kirken fra Maarup vil være det samme som at fjerne den lille havfrue fra København.«³⁸

Allerede i 1970'erne var der problemer med Mårup Kirkes inventarer, der var præget af manglende aflåsning og tilsyn, dårligt klima og turisternes hærværk.³⁹ På initiativ af Nationalmuseet og Vendsyssels Historiske Museum blev et Sct. Anna Selvtredjerelief og en prædikestol flyttet til Hjørring og Brede for konservering i 1985.⁴⁰ Fjernelsen af inventarerne skabte lokal uro. Og den lokale turistchef Kirsten Færch, Lønstrup, udtalte, at fjernelsen »vil fratage kirken dens værdi og derigennem besegle dens undergang«.⁴¹ Så

vel museumschefen Palle Friis, Vendsyssels Historiske Museum, som rigsantikvar Olaf Olsen måtte klart afvise, at de skulle være »gået på rov«. Det handlede om at sikre mod forfald.⁴² Relieffet, der også tidligere havde været opsat i Lønstrup Kirke, blev atter opsat her i 1991, mens prædikestolen blev genopsat i Mårup Kirke.

Venner og fjender? 1992-96

På to døgn i 1992 forsvandt 12-14 meter af klinten. Året efter blev så foreningen »Maarup Kirkes Venner« stiftet. Foreningen har været og er aktiv for at påvirke opinionen og myndighederne. Foreningen har informeret besøgende med visninger, foredrag, skilte og brochurer. Foreningen har afholdt møder, arrangeret gudstjenester og koncerter. Og årene 1995-99 indsamlede »Maarup Kirkes Venner« 40.000 underskrifter for kirkens bevaring. Den vedvarende holdning i foreningen er, at kysten skal sikres.⁴³

Den officielle holdning fra Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen har været og er, at kirken ikke kan reddes fra havet, og at kirkegården ikke bør udgraves med tanke på nyere begravelser.⁴⁴ Kirken bør ikke prioriteres på bekostning af naturfredningen. Nedbrydningskysten er geologisk unik, mens kirken skulle være opbygget af »simple materialer« og omdannet gennem tiderne. I stedet har man udarbejdet en handlingsplan for dokumentation og undersøgelse af kirken. Mårup Kirke tillades ikke at styrte ned, men skal nedtages under kontrollerede former og med antikvarisk dokumentation, når den er ca 15 meter fra klinten.⁴⁵

1) Inventaret registreres; 2) arkæologisk undersøgelse i kirken; 3) kirken dokumenteres efter standard af »Danmarks kirker«; 4) interesse for genopbygning undersøges; 5) gravene nedbrydes naturligt; 6) grav-

minder og eventuelt ankeret flyttes længere ind på kirkegården og senere til eksempelvis Lønstrup kirkegård; 7) arkæologisk undersøgelse udenfor kirkegården; 8) kulturgeografisk undersøgelse.

Kirkearkæologi og selvtægt: 1997-2003

Temperaturen i konflikten steg atter i januar 1997, da en stor revne og sætning blev synlig gennem hjørnet af kirkegården (fig. 6).⁴⁶ Skov- og Naturstyrelsen ved Kjeld Borch Vesth i september samme år varslede om, at det kunne blive aktuelt at nedtage Mårup Kirke i 1999, mens Nordjyllands Statsskovdistrikt ved skovrider Frede Jensen i oktober 1998 så en nedtagning om 4-10 år. Og miljø- og energiminister Svend Auken udtalte, at naturen må gå sin gang og afviste kystsikring. Foreningen »Maarup Kirkes Venner« mente derimod, at man kunne vente, for der kunne formodentlig gå 5 år inden kirken ville skride. Men med henvisning til sikkerheden indledte Nationalmuseet i 1998 sine undersøgelser. I overensstemmelse med planen registrerede man spor i murværket efter kalkmalerier, udgravede delvist gulvlag i koret og skibet, og fotoregistrerede kirkens tilstand samt kirkegårdens grave. Samme år undersøgte Vendsyssel Historiske Museum et snit gennem kirkegårdsdiget, lige som en nærliggende hustomt blev undersøgt.⁴⁷

Før undersøgelserne blev kirken ryddet for inventarer. De blev registreret som museumsgenstande og deponeret ved Nationalmuseet med udsagn om ikke at komme tilbage. Og i sammenhæng med fejringen af »Middelalderåret 1999« blev Mårup Kirke indrettet som en »autentisk« middelalderkirke med jordguld og nøgent alter.

Lokale opfattede inventarernes bortførelse som et påskud for at få nedrivningen i gang eller i det mind-

Fig. 6. Mårup Kirke med reventen gennem hjørnet af kirkegården. Foto: Hans Hunderup, Hunderup Luftfoto i Hjørring, marts 1998.

ste et unødvendigt skridt nærmere kirkens ødelæggelse. Og en advokat fik til opgave kritisk at vurdere fredningen af kystklinten. Advokatens konklusion var, at kirken faldt indenfor området, som blev fredet i 1948 og 1965. Og at hensigten med naturfredningen var at bevare klitlandskabet og friarealerne,

mens intet blev nævnt om geologien i skrænterne.

Forskellige muligheder for kystsikring blev diskuteret i samme periode. Et forslag fra forfatteren Erik Juul Clausen, om at sænke »et par udrangerede tankskibe på grund ud for kirken« som en midlertidig foranstaltning, blev selvfølgelig afvist.⁴⁸ Og ansøgning

ger om forsøg med kystsikring, som kommunen støttede, blev afslået.

I sommeren 1999 blev der imidlertid uden tilladelse gennemført en alternativ kystsikring med nedgravede drænrør i stranden ud for Mårup på initiativ af opfinderen Poul Jakobsen, Skagen Innovation Center. Den ulovlige kystsikring blev efter påbud fjernet, men mindre end et halvt døgn senere genetableret af lokale fiskere, og er siden blevet udvidet over én kilometer. Nedbrydningen er herefter bremset. I 1999 forsvandt 2 meter, men siden har der tilsyneladende ikke været nogen nedbrydning. Men der er uenighed, om det skyldes kystsikringen – eller om det er en tilfældighed knyttet til vejrets luner. Kystdirektoratet har etableret forsøg, som skal undersøge kystsikringens effekt. Og efter initiativet er kystsikringen blevet tilladt af myndighederne i 3 år ad gangen.

En frist på 8 meter: 2004

Efter lokale protester og ministerbesøg er inventarerne, der blev fjernet i 1998, i 2004 ført tilbage som et lån til kirken, der har fået et nyt bræddegulv. Inventarerne skal tilbage til Nationalmuseet, hvis kirken atter kommer i fare for at styrte i havet.

Er Mårup Kirke reddet, som nogle anser? Kirken skal i følge planen pilles ned, når der er 15 meter fra skrænten til tårnets fundament. Afstanden er 23 meter nu i efteråret 2004. Mårup Kirkes fremtid må altså afgøres på en strækning af 8 meter.

6. Mårup og forgængeligheden

Forvandlingen fra kirke til kulturarv er en gradvis proces, der sker i ryk lige som klintens tilbagerykning. Forvandlingen sker, når fortidens efterladenskaber bliver truet af forandring.⁴⁹ Således etableres Mårup som kulturarv i flere trin: Det første trin var

i 1928, da Mårup blev overflødig som sognekirke og derfor blev værnnet som mindesmærke. Havet var da endnu langt borte. Og en nedrivning var blevet utænkelig eller urealistisk. Det andet og afgørende trin var vinteren 1983-84, da Vesterhavet overraskende tog 20 meter af klinten. Her begyndte for alvor debatten og indsatserne. Kirken fik nu en ny symbolsk værdi, men forinden var værnnet af miljøet, herunder kystklinten mellem Lønstrup og Løkken, blevet et prioriteret område. Det tredje trin kom i 1992, hvor 12-14 meter af klinten forsvandt. Herefter dannedes foreningen »Maarup Kirkes venner«. Det foreløbigt fjerde og sidste trin kom i 1997 med revnen gennem hjørnet af kirkegården og de efterfølgende undersøgelser i kirken og initiativer omkring fredningen, inventarerne og den alternative kystsikring.

Konflikten på klinten handler grundlæggende om to perspektiver på kirken: Kirken som kilde kontra kirken som symbol. Meget er sagt og skrevet om Mårups værdier. Men perspektivet fra Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen bærer præg af, at kirken omfattes som et kildemateriale. Handlingsplanens hovedlinje er at dokumentere og undersøge, så kundskaben, der kan udvindes ved Mårup, ikke går tabt for fremtiden. Det lokale perspektiv handler i stedet om Mårup som et symbol for Vestkystens udsatte befolkning gennem tiderne og som en oplevelse af natur og kultur i samspil. Symbolet og oplevelsen på stedet kan ikke erstattes af tekst og billeder efter standarden i »Danmarks Kirker«. Her taler man forbi hinanden.

Alle er egentlig enige om, at Mårup Kirke er en umistelig kulturarv, der skal bevares for eftertiden, men der er uenighed om, hvad som faktisk kan og bør bevares. Alle vil bevare, men måden, man vil bevare, afslører forskellige prioriteringer og perspektiver. Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen vil

dokumentere og undersøge for at bevare kundskaben om kirken i form af tekst, billeder og inventarer, mens de lokale vil bevare stedet som i dag, altså bevare oplevelsen og symbolet.

Mårup Kirke er blevet et symbol på forgængeligheden. Fascinationen af Mårup Kirke vil derfor øges, desto nærmere kirken kommer klintens kant. For de mange besøgere tiltrækkes af den åbenbare kamp mellem det menneskeskabte og den ubønhørlige natur. Mårup bliver således et stærkt symbol på vores egen dødelighed. Hvis meningen med kulturarven er at repræsentere udødelige spor af nationens forfædre (og -mødre) i en sekulariseret tid,⁵⁰ da er den sekulariserede kirke og kulturarv her selv blevet dødsdømt.⁵¹

Mårup Kirke diskvalificeres af sin almindelighed. Kirken er egentlig repræsentativ for talrige danske kirker ved sine mange forandringer og »simple materialer«. Men den lever ikke op til det arketyriske billede af en romansk sognekirke i Jylland. Den arketyriske middelalderkirke, som fremhæves i oversigtsværkerne og forelæsningsalene, er imidlertid en sjældenhed. At Mårup Kirke netop er typisk, bortset fra placeringen, men ikke arketyrisk, er en af flere anledninger til, at den tilsyneladende er uønsket på et frilandsmuseum. Og hvis Mårup Kirke blev flyttet længere ind i land eller blev rekonstrueret på et museum, skulle kirken desuden ophøre med at være truet, og dens værdi som symbol på forgængeligheden ville mindskes. Mårup skulle da yderligere reduceres til én kirke blandt mange.

Selvfølger kan eller kunne Mårup Kirke bevares på stedet. Mårup Kirke kunne bevares, udvikles og ikke afvikles, hvis viljen findes. Men det vil ikke ske. Havde det været et nationalt mindesmærke som Jel-

ling Kirke eller Roskilde Domkirke, der hang faretruende på klinten, så havde forskningen og formidlingen været omfattende, bøgerne i folieformat og stedet var blevet reddet til næsten enhver pris med bølgebrydere og høfder. Men Mårup Kirke savner den afgørende tilknytning til den danske nationale historie, som løfter den op til kategorien af umistelig Verdensarv. Her savnes en Gorm den Gamle eller Margrethe I. Atter, bortset fra placeringen på klinten, så er Mårup Kirke for almindelig.

Principielt har konflikterne ved Mårup lighed med de internationalt mere kendte eksempler. Det handler om Mårup Kirke er bevaringsværdig, og hvordan bevaringen i såfald skal gennemføres. Det handler om, hvorvidt kirken skal opfattes som et kilde materiale eller som et symbol. Og det handler om, hvem som skal forvalte og »eje« kulturarven, »lokalbefolkningen« eller andre på anden plads. Derimod handler det gudskelov ikke om krig, selv om aviserne rubrikker og udtalelserne undervejs har været dramatiske.

7. Mårup og kirkearkæologien

Kirkearkæologien, som vi kender den siden 1800-årene og fra de nordiske kirkesymposier, har traditionelt fokuseret på kundskab om kirken i middelalderen. Men kirkearkæologien bør også udstrækkes til forestillingerne om middelalderkirken i vor egen tid. Kirkearkæologien kan og bør studere den kirkelige kulturarv i sin helhed, altså både som et kundskabsfelt og som et mindesmærke, der anvendes i nutiden. En sådan udvikling, hvor kundskaben om fortiden sættes i sin samtidskontekst, har andre discipliner forlængst gennemgået. Som Mårup på klinten viser, virker kirkearkæologien langt fra på neutral mark.

Noter

1. Der findes en omfattende diskussion om begrebet kulturarv, f. eks. Hedvall 1987, Sörbom 1988, Anshelm 1993, Friberg 1993, Alzén & Hedrén 1998, Skeates 2000 og Grundberg 2004; se også Kulturarvsstyrelsens definition af kulturarv på www.kuas.dk; om kirken som kulturarv f. eks. Roussell 1955, Kjør m. fl. 1998 og Kulturmiljøvård 1993: 1; 1996: 3-4; 2003: 2.
2. Nielsen 1987 s. 30 f; jfr. Suhm 1780, I hf. 3 s. 28: »eth kostheligh Krafft och merckeligh bygningh«.
3. Nielsen 1987 s. 36 f; Lidén 1991 s. 11 ff.
4. Nordahl 1996 s.11 f, 54.
5. Boström 1966.
6. Grandien 1974; Andrén 1997 s. 25 ff.
7. Andersson & Forsström 1983; Terttu Knapas 1983; Gardberg 1992; Johannsen 1992; Lidén 1992; Unnerbäck 1992; www.danmarkskirker.dk; Finlands kyrkor, Sveriges kyrkor og Norges kirker er nu formelt eller reelt nedlagte.
8. Danmarks Kirker V: 1, 1936 s. 324 ff; Lidén 1991 s. 70 ff.
9. Fischer 1969; Wolff 1986 s. 7 ff, 93 ff.
10. www.frauenkirche-dresden.org.
11. Ottosen 1984; Wienberg 1993 s. 192 ff.
12. Karlin 1896-97 s. 73 ff; jfr. også Fernlund 1982 s. 131 f og Elmén Berg 1997 s. 89 f.
13. Oversigten hentet fra min registrering »Danmarks middelalderlige kirker«.
14. Danmarks Kirker VII, 1954 s. 449 ff om Øster Marie; Horskjær 1969, 12, s. 11 ff om Skive; Horskjær 1968, 11, s. 59 ff om Buderup; Danmarks Kirker VI, 1933-35, s. 357 ff om Højerup; Horskjær 1967, 9, s. 175 ff om Mårup; Danmarks Kirker IV hf. 20, 1990, s. 1901 ff om Avnsø.
15. Oversigten hentet fra Ingers 1947, Fernlund 1982 s. 168 ff og min registrering »Danmarks middelalderlige kirker«.
16. Jfr. Ingers 1947, Elmén Berg 1997 s. 88 ff, 198 ff.
17. Horskjær 1968, 13, s. 154f.
18. Horskjær 1967, 9, s. 162 ff, 180f; Jensen 1987.
19. Kulturmiljøvård 1993: 1; 1996: 3-4; 2003: 2; »Tidernas kyrka« 1997; www.raa.se/sockenkyrkor/index.asp.
20. F. eks. Hepp Cardell 1993; Elmén Berg 1997; Franzén 2004; Niels Engbergs projekt »Ødekirker i Danmark«.
21. F. eks. Löfgren 1997.
22. Antell 1991 s. 7 ff, 179 ff.
23. Säve-Söderbergh 1996 s. 77 ff.
24. Chippindale 1994.
25. Hertz 1995; cfr. Heyerdahl & Lillieström 1999 s. 344 ff.
26. Beard 2004 s. 62 ff, 76 ff, 89 ff.
27. Henvisninger til debatten mellem Erling Haagensen og Jes Wienberg i Wienberg 2004 s. 33 f, 44 ff.
28. Greenfield 1995 s. 42 ff; Beard 2004 s. 89 ff, 153 ff.
29. Lambourne 2001 s. 81 ff, 189 ff.
30. Mårup Kirke er også anvendt som eksempel i Wienberg 1999.
31. Mårup Kirke blev i 1952 overdraget fra kirkeministeriet til Nationalmuseet og blev i 1988 overtaget af Skov- og Naturstyrelsen med tilsyn af Nordjyllands Statsskovdistrikt.
32. Redegørelsen for Mårup og debatten bygger på flere besøg i Mårup, et omfattende materiale i Nationalmuseets Antikvarisk-topografiske arkiv i København samt materiale på internettet; en søgning på »Mårup kirke« på Google gav 677 resultater i august 2004; foreningens hjemmeside www.maarupkirke.dk; også Horskjær 1967, 9, s. 175 ff; Breuning 1994.
33. Ifølge Ingrid Nielsen, som gennemgik arkivalierne i 2001, er ikke 240, men »kun« 33 forliste i fællesgraven på Mårup kirkegård.
34. Skræntens tilbagerykning 1790-1970 var i snit 1,3 meter/år, i perioden 1970-83 var den 3 meter/år og 1983-98 4-5 meter/år.
35. Forslag udarbejdet af Aksel Smith-Petersen ved ingeniørfirmaet Christiani & Nielsen 1984. Som forbillede fandtes Krudttårnet i Frederikshavn, der med en vægt på 4500 ton blev flyttet 270 meter i 1974-75.
36. Frilandsmuseets leder Peter Michelsen i brev 17. august 1984: »Det tilføjes, at Frilandsmuseet ikke anser Mårup kirke for specielt velegnet til at blive den kirke, der i mange år har været tanker om at lade indgå i Frilandsmuseets bebyggelse som repræsentant for de danske landkirker.«
37. Holst 1984.
38. Arne Jensen citeret i Aalborg Stiftstidende 11. august 1984.
39. Jfr. beretning ved Mogens Larsen 12. september 1971: »Vedrørende opsætning af relief og besigtigelse af inventar«.
40. Jfr. rapport ved Verner Thomsen januar 1986: »Mårup kirke, Vennebjerg herred. Undersøgelse og forslag til istandsættelse af kirkens historiske inventar, 1985«.
41. 14. januar 1985.
42. Palle Friis i udtalelse 17. januar 1985 og Olaf Olsen i brev 23. april 1985.
43. www.maarupkirke.dk.
44. Sidste begravelse på Mårup kirkegård var i 1961, men siden er der nedsat flere urner helt op i 1990'erne.

45. Rapport ved Kjeld Borch Vesth 1995 i Nationalmuseet.
46. I aviserne optrådte i perioden 1998-99 rubrikker som berettede om stemningen: »Naturen skal gå sin gang«, »Havet venter Mårup Kirke«, »Slutspil for Maarup Kirke«, »Kampen ved Mårup Kirke«, »Vendelboer til kamp mod magthavere«, »Selvtægt for demokratiet« og »Kuling over kystforsøg«.
47. Arkæologiske undersøgelser i Danmark 1998 s. 169f; Torben Nilsson 1998 beretning om »Undersøgelser i kirkegårdsdiget«, VHM 417/1967; Morten Aaman Sørensen & Birgit Als Hansen 2004 beretning om »Gulvundersøgelse aug. sept. 1998«, NM 1157/98; »Registrant af gravstederne på Mårup Kirkegård sommeren 1998« ved Karsten Lyngsie m. fl., Skov- og Naturstyrelsen; »Billeddokumentation af Mårup Kirkegårdsgrave« dateret 1. februar 1999.
48. Clausen 1997.
49. Jfr. Lübbe 1989 om modernisering og musealisering.
50. Jfr. Jensen 1999a; 1999b.
51. Dekkers 2000 alment om forgængelighed.
- * Tak til Birgit Als Hansen, Morten Aaman Sørensen og Kjeld Borch Vesth (København) for aktuel information og hjælp med arkivmateriale. Videre tak til Anders Andrén (Stockholm), Björn Magnusson Staaf (Lund) og Bodil Petersson (Lund) for konstruktive kommentarer til manuskriptet. Endelig tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget. Manuskriptet er afsluttet i oktober 2004.
- Besøg**
- Artikelforfatteren har besøgt Mårup Kirke i april 1982, august 1996 og juli 1998.
- Arkiver**
- Lunds Universitets Historiska Museum, Kyrkoarkivet med Jes Wienbergs registrering »Danmarks middelalderlige kirker« (1985-91).
- Nationalmuseets Antikvarisk-topografiske arkiv, København, besøgt oktober 1995 og september 2004.
- Litteratur**
- Alzén, Annika & Hedrén, Johan (red.): *Kulturarvets natur*. Stockholm/Stehag 1998.
- Andersson, Karin & Forsström, Margit: *Svensk kyrkoarkeologi. Hikuin 9*. Højbjerg 1983, s. 113-124.
- Andrén, Anders: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Kulturhistoriskt bibliotek. Stockholm/Stehag 1997.
- Anshelm, Jonas (red.): *Modernisering och Kulturarv. Essäer och uppsatser*. Symposion Bibliotek. Stockholm/Stehag 1993.
- Antell, Olof (red.): *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910*. Stockholm 1991.
- Arkæologiske undersøgelser i Danmark 1998*. (Red.) Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. København 1999.
- Beard, Mary: *Parthenon. Tempel, katedral, moské, ruin, ikon – en besynerlig historia*. Stockholm 2004.
- Boström, Ragnhild: J. H. Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkningar. *Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling*. (Red.) Erik Forsman m. fl. Stockholm 1966, s. 59-78.
- Breuning, Arne: *Kirken på klinten. En fotofortælling om Mårup Kirke*. Hjørring (1994).
- Chippindale, Christopher: *Stonehenge Complete*. London 1994. (1 ed. 1983)
- Clausen, Erik Juul: Derfor er Mårup Kirke unik. *Morgenavisen Jyllands-Posten* 4 oktober 1997.
- Danmarks Kirker I ff*. København 1933 ff.
- Dekkers, Midas: *Al kødets gang – om forgængelighed*. København 2000. (1. udg. 1997)
- Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*. Umeå 1997.
- Fernlund, Siegrun: »ett Herran om värdigt Tempel«. *Kyrkoröjningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912*. Lund 1982.
- Fischer, Gerhard: *Nidaros domkirke. Gjenreisning i 100 år, 1869-1969*. Oslo 1969.
- Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780-1880*. Meddelanden 127, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm 2004.
- Friberg, Gunnel (red.): *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik. Möte på Aronsborg den 4-5 april 1990*. Stockholm 1993.
- Gardberg, Carl Jacob: *Suomen kirkot – Finlands kyrkor. Från romantik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 216-220.
- Grandien, Bo: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Nordiska museets Handlingar 82. Stockholm 1974.
- Greenfield, Jeanette: *The Return of Cultural Treasures*. Cambridge 1995. (1 ed. 1989).

- Grundberg, Jonas: *Historiebruk, Globalisering och Kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt?* Göteborgs Universitet, Institutionen för Arkeologi 2004.
- Hedvall, Anders: Kultur – Kulturarv. Osorterade och associativa tankar kring orden och begreppen. *Fortid och Framtid. En vänbok till Roland Pålsson*. (Red.) Margareta Biörnstad m. fl. Stockholm 1987, s. 13-18.
- Hepp Cardell, Annica: *Övertaliga kyrkor – har de en framtid?* Studentuppsats, Etnologiska institutionen, Lunds universitet 1993. (stencil).
- Hertz, Johannes: Rundkirke eller vindmølle? Nyt lys over Newport-tårnet, Rhode Island, USA. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1995, København 1995 s. 11-34.
- Heyerdahl, Thor & Lillieström, Per: *Ingen grænser*. Oslo 1999.
- Holst, Knud: Vor kirke skal ikke på museum. *Politiken* 1. august 1984.
- Horskjær, Erik: *De danske Kirker* 1-20. København 1966-71.
- Ingers, Ingemar: Ödekyrkor och klosterlämningar. *Lunds stift i ord och bild*. (Red.) Gunnar Herrlin. Stockholm 1947, s. 719-744.
- Jensen, Jens: Lyngby kirkes flytning. *Vendsyssel Årbog* 1987. Hjørning 1987, s. 127-134.
- Jensen, Ola W.: Fortiden som udødelighedens rum. *Dødens rum*. (Red.) Annelise Ballegaard Petersen & Anne-Louise Sommer. Odense 1998a, s. 193-203.
- Jensen, Ola W.: The Cultural Heritage: Modes of Preservation and the Longing for Eternal Life. *The Kaleidoscopic Past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference, Göteborg, 2-5 April 1997*. (Eds.) Anna-Carin Andersson et al. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter 16. Göteborg 1998b, s. 99-118.
- Johannsen, Hugo: Danmarks Kirker. Baggrund og historie. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 205-215.
- Karlin, Georg J:son: Huru vi skydda våra kyrkliga minnesmärken. *Kulturhistoriska meddelanden* 2. årg. hf. 3. Lund 1896-97, s. 71-92.
- Kjær, Ulla & Nielsen, Karl Søndergaard & Trampedach, Kirsten: Nationalmuseet i kirken. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1998. Herning 1998, s. 167-183.
- Krogh, Knud J.: *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling*. Vikingekongernes monumenter i Jelling. I. Herning 1993.
- Kulturmiljøvård* 1993:1. Tema »Kyrkorna – heligt rum och levande museum«. Stockholm 1993.
- Kulturmiljøvård* 1996:3-4. Tema »Tidernas kyrka«. Stockholm 1996.
- Kulturmiljøvård* 2003:2. Tema »Vad händer med kyrkans kulturarv efter skilsmässan från staten?«. Stockholm 2003.
- Lambourne, Nicola: *War Damage in Western Europe. The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Societies at war. Edinburgh 2001.
- Lidén, Hans-Emil: *Fra antikviteten til kulturminne. Trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Oslo 1991.
- Lidén, Hans-Emil: Arbeidet med »Norges kirker« i fortid og fremtid. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 221-226.
- Lübbe, Hermann: Der Fortschritt und das Museum. *Die Aufdringlichkeit der Geschichte. Herausforderungen der Moderne vom Historismus bis zum Nationalsozialismus*. Graz 1989, s. 13-29.
- Löfgren, Orvar: Kulturarvets renässans. Landskapsupplevelse mellan marknad och politik. *RIG, Kulturhistorisk tidskrift* 1997:1-2, Lund 1997 s. 3-14.
- Nielsen, Ingrid (red.): *Bevar din arv. Danmarks fortidsminder 1937-1987*. København 1987.
- Nordahl, Else: *templum quod Ubsola dicitur... i arkeologisk belysning*. Åun 22. Uppsala 1996.
- Ottosen, Michael: *Dansk bygningsrestaurerings historie. En indføring*. Arkitekteskolen i Aarhus, Arkitekteskolens skriftserie 1. Århus 1984.
- Roussell, Aage: Nationalmuseet og kirkerne. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1955. København 1955, s. 5-25.
- Skeates, Robin 2000: *Debating the Archaeological Heritage*. Duckworth Debates in Archaeology. London 2000.
- Suhm, P. F. (udg.): *Samlinger til den Danske Historie* I-II. København 1779-84.
- Säve-Söderbergh, Torgny: *Uppdrag Nubien. Hur världen räddade ett lands kulturminnen*. Stockholm 1996.
- Sörbom, Per (red.): *Kulturen vi ärvde. Av vem? Till vad? För hur länge?* Forskningsrådsnämnden, Rapport 88:8. Stockholm 1988.
- Teritto Knapas, Marja: Kyrkoarkeologi i Finland. En forskningshistorisk översikt. *Hikuin* 9. Højbjerg 1983. s. 219-230.
- Tidernas kyrka. 3.700 kyrkor. Ett kulturarv*. Stockholm 1997. (hefte).
- Unerbäck, Axel: Sveriges Kyrkor – konsthistoriskt inventarium. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm 1992, s. 194-204.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.

Wienberg, Jes: The Perishable Past. On the Advantage and Disadvantage of Archaeology for Life. *Current Swedish Archaeology* 7. Stockholm 1999, s. 183-202.

Wienberg, Jes: Sakral geometri – veje og vildveje til viden. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. (Red.) Anders Andrén m. fl. Vågar till Midgård 4. Lund 2004, s. 23-57.

Wolff, Arnold (Hrsg.): *Der gotische Dom in Köln*. Köln 1986.

Hjemmesider

Danmarks Kirker: www.danmarkskirker.dk
Kulturarvsstyrelsen: www.kuas.dk
Maarup Kirkes Venner: www.maarupkirke.dk
Sockenkyrko projektet: www.raa.se/sockenkyrkor/index.asp
Wiederaufbau Frauenkirche Dresden:
www.frauenkirche-dresden.org

Arkeologi og myter: Om Nidarosdomens historie før 1200

Av Øystein Ekroll

1. Området før Reformasjonen

Området omkring Nidarosdomen og Erkebispegarden er ein svært symbolmetta stad i norsk historie, med ein religiøs historie som går attover til det 11. hundreåret. Området er i dag fullstendig dominert av disse to store bygningskompleksa, som ligg omkransa av vide grøntområde. Dette området utgjør eit platå som omfattar den søraustre og høgaste delen av Nidarneshalvøya som Trondheim sentrum ligg på (fig. 1).

Etter engelsk mønster låg domkyrkjeområdet og dei geistlege residensane i Trondheim, som i resten av Norge, fysisk skilt frå sjølve byen. Denne løysinga

står i motsetning til Kontinentet, der katedralen og torget som regel er midtpunktet i byen. Byggegrunnen blir derfor svært kostbar og omstridd, og må utnyttast fullt ut. Dei geistlege residensane blir derfor svært komprimerte.

I Trondheim var det derimot tydeleg nok svært god plass, og dei geistlege slo seg ned på kvar si side av katedralen: Erkebispegarden ligg på sørsida, og kannikerresidensane var plassert på nordsida, mot byen. Den første omfatta på 1200-talet eit område på minst 100 x 150 meter, og dei siste omfatta til saman eit minst like stort område, kanskje dobbelt så stort. Kan-

Fig. 1. Nidarosdomen med Erkebispegarden framfor, sett frå sør ca. 1975. Nidelva i framgrunnen. Det flate området langs elva blir i dag kalt »Marinen«. Kongsgarden ligg til høgre i området. Foto: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR).

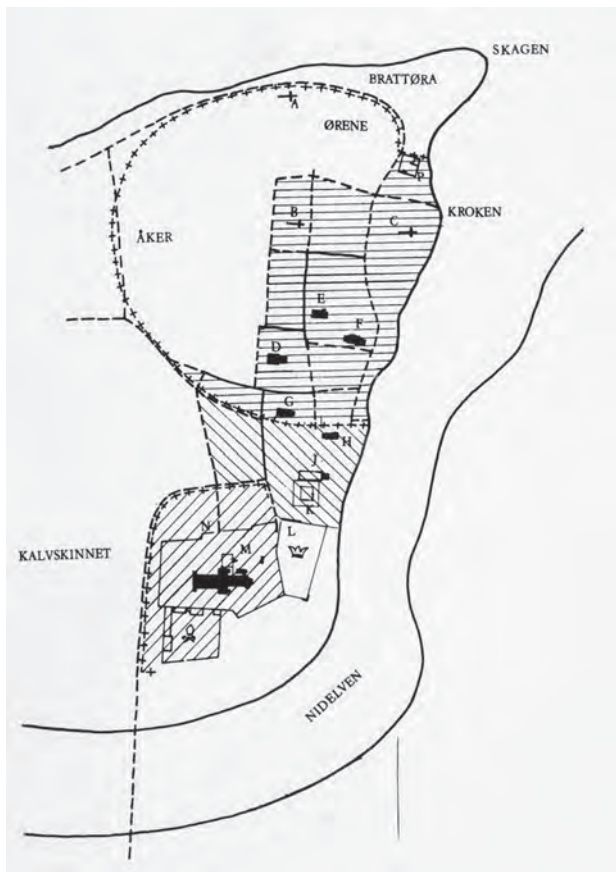

Fig. 2. Trondheim omkring år 1300. Kongsgarden (L), Nidarosdomen (M), kannikresidensane (N) og Erkebisppegarden (O) ligg samla sør for byen Trondheim, som med sine kyrkjer og kloster ligg langs nedre del av Nidelva. (C) er den eldste kongsgarden. Etter: Lunde 1977.

nikresidensane auka gradvis i tal til 24, ein for kvar kannik. Kvar residens inneheldt både bustad-, lager- og fehus, og dekte truleg eit område på ca. 40 x 40 m.¹ I Norge var kannikane sekulære, d.v.s. at dei budde kvar for seg i eigne hus og ikkje i ein klosterliknande

organisasjon. Frå midten av 1200-talet vart det oppretta ein felles residens, Kommungarden, for møter og felles bordhald.

Aust for katedralen, mellom den og Nidelva, låg Kongsgarden, som berre så vidt er arkeologisk påvist. Han skal ha blitt grunnlagd av Harald Hardråde omkring 1050, som erstatting for den eldre kongsgarden nokre hundre meter lenger nord frå omkring år 1000, som alt var blitt innebyggt av den sterkt veksende byen (fig. 2).

Denne inndelinga av området med fire klart definererte delar, som kvar var omgitt av kraftige steinmurar, kan følgast attover i tida til omkring år 1200, i alle fall gjennom skriftlege kjelder. Vår kunnskap om tida før 1200 var til nyleg bygd på yngre, skriftlege kjelder og nokre få arkeologiske undersøkingar frå 1800-talet. Det er derfor på tide å granske dette materialet kritisk på nytt, og stille spørsmålet: Korleis var det eigentleg her før år 1200?

2. Myten om St. Olavs grav under høgaltaret

»Graven er den røde traad, der gaar igjennem domkirkens hele historie«.² Sidan antikvaren Nicolay Nicolaysen fastslo dette i 1870-åra, har lokaliseringa av Olavs grav under høgaltaret vore premissen for all forskning omkring grunnlegginga av Nidarosdomen. Den lange historiske linja og kontinuiteten frå 1030 til i dag gjer dette til eit fokuspunkt i norsk historie. Grunnlegginga av ein katedral over sjølve martyrgrava plasserer Nidarosdomen i fornemt selskap med t.d. Kristi Gravkyrkje i Jerusalem, Peterskyrkja i Roma og Santiago de Compostela. Nicolaysen og Fett sin grunntese er at Oktogonen er bygd som ei gravkyrkje og ramme omkring Olavsskrinet, som sto på høgaltaret rett over grava (fig. 3).

Tradisjonen om grava under altaret går langt attende. Snorre skriv omkring 1230 i »Soga om Olav den

heilage« at bonden Torgils Håmulson på Stiklestad førte liket av kong Olav til Trondheim i løynd, men at ingen av venene til kongen ville ta imot det: »*Sidan tok Torgils og dei andre og førte liket opp etter åa og grov det ned i ein sandmel som er der, og jamna etter seg så ingen kunne sjå at dei nyleg hadde grave der*«. ³

Seinare får vi vite at »*på melen der kong Olav hadde lege i jorda, kom det opp ein fager brunn, og av dette vatnet fekk mange helsebot, som var sjuke. Brunnen vart innbygd, og dei har jamnan teke godt vare på dette vatnet sidan. Dei bygde først eit kapell der og sette altaret der som kongens grav hadde vore; men no står Kristkyrkja på denne staden. Erkebisp Øystein let setje høgaltaret på same staden som kongens grav hadde vore, da han reiste den store katedralen som no står, og på denne staden hadde altaret vore i den gamle Kristkyrkja òg*«. ⁴

Dette er vår viktigaste informasjon om kva som skjedde med grava til St.Olav før Snorre si tid. Snorre var i Trondheim vinteren 1219-20 og kan ha samla opplysingar då, sjølv om ingenting tyder på at han enno hadde planlagt å skrive kongesogene. Guttorm (1215-24) var erkebisp på denne tida. Snorre var i følget til Skule jarl, som hadde eit svært godt forhold til dei geistlege. Det var prestane ved domkyrkja (domkapitlet) som kjente historien om St.Olav og Kristkyrkja, og som hadde eit arkiv med gamle dokument og skrifter som kunne kaste lys over historia fleire generasjonar attover i tid.

Hendingane omkring Olavs død og helgenkåring låg alt på Snorres tid nesten 200 år bakover i tida. Dei viktigaste hendingane, som slaget på Stiklestad, gravlegginga i løynd i sandmælen og helgenkåringa eitt år seinare var kjent av alle og er stadfesta gjennom samtidige skaldekvad som Snorre refererer. Men utbroderinga med alle detaljane står for Snorre si eiga rekning. Han opplyser heller ingenting om kva for

Fig. 3. Oktogonen i Nidarosdomen, bygd omkring år 1200, sett mot vest. Hovedaltaret ligg midt i Oktogonen, som står på det høgaste punktet i området. Foto: ØE.

kjelder han har til denne utbroderinga, eller om han berre har dikta dette opp sjølv.

Dei bevarte norske historiske verka frå andre halvdel av 1100-talet, t.d. *Ågrip*, *Historia Norwegie* og *Historia de antiquitate regum Norvagiensium* (Historia om dei eldste norske kongane), har ei svært knapp form, med få detaljar og ein heilt annan forteljarteknikk enn den Snorre utviklar ein generasjon seinare. Skal ein døme utfrå stilen i disse korte bøkene, er det svært vanskeleg å tru at det skal ha eksistert eldre, like detaljerte skriftlege skildringar som Snorre formidlar, utan at vi kjenner dei i dag eller at dei vart brukte av forfattarane ein generasjon før Snorre.

Historia Norwegia går berre fram til år 1015, *Ågrip* nemner ikkje grava til Olav i det heile og *Historia de antiquitate regum Norvagiensium* seier berre at Olav vart teken opp av grava etter eitt år og fem dagar og lagt på ein sømeleg stad i domkyrkja i Nidaros.⁵ Tradisjonen med grava og altaret var derfor ikkje kjend på 1100-talet, eller spela i det minste inga viktig rolle. Sjølv i samlinga av Olavs underverk – *Passio Olavi* – som etter alt å døme er ført i pennen av erkebiskop Øystein omkring 1180, står det ikkje eit ord om grava til Olav.⁶

Konklusjonen må derfor dessverre bli at alle dei spennande og interessante detaljane hos Snorre er eit produkt av hans eigen penn og hjerne.

3. Topografien

La oss derfor sjå nærare på dei topografiske forholda omkring Nidarosdomen, som Snorre må ha blitt godt kjent med under opphaldet sitt her. Rett før Nidelva møter Trondheimsfjorden gjer elva ein stor sving og skaper ei trekanta halvøy – Nidarneset. Nidarosdomen ligg på søraustre kanten av denne halvøya. Dette er også det høgaste punktet på halvøya, som utgjer eit platå som i dag ligg ca. 14 meter over havet. På dei

siste 1000 åra har landet heva seg ca. 4 meter, så på Olavs tid låg dette punktet ca. 10 m.o.h. (fig. 4).

Mellomalderbyen låg eit par hundre meter lenger nord langs den nedre delen av elva. I første halvdel av 1000-talet var Nidaros/Trondheim ei husklynge omkring to små bukter i Nidelva som fungerte som hamn, truleg den hamna som sagaen kallar Skipakrok. Her låg også den eldste kongsgarden frå Olav Tryggvasons tid omkring 995/1000. Her skal Torgils først ha lagt til land og prøvd å få kongens vener til å ta hand om kongens lik. Då dette ikkje lukkast, rodde han og følgjet hans eit stykke lenger oppover elva, der dei i løynd gravla kista med liket på ein »sandmel«, som Snorre skriv.

Men oppe på platået der Nidarosdomen ligg er det ingen sandmel, berre eit tjukt, kompakt leirelag som stammar frå eit stort leirskred frå førhistorisk tid. Som vi seinare skal sjå, var det også tett med bygningar og agrar aktivitet her oppe på platået. Det er også svært lyst om natta i Trondheim i slutten av juli. Den minst logiske staden å grave ned ei kiste på ei lys sommarnatt i Trøndelag må vere nettopp den staden der domkyrkja ligg, der slik aktivitet ville vere synleg vidt omkring. Derimot ligg det sandmælar (sandbankar) under den bratte skrenten langs Nidelva sør for Nidarosdomen, der elva renn sakte og legg opp sand og grus i elvesvingen.

Den mest naturlege staden å gravlegge ei kiste i løynd ville såleis vere nede ved Nidelva, sørvest for Nidarosdomen. Her gjer elva ein stor sving mot sør for deretter å renne rett nordover mot fjorden. I den indre svingen har det gjennom hundreåra bygd seg opp store sandbankar. Dette er også det øverste punktet der elva er seglbar med større båtar, og seinare i mellomalderen vart den første brua over Nidelva bygd her. Det var truleg eit gammalt vad eller krys-

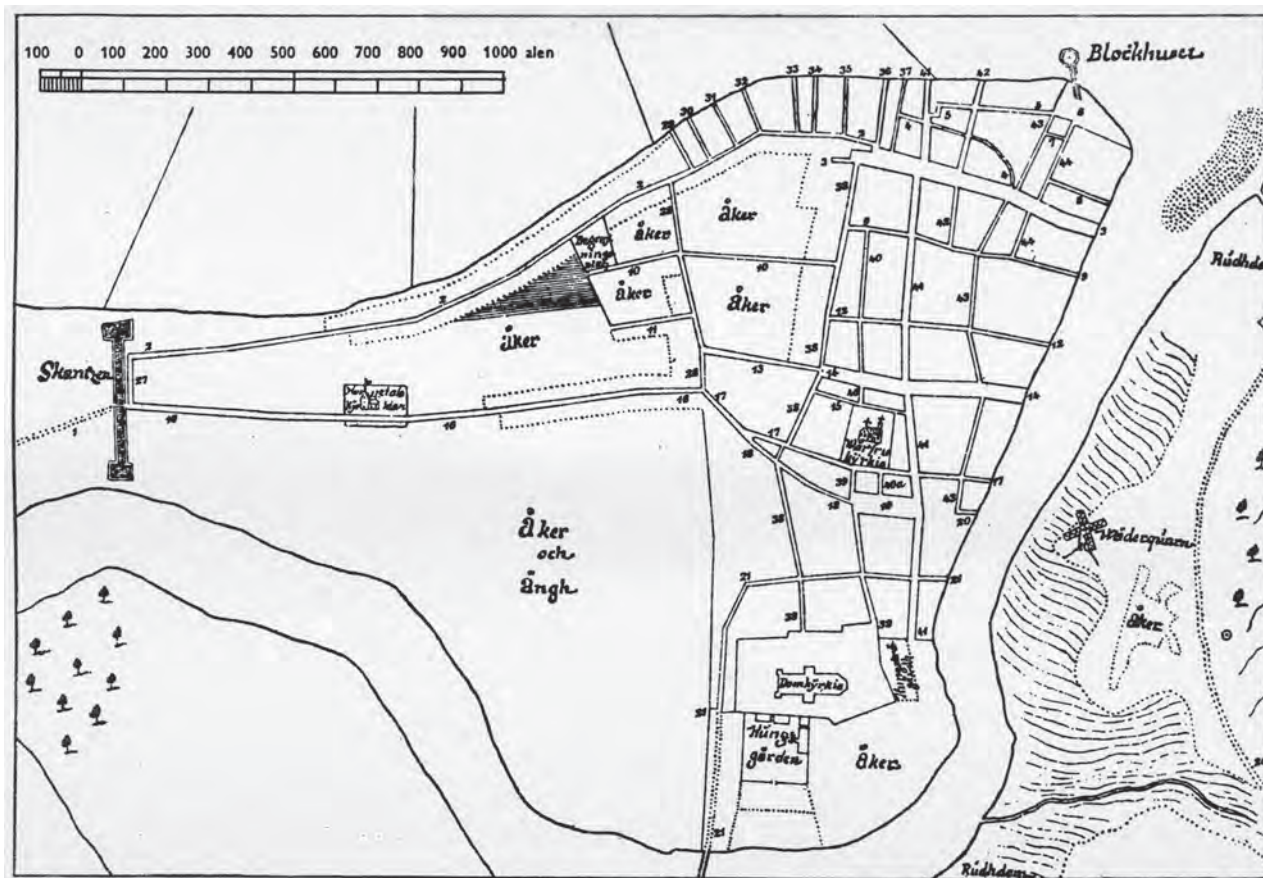

Fig. 4. Det eldste kartet over Trondheim, utført av landmålarer Olof Naucleus under den svenske okkupasjonen av Trondheim i 1658. Erkebispegarden er no blitt kongsgard, og det gamle kongsgardsområdet er blitt til åker og hage for den nye kongsgarden. Brua ligg på same stad som i mellomalderen. Etter: Berg 1951.

singspunkt over elva her før brua vart bygd. Bak svingen er ein ute av syne frå byen og frå toppen av plataet, og ein har større sjanse til å utføre eit ærend usett. Det ville vere enkelt å slå leir her, dra båten på land og grave ned ei kiste usett i løpet av natta, og deretter slette alle spor etter eit gravearbeid her.

Nyare utgravingar på dette plataet, både under sørflyta i Erkebispegarden i 1991-96, på Vestfrontplassen framfor Nidarosdomen i 1996 og til slutt nord for Vestfrontplassen i 2004, har vist at det var eit gardsanlegg i området seinast frå slutten av 800-talet. Det er funne restar av bygningar, gjerde og brønner, m.a.

det som er tolka som ein stor fjøs som er 14C-datert til perioden 968-1038 e.Kr.⁷ På Vestfrontplassen vart det i 1996 funne spor etter jordbruksaktivitet i form av grøfter og gjerder som kunne 14C-daterast til perioden 895-988 e.Kr.⁸ Ved utgravinga i 2004 vart det berre 10-15 meter frå NV-tårnet på Domkyrkja funne stolpar frå ein stor bygning som er dendro-datert til byrjinga på 1000-talet.⁹ Eldre funn av smykke, reiskap og våpen frå både romartid og vikingtid tyder også på at det var førkristne graver i området der det nordre tverrskipet i domkyrkja ligg.¹⁰

Samanlagt tyder altså disse spora på at det var ein stor agrar aktivitet her omkring år 1000. Dette er det same området, altså det noverande Domkyrkjeplatået, som Snorre vil ha oss til å tru var aude og folketomt og der ei kiste kunne gravast ned usett. Det er svært sannsynleg at denne halvøya utgjorte eit samla gardsområde, truleg med namnet Nidarnes, og at tunområdet til garden låg nettopp her. Den noverande Bymarka vest for halvøya var i så fall garden sitt beite- og utmarksområde. Garden var underlagt jarlesetet på Lade, og begge vart etter alt å døme konfiskert av kongemakta i samband med kristninga av landet omkring år 1000.¹¹

På slutten av 900-talet er det omtalt ein mektig mann, Torgeir Avrådkoll, som budde her på Nidarnes.¹² Det er som alt nemnt sannsynleg at garden vart konfiskert av kongemakta på denne tid, i samband med grunnlegginga av Trondheim/Nidaros på garden sin grunn og bygginga av ein kongsgard her. I så fall ville garden ha fungert vidare som ein avls- eller ladegard som produserte matvarer for kongsgarden nede ved elva.

Ved nokre utgravingar dei siste par tiåra i Danmark, i form av flateavdekkingar av store areal rundt mellomalderkyrkjer, er det blitt påvist at det i tidleg

mellomalder ofte låg gardstun med store bygningar ved eller omkring kyrkjene, så store at det utan tvil var stormenn som budde her. Det mest slåande dømet så langt er Lisbjerg ved Århus, der det viser seg at kyrkja, eller rettare sagt ein trebygd forgiengar, har stått midt inne på eit inngjerda tunområde på ca. 140 x 100 meter, med store hallbygningar langs minst to av sidene.¹³ Seinare vart storgarden erstatta av ein landsby, og alle spor og minne etter storgarden vart viska ut. Det er sannsynleg at dette var eit kongeleg anlegg som var eit administrasjonssentrum, og det låg ved ein viktig hovudveg.¹⁴

4. Domkyrkjeplatået

I motsetning til ein sandmel nede ved breidda av Nidelva, var dette høgaste punktet på halvøya ein perfekt stad for å plassere eit statusbygg som t.d. ei kyrkje. Grunnforholda er gode og stabile, og eit stort byggverk her ville vere synleg frå lang avstand. Omkring år 1050-60 flytta kong Harald Hardråde (1047-66) maktsentret lenger mot sør, og grunnla ein ny kongsgard med ei steinkyrkje vigsla til Maria. Kongsgarden låg ved Nidelva aust for Nidarosdomen, sør for Gamle Bybru/Bispegata. Det er usikkert kor langt mot vest kongsgardsområdet strekte seg, men det må i alle fall ha gått opp til kanten av plataet, truleg lenger. Kanskje vart gardsbusetnaden på det gamle Nidarnes-tunet då flytta vest- eller sørover for å frigjere plass, kanskje dit Erkebispegarden låg seinast frå 1100-talet? Ifølge utgravingane ser det i alle fall ut til å bli slutt på den agrare aktiviteten i området rundt Domkyrkja etter midten av 1000-talet.

Det er enno uklart nøyaktig kvar Mariakyrkja sto, men det var ein eller annan stad langs austre kant av plataet. Kyrkja vart riven etter berre vel 100 år i samband med utbygginga av den noverande Nidaros-

domen, truleg i 1160-åra. Mariakyrkja fekk ikkje lenge stå åleine: Kong Olav Haraldsson Kyrre (1066-93) bygde ei stor steinkyrkje vigsla til Treeininga – men kalla Kristkyrkja – i 1070-80-åra, og dette er forgjengaren til Nidarosdomen. Grunnmurane til Olav Kyrres kyrkje er identifisert som dei murrestane som vart funne på 1800-talet under den ståande katedralen.¹⁵

Det er god grunn til å sjå også denne store steinkyrkja som ein integrert del av kongsgarden, heller enn eit frittstående bygg. På Olav Kyrres tid var det enno ikkje oppretta regulære bispesete i Norge, men bispane var fullstendig avhengige av kongemakta og økonomisk støtte frå kongen. Kristkyrkja skal derfor like mykje oppfatta som ei kongeleg palasskyrkje som ei bispekyrkje, særleg ettersom helgenskrinet med St.Olav, halvонkel til Olav Kyrre, fekk sin plass over høgaltaret her. Det var berre to ting som mangla: Olav si grav og kjelda som sprang fram ved grava. Korleis kunne historien »forbetrast«, slik at heile historien om St.Olavs gravlegging kunne samlast under eitt tak?

Ein kan derfor spørre om Snorre er blitt utsett for eit »fromt bedrag«: Er han er blitt fortalt ein revidert versjon av historien som dei geistlege hadde konstruert på Olav Kyrres tid, fleire generasjonar tidlegare? Det var uproblematisk å hevde at Olav si grav låg på same staden der altaret og Olavsskrinet sto seinare.

Men kva med kjelda som sprang fram attmed grava? Den kunne ikkje like lett omlokalisert. Men berre 3-4 meter frå altaret ligg det i dag ein brønn, som frå 1500-talet er kjent som Olavsbrønnen. Brønnen er innbygd i ytterveggen til oktogonen, og er heile 11,5 meter djup. Plasseringa i veggen fortel at han er konstruert seinast i 1180-åra, kanskje alt i samband med Olav Kyrres Kristkyrkje.¹⁶ Sjølv om ein katedral hadde bruk for ein brønn til vatn både til messer og reinhald, var det ingen grunn til at han skulle ligg

så nær høgaltaret. Det måtte derfor vere ein spesiell grunn til plasseringa: Brønnen kunne også tene som bevis for Olavskjelda. Han er heller ikkje alment tilgjengeleg, men ligg inne i eit lite, avstengt rom med avgrensa tilgang. Dei geistlege hadde derfor full kontroll med vatnet frå brønnen. Slik »tillemping« av fakta for å tene eit godt formål var slett ikkje ukjent i mellomalderen. Det er slett ikkje sikkert at ei slik eventuell flytting av grava si lokalisering vart oppfatta som problematisk i det heile tatt i mellomalderen.

Eit godt døme på dette er t.d. Kristi Gravkyrkje i Jerusalem. Under keisar Konstantin den store, 300 år etter Jesu død og gravlegging, og etter store oppfyllingar og endringar av området, vart både klippegrava og Golgataklippen gravd fram att og inkorporert i ein og same bygning. Det finst ikkje eit einaste bevis for at dette er den rette lokaliteten, men det er likevel blitt akseptert gjennom 1700 år.

Ein generasjon seinare vart det bygd ei tredje kyrkje i kongsgarden. Barnebarnet til Olav Kyrre, kong Øystein Magnusson, bygde i si regjeringstid 1103-23 ei Nikolaikyrkje der. Kyrkja var rikt dekorert, men utifrå ordlyden er det usikkert om ho var av tre eller stein.¹⁷ Det er grunn til å undrast kvifor det skulle byggast så mange kyrkjer her på eit så lite område. Kanskje markerer bygginga av Nikolaikyrkja at den store Kristkyrkja no vart ei rein bispe- eller domkyrkje? Innføringa av tienden i Norge akkurat på denne tida gjorde bispane og kyrkja meir økonomisk uavhengige av kongemakta, og det kan ha blitt markert ved at bispen fekk full råderett over Kristkyrkja.

Det har også eksistert ein annan institusjon nær domkyrkja: Eit hospital. I *Passio Olavi* frå omkring 1180 er det omtalt eit mirakel med ein invalid gut som var »i hospitalet ved kyrkja, som gjev tilhelde åt sjuklingar«, og vart lækt av helgenkongen om natta.¹⁸

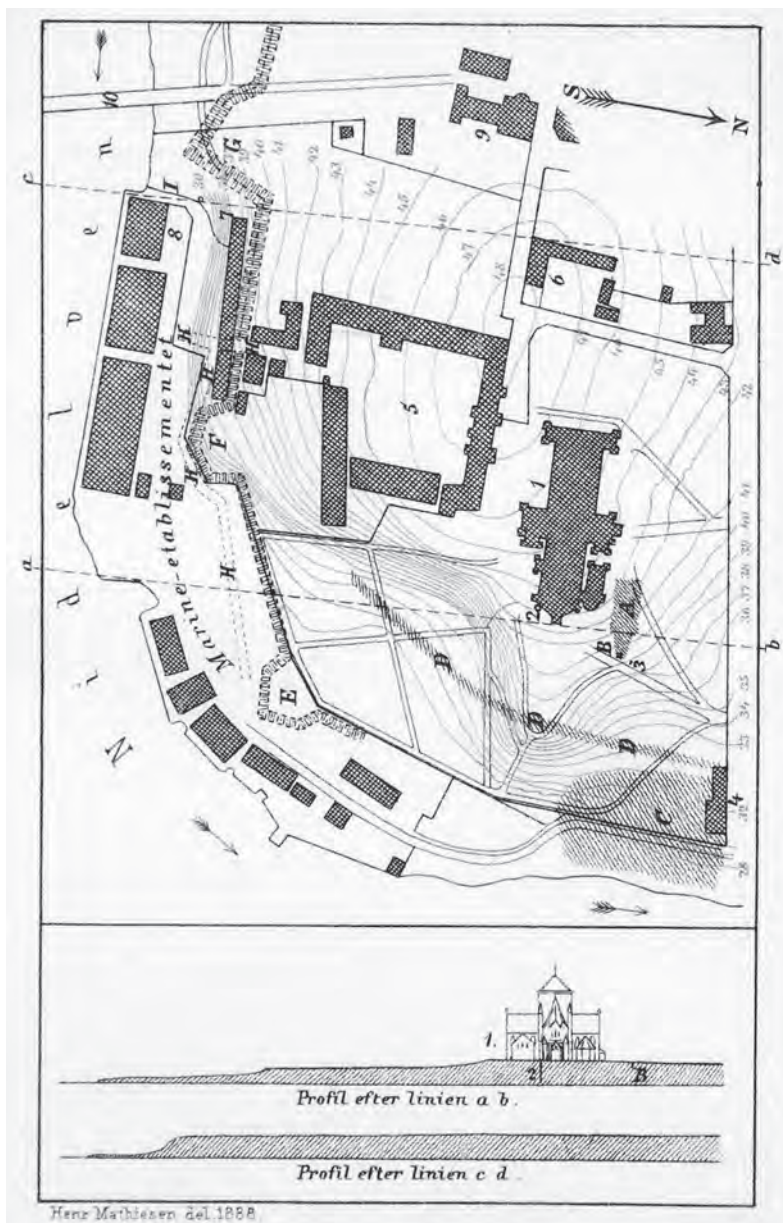

Fig. 5. Kart over Domkirkepladset med situasjonen i 1888. A er den hypotetiske Mariakyrkja, B er »brønnen«, C er den gamle kongsgarden, D er ein hypotetisk veg. Den sannsynlege Olavskjelda er merka »I« mellom bygningane 7 og 8 øverst til venstre. Området »Marine-Etablisementet« blir i dag kalt »Marinen« og inkluderer området C – I. Etter: Mathiesen 1890.

Hundre år seinare er dette hospitalet relatert til eit areal nord for Kristkyrkja og vigsla til Maria.¹⁹ I 1277 vart det noverande Trondhjems Hospital oppretta på Ilevollen vest for byen, der det ligg enno i dag, og det kan vere usikkert kva for eit av dei som er omtalt i kjeldene. Det er også uvisst kor lenge dette Mariahospitalet nord for domkyrkja var i drift. Dersom det først og fremst var innretta for tilreisande pilegrimar, ville det ha mista si rolle i takt med nedgangen i talet på pilegrimar etter Svartedauden i 1349-50, og det er ikkje nemnt i kjeldene etter denne tid.

5. Olavskjelda

Men har det verkeleg eksistert ei Olavskjelde heilt frå den eldste tid på 1030-talet? Nede ved Nidelva, tett ved den sandbanken som mest sannsynleg var staden for Olav si første grav, spring det faktisk fram ei naturleg vasskjelde som lokalt i lang tid er blitt kalla Olavskjelda (fig. 5). Den kan berre følgast på kartmaterialet attende til 1830, men kjelda har ein geologisk karakter som viser at den må ha eksistert gjennom heile historisk tid. Kjelda ligg i dag på + 4.1 meter over havet, og ville dermed i 1030 ligge rett over mellomvannstanden, på ein sandbanke rett ved elva. Dette er omtrent det same nivået som botnen i Olavsbrønnen i Domkyrkja, og kan vere ei forklaring på kvifor brønnen er så djup (fig. 6). Moderne analyser av vatnet viser at det er mineralrikt og av god kvalitet. Kjelda er i nyare tid lagt i rør og vatnet er frå 1999 på nytt gjort tilgjengeleg gjennom ei drikkefontene.²⁰

Den første granskinga av kjelda vart gjort av lokalhistorikaren Henrik Mathiesen i 1890. Gjennom ein klarsynt analyse av kjelder og topografi peikte han ut ei nesten gjengrodd vasskjelde i det området langs elva som i dag heiter ‘Marinen’, og at dette sannsynleg var den ekte Olavskjelda. Som ei forklaring lanser-

te Mathiesen teorien om det ‘fromme bedraget’ som har tilslørt den sanne historien heilt frå Snorres tid.²¹ Gjennom lokale informantar kunne han føre tradisjonen om denne kjelda fire generasjonar attover

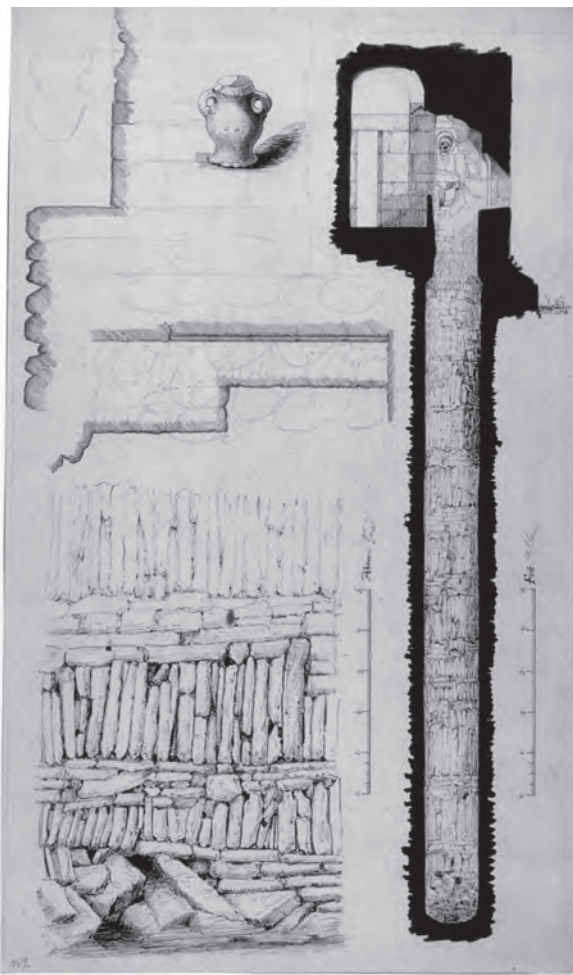

Fig. 6. Snitt gjennom den nesten 12 m djupe Olavsbrønnen i oktogonen i Nidarosdomen. Teikning i NDRs arkiv. Foto: Kjartan P. Hauglid

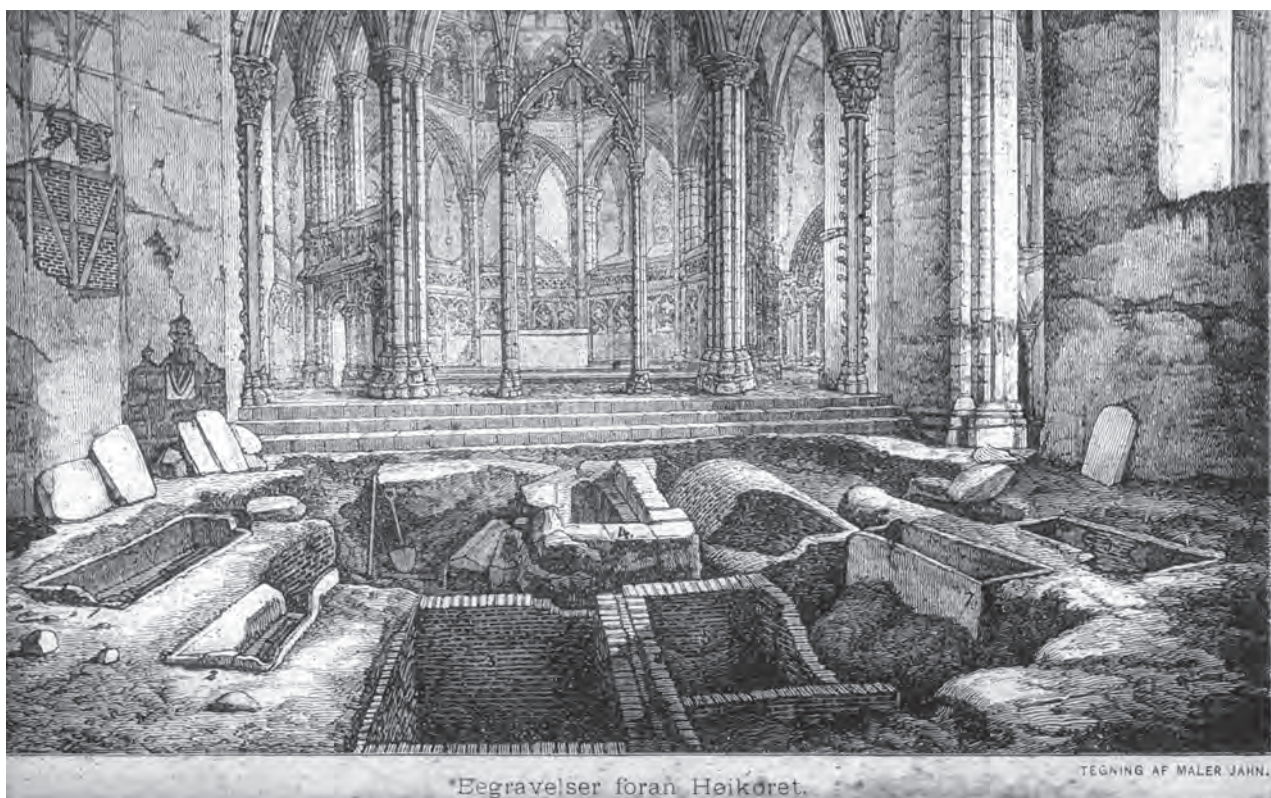

Fig. 7. Kreftings utgraving i koret i Nidarosdomen i 1865-66, sett mot aust. Etter: Krefting 1885.

i tid, dvs til slutten av 1700-talet. Mangelen på skriftlege kjelder kan m.a. forklarast med at dette var eit militært område som var utilgjengeleg for folk flest heilt frå 1600-talet.

6. Arkeologi i katedralen

Utgravingane i åra mellom 1865-90 inne i den austre delen av katedralen, hadde som formål å finne gamle graver og murrestar (fig. 7). Disse vart nøye målt opp og innteikna på oversiktsplanar før dei vart fjer-

na. Jordlaga vart stort sett spadd ut, sjølv om ein del gjenstandar vart samla inn.²² Dokumentasjonen vart utført av byggmeister Wilhelm Bergstrøm, som hadde stor personleg interesse av dette arbeidet. Dagbøkene hans frå dette arbeidet er ei umissande kjelde til alt som skjedde under restaureringa i tida 1876-1904. Det er ingen grunn til å vente at han skulle kunne oppdage strukturar som t.d. stolpehol, sidan heller ikkje den tids arkeologar kjente til slike. Spora etter ei eldre trekyrkje, i form av stolpehol eller golvlag, kunne

derfor lett ha blitt fjerna utan dokumentasjon. Likevel dokumenterer faktisk Bergstrøm funnet av to store jordgravde trestolpar,²³ og ein tredje stolpe tolka han som ein stillasstolpe frå bygginga av domkyrkja.²⁴

Etter utgravingane vart alle gamle murrestar under golvet i koret fjerna for å gi plass til ein ny kjellar. Unntaket var seks mellomalderske steinkister som vart »innkapsla« i murte pillarar i kjellaren. I resten av katedralen vart det også gravd ut kjellar, slik at ingen jordlag er i dag bevart innanfor murane, med unntak av Oktogonen. Her kan det stadig ligge bevart spor under golvet etter eldre aktivitet, sjølv om det vart gjort ein del graving også her på 1800-talet.

7. Alterfundamentet i Oktogonen

Området under golvet i Oktogonen vart undersøkt av kaptein Otto Krefthing i 1865 og 1872 (fig. 8). Det var påfallande nok ingen spor av mellomalderske graver i midtrommet, berre ein romansk, kisteforma gravstein som var snudd opp-ned og brukt sekundært som golvhelle. Denne steinen er av ein type som ikkje skulle ligge innandørs, men ute på kyrkjegarden. Han hadde opphavleg ståande endesteinar, som dessverre ikkje var bevart (steinen ligg i dag i gravsteinsutstillinga i kjellaren under Nidarosdomen).

Under golvet i omgangen vart det heller ikkje funne graver, men det kan tenkast at graver eldre enn Oktogonen ligg bevart i eit djupare nivå enn Krefthing gravde. Golvet i Oktogonen ligg fleire trinn over golvet i koret, og Krefthing gravde ikkje like langt ned alle stader: Berre under altaret vart det gravd ned til sterile lag.

Den totale mangelen på mellomalderske graver i midtrommet i Oktogonen er påfallande, ikkje minst med tanke på at dette var den mest prestisjefylte staden i heile katedralen. Både kongar og erkebiskopar

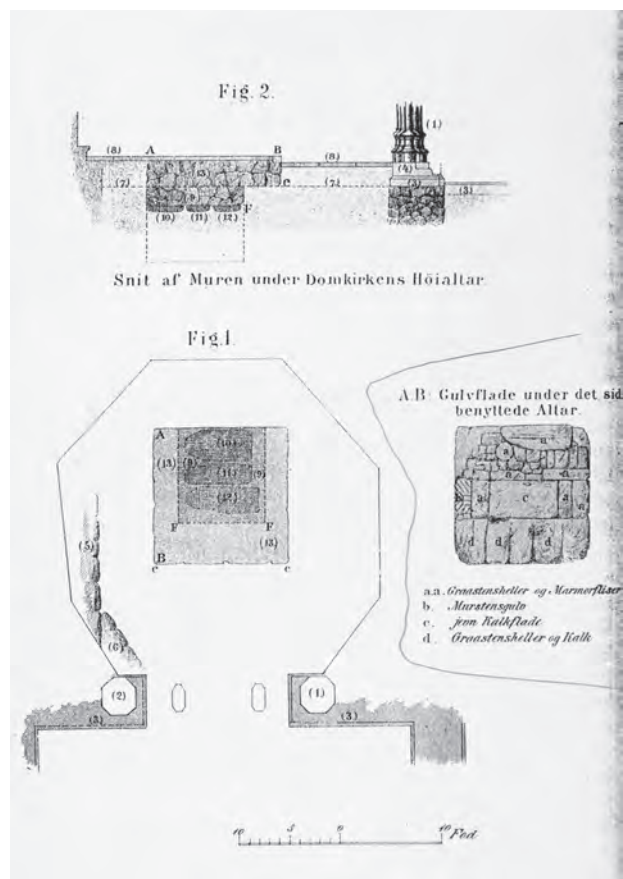

Fig. 8. Plan og snitt av altarfundamenta i koret i Nidarosdomen, utgravde i 1872. Etter: Krefthing 1873.

kunne ha interesse av å få sine graver så nær helgenkongen sitt skrin som muleg. Det ser likevel ut som om den nye Oktogonen frå omkring år 1200 vart rekna som eit avstengt område, der berre helgenkongen skulle kvile. Dei få bevarte erkebispegravene ligg alle i den austre delen av midtskipet i koret, framfor trappa

som fører opp til Oktogonen. Tolkinga av dette må bli at Oktogonen – gravrotunden – var eit så heilagt område at ingen andre kunne få sine graver attmed helgenkongens grav.

Kreftings utgraving viste tydeleg at pillarane som ber midtrommet i Oktogonen ikkje berre står på same stad som det kvadratiske koret til Olav Kyrres Kristkyrkje, og som ifølge Snorre var bygd mellom 1066 og 1093, men at dei også står på restane av dette koret. I Olav Kyrres kor vart ei rekke kongelege gravlagde fram til midten av 1100-talet, særleg inne i veggane.²⁵ Å bli gravlagt inne i veggene var tydeleg eit kongeleg privilegium. Det forklarar kvifor Krefting ikkje fann ei einaste grav under golvet.

Ved rivinga av dette koret for å bygge Oktogonen, i perioden mellom 1183 og ca. 1210, må alle kongegravene ha blitt forstyrta og flytta til ein annan stad i katedralen. Den mest sannsynlege plasseringa ville vere det nybygde tverrskipet, der det ikkje var planar om å starte nye byggearbeid.

Ein indikasjon på dette er at det vart funne restar av to murte graver i sørveggen i søndre tverrskip i 1884, den eine over den andre.²⁶ Gravene til kong Inge Bårdsson (død 1217) og bror hans hertug Skule (død 1240) er også blitt tolka som plassert i dette området.²⁷ Det kan ha samband med at det var i dette området dei relokaliserte kongelege gravene låg, slik at søndre tverrskip vart eit kongeleg gravområde. Det finst ingen spor som tyder på at dei 10 kongelege gravene vart plasserte på same stad i den nye Oktogonen som dei tidlegare var: omkring helgenkongens skrin. Ei slik plassering kan vi enno sjå t.d. i Westminster Abbey, der den engelske kongefamilien på 1200-talet la sine graver som ein halvsirkel omkring skrinet til helgenkongen Edward the Confessor.²⁸ Det kan derfor verke underleg at i Trondheim vart kongegravene

flytta *vekk* frå helgenen. Kanskje var det eit medvete trekk frå Kyrkja si side for å gjere kongemakta mindre synleg og framheve helgenen?

Ved utgravinga kunne Krefting avdekke fundamenta til to eldre altar (fig. 7). Det øvre var større enn det underste, men begge hadde same avslutting mot aust. Det øverste fundamentet var kvadratisk, og målte heile 420 x 420 cm. Med ei grunnflate på 17,5 m² var det stort nok ikkje til berre sjølv altaret, men også til heile den murte sokkelen for Olavsskrinet bak altaret, med ein baldakin over begge. Dette altarfundamentet var etter Kreftings mening bygd samtidig med Oktogonen, altså omkring år 1200.

Under dette låg eit eldre og mindre altarfundament som målte 240 x 240 cm. Krefting tolka det som samtidig med det eldste, kvadratiske koret i Olav Kyrres Kristkyrkje frå slutten av 1000-talet. Under dette fundamentet låg tre store, naturtildanna steinheller som kvar målte ca. 210 x 60-90 cm. Med stor spenning løfta Krefting hellene, men fann ingenting under, sjølv om han grov 6 fot ned i leirlaget under hellene: Det fanst ingen spor etter ei grav her.

Dei tre store steinhellene var tydeleg lagt ned her med vilje, for det finst ikkje naturstein i jorda på dette platået. Det er vanskeleg å tenke seg andre motiv enn at dei var lagt som fundament for det altaret som kom her. Krefting var liksom Bergstrøm ingen moderne feltarkeolog, men dersom det hadde eksistert ei kisteforma nedgraving i naturbakken ville han sikkert ha observert den. Ei eventuell grav kunne kanskje ha blitt skada ved fundamentering til den første steinkyrkja, men det er vanskeleg å forklare ettersom plasseringa av grava skal ha vore den direkte grunnen til at kyrkja og alteret vart lagt nettopp her. Ein skulle vente at spora etter ei eventuell grav her ville ha blitt respektert og verna om.

8. Den mystiske Mariakyrkja

Kjeldene frå slutten av 1100-talet og framover kan fortelje at kong Harald Hardråde (1047-66) lot byggje ei Mariakyrkje nær ved Olavs grav, og at Olavsskrinet vart flytta dit då kyrkja sto ferdig: »Kong Harald let reise frå grunnvollen Mariakyrkja oppe på melen, tett ved der som dei heilage leivningane til kongen låg i jorda første vinteren etter han var fallen. Dette var eit stort kyrkjebygg, og det var mura så sterkt med kalk at det var knapt dei greidde bryte det ned da Øystein erkebisp let det rive. Dei heilage leivningane til kong Olav gøymde dei i Olavskyrkja medan dei heldt på og bygde Mariakyrkja. Kong Harald let byggje ein kongsgard nedanfor Mariakyrkja ved elva, der han enno er«. ²⁹

Dette skal ha skjedd før 1066: »Eit år etter kong Harald var fallen, førte dei liket hans vestafrå England og nord til Nidaros. Det vart jorda i Mariakyrkja, som han hadde bygt«. ³⁰

Ågrip fortel også at: »Han (Olav Kyrre) jorda liket til Harald i Mariakyrkja i Nidaros, for det tyktest høveleg at han – Harald – følgde den kyrkja som han sjølv hadde late byggja. Men no ligg han på Elgeset. Erkebiskop Øystein let honom fara dit og gav honom i munkane si varetekt, og auka med det den eignedomen som han sjølv hadde gjeve dit«. ³¹

Elgeseter (eigentleg Helgeseter/Monasterium sanctæ Sedis) var eit augustinarkloster som Øystein oppretta, kanskje så tidleg som i 1160-åra eller seinast i 1180-åra.

I *Historia de antiquitate*.. er det berre kort omtalt at »Harald hadde bygget en kirke for den hellige jomfru Maria som ennå finnes i denne samme byen«. ³²

Den siste mellomalderske kjelda som omtaler Mariakyrkja er den islandske *Flateyarbók*, eit samleverk frå ca.1380: »Kong Harald let gjere Mariakyrkja nord i Nidaros, og altaret stod der som Gradene no står ved Kristkyrkja. Han la mykje gods til kyrkja og han hjalp mykje fram kaupangen i Nidaros«. ³³ Mot slutten av saga hans i same boka er det lagt til: »... og ligg han på Elgeseter,

for at det tyktest rett at han skulle følgje den kyrkja som han sjølv hadde lete reise« (forf. begge omsetj.). ³⁴

Lokaliseringa av Mariakyrkja si tomt har lenge vore usikker, og mange teoriar er framsette. Snorre seier berre at ho låg »tett ved« staden Olav var gravlagd. Dette var 40-50 år etter at kyrkja forsvann. Opplysinga om at erkebiskop Øystein lot rive kyrkja, vart seinare samankopla med kunnskapen om erkebispens sine byggjearbeid på domkyrkja. Konklusjonen vart dermed at Mariakyrkja stod så tett attmed Olav Kyrres Kristkyrkje at ho reint fysisk stod i veggen for den nye Nidarosdomen. Men det er ingenting i kjeldene som støtter denne hypotesen, som likevel lever i beste velgåande i dag.

Den alment aksepterte lokaliseringa sidan 1850-åra er P.A.Munch sin teori om at Mariakyrkja låg ca. 20 m nord for Kapittelhuset, ein teori som tilsynelatande vart stadfesta ved Krefting si utgraving i 1887. ³⁵ Ved ei »oppdydding« på kyrkjegarden omkring 1860 vart det fjerna ein del murrestar her, og i 1887 gjennomførte Krefting utgravingar i dette området for å finne ut kva som hadde stått her. Han fann to ulike murrestar utan stratigrafisk samanheng og utan sikker datering, men tolka restane som leivningar av to byggverk som er kjent frå historiske kjelder: Mariakyrkja og kongane sin hyllingstribune. Men med ein avstand på 20-30 meter til domkyrkja er det derimot vanskeleg å forklare at Mariakyrkja måtte rivast på grunn av byggjearbeida på domkyrkja. Det må ligge andre årsaker bak.

9. Kongestolen

Konge- eller hyllingsstolen var ein tribune av stein, bygd som sitjeplass for kongen og rikets fremste menn under hyllinga av kongen. Hyllinga vart opphavleg utført på Øyrettinget nede ved fjorden, men vart i

seinmellomalderen flytta til området ved katedralen. Så seint som i 1299 vart kong Håkon 5. hylla på Øyrettinget etter gamal skikk, men i eit tillegg til Flateyrbok frå slutten av 1400-talet blir det fortalt at altaret i Mariakyrkja hadde stått der som »Gradene« på domkyrkjegarden då sto.³⁶ Namnet »Gradene« kjem av latin *gradus* = trinn, og er tolka som at kongsetet var bygd opp som ein tribune med trinn eller avsatsar. Denne kongestolen, eller restane av han, eksisterte til omkring 1600.³⁷ Hyllingsstolen kan tidlegast ha blitt bygd til hyllinga av barnekongen Magnus Eriksson i 1320-åra, men også så seint som ved hyllinga av Karl Knutsson i 1449 eller Christian I. i 1450.

Kunnskapen om altaret si plassering skal i så fall ha blitt bevart i minst 150 år og kanskje heile 300 år etter rivinga av Mariakyrkja, og utan at noko mellomliggende byggverk på same tomte er kjent. Det er denne opplysinga i Flateyrbók, som Krefting også referer til, som gjorde at han så klart og ukritisk tolka dei murrestane han fann som Mariakyrkja og Kongestolen. Men korleis har kunnskapen om plasseringa av Mariakyrkja overlevd så lenge, og kvifor var det eit poeng for skrivaren på slutten av 1400-talet å understreke at Gradene låg på same stad som alteret i Mariakyrkja? Og var det eigentleg eit symbolsk poeng å legge kongestolen nettopp over koret i Mariakyrkja?

Hyllingsstolen fekk inga lang brukstid: Den siste kongehyllinga i Nidaros skjedde i 1483, då kong Hans vart krona og hylla her. Dei seinare kongehyllingane i Norge skjedde i Oslo/Christiania, den siste i 1648. Stolen var i forfall på slutten av 1500-talet, og i 1596 bygde kongens lensherre ein trebygning over Kongestolen, stor nok til at også lagtinget for Trøndelag kunne haldast der. Stolen hadde altså tydeleg nok enno ein symbolsk funksjon. I 1567 nemner Bergenshumanisten Absalon Pedersson Beyer stolen som ein

av dei viktigaste tinga i Trondheim: »... der er erchestol, der er kongens ypperste sede, der er den vide berømde domkirke, oc paa hennis kirkegaard den sted, paa hvilchen kongerne bleffue kronede«.³⁸

Omkring år 1600 skriffestar Peder Clausson Friis den einaste skildringa vi har av stolen, men bygd på andrehands skildringar: »Blant andre skiønne Bygninger i denne Bye kand ogsaa regnes den prægtige Kongens Stoel, som er opmuret paa Dom-Kirke-Gaarden af udvalgte hugne Steen, med mange Trapper og Opgange, paa hvilken Stoel Kongerne sadde, naar de lode sig hylde eller krone«.³⁹

Men 30 år seinare var det nemnde trehuset i forfall, og eit nytt lagtingshus vart bygd ca. 100 meter lenger mot nord, utanfor kyrkjegarden. I løpet av dei neste 20-30 åra ser kongestolen ut til å ha blitt nytta som steinbrot, m.a. til det første tårnet på Vår Frue kyrkje lenger nord i byen etter ein brann i 1651. På det eldste kjende biletet av Domkyrkja, utført av presten Maschius i 1661, er ikkje kongestolen klart framstilt, men ein liten ruinhaug og ei gruppe personar nord for kyrkja er blitt identifisert som denne lokaliteten. Dette er den same staden som seinare er tolka som Mariakyrkja og kongestolen sin plassering, men det blir ei ringslutting. I det latinske diktet som biletet tilhøyrrer, talar Maschius om »den næraste gardens høgsete av stein ... og den skinande marmorens prakt. Så mange kretsar av stein ser du stå tilbake, som du vil tru er opne enger med narcissar, og du vil tru at det er ein åsrygg som reiser seg opp frå stranda«.⁴⁰ Dette skulle tyde på at det var langt meir bevart av kongestolen enn dei få steinane som viser på Maschiusstikket.

10. Utgravingsarbeidet

W.Bergstrøm noterer i dagboka for 26. august 1887: »Efter Hr. Major Kreftings anvisning er en Mand i Dag begyndt at grave ude paa Kirkegaarden ... Man har her

ved at grave til Lig stadig støt paa Sten og Kalkgrus, og mener Hr. Major Krefting, at der kunne finde Levninger af Mariakirken«. Nokre dagar seinare dukka det opp »Spor af et firkantet Rum, som har været overhvelvet, noget af Hvelvet staar endnu tilbage« (ibid.). I hjørnet av dette rommet »findes en firkantet muret Brønd« som Bergstrøm tolka som »kun en Synkebrønd for Gravstedet () for at holde Gravkammerets Gulv mere tørt«. Han noterer også at »Hr. Intendant Krefting havde en formening om at det kan være den originale St. Olafs Brønd, før man fik den nuværende inde i Høikoret, en Mening som jeg ikke kan bifalde«. ⁴¹

Krefting var uansett ikkje interessert i kva den erfarne Bergstrøm meinte om saka. I publikasjonen om utgravinga tre år seinare skriv Krefting om denne konstruksjonen: »Den maa derfor antages at være den oprindelige Olafsbrønd eller Olafskilde, som Harald, da han byggede sin Kirke til Jomfru Marias Ære, har indbygget i dens Korvæg lige ved dens Høialter«. ⁴² Han nemner ingenting om Bergstrøm sin observasjon av ein kvelvingsrest. Ein kvelving her ville ikkje passe saman med tolkinga av dette rommet som eit kyrkjejor.

Krefting gjorde også små utgravingar lenger mot vest innimellom gravene. Han fann fleire murrestar i

Fig. 9. Utgravingsteikning av murverket som er tolka som restane av kongestolen. Teikning: Wilhelm Bergstrøm 1887. NDRs arkiv nr. 3230.

området, men ingen sikre spor etter murar eller fundament som kunne tolkast inn i den grunnplanen han meinte skipet i Mariakyrkja hadde hatt. Han antok at alle restar av skipet var fjerna gjennom anlegget av dei nye gravene i 1860-70-åra. Likevel teikna han inn ein grunnplan med kor og skip og antok at kyrkja hadde vore ca. 100 fot/33 m lang.⁴³ Den 9. september noterer Bergstrøm: »Vi har nu i sirka 8 Dages Tid, gjort Undersøgelser efter Mariekirken, Kongestolen m.m.«.⁴⁴ Dette markerer truleg slutten på arbeidet. Interessant nok var domkyrkjearkitekten, Chr. Christie, bortreist i perioden 22.8-20.9, og Krefting har nok fungert som sjef i denne perioden.

Heldigvis eksisterer enno feltteikningane frå utgravinga i arkivet til Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Det er 4 teikningar, 3 planar og 1 perspektivteikning, i tillegg til 2 mindre skisser.⁴⁵ Disse viser alle konstruksjonane som Krefting presenterer i sin publikasjon frå 1890.

Det øverste av dei to laga med murrestar som Krefting fann, låg rett under bakken. Den bevarte delen hadde krum form, og han tolka det som rest av ein sirkelforma eller åttekanta konstruksjon. Mot søraust stakk det ut ein murstump som han tolka som ein støttepillar eller lisene (fig. 9). Muren var oppført av små steinar lagt i kalk, og gav inntrykk av å vere ein murkjerne, der det ytre skalet av naturstein var fjerna. Konstruksjonen skal ha hatt ein diameter på ca. 10 meter.⁴⁶

Under denne låg ein eldre konstruksjon, ein mur med rettvinkla grunnplan (fig. 10). Denne var ca. 5 fot/1,5 m tjukk og oppført av til dels store, runde steinar lagt i kalk.⁴⁷ Krefting tolka dette som koret i Mariakyrkja, på grunnlag av opplysinga i Flatøyarboka. Eit firkanta fundament av kuppelstein lagt i kalk, som låg midt inne i rommet, tolka Krefting som eit altarfundament

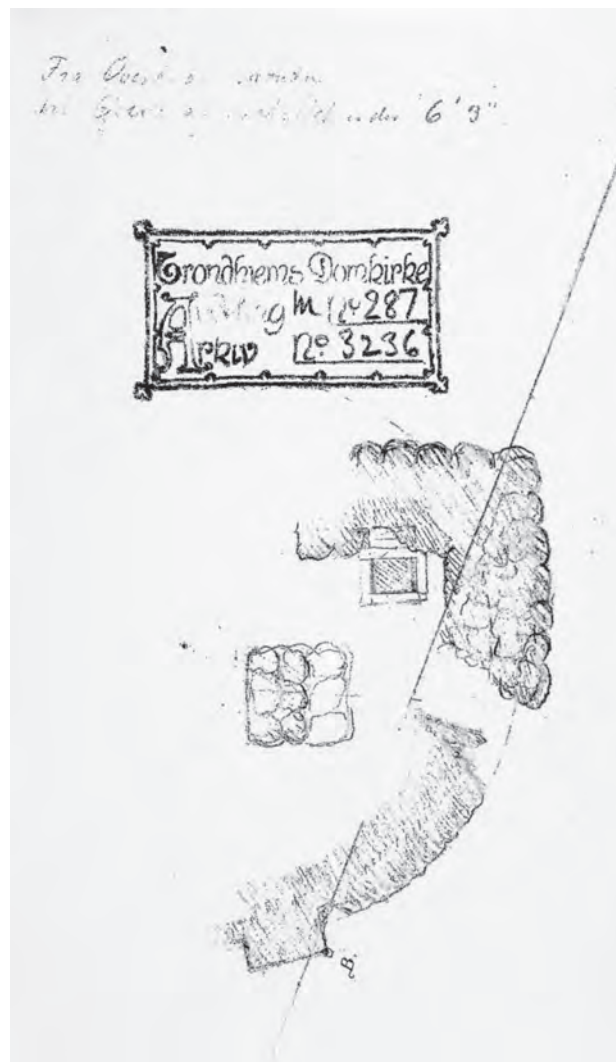

Fig. 10. Planskisse av murrestane som Krefting tolka som kongestolen (nederst) og den underliggende, rettvinkla muren som han tolka som koret i Mariakyrkja (øverst). Det firkanta fundamentet i midten tolka Krefting som eit altar, men det kan også godt stamme frå ein midtpillar. Nord er opp. NDRs arkiv nr. 3226.

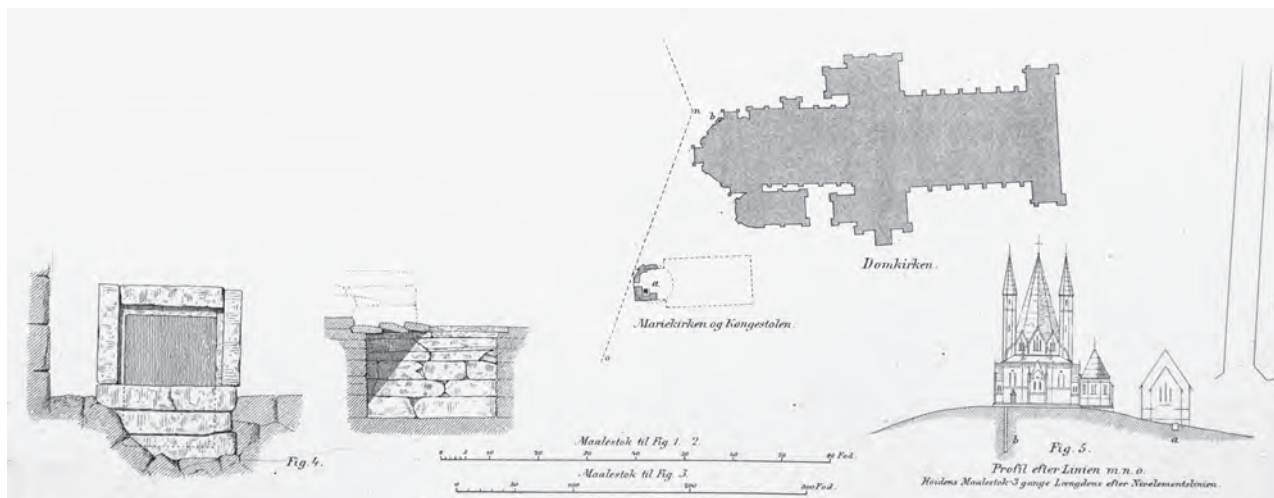

Fig. 11. Kreftings publiserte rekonstruksjon av »Mariekirken og Kongestolen«, med »Olavsbrønnen« under nordveggen i »koret«. Etter: Krefting 1890.

dament. Fundamentet målte ca. 2 x 2 m og låg ca. 2 m frå både nord- og austveggen. Vest- og sørveggen i rommet er ikkje dokumentert ved utgravinga, og Krefting nemner dei ikkje (fig. 10).

Det mest interessante trekket ved denne eldste konstruksjonen var ein mura brønn eller liten kjellar inntil og delvis under nordveggen i den eldste konstruksjonen. Den var 3'7"/1,10 m lang, 2'6"/0,79 m brei og 5'4"/1,68 m djup, og bygd av hoggen kleberstein som var uregelmessig murt. I den delen som stakk inn i rommet var det ein fals i overkanten for eit lokk. Krefting la steinheller over »brønnen« før utgravingsfeltet vart fylt att, og det er derfor gode sjansar for at han enno eksisterer.

Dei einaste daterande funna som Krefting omtaler er to myntar som vart funne i grusen nede i »brønnen«. Den eine er ein brakteat prega under kong Magnus Ladulås i Sverige i 1277 og den andre un-

der kong Eirik Magnusson i Norge (1280-99).⁴⁸ Med den tids grove arbeidsmetoder er funnet av to myntar, som også er så godt som samtidige, ein sterk indikasjon på at denne eldste konstruksjonen vart riven på slutten av 1200-talet.

Dateringa av disse myntane skaper eit problem, ettersom dei er prega over hundre år etter at Maria-kyrkja vart riven, og mange tiår før kongestolen skal ha blitt bygd på same tomte. Men var det verkeleg Mariakyrkja og kongestolen Krefting fann restane av?

Denne »brønnen« var likevel kjent så tidleg som i 1817, då Klüwer laga sitt kart over gravene på kyrkjegarden.⁴⁹ Både dei måla han oppgir og plasseringa på kartet er nesten identisk med Krefting sine opplysingar. Han kallar konstruksjonen »en af Grøtstene muret og med en Steenhelle dækket Kjelder«, og fortel at »Rundt omkring den findes store Steenblokke og endeel Kalk«. Klüwer fortel ikkje om eller kvifor konstruksjonen var

synleg på overflata i hans tid. Det måtte vere ei eller anna synleg markering, for Klüwer kunne vel knappast finne noko på slump på eit så stort område.

Skissene frå utgravinga i 1887 er ikkje målsette og det er ingen snitt, berre planteikningar. Det er også uvisst om avgrensingane av murverket skuldast seinare øydeleggingar eller berre at gravearbeidet ikkje kunne halde fram her p.g.a. gravleggingar. Den øverste konstruksjonen, som tydelegvis låg berre 20-30 cm under overflata (Krefting: »strax under Veibanen«), kan tolkast som ein murkjerne med stein i kalkmørtel, men utan bevarte murliv o.l. Eit lite utspring vart av Krefting tolka som ein støttepillar eller lisene, men det kan like gjerne vere eit resultat av bortrivning av eit stykke av murverket. Fundamentet ser ut til å ha ei krum ytterside, og Krefting tolka dette som ein del av eit sirkelforma eller åttekanta byggverk. Fundamentet var tydelegvis grunt, etter perspektivskissa å døme besto det av berre 1-2 skift med stein.

11. Tårn eller kyrkje?

Under den første konstruksjonen fann Krefting ein eldre konstruksjon, i form av eit rettvinkla hjørne med eit firkanta fundament på 2 x 2 meter innanfor (fig. 10). Den omtalte »brønnen« låg inntil og delvis under nordmuren. I eller ved nordmuren fann Krefting to myntar frå slutten av 1200-talet.⁵⁰ Golvnivået låg ca. 7 fot/2,1 m under bakkenivået i 1887. Krefting hevda at dette var koret i Mariakyrkja, utan å forklare at det faktisk at denne kyrkja i så fall ville ligge svært djupt i terrenget. Det firkanta fundamentet tolka han som altarfundament.⁵¹

Gjennom punktundersøkingar lenger vest prøvde han å finne restar av eit kyrkjeskjip, men utan å lukkast, og konkluderte med at nyare gravleggingar hadde fjerna alle spor.

Den eldre konstruksjonen kan like gjerne gjevast ei anna tolking. Seinare undersøkingar har vist at terrenget her ikkje har heva seg meir enn nokre desimeter sidan mellomalderen. Dette må derfor vere ein *nedgravd* konstruksjon, altså ein kjellar. Det firkanta fundamentet kan, i staden for eit altar, vere fundamentet til ein pillar eller søyle. Dersom det låg midt i rommet, vil det vere 2 meter fritt rom på kvar side, slik at rommet eller kjellaren målte ca. 6 x 6 m innvendig. Murane var ca. 1,5 m tjukke, slik at heile konstruksjonen ville måle ca. 9 x 9 m utvendig. Her passsar Bergstrøm sin observasjon av ein kvelvrest svært godt inn. Pillaren midt i rommet ville i så fall støtte ein steinkvelv som spente over rommet.

Kunne dette kanskje vere ein krypt under koret i Mariakyrkja? Det er ingenting ved den muren som Krefting avdekte som tyder på ein slik funksjon. Murverket er for grovt til eit statusrom som ein krypt, og det er heller ingen ting som tyder på at Mariakyrkja hadde krypt, t.d. gjennom særlege relikvier eller ein spesiell kult som kunne forklare ein krypt så tidleg som ved midten av 1000-talet.

Den løysinga som dermed står att, er at konstruksjonen representerer ein nokså regulær underetasje til eit steinhus eller tårn, altså ein verdsleg bygning og ikkje ei kyrkje. Slike steinbygningar er ikkje uvanlege i tidleg mellomalder ved kyrkjer.⁵² Dei kan vere spor etter ein residens for geistlege eller verdslege stormenn, eller frå ein bygning som hadde ein funksjon ved katedralen. M.a. i Danmark er det funne fleire slike steinbygde kjellarar frå tidleg mellomalder ved kyrkjer. Ettersom vi veit at det var ein kongsgard i dette området heilt frå midten av 1000-talet til seinmellomalderen, kan det godt tenkast at denne bygningen var ein del av kongsgarden. Alternativt kan han vere ein del av kannikresidensane eller domkyrkjeanleg-

get. Mariakyrkja er dette i alle fall ikkje. Dei to myntane frå slutten av 1200-talet som vart funne i grusen kan datere rivinga av dette byggverket til omkring år 1300 eller litt før. Det er kjent fleire tårn eller kastell som utvendig måler ca. 9-10 m i firkant. Det er omtalt minst to slike enkeltstående tårn i Trondheim på slutten av 1100-talet: det eine sto ved innløpet til elvehamna og det andre ved brua over Nidelva sørvest for Erkebispegarden.⁵³

Men kva var dette øvre fundamentet? Det kan godt tenkast at dette faktisk er ein del av den gamle kongestolen, som i så fall vart bygd i grenseområdet mellom kongsgarden og domkyrkjeområdet. Det grunne fundamentet tyder på eit lett byggverk, men i tillegg låg det solide, eldre fundament under. Opplysingane frå 1600-talet viser tydeleg at kongsstolen sto på kyrkjegarden, men ikkje nøyaktig kvar. Heller ikkje Maschius-stikket frå 1661 gir ei klar og sikker loka-

Fig. 12. Maschiusstikket frå 1661, som viser Nidarosdomen sett frå nord. Den vesle gruppa med personar nederst til venstre står i ein steinhaug som er tolka som restane av kongestolen.

lisering, sjølv om teksten til stikket gir inntrykk av at det enno var bevart klare og tydelege restar av konstruksjonen (fig. 12).

Det beste argumentet for at kongestolen verkeleg var plassert her, er at dette punktet ligg midt i ein trekant mellom domkyrkja, kongsgarden og byen, eit område som derfor var godt eigna som ein samlingsstad for mykje folk. Den mellomalderske vegen frå byen forbi domkyrkja og vidare til Elgeseterbrua, som i dag er ein gangveg gjennom parken, går rett over fundamentet. Etter moderne smak ville nok Vestfrontplassen vere ein meir monumental plassering for ein slik storslått seremoni, men ingen ting tyder på at denne vart brukt til anna enn prosesjonar.

12. Rivinga av Mariakyrkja

Den einaste faktiske opplysinga om lagnaden til Mariakyrkja, er at erkebiskop Øystein lot kyrkja rive og steinen føre over til Elgeseter og det nygrunnlagde augustinar-klostret. Minnet om at veggane var så solide at det var vanskeleg å rive dei, har festa seg i Trondheim.⁵⁴ Seinare forfattarar har kopla rivinga av Mariakyrkja saman med Øysteins grunnlegging av Oktogonen i 1180-åra, ei kopling som det ikkje finst noko historisk grunnlag for. Ifølge denne hypotesen skulle Mariakyrkja fysisk ha stått så nær Olavs Kyrre Kristkyrkje at ho måtte rivast då Oktogonen skulle byggast. Det finst ikkje det minste dokumenterte grunnlag for dette. Kreftings framlegg til plassering, omlag 20 m nord for Kapittelhuset, ville ikkje representere det minste problem for disse bygggearbeida. Vi har no sett at Krefting tok feil. Det må derfor vere ei anna forklaring.

Spørsmålet blir meir komplisert ved at Mariakyrkja også var ei kongeleg kyrkje, som ifølge Snorre først hadde fungert som kongsgardens kyrkje. Av Snorre si framstilling går det fram at Mariakyrkja sto på ein

høg stad, og at Harald bygde kongsgarden på eit lågare område nede ved elva. Kongsgarden er for lenge sidan forsvunnen, men det er alment akseptert at han låg rett aust for katedralen, på nordre del av det området langs Nidelva som blir kalt »Marinen« i dag. Erkebiskopen kunne derfor ikkje rive ei slik kyrkje utan løyve frå kongen.

Situasjonen blir vidare komplisert ved at i Sverresoga, som i stor grad er ei samtidskjelde, blir både Mariakyrkja og Elgeseter kloster omtalt i same setning, i ei hending som er datert til 1184: I samband med døypinga av det store skipet »Mariasuda« gav kong Sverre ein messehakel til Mariakyrkja, ei kantorkappe til Elgeseter kloster og resten av messeutstyret til Nonneseter kloster på Bakke.⁵⁵ Dette kan likevel vere ei anna Mariakyrkje, t.d. den som stadig eksisterer, men ombygd i stein på 1200-talet (Vår Frue kyrkje). Valget av dei to klosterkyrkjene kunne tyde på at bykyrkjene var haldne utanfor, sjølv om nettopp namnet på skipet kan vere årsak til at akkurat Mariakyrkja fekk messehakelen. Det er også god grunn til å tru at begge klosterkyrkjene også var vigsla til Maria: Mariadedikasjonen følgde truleg med til Elgeseter, og klostret sitt segl viser Maria med barnet. Bakke nonnekloster var også truleg vigsla til Maria. Kong Sverre har i så fall delt alt messeutstyret som vart brukt ved vigslinga av Mariasuda på tre Mariakyrkjer i Nidaros.

Den yngre Mariakyrkja er først omtalt i samband med eit slag i Trondheim i 1207. Utfrå samanhengen er det klart at denne kyrkja var oppført av tre, og ho vart både sterkt skada og vanhelga gjennom ein massakre på krigarar som hadde søkt asyl der. Derfor måtte kyrkja byggast på nytt etter dette slaget, og vart

no bygd i stein. Den bevarte dekoren på koret i Vår Frue er i tidleg-gotisk stil og kan daterast til dei første tiåra på 1200-talet.

13. Konklusjon

Vår kunnskap om aktiviteten på Domkyrkjeplatået før år 1200 bygger i stor grad på usikre, eldre kjelder og observasjonar som har gått inn i dei allmenne oversiktene som etablerte fakta. Ved ein meir nøye gjennomgang av materialet viser det seg at både historien om Olavs grav og Olavskjelda under Nidarosdomen må sjåast på som legender, og den opphavlege samanhengen er endra alt i tidleg mellomalder for å skape ein historie om kontinuitet i helgendyrkinga. Det var stor agrar aktivitet på Domkyrkjeplatået i sein vikingtid, og Nidarosdomen er grunnlagd midt i eit stort tunområde, der det også låg førkristne graver.

Dette området er blitt innlemma i kongsgarden som vart grunnlagd omkring 1050, og omkring 1150 låg det tre steinkyrkjer her på eit lite område, som alle var kongelege stiftingar og som hadde eit samband med kongsgarden. Den eine vart katedral, den andre vart flytta og den tredje vart verande kyrkje for samfunnet i kongsgarden.

Staden og murrestane som sidan 1880-åra er blitt utpeikt som Mariakyrkja, viser seg ved nærare gransking å ikkje kunne halde oppe denne tolkinga. »Koret« er etter alt å døme ein kjellar i eit profant steinhus med midtpillar og steinkvelv, og som vart riven omkring år 1300 eller litt før. Murresten oppå denne kjellaren kan stamme frå kongestolen, men tradisjonen om eit samband mellom stolen og Mariakyrkja kan i så fall ikkje stemme. Mariakyrkja si lokalisering skal søkjast ein annan stad på området, uvisst kvar.

Noter

1. Berg 1951 s. 67.
2. Fett 1908 s. 7, i sitat etter Nicolaysen i Historisk Tidsskrift, 2. Række VI.
3. Soga om Olav den Heilage, kap. 238.
4. Ibid., kap. 245.
5. Historien om de gamle norske kongene, kap. XX.
6. Passio Olavi. Oslo 1930.
7. Nordeide 2003 s. 83.
8. Reed 1998 s. 91.
9. Chris Mclees, personlig meddelelse.
10. Ekroll 1997, McLees 2003.
11. Brendalsmo 2001 s. 85ff.
12. Snorre omtaler Torgeir Avrådkoll i prologen i Heimskringla.
13. Schørring 1991: 17 og 113.
14. Jeppesen & Madsen 1989 s. 7.
15. Fischer 1965 s. 23-43.
16. T.d. Fischer 1965 s. 30-32, Krefting 1885 s. 7.
17. Heimskringla 1868 s. 671: »hann lét ok gera i Niðarósi i konungsgarði Nikoláskirkju, ok var þat hús allmjök vandat at skurðum ok allri smið«.
18. Passio Olavi 1930, s. 76.
19. Blom 1997 s. 171.
20. Bøyum 2004, Kap.1.
21. Mathiesen 1890 s. 171.
22. Disse vart lagra i ein bygning i Erkebispegarden, og gjekk tapt i brannen her i 1983.
23. Bergstrøms dagbok 4.12.1888: »Da der blev graved ved anden Pille fra Taarnet paa søndre Side i Korets Grund, fandtes der vel vedligeholdt Spor af 2 store Stolper, som engang har staaet nede i Jorden, 2 Al. 15« dybt under Gulved«.
24. Bergstrøms dagbok 14.01.1889: »Foran Foden af Gravstedet E fandtes Rester af en stor lodret staaende Stok eller Bjelke«.
25. Nicolaysen 1871.
26. Bergstrøms dagbok 7.11.1884, Krefting 1885 s. 26-27.
27. Ifølge Peder Claussons utgåve av Snorre vart han gravlagt på den søndre sida av koret. Bror hans, hertug Skule, lot utføre eit gravminne over han der hjelmen, sverdet og skjoldet hans vart hengt opp. Skule vart, ifølge Flateyrbok og Codex Frisianus gravlagt på same stad, under der som kong Inge låg *fyrir sunnan þar undir niðri, sem hann hafði látið búa um leg Inga konungs bróður sins upp i steinvegginum*. Sjå også Nicolaysen 1871.
28. Binski 1996 s. 112, fig. 151.
29. Soga om Harald Hardråde, kap. 38.
30. Ibid., kap. 99.
31. Ågrip, kap. 42.
32. Historien om de gamle norske kongene, kap. XXI.
33. »*Haralldr konungr let giora Mariukirkiu nordr j Nidarose og stod þar þa alltarid sem nu eru gradnar hia Kristkirkiu. han lagde þar til þrouentur myklar og hann efldi miog kaupstadinn j Nidarose.*« (Flateyrbok bd. III, s. 344).
34. »*og liggir han ath Elgesetri þuiath þath þotti fallid ath hann fylgdi þeirri kirkiu er hann hafdi sialfr latit gera. en Eysteinn erkibyskup liet hann þangad færa hreinlifismonnum vndir hendr og afladi þar till mikilla eigna og auktti miog stadarens giædi medr þeim eignum er hann sialfr hafdi þangat gefit.*« (Flateyrbok bd. III, s. 399).
35. Munch & Schirmer 1859 s. 12, Krefting 1890 s. 5.
36. Kolsrud 1914 s. 65, Lysaker 1992 s. 8-11. Denne opplysinga vart lenge datert til ca. 1380, då Flateyrbók vart kompilert, men alt Kolsrud oppdaga at 23 blad med m.a. sogas om Harald Hardråde var interpolert om lag 100 år seinare.
37. Norske Rigsregistrarer III, s. 170, 258.
38. Storm 1895 s. 35.
39. Friis 1757 s. 73.
40. Omsett av Áslaug Ommundsen etter originalen frå 1661: *Saxeo fundi Solio propinqvi/ (Jura sic qvondam Pietate stabant)/ Marmoris nec non nitidi decore/ Clarior usq:/ Qvot vides Saxi superesse circlós/ Prata narcissi resoluta credes/ Et jugum credes, mediis qvod undæ/ Surgat arenis*«. Trygve Lysaker (1992) brukar ei friare omsetjing: »En kongestol bygd av stein på et engestykke i nærheten av kirken. (Et tingsete stod der òg en gang høyt respektert). Den (kongestolen) strålte med herlig dekor av skinnende marmor. Du ser så mange steinringer ennå at du kunne tro at enga var prydet med narcissar, og du kunne tenke deg at det var et berg som reiste seg opp fra sandmelen, kastet opp av bølgene«.
41. Bergstrøms dagbok 30. 8. 1887.
42. Krefting 1890, s. 5.
43. I arkivet til Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider er det bevart seks skisser frå utgravingane. Dei fleste er utført av byggmeister Wilhelm Bergstrøm. Arkivnr: 3230 (W.Bergstrøm 1887), 3236 (udat.og usign., truleg Bergstrøm), 3243 (udat. og usign., utan tvil Bergstrøm), 3245 (usign. august 1887, men utan tvil Bergstrøm), 3273 (utan tvil Bergstrøm, men udat. og usign.), 3274 (Wilhelm Bergstrøm 21.6.1892).
44. Bergstrøms notisbok, NDRs arkiv: Gb-0153.

45. I NDRs teikningsarkiv har disse nr. 3230 (WB 1887), 3236, 3243, 3245 (august 1887), 3273 og 3274. WB er Wilhelm Bergstrøm, byggmeister ved NDR 1876-1904. Utifrå stil og skrift har han truleg utført alle teikningane.
46. Krefting 1890, pl. IV, fig. 5.
47. Krefting 1890 s. 4.
48. Myntane er ikkje innlevert til Vitenskapsmuseet, og ser derfor ikkje ut til å vere bevart. Pers.med. numismatikar Jon Anders Risvåg, Vitenskapsmuseet, NTNU.
49. Klüwer 1823 s. 39 og planseje 8, nr. 55.
50. Krefting 1890 s. 5. Dei eine er ein svensk brakteat, prega i 1277 for kong Magnus Ladulås, og den andre er ein norsk mynt, prega under kong Eirik Magnusson (1280-99).
51. Krefting 1890 s. 4f.
52. Schørring 1991 s. 19f.
53. Ekroll 1995 s. 36-40 .
54. Liknande historier lever enno i fleire norske bygder etter dei mange rivingane av mellomalderske steinkyrkjer i 1860-70-åra, t.d. Herøy på Sunnmøre (riven 1859).
55. Sverresoga, kap. 80.

Litteratur

- Berg, Henry: *Trondheim før Cicignon*. Trondheim 1951.
- Binski, Paul: *Westminster Abbey and the Plantagenets*. New Haven & London 1995
- Blom, Grethe Authén: Hellig Olavs by. Middelalder til 1537. *Trondheims historie 997-1997*, bind 1. Oslo 1997.
- Brendalsmo, A. Jan: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Upublisert avhandling til dr.philos. Tromsø 2001.
- Bugge, Anders: Oktogonens gåte. *Oluf Kolsrud in memoriam. Norsk teologisk tidsskrift XLVI*. 3-4. Side 199-221. Oslo 1946.
- Bøyum, Åsmund: *Olavskilden i Trondheim. Kilden og Hellig Olavs grav*. Trondheim 2004
- Ekrem, Inger: *Nytt lys over Historia Norwegie*. Bergen 1998.
- Ekroll, Øystein: To kastell i Jämtland – og eitt i Trondheim? *SPOR* nr.2/1995.
- : Vikingtidsgrav under Nidarosdomen? *SPOR* 1997/1.
- Fett, Harry: Hellig Olavs martyrgrav. Et bidrag til ottekantens historie. *Bergens Museums Aarbog* 1908. Side 3-23.
- Heimskringla eller Norges Kongesagaer*. Udgivne ved C.R. Unger. Christiania 1868.
- Historia Norwegie*. Edited by Inger Ekrem and Lars Boje Mortensen. København 2003.
- Jeppesen, J. & H.J. Madsen: Skeigården. *SKALK* nr. 5/1989.
- Klüwer, L.D.: *Norske Mindesmærker*. Christiania 1823.
- Krefting, O.: Indberetning om en antikvarisk Undersøgelse i Thronhjems Domkirke 1865-66. Side 6-21. *Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevarings Aarbog* 1866.
- : Om 2de Væggebegravelser i Trondhjems Domkirke. Side 29-31. *Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevarings Aarbog* 1870.
- Supplement til en i 1865 i Trondhjems Domkirke foretagen antikvarisk Undersøgelse. Side 7-11. *Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevarings Aarbog* 1872.
- *Om Thronhjems Domkirke*. Throndhjem 1885.
- *Undersøgelser i Throndhjem*. Kristiania 1890.
- Lysaker, Trygve: *Den gåtefulle kongestol på Domkirkegården*. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders forlag småskrift nr. 3. Trondheim 1992.
- Maschius, J.M.: *Norwegia Religiosa*. Christiania 1661.
- Mathiesen, Henrik: Olafsbrønden i Thronhjems domkirke. *Historisk Tidsskrift*, 3. Række, 1. Bind. Side 165-188. Kristiania 1890.
- McLees, Chris: Nidarnes før Nidaros – bosetning på Nidarnes-halvøya i jernalderen. *SPOR* 2003/2.
- Munch, P.A. & Hermann Schirmer: *Thronhjems Domkirke*. Christiania 1859.
- Nicolaysen, Nicolay: Om de kongelige begravelser i Norge efter hedendommen. *Historisk Tidsskrift*, 1. bind. Side 1-23. Kristiania 1871.
- Nordeide, Sæbjørg W.: *Erkebisppegården i Trondheim. Beste tomta i by'n*. Trondheim 2003.
- Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*. Oversatt av Astrid Salvesen. Thorleif Dahls kulturbibliotek. Oslo 1990.
- Reed, Ian: *Utgravningene ved vestfronten av Nidaros domkirke*. NIKU oppdragsmelding 055. Trondheim 1988.
- Schørring, Ole (red.): *Tamdrup. Kirke og gård*. Horsens 1991.
- Storm, Gustav: *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*. Christiania 1895.
- Ågrip. *Norrøne bokverk* 32. Det norske Samlaget. Oslo 1973.

Det alminnelige og det overraskende i kirkebyggeskikken: to løsninger i det landlige norske Amerika 1892-94

Av Jens Christian Eldal

1. Innledning

I det norske Amerika levde den medbrakte gudstroen videre. Men det var under nye og friere forhold, uten en statlig kirkemyndighet som utøvet kontroll over lærespørsmål og arkitektur. I enkelte tilfeller kunne denne frikirkelige friheten gi rom for nyskapninger i kirkearkitekturen som man ikke så i gamlelandet. Likevel var det tradisjonelle, alminnelige kirkeformer som var det vanlige.

Her skal byggingen av to meget typiske, men likevel svært forskjellige kirker behandles. Begge ble oppført av norsk-amerikanske lutherske menigheter som tilhørte kirkesamfunnet »Den norske synode«. Dette var det norske kirkesamfunnet i USA som i lærespørsmål og kulturelle kontakter sto nærmest den norske statskirken. Begge de aktuelle menighetene holdt til i områder der nordmenn var dominerende som etnisk gruppe, men ikke nødvendigvis enerådende. Det ene området var bosatt av nordmenn allerede fra 1840, mens bosettingen i det andre området startet ca. 15 år senere. Allerede 4-5 år etter bosettingen ble begge disse områdene betjent av norske prester ordinert av den norske statskirken, og man begynte å organisere menighetsliv.¹ Det var således veletablerte menigheter som i årene 1893-94 bygget hver sin nye kirke.

De to menighetene var Første Østre Koshkonong i Dane County, syd i staten Wisconsin og Valley Grove i Goodhue County, sydøst i Minnesota. Begge me-

nighetene hadde dessuten bygget kirker tidligere. I Koshkonong var det allerede tredje generasjon kirkebygning som ble oppført, mens det i Valley Grove var annen generasjon. Det var en hurtig utskiftingstakt for kirkebygninger som var like vanlig i det norske Amerika som i resten av denne nye verden. Nybyggingen hadde helt forskjellige årsaker i disse to menighetene, men begge disse årsakene var likevel svært så vanlige i norsk-amerikanske menigheter.

De to kirkebygningene er svært forskjellige, men begge representerer kirketyper som på denne tiden var blitt vanlige i Nord-Amerika. »Den alminnelige« er en vanlig, tradisjonell langkirke, meget enkel, men likevel med sterke europeiske og høykirkelige røtter, mens den andre var en overraskende nyhet i det norsk-amerikanske miljøet. Denne representerte en ny kirketype som var utviklet i amerikanske lavkirkelige miljøer som de norsk-amerikanske lutheranerne den gang vanligvis tok sterk avstand fra, og den fikk i tillegg noen løsninger som det ser ut til at verken Amerika eller Europa har sett maken til verken før eller senere.

Felles for disse to kirkene er at det er bevart så mye skriftlig materiale om planlegging, organisering og bygging at man i stor grad kan følge og analysere prosessene. Hva som styrte de svært forskjellige valgene, blir bare delvis besvart i kildene og ligger derfor stadig åpent for analyse, diskusjon og forskning. En vik-

tig premiss er at det ikke finnes statskirkelig styring med byråkratisk godkjennelse av byggeplaner, men at de lutherske amerikanske menigheter i prinsippet er frie og dermed har helt andre handlingsrom enn søstermenighetene hjemme i Norge.

Sett fra Europa vil man her dessuten møte tendenser i kirkearkitekturen som først langt senere er blitt aktuelle på denne siden av Atlanterhavet. Sett fra et Norge som først nylig er blitt utsatt for innvandring av større grupper med fremmed kultur, kan beretninger om hvordan norske utvandrere organiserte seg som innvandrere i en ny verden peke ut over det historiske og gi perspektiver på nye fenomener i egen samtid.

2. Valley Grove kirke

I Valley Grove hadde de norske nybyggerne bygget sin første kirke i 1862. Denne kirken har fått lov å overleve som menighetshus og står fremdeles ved siden av den nye kirken fra 1894. Den eldste kirken ble etter hvert for liten, og med sine enkle former, noe undersetsige proporsjoner og folkelige preg i innredning og utførelse, har den sikkert også virket avleggs og gammeldags i en tid da mer høyreiste middelalderformer var blitt enerådende i kirkearkitekturen over hele Midtvesten sammen med en stadig økende håndverksstandard, både i byene og på landet (fig. 1).

Da gamlekirken ble bygget, valgte man den lokale, meget løse sandsteinen som veggmateriale. Laf-tet tømmer kunne kanskje ha vært et alternativ, en avstemning om materialvalget kan tyde på det.² Det fantes og finnes fremdeles skog i nærheten, men det dreier seg om løvskog som man kanskje ikke fant egnet til bygningstømmer. Eiketømmer som materiale for forholdsvis store laftete kirker er imidlertid kjent fra flere av de norsk-amerikanske menighetene, ikke

minst i Muskego og Koshkonong i Wisconsin som hadde vært mellomstasjon for mange av disse første immigrantere her i Minnesota.

Da man skulle bygge ny kirke vel 30 år senere var det et helt annet, etablert og velutviklet samfunn som sto til rådighet. Jernbanen gikk forbi i nærheten, og bare 3½ miles fra kirken var den lille stasjonsbyen Nerstrand vokst fram. Materialer kunne bestilles fra et stort leverandørmarked og lettvent fraktes med jernbanen. Pengeøkonomien var dessuten velutviklet. Det var ikke lenger økonomiske eller praktiske grunner til å velge lokale materialer. Det handler altså ikke lenger om nybyggere eller om det gamle bondesamfunnet slik det er kjent fra Norge med stor grad av naturalhusholdning, men om industriell tid.

Menighetens forhandlingsprotokoll³ inneholder også referater fra byggekomitéens møter og forteller til dels ganske detaljert om planleggingen. I februar

Fig. 1. I Valley Grove ligger den gamle steinkirken fra 1862 og den nygotiske trekirken fra 1894 vendt mot hverandre på en høyde med vide utsikter i det bølgende landskapet. I senere år er prærievegetasjonen gjenskapt rundt kirkestedet. Foto: JCE 2004.

1893 besluttet man å bygge ny kirke et år senere dersom det innen den tid ble tegnet tilstrekkelig med pengebidrag blant menighetens medlemmer. Det klarte man, og da besluttet man dessuten å bidra til en kirke også i stasjonsbyen Nerstrand. Man mente at man da ville få med flere innbyggere i tettstedet som nå sto utenfor menigheten. En vanlig årsak til å bygge kirker inne i de nye tettstedene på denne tiden, var dessuten at folk her ofte manglet hest og vogn for kirkereiser ut på landsbygda der de eldre kirkestedene vanligvis lå.

Det ble nedsatt en byggekommité med hele ti medlemmer som skulle bestemme kirkens størrelse og utforming. En mindre komité på fire skulle reise og se Christiania menighets nye kirke. Den lå ca. 25 miles mot nord og var samme menighet som Valley Grove delte prest med. Til sitt neste møte ble komiteen dessuten pålagt å invitere byggmestrene Ask fra storbyen St. Paul og Solberg fra småbyen Blooming Prairie for om mulig å få dem til å legge fram bygningstegninger.

Allerede nå kan det røpes at Christiania kirke i Dakota County, Minnesota, som på dette tidspunkt var så flunkende ny at den ennå ikke var innviet, også var en alminnelig nygotisk langkirke med tårn og hovedinngang plassert i midtaksen ved den ene kortenden. I motsatt ende var kor som var lavere og smalere enn skipet mens to små sakristier tegnet seg som egne bygningsvolumer i eksteriøret på hver side av koret. Slik skulle man snart velge å gjøre det også i Valley Grove.

Denne utformingen av en luthersk kirke er i pakt med arkitektur-regulativet fra det tyske, lutherske kirkemøtet i Eisenach i 1861⁴ som fikk en umiddelbar og sterk innflytelse på luthersk kirkearkitektur i Europa. Det var på mange måter høygotikkens katedralformer som ble gjort til kanon også for lutherske

kirker. Den additive behandlingen av volumene der den innvendige rominndelingen ble avspeilet i eksteriøret er ikke bare uttrykt i Eisenach-regulativet, men var et viktig uttrykk for ønsket om å bygge innenfra og ut som var vanlig blant de tidlige nygotikerne i England og Tyskland. Etter nygotikkens gjennombrudd med den katolske arkitekturteoretikeren A.W.N. Pugin som fanebærer, kom også Europas ledende lutheranere i Tyskland fram til at disse middelaldersestil- og kirkeformene var de mest kirkelige og følgelig best egnet for nye kirker i deres egen samtid. På denne tiden da luthersk ortodoksi hadde erstattet pietisme og rasjonalisme i ledende lutherske kretser, var man også meget bevisst på at arkitekturen også skulle tilpasses de viktigste elementene i luthersk liturgi: preken og nattverdets sakrament, og med interiøret organisert slik at menigheten fikk gode forhold for både å se og høre alle ledd i gudstjenesten. Det førte til en større åpenhet mellom kor og skip enn det som ofte var vanlig i katolske kirker.

I USA der eldre klassisistiske innflytelser ofte var sterkere enn nye impulser fra Europa og fra lutheranerne der, tok det gjerne lengre tid før denne nygotiske kirketyper med de sammensatte volumene skip/kor/sakristier skulle bli vanlig, selv blant lutheranere. Men hos dem så man etter hvert oftere og oftere at den eldre typen med alle rom innenfor en samlet blokkform med rektangulær planform ble fortrent av den nye lutherske arkitekturnormen.⁵

Det er langt fra sikkert at man var seg bevisst disse store arkitektoniske problemene med komplisert historisk bakgrunn der ute blant de norske menighetene på landsbygda i Minnesota. Det de gjorde i Valley Grove, var å få bygget seg en ny kirke som ble så lik den nye kirken i søstermenigheten Christiania at det nesten dreide seg om en kopi. Likheten gikk helt

Fig. 2. Rasjonell bygging uten mange utsmykningselementer preger panelarkitekturen i Valley Grove kirke. Bare i tårnet finner man en større variasjon i snekkerdetaljene, mange av dem slik de var utformet i forbildet Christiania kirke som Valley Grove delte prest med. Etter omfattende reparasjoner de siste årene er det meste utvendige snekkerarbeidet fornyet med kopier av den opprinnelige utformingen, senest et nytt spontak av sedertre. Foto: JCE 2004.

ned til mange av de sparsomme dekorative detaljene (fig. 2). De gjorde det som også har vært fastslått som vanlig blant norske menigheter på 1800-tallet når de skulle velge type for en ny kirke: De valgte det som lignet mest mulig på de nyeste kirkene i nærheten.⁶ De var altså i høy grad moderne, selv om det ikke var påkostet eller avantgardistisk arkitektur det var snakk om, men mer folkelig byggeskikk (fig. 3 og 4). For å komme fram til ferdig kirke, var det fremdeles mye som skulle organiseres, og kildematerialet gir til dels gode innblikk i hvordan planleggings- og byggeprosessen ble gjennomført disse to stedene.

I møte med de to byggmestrene Ask og Solberg bestemte byggekomiteen kirkens størrelse og form. Blant annet skulle tårnet ved vestgavlen plasseres delvis inne i skipet, og sakristiene som separate bygningsvolumer på hver side av koret. Det var slik det var gjort i Christiania. Altertavlen og prekestolen skulle være som på en forevist tegning. Resultatene ble så like inventaret i Christiania at det trolig var tegningen derfra som ble forevist, mens bygningen i Valley Grove nok fikk sin egen tegning siden den skulle ha andre mål.

Samtidig bestemte man konstruksjonenes dimensjoner og dessuten både utførelse og materialkvaliteter for kledninger og en rekke detaljer. At kirken skulle oppføres i amerikansk bindingsverk var tydeligvis så opplagt at det ikke ble spesifisert i referatene. Utvendig skulle det brukes forhudningspapir og panel, mens innerkledningen skulle påføres en puss slik det var vanlig i trekirkene i øvre Midtvesten i denne perioden.

Referatene bærer preg av innsikt i håndverksmessig utførelse som tydeligvis skulle kontraktfestes og ikke bare overlates til byggmesteren. Samtidig røper den hyppige bruken av amerikanske faguttrykk i de

Fig. 3. Enkelhet preger interiøret i Valley Grove, og kildene forteller ikke om det er resultat av modernistisk oppussing eller om det alltid har vært slik.. I USA var det var det ikke så vanlig med synlige takkonstruksjoner i de nygotiske kirkene på landsbygda som det var i de nygotiske kirkene i Europa. Foto: JCE 2004.

Fig. 4. Bare benkene og galleribrystningen har fått litt utsmykning. Dvergarkaden med spissbuer på brystningen er vanlig gjennom de siste ti-årene av 1800-tallet i hele den sydvestlige delen av Minnesota, ikke minst i svært mange av de norsk-amerikanske kirkene. Foto: JCE 2004.

norskspråklige referatene at det her dreide seg om amerikansk byggebransje med amerikanske løsnings-er selv om kontrahentene var norske eller norskæt-tede. Referatet sjarmerer dessuten med en personlig rettskrivning: »til Taget bruges Ship Lap og Red Sæder Shingel Qualiteten skal vere Star A Star, for Gulv i Kirken bruges først Ship Lap, saa Papir og der paa Georgia strait Grain Floring [Taket skulle ha sulagt undertak og derpå spon av rødt sedertre av en meget høy kvalitet, gulvet legges først med sulagte bord, derpå papir og øverst Georgia furu(?) i god kvalitet].« Til slutt bestemte de også kort og greit at kirken inne i Nerstrand skulle bygges etter samme plan, så her skulle de alminnelige formene dessuten dupliseres og ytterligere spres.

I neste møte behandlet man byggmester Asks nye tegning og justerte et par av hans spesifikasjoner til større materialdimensjoner så kirken tydeligvis skulle bli mer solid. Til det hørte også økte spikerdimensjoner for ytterkledningen.

Man innhentet tilbud på byggingen hos de allerede involverte byggmestrene som nå omtales med firmanavn, det ene som Ask og Mohn, det andre som Solberg og Veblen. Dessuten kom det tilbud fra menighetens egen Erik Floren som var litt for dyr til å nå opp i konkurransen. Menigheten hadde altså kirkebyggerkompetanse innen sin egen krets uten at det avgjorde tildelingen av oppdraget, mens man ellers holdt seg til sine landsmenn, til og med over ganske store avstander slik det var ganske vanlig i de norsk-amerikanske menighetene. Entreprisen later til å ha omfattet hele bygningen med inventar, men ikke grunnmuren.

Oppdraget gikk til Solberg og Veblen. Ask og Mohn hadde trolig vært så sterkt inne i planleggingen fordi de hadde oppført modellkirken i Christiania. Kilde-

ne forteller ikke om Ask også tegnet den kirken, men i referatet fra innvielsen der blir det skrytt voldsomt av hans firma som ikke bare selv var dyktig og »expedit«, men også brakte andre dyktige folk med seg og på det varmeste ble anbefalt for kirkebygging.⁷ Trolig var dette ført i pennen av pastor Quammen som ikke bare var prest begge steder og forbindelsesledet mellom Valley Grove og Christiania, men høyst sannsynlig også var en drivende kraft, både for å få bygget kirke og med meninger om utformingen slik det var vanlig blant så mange av hans embetsbrødre både i Norge og i Amerika.

Pastoren var også involvert i kirkekunstens utførelse. Forhandlingsprotokollen forteller at maleren Trond Eltuns bilde ble antatt av byggekomitén på betingelse av at han forandret bildet slik pastor Quammen hadde påpekt. Kanskje dreide dette seg om den håndverksmessig ganske uskolerte kopien med oppstandelsesmotiv som fremdeles er alterbilde i kirken (fig. 5).

Kirkens arkitekt, Ole C. Ask, var født i Gjerdrum i Akershus i 1855. 14 år gammel kom han til USA og bosatte seg i den »norske« bygd Washington Prairie, nær Decorah i Iowa. Senest i løpet av 1880-årene kom han til St. Paul, og flyttet videre til byen Lanesboro i sydøstre hjørne av Minnesota i 1894.⁸ Han var tydeligvis passe gammel ved ankomsten til USA til å ha med seg tydelige opplevelser av Norge, men likevel ung nok til å få all sin yrkesutdannelse i det nye landet.

3. Første østre Koshkonong norsk evangelisk lutherske kirke

I Koshkonong var det helt andre årsaker til kirkebyggingen. Der hadde man gjennomlevd en stor strid om lærespørsmål, den såkalte nådevalgsstriden som førte til splittelse av et flertall norsk-amerikanske

Fig. 5. Den internasjonale nygotikken kunne føre til stor likhet mellom bygdekirkenes inventar på begge sider av Atlanterhavet. Utformingen her skyldes neppe noen forbindelse til Norge, men vanlige former også i Amerika. Foto: JCE 2004.

menigheter i 1880-årene. I Koshkonong ble striden mer langvarig og bitter enn de fleste andre steder. Historikere har komplekse forklaringer på stridsspørsmålene, men man kan kortfattet si at det handlet

om predestinasjonsspørsmål, det vil si om man selv kunne bidra til sin frelse gjennom handlinger eller om frelsen allerede var bestemt av Gud.⁹ Man kan også si at det første synet hadde sterkest tilknytning til folkelig vekkelsesreligiøsitet, mens det andre synet var sterkere forankret blant de mer høykirkelige som også var mer tro mot holdningen i den norske statskirkens ledelse. Striden splittet både presteskap og medlemsmassen i den enkelte menighet, og dermed også mange lokalsamfunn.

I Koshkonong ville flertallet bryte med Den norske synode og dens mer høykirkelige holdninger, men krevde også eiendomsretten til kirkebygningen. Det vil si, det var i praksis to store menigheter med hver sin store kirke, østre og vestre, men som i juridisk forstand var organisert som en menighet. Også mindretallet i både øst og vest hevdet å eie kirkene siden de fremdeles var menigheter tilsluttet det samme kirkesamfunnet som menigheten alltid hadde tilhørt, mens flertallet var utbrytere som gikk til et annet samfunn. Striden pågikk i over 10 år og hardnet etter hvert mer og mer til. Flere ganger ble det ført prosesser helt til staten Wisconsin's høyesterett før mindretallet til slutt ga opp i 1891.¹⁰ Da måtte de bygge ny kirke i både den østre og vestre delen av menigheten. Det er den østre som skal følges her.

Under planleggingen ble det nevnt at ny kirke burde bygges i nærmeste by både fordi det var mange potensielle, nye menighetslemmer der og for å unngå å lage et varig minne om splittelsen.¹¹ Den nye kirken ble likevel bygget rett utenfor kirkegården der gamlekirken fortsatt sto og ble brukt av utbrytermenigheten noen år inntil også den bygget ny kirke rett ved siden av. Tilsvarende arkitektonisk markering av dyp religiøs splittelse finnes i mange norsk-amerikanske bygder, og i litteraturen regnes både stridbarheten og

de materielle uttrykkene for den gjerne som ganske typisk norsk-amerikansk. En beskrivelse fra Koshkonong i 1916 er malende for situasjonen og mentaliteten: »Oppe i bakkehellingen ovenfor veien ligger side om side de to kirker, der er iblandt de prægigste og kostbareste norske landskirker herover. Her staar de to pene kirker, ikke alene som et talende vidnesbyrd om rydningsmændenes interesse og offervillighed, naar det gjaldt religiøst og kirkeligt arbeide, men ogsaa om deres kranglesyge og mangel paa evne til at holde sammen; og begge turde ligemeget være en arv fra fædrene, som her i den frikirkelige jordbund blev git den bedste andledning til at udvikle sig.«¹²

I likhet med mange andre menigheter som etter splittelse førte den opprinnelige menighetsorganisasjonen videre, markerte denne eldste forsamlingen seg med å føye »Første« til sitt navn. Det var ellers vanlig blant det store amerikanske mangfoldet å markere både konfesjon og etnisk eller språklig tilhørighet i menighetens navn slik som her med »norsk evangelisk luthersk«. Lokalt kalles kirken til daglig bare »The Upper Church«. Siden 1961 har de to menighetene igjen vært forenet til én med to kirkebygninger ved siden av hverandre, mens den store striden om lærespørsmål ble henlagt allerede i 1917 da deres gamle kirkesamfunn gikk sammen igjen.¹³

Da de skulle til med å bygge denne nye, »første« øvre kirken, hadde det lenge vært gode tider for både tobakksdyrkingen og melkeproduksjonen som var vanlig her, så økonomien blant menighetslemmene ga tydeligvis grunnlag for å bygge mer påkostet enn vanlig. Behovet for å markere seg arkitektonisk overfor motparten var kanskje også til stede etter alle år med strid. I alle fall ble kirkene både i vestre og østre menighet bygget i teglstein og rikere utformet og påkostet enn vanlig i de norsk-amerikanske bygdene.

Kirken i vest ble en vanlig, nygotisk langkirketype, mens den i øst ble en overraskende utgave av denne tidens mest moderne lavkirkelige, amerikanske kirke- type med noen høyst originale utforminger av sen- trale kirkelige ledd.

I 1892 valgte menigheten byggekomité og vedtok å bygge den nye kirken etter en modell utført av Ole Gunnulson etter en bestemt, men ikke navngitt kirke i Fort Atkinson og dessuten med et sakristi slik byg- gekomitéen hadde bestemt.¹⁴ Det er i ettertid tilføyet i referatprotokollen at denne modellen »er betyde- lig forandret etter ovennevnte Kirke«. Det var tyde- ligvis gjort bevisste valgt om avvik, og man ønsket kanskje å presisere at det var modellen, ikke kirken i Fort Atkinson som skulle være utgangspunktet for

Fig. 6. Metodistkirken i Fort Atkinson ble innviet i 1891 og ble året etter modell for den nye lutherske kirken i Østre Koshkonong. Den representerte en ny amerikansk kirketype som allerede var utbredt i lavkirkelige kirke- samfunn, men hittil ikke hadde vært benyttet blant de norsk-amerikanske lutheranerne. Foto: Hoard Museum, Fort Atkinson.

den nye kirken. Fort Atkinson er en av de små byene i nærheten, og den eneste kirken der som har hatt noen likhet med kirken i Koshkonong, var den da nyoppførte First Methodist Church fra 1891 som ble ødelagt av brann allerede i 1928.¹⁵ Likheten mellom

Fig. 7. Innvielse av Første Østre Koshkonong kirke 10. september 1893. Bortsett fra tårnet ble den nærmest en kopi av metodistkirken i Fort Atkin- son. Fremdeles står den nesten uforandret utvendig. Foto: East Koshkonong Lutheran Congregation archives.

disse to kirkene var dessuten så overbevisende at det ikke kan være noen tvil om at utgangspunktet for modellen er identifisert (fig. 6 og 7).

Modellen er fremdeles bevart og utstilt i kjelleren i »øvre kirke« i Østre Koshkonong (fig. 8). Den er noe medtatt, men gir fremdeles tydelig informasjon om hovedform og takkonstruksjon. På de opprinnelige delene av modellens fasader er dører og vinduer tegnet inn. Kanskje har modellen opprinnelig også vist den spesielle organiseringen av interiøret, men slike deler er i tilfelle ikke lenger bevart.

I begge disse to kirkene fikk kirkerommet kvadratisk grunnplan, og interiøret ble begge steder orga-

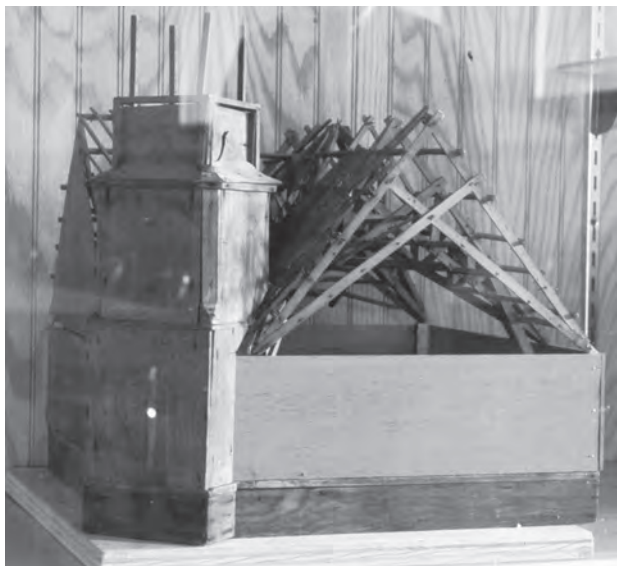

Fig. 8. Ole Gunnulsons modell for kirken i Koshkonong finnes fremdeles og gir i sin nåværende, noe medtatte tilstand mest informasjon om den planlagte takkonstruksjonen. På de bevarte, opprinnelige veggplatene på tårnet aner man at dører og vinduer er inntegnet. Modellen tilhører Koshkonong Prairie Historical Society og er utstilt i kirkens kjeller. Foto: JCE 2004.

nisert som vifteplan symmetrisk om den diagonale akse fra hjørneinngangen til det liturgiske sentrum i motsatt hjørne. I Koshkonong ble diagonalaksen dessuten markert med midtgang på vanlig luthersk vis, mens benkene i metodistkirken var organisert i tre grupper oppdelt av to ganger framover i kirken (fig. 9 og 10). Benkenes bueform i vifteplan understreker organiseringen mot dette viktige hjørnet i begge kirkene. Det eneste kjente interiørfotografi fra metodistkirken i Fort Atkinson viser at den hadde et podium med orgel slik det var vanlig hos metodistene. Av fotografiet ser man også at det var en skranke rundt podiet og at det muligens var et knefall langs skranken. På fotografiet som er tatt ved en anledning da podiet var fylt med planter, ser man orgelfasaden innerst på podiet, men ikke den talerstolen man kan gå ut i fra var plassert foran orgelet til vanlig. Det var en ordning som skapte god kontakt mellom predikant og menighet. Derimot inngikk ikke alter og prekestol i metodistenes kirkeinteriører. På den ene siden av podiet åpnet vegg seg inn til et tilstøtende rom som sannsynligvis var undervisningslokale og trolig kunne avdeles med en eller annen form for mobil vegg. Også dette var meget vanlig i denne tidens metodistkirker i USA og var vanlige innslag i denne kirketypen.

Dette var en kirketype som var blitt vanlig blant amerikanske protestanter i Midtvesten i de siste ti-årene av 1800-tallet. Vanligst var den i lavkirkelige kirkesamfunn som i nordisk statskirkesammenheng gjerne blir kalt dissenterer som baptister, metodister og de amerikanske »congregationalists«. Kirketypen har tydeligvis røtter i protestantisk kirkearkitektur i Europa på 1600- og 1700-tallet og i puritanernes såkalte meeting houses fra 1700-tallet i det østlige USA. Først nylig er denne kirketypens karakteristika og særegne ameri-

Fig. 9. I metodistkirken i Fort Atkinson var interiøret organisert diagonalt i rommet slik det også skulle bli i Østre Koshkonong. Podiet framme i kirken er for anledningen fylt med planter, men man ser i det minste orgelfasaden og den omgivende skranken. Derimot er preke- eller talerstolens vanlige plass midt på podiet tildekket. Til høyre åpner rommet seg til et tilstøtende søndagsskolelokale. Foto: Hoard Museum, Fort Atkinson.

Fig. 10. I Koshkonong understrekes den diagonale organiseringen av kirkens midtgang, plasseringen av både alter og prekestol i kirkens midtaksen, og av det monumentale bjelkekorset som svever over, oppunder himlingen. Ny innredning på sidene har erstattet deler av den opprinnelige, konsentriske benkeplasseringen. Foto: JCE 2004.

kanske utvikling på 1800-tallet blitt kartlagt.¹⁶ Denne utviklingen startet i noen av de større byene i slutten av 1860-årene. Påvirkning fra teaterarkitekturen er tydelig, samtidig som det også ble vanlig med hjemmekoselige tendenser som for eksempel gulvtepper og tapeter hos disse gruppene som tidligere hadde hatt meget spartanske forsamlingsrom. Interiørene kunne imidlertid organiseres på mange forskjellige måter. Planformene var det vanligvis ikke mulig å identifisere fra utsiden. De kunne varieres i alle grader fra tradisjonelle langkirkeformer til de mest radikale, diagonalt orienterte vifteplanene med skrånende gulv, og interiøret omkranset av balkonger og løsjer. Her var en helt annen utvikling enn i Europa der nygotikken med langkirkeformer var dominerende, og denne nygotikkens idealer krevde sammenheng i utformingen av interiør og eksteriør.

Da denne nye kirketypen ble brakt til Koshkonong, var det trolig for første gang blant de mange norsk-amerikanske, lutherske menighetene, mens det i forhold til USAs øvrige lutheranere i det minste var tidlig.¹⁷ Den opprinnelig tysk-amerikanske Zion Church i St. Paul, Minnesota, fra 1888-89 er av denne typen, og arkitekt Augustus F. Gaugers egne tegninger derfra gir godt inntrykk av typens viktigste karakteristika (fig. 11 og 12). Med benkene plassert som konsentriske buer blir tilhørernes oppmerksomhet dirigert mot det liturgiske sentrum i hjørnet. I tverrsnittegningen er det demonstrert hvor god forbindelsen skulle være mellom predikanten og tilhørerne, selv på galleriet. Denne kirken fikk dessuten en liten kor-nisje. Plasseringen av det liturgiske inventaret er ikke vist, men alteret ble trolig allerede fra begynnelsen av plassert slik det nå står med sin nygotiske tavle i midtaksen, mens prekestol og døpefont ble plassert så symmetrisk om mulig på hvert sitt podium som flankerer

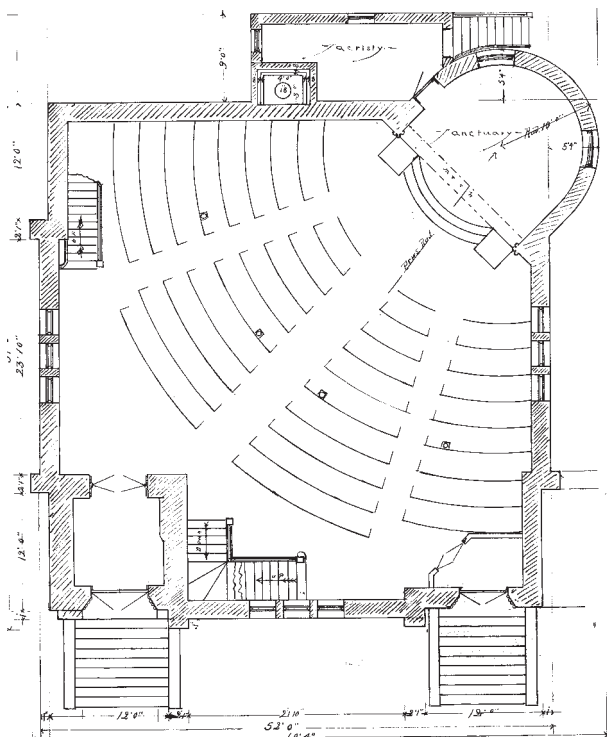

Fig. 11. Den tysk-lutherske Zion kirke i St. Paul, Minnesota, ble oppført i 1888-89 og er et tidlig eksempel på bruk av den nye amerikanske, lavkirkelige kirketyper med diagonalt plassert vifteplan for en luthersk kirke. Her er arkitekt Augustus F. Gaugers egen grunnplanstegning til kirken. Northwest Architectural Archives, University of Minnesota, Minneapolis.

kortrappen. Man ser dessuten at skrånende gulv, galleri i sirkelbue og sidebalkong inngår som løsninger hentet fra teatret her, men ingen av disse teaterelementene ble benyttet i verken Fort Atkinsons metodistkirke eller i Koshkonong.

En mulig forklaring på at man i Koshkonong var åpne for å velge en så radikal ny løsning, er knyttet til

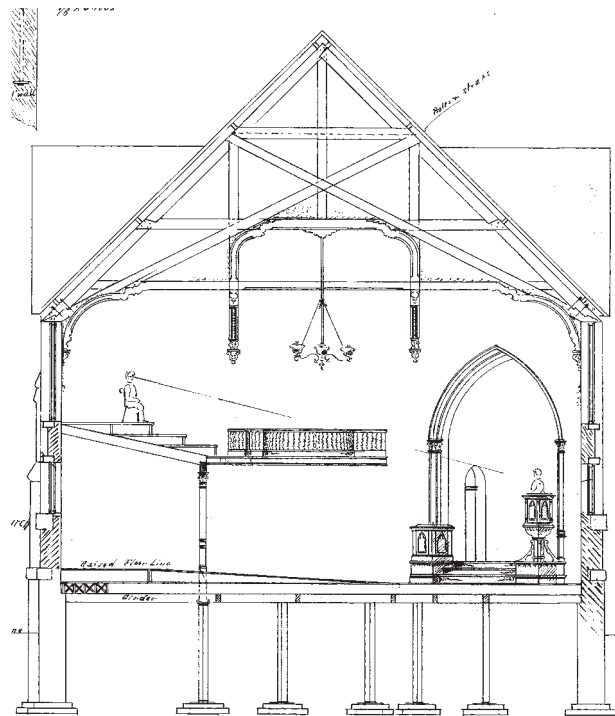

Fig. 12. Arkitekt Gaugers tverrsnitt til Zion kirke i St. Paul demonstrerer det viktige poenget med god kontakt mellom menighet og presten på prekestolen. I bakgrunnen ses brystningen til det smale sidegalleriet hvor orgelet skulle plasseres. Alteret ble plassert midt i koret, prekestol og døpefont på luthersk vis på hver sin side av koråpningen. Northwest Architectural Archives, University of Minnesota, Minneapolis.

en mulig kulturell arv fra Norge. I vestre del av deres egen menighet hadde man nemlig hatt en beslektet sentralkirkeform helt siden 1853. Den hadde åttekantet grunnplan og gallerier som omkranset en stor del av interiøret (fig. 13).¹⁸ Dette var i følge litteraturen en sjeldenhet i Amerika, men desto vanligere i Norge i lang tid rundt 1800, det vil si da mange av de sene-

Fig. 13. Kirken fra 1853 i Vestre Koshkonong sto fremdeles da man bygget den nye kirken i Første Østre menighet. Den hadde åttekantet plan slik mange nye kirker i Norge også hadde da immigrantene her reiste ut. Det er mulig at denne sentraliserende formen har gjort menigheter i dette området mer mottagelige for den nye amerikanske kirkeformen man valgte i den østre menigheten. Foto: Ca. 1890, NAHA archives.

re immigrantene i Koshkonong vokste opp i gamlandet, og kan altså være medbragt immigrantkultur. Kanskje har denne tradisjonelle kirkeformen bidratt til at man i Koshkonong ble en foregangsmenighet for den nye amerikanske kirkeformen blant sine lutherske landsmenn i det nye landet. En eventuell påvirkning var tydeligvis ikke sterkere enn at man valgte tradisjonelle langkirkeformer da man også i Vestre Koshkonong bygget to nye kirker på denne tiden. I nærmeste by, Stoughton, valgte men derimot den radikale diagonallplanen i Første norsk evangelisk luthersk kirke.¹⁹

Både volumbehandling og stilformer ble ganske like i Fort Atkinson og Koshkonong. Det handlet om hjørnetårn flankert av to saltak som møtes i 90 graders vinkel over koret. Veggene er oppført i lys tegl med mørkere tegl i de rundbuede bueslagene over dører

og vinduer, i Koshkonong henholdsvis lys grågul og rød tegl. I de sponklede gavlene er det i begge kirkerne store halvsirkelformete vinduer med sprosseverk som deler dem opp i middelalderiske rosettkorner.

I de to eksteriørene ligger den største forskjellen i tårnernes detaljering, og ikke minst at det i Koshkonong er tatt en konsekvens av hjørneplasseringen og den innvendige organiseringen ved at også tårnet er plassert diagonalt med inngangen plassert i linje med den innvendige midtaksen. Selv ikke når kirkebyggingen er plassert på hjørnetomt, er det vanlig med en slik dreining av tårnet. Dette er den første av Koshkonong-kirkens spesielle løsninger som møter en.

Den neste finner man oppunder himlingen, over midtgangen når man stiger inn i kirkerommet. Der svever et monumentalt, horisontalt bjelkekor. Det har latinsk korsform med foten forankret i himlingen over det lille orgelgalleriet over inngangen og strekker seg framover, nesten til alterpartiet i den andre enden. Korset svever fritt fra himlingen mellom de skrånende takflatene, og korsarmene er festet i bjelker som følger himlingsflatene opp fra sidene. Dette er tydeligvis ikke et konstruktivt ledd i en åpen takkonstruksjon av nygotisk type, men en høyst uvanlig utsmykning med et gjennomtenkt budskap (fig. 14).

Altertavlen er derimot en vanlig nygotisk portaltype der maleriet er en kopi av det vanlige motivet Emmaus-vandrerne, riktignok malt i en håndverksmessig langt høyere kvalitet enn vanlig på denne tiden i de norsk-amerikanske kirkene. Alteret rommer dessuten en sjeldenhet som på avstand synes best ved at alterbildet er plassert uvanlig høyt. Her er nemlig prekestolen plassert inne i alterbordet med inngang fra baksiden, gjennom tavlen og under maleriet (fig. 15). Alterbordet ble gitt en utbuktning foran prekestolen så bordplaten ligger som en krans rundt den.

Fig. 14. Fra alle plasser i Koshkonongs kirke opplever men det svevende bjelkekorset oppunder himlingen. Benkeplassene i bue ble mer og mer utbredt i amerikanske kirker gjennom siste halvdel av 1800-tallet, mens den diagonale organiseringen av kirkerommet var langt mindre vanlig. Foto: JCE 2004.

Av selve prekestolen syntes opprinnelig bare håndlisten som stikker ca. 10 cm opp over alterbordet og dessuten bokbrettet over den igjen.

Både det svevende, monumentale bjelkekorset og prekestolens plassering er overraskende innslag i en slik landsens kirke. Begge deler var så langt fra vanlige at de neppe har sin like andre steder. Løsninger med prekestolen plassert i midtaksen, med eller uten alter, har riktignok solide tradisjoner i USA, men alltid med prekestolen som et frittstående element. Kombinasjoner av prekestol og alter plassert i kirkens midtakse er også godt kjent i Norge og det øvrige protestantiske Europa, men aldri utført som her med prekestolen plassert inne i alteret.

Kildene gir noen innblikk i deler av det som skjedde og forklarer noen av løsningene i Koshkonong. I beretningen om kirkens innvielse, sannsynligvis skrevet av menighetens pastor Ditlef G. Ristad,²⁰ heter det at

Fig. 15. Alterbordet i Koshkonong er buktet ut i fronten for å gi rom til prekestolen som på høyst uvanlig vis er plassert inne i alteret. Håndlisten og bokbrettet hever seg bare litt over alterbordplaten. Bak er den firkantede åpningen for prestens entré lukket av et mørkt forheng. Lent mot alterringen står Eilif Ristad som var kirkens pastor 1892-1901, og ytterst til høyre sitter kirkens arkitekt og byggmester, Ole Gunnulson. Foto: D.G. Ristad Papers, NAHA archives.

kirken ble bygget av Ole Gunnulson, en av menighetens »trofaste« lemmes. »Stilen er for en stor Del hans egen og er ligesaa eiendommelig som den er smuk.« Om korset i himlingen heter det at det er Oles »egen Ide; en ligesaa sand som skjøn og kirkelig Tanke ligger heri.« Referenten mente »det fortjener at blive be-

kjent, hvorledes en Mand, af Kjærlighed til Kirkens Vel kan opofre et helt Aar for at fuldføre et Guds- hus efter den Ide, som han ved Guds Forsyn er be- gavet med.« Fra menighetens forhandlingsprotokoll får man dessuten vite at Ole Gunnulson var medlem både av menighetens store kirkebyggingskomité og den egentlige byggekomité bestående av tre mann.²¹

Denne Ole Gunnulson (1842-1919) var sønn av Gunnul Olson Vindeg fra Numedal, den ene av de to som først tok land i denne kommunen, og han var selv det første guttebarn som var født der.²² Det var en bakgrunn som kunne gi høy status i lokalsamfunnet. Han overtok farmen etter faren og omtales som oppfinner av maskiner han fremstilte i modeller og delvis fikk satt i produksjon. Han blir også omtalt som arkitekt og byggmester med stor originalitet, men det eneste byggverket som nevnes i tillegg til kirken, er bare hans eget våningshus som riktignok også var meget uvanlig. Det heter at han tilegnet seg gode kunnskaper både om Guds ord og om verdslige, praktiske ting. Han bygde modeller av farens opprinnelige farm og av Østre Koshkonongs aller første kirke som sto i årene 1844-58.²³ Opplysningene gir ikke holdepunkter for at han hadde formell håndverker- eller arkitektskolering og noen større byggevirkosomhet, men det er dermed ikke sagt at virksomheten ikke kan ha vært både omfattende og profesjonell.

Fra byggeprosessen er bevart litt av Ole Gunnulsons korrespondanse og noen fakturaer som viser at han søkte til storbyer forholdsvis langt av gårde for enkelte leveranser, kanskje fordi han hadde store eller spesielle krav som ikke kunne innfris lokalt. Vinduer og enkelte detaljer i tre ble således levert fra Milwaukee og tilsaget stein fra et firma i Chicago²⁴ (fig. 15).

Det man ganske sikkert kan si om kirken er altså at den ble sterkt preget av den da nyoppførte meto-

distkirken i Fort Atkinson og at den («Stilen») ble oppfattet som uvanlig. Den var formgitt av den lokale oppfinner Ole Gunnulson som var et fremtredende medlem av menigheten og var en oppfinnsom, men kanskje ikke profesjonelt skolert arkitekt eller bygningsmann. Han hadde tilført den nye kirkebygningen egne ideer hvorav bare monumentalkorset oppunder himlingen er spesifisert i tillegg til sakristiet som byggekomitéen hadde ønsket. Han hadde dessuten ledet byggearbeidet, og hadde brukt et helt år av sin tid på verket.

Merkelig nok er ikke den spesielle kombinasjonen av alter og prekestol nevnt i presentasjonen av kirken. Kan det kanskje skyldes at andre hadde kommet med den idéen, for eksempel pastoren, slik at det ikke passet så godt å nevne den i sammenhengen som konsentrerte seg om Oles store innsats?

Prekestolen fikk imidlertid en plass som lignet på den i Fort Atkinsons metodistkirke. For formgiveren i Koshkonong var problemet sikkert ikke å plassere prekestolen, men å omskape det lavkirkelige forbildet til en luthersk kirke, og det krevde innføring av både alter og altertavle i tillegg til den prekestolen eller talerstolen som forbildet hadde i sin hovedakse. Lokalt i Koshkonong kjente man trolig ikke til hvordan andre lutheranere hadde løst dette i denne kirketypen, for eksempel i Zion tysk-lutherske kirke i St. Paul noen få år tidligere. Der hadde man holdt seg til vanlig luthersk vis med døpefont og prekestol på hver sin side i koråpningen, men dermed også fraveket kirketypens opprinnelige, strenge symmetri (fig. 11). Kanskje var det lettere for oppfinnertyper på landet i Koshkonong å bryte med disse konvensjonene enn det var i de større, sentrale miljøene der tyngre teologiske og liturgiske vurderinger sikkert ville ha vært trukket inn før man kunne gå til et så radikalt skritt.

Når alter- og prekestolskombinasjonen heller ikke fikk noen etterfølgere, kan det også være tegn på at løsningen ikke ble betraktet som en passende eller adekvat løsning på lutherske behov. Denne nye, lavkirkelige kirketyperen for øvrig ble derimot raskt ganske vanlig blant lutheranere, både innenfor de forskjellige norsk-amerikanske lutherske kirkesamfunnene og hos andre etniske grupper. Selv i frikirkeforkjemperne Oftedahl og Sverdrups nye Trefoldighetskirke i Minneapolis, som ble et av de fremste norsk-amerikanske eksemplene på bruk av den kirketyperen, valgte man den vanlige lutherske plasseringen med alteret i midtaksen og prekestol og døpefont på hver sin side.

Mer overraskende er det kanskje at Ole Gunnulssens rent arkitektoniske og mer monumentale hjørneløsning med tårnet dreid til symmetrisk plassering mellom de tilstøtende fasadene ikke fikk etterfølge-

Fig. 16. Den nye kirken i Østre Koshkonong fikk en variasjon i materialer og detaljformer som langt overskred det vanlige i de norsk-amerikanske bygdene. Stilformene er i stor grad nyromanske og internasjonale, men de sponklede gavlene gir bygningen et tydelig amerikansk preg. Foto: JCE 2004.

re. Spesielt når interiøret var orientert diagonalt i kirkerommet ville dette gi en funksjonell og formal sammenheng mellom eksteriør og interiør etter beste nygotiske teori. Her holdt likevel denne nye, amerikanske kirketyperen stand i den formen den var etablert med markering av hovedfasade med inngang på bygningens ene side. Det skulle tydeligvis mye mer til før en individualist i byggeskikken kunne få autoritet nok til å skape nye mønstre eller typer med mer allmenn utbredelse.

Det var ikke noe tidsskille med stilendringer som forklarer de store forskjellene mellom de to kirkebygningene i Valley Grove og Østre Koshkonong. Den sistnevnte som var mest moderne, ble til og med oppført før den mer tradisjonelle i Valley Grove. Verken kronologien, resultatene eller den forholdsvis store geografiske avstanden mellom kirkene tyder på at noen av menighetene har vært influert av den andres planer.

Når resultatet i Valley Grove ble så alminnelig eller med andre ord i pakt med vanlig byggeskikk, skyldtes det at man gjorde de samme valgene som de fleste andre menigheter. Der organiserte man også arbeidet med å bygge ny kirke på en måte som trolig var vanlig på den tiden. Etterligningen av en annen ny kirke i nærheten førte naturlig nok til et like alminnelig resultat som der.

I Østre Koshkonong møter vi derimot individualisten som hadde status og kompetanse til å ta styringen med planleggings- og byggeprosessen og dermed lede menigheten inn i en kirketype som var helt ny for norsk-amerikanske lutheranere. Han hadde også skapende evner nok til å tilføre noen vesentlige, nye elementer i denne ferdig utviklete kirketyperen. Derimot hadde han tydeligvis ikke muligheter eller autoritet nok til å bringe nyskapningene utenfor menighetens grenser.

Noter

1. Anderson 1969 s. 2-4; Bruce ca. 1950 s. [1-3].
2. Innførsel om møte 28.3.1861 i regnskapsbok 1860-1868 for Valley Grove menighet; NAHA archives (Norwegian-American Historical Association, St. Olaf College, Northfield, Minnesota).
3. Minutes of meetings 1893-1916, Valley Grove congregation; NAHA Archives.
4. Eisenach-regulativet og dets bakgrunn er mest utførlig behandlet hos Seng 1995 s. 262-78. Eldal 2002 s. 39-40 gir et referat av Sengs fremstilling.
5. Utviklingen er lite utforsket og utsagnet bygger på forfatterens observasjoner under studiet av norsk-amerikansk kirkearkitektur.
6. Eldal 1978 b. 1, s. 68-73; Eldal 2002 s. 19.
7. *Evangelisk Luthersk Kirketidende*, Decorah, Iowa 1893, s. 662-63.
8. Nekrolog i *Levang's Weekly*, Lanesboro, Minnesota 7. juni 1917. Utklipp i NAHA archives.
9. Nelson & Fevold 1960, b. 1 s. 253-70; Lovoll 1999 s. 150-151.
10. Anderson 1969 s. 13-17; *The East Koshkonong* osv. 1994, s. 4; .
11. Ufullstendig kopi av brev til Ole Gunnulson datert Decorah, Iowa, 3.12.1891. Avsender mangler, men er ut fra sammenhengen sannsynligvis Jakob Aall Ottesen som var pastor for den tapende part gjennom alle stridens år til han flyttet til Decorah i 1891. NAHA archives, P666 Ole and Peder Gunnulson papers.
12. Mogan 1916, s. 99.
13. *The East Koshkonong* osv. 1994, s. 4.
14. Minutes 1892-1961 s. 16, First East Koshkonong Church; East Koshkonong Lutheran Congregation archives.
15. *In The Midst* osv. 1939, s. 15-16, 20.
16. Kilde 2002.
17. Forfatteren har undersøkt et stort antall norsk-amerikanske kirker, men en systematisk gjennomgang av hele det store materialet med tusenvis av norsk-amerikanske menigheter er ikke gjennomført. Tilsvarende undersøkelser for andre etniske grupper later heller ikke til å eksistere.
18. Anderson 1969 s. 9-10.
19. Fremstillingen bygger på dateringer i Norlie 1918 og fotografier i NAHA archives.
20. Kirkeindvielse 1893, s. 614. Signert »D. R.«
21. Minutes 1892-1961 s. 33, First East Koshkonong Church; East Koshkonong Lutheran Congregation archives.
22. Opplysninger på minnestøtte som Ole Gunnulsen reiste på familiens gravsted, Østre Koshkonong kirkegård, Wisconsin. Se foto i Til minde 1919, s. 129.
23. Mogan 1916, s. 97-98; Til minde 1919, s. 128-30.
24. Ole and Peder Gunnulson papers, P666 NAHA archives.

Litteratur

- Anderson, Gerald: *The West Koshkonong Story 1844-1969: A 125th anniversary year history*. U. st. og å. [1969].
- Bruce, G.M.: *A brief history of Valley Grove Lutheran Church*. U. st. og å. [ca. 1950].
- Eldal, Jens Christian: Kirkebygging på landet 1814-1880 og Linstows typetegninger. Mag.grad-avhandling, mangfoldiggjort manuskr., Universitetet i Oslo 1978.
- Eldal, Jens Christian: *Med historiske forbilder: 1800-tallet (Kirker i Norge, b. 3)*. Oslo: Arfo 2002.
- In The Midst of The Years 1839-1939: Centennial of The First Methodist Church*. Fort Atkinson, WI 1939.
- Kilde, Jeanne Halgren: *When church became theatre: the transformation of evangelical architecture and worship in nineteenth-century America*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Kirkeindvielse paa Koshkonong. *Evangelisk Luthersk Kirketidende* 1893, s. 613-14.
- Lovoll, Odd S.: *The Promise of America: A History of the Norwegian-American People*. Revised edition. Minneapolis and London: University of Minnesota Press 1999 (opprinnelig utgave *Det løfterike landet*, Oslo 1984, 1997).
- Mogan, S.G.: Koshkonong og Vindæg-slægten. *Numedalslaget Aarbog*, b. 2, 1916, s. 91-100.
- Nelson, E. Clifford & Eugene L. Fevold: *The Lutheran Church among Norwegian-Americans*, b. 1-2. Minneapolis: Augsburg 1960.
- Norlie, Olaf Morgan: *Norsk Lutherske menigheter i Amerika 1843-1916*, b. 1-2. Minneapolis: Augsburg 1918.
- Seng, Eva Maria: *Der evangelische Kirchenbau im 19. Jahrhundert: Die Eisenacher Bewegung und der Architekt Christian Friedrich von Leins (Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte b. 15)*, Tübingen 1995.
- The East Koshkonong Lutheran Church: Celebrating 150 years 1844-1994*, East Koshkonong, WI/Chattanooga, TN 1994.
- Til minde om Ole Gunnuldsen. *Numedalslaget Aarbog*, b. 5, 1919, s. 127-30.

Konvensjoner om faste kulturminner: Norges forpliktelser og utfordringer til fagmiljøet

Av Françoise Hanssen-Bauer

1. Innledning

Norge har siden 1961 ratifisert syv internasjonale avtaler om kulturminner og kulturminnevern. De syv konvensjonene er:

År	Konvensjon eller avtale om	Sted	Regi
1954	Beskyttelse av kulturverdier i tilfelle av væpnet konflikt	Haag	UNESCO
1970	Tiltak for å forby og forhindre ulovlig import og eksport av kulturgjenstander og ulovlig overføring av eiendomsrett til kulturgjenstander	Paris	Europarådet
1972	Vern av verdens kultur- og naturarv	Paris	UNESCO
1985	Vern av Europas faste kulturminner	Granada	Europarådet
1992	Vern av den arkeologiske kulturarv	Malta	Europarådet
1995	Sjålne eller ulovlig utførte kulturgjenstander (Unidroit)	Roma	IIIUPL
2000	Europeisk landskapskonvensjon	Firenze	Europarådet

Fig. 1. Syv internasjonale avtaler om kulturminner og -vern.

Konvensjonene reflekterer et langsiktig arbeid særlig i Europarådet for å utarbeide retningslinjer for og samordne vern av kulturarven mellom de europeiske land. Norge ratifiserte den første avtalen i 1961, syv år etter at den var vedtatt i UNESCO. I 2004 ratifiserte Norge Paris-avtalen fra 1970 om tiltak mot ulovlig import, eksport og salg av kulturgjenstander.

Å ratifisere en konvensjon innebærer å gjøre kon-

vensjonen juridisk bindende for landet gjennom vedtak i nasjonalforsamlingen. Ratifiseringsprosessen kan ta betydelig tid, blant annet fordi den innebærer at staten må identifisere pålagte tiltak og innarbeide nødvendige endringer i eget lovverk og forskrifter, opprette egnede forvaltningsorgan, gjøre nødvendige budsjettendringer, og informere publikum.

Det er to avtaler som er av særlig interesse å se nærmere på i denne sammenhengen. Norge ratifiserte begge avtalene på midten av 1990-tallet. Den ene er Granadakonvensjonen av 1985 om vern av Europas faste kulturminner («architectural heritage») og som Norge ratifiserte i 1996. Den andre er Maltakonvensjonen om vern av den arkeologiske kulturarv av 1992 og som Norge ratifiserte i 1995. Begge konvensjonene er utarbeidet av Europarådet. Jeg skal referere til begge, men legger mest vekt på Granadakonvensjonen.

Granada- og Maltakonvensjonene er ganske like i formen. På den ene siden er det et formelt dokument som er selve konvensjonen, og mye bakgrunnsmateriale i form av forarbeider og utredninger som er gjort i forbindelse med utarbeidelsen av konvensjonene. På den andre siden fins det kommentarer og analyser av konvensjonene, og anbefalinger og råd til hvordan konvensjonene kan anvendes. De er utarbeidet i etterkant. I sum er dette et omfattende materiale utarbeidet av eksperter. Ikke minst etterarbeidene og

anbefalingene gir oss interessant stoff av høy faglig kvalitet. De er av stor verdi og antakelig av større interesse for fagmiljøene i Norge enn selve konvensjonsdokumentet.

2. Prinsipper og krav til vern av faste kulturminner (Granadakonvensjonen) og arkeologisk kulturarv (Maltakonvensjonen)

Granada 1985

- Definisjon av faste kulturminner
- Identifisering av eiendommer som skal vernes
- Lovbestemte vernetiltak
- Øvrige tiltak
- Sanksjoner
- Bevaringspolitikk
- Offentlig og privat deltakelse
- Informasjon og opplæring
- Europeisk samordning av bevaringspolitikken

Malta 1992

- Definisjon av den arkeologiske kulturarven
- Identifisering av kulturarven og vernetiltak
- Integrert vern av den arkeologiske kulturarven
- Finansiering av arkeologisk forskning og bevaring
- Innsamling og formidling av vitenskapelige data
- Bevisstgjøring av allmennheten
- Forebygging av ulovlig omløp av arkeologiske kulturminner
- Gjensidig teknisk og vitenskapelig assistanse
- Kontroll av gjennomføringen

Som nevnt over er de to mest sentrale konvensjonene i denne sammenhengen Granada- og Maltakonvensjonen som behandler henholdsvis vern av faste kulturminner (arkitektur) og vern av arkeologisk kulturarv. Maltakonvensjonen om vern av den arkeologiske kulturarven er den ferskeste av de to, utarbeidet i 1992, mens Granadakonvensjonen er eldst, fra 1985. Maltakonvensjonen legger større vekt på finansiering av forskning enn det konvensjonen om faste kulturminner gjør.

Innholdet i konvensjonene kan deles i tre hoveddeler:

- Forord eller »preamble« som gir konteksten og generelle målsettinger – om å oppnå større enhet mellom medlemmene i vernet av kulturarven, og om kulturarvens betydning for identitet og som historisk kildemateriale.
- Ulike tiltak, anbefalinger og forordninger.
- Sluttbestemmelser av mer konvensjonsteknisk natur.

Det er den andre delen som er av interesse for oss. Granadakonvensjonen består av følgende elementer:

- Definisjoner om hva som omfattes av konvensjonen
- Identifisering av eiendommer som skal vernes
- Lovbestemte vernetiltak
- Øvrige tiltak som finansiell støtte, skatte- og avgiftspolitik, tiltak i privat regi
- Krav til sanksjoner overfor overtredere
- Krav til en integrert bevaringspolitikk
- Offentlig og privat deltakelse
- Informasjon og opplæring
- Europeisk samordning

Jeg er ikke den rette til å vurdere om Norge fyller forpliktelsene i konvensjonene. Vi skal være klar over

Fig.2. To sentrale konvensjoner: Granada- og Maltakonvensjonene

at disse forpliktelsene stort sett handler om tilrettelegging i lovverk og institusjonelt, samt i noen grad til finansiering. Min litt ukvalifiserte betraktning er at Norge har det lovverk og generelle rammeverk som konvensjonene krever for å håndtere kulturminnevern – slik jeg forstår konvensjonene.

Hvor godt vernet faktisk er, avhenger i stor grad av faglige kvaliteter og resultater av det arbeidet som gjøres i de nasjonale fagmiljøene. Konvensjonene respekterer nemlig mangfoldet i europeisk kulturarv gjennom å pålegge fagmiljøene i de enkelte land å finne konkrete løsninger, teknikker og tiltak som best ivaretar kulturarven og de spesifikke utfordringene i landene. Derfor har jeg valgt å trekke fram de delene av konvensjonene som stiller utfordringer og krav til fagmiljøene og deres generelle tilnærming til problemkomplekset – og som derfor bør gjøres til gjenstand for faglig debatt.

De delene jeg vil legge vekt på har mye til felles med prinsipper for konservering slik de er formulert av internasjonale og nasjonale konservatororganisasjoner i deres programmer, arbeidsplaner, offentlige dokumenter, tema for konferanser og etiske koder.

- Registrering, kartlegging og dokumentasjon
- Integriert bevaringspolitikk
- Offentlig og privat finansiering
- Offentlig adgang til og bruk av vernede eiendommer
- Deltakelse av publikum
- Europeisk samordning av politikk og utveksling av ekspertise

Fig.3. Seks sentrale krav

Artiklene jeg finner mest interessante formulerer krav til dokumentering og forskning, til helhetlig tenkning og integrert bevaringsvern, til involvering av publikum i beslutningsprosesser, til å bevare gjennom å tilrettelegge for bruk, og til internasjonal fagutveksling. Samtlige krav bør utfordre så vel fagmiljøet som politikere. Senere i artikkelen vil jeg se på hvilke faglige dilemmaer disse prinsippene fører til, og peke på utfordringene fagmiljøet stilles ovenfor.

3. Krav til registrering, kartlegging og dokumentasjon: »Dokumentering« (Granada § 2); »Registrering og kartlegging« (Malta § 2)

- »Med henblikk på en nøyaktig identifisering av monumenter, grupper av bygninger og spesielle områder som skal vernes, forplikter hver enkelt part seg til å føre fortegnelser over disse, og snarest mulig å utarbeide den nødvendige dokumentasjon dersom de eiendommer det gjelder er truet«.
(Granada § 2)
=> Monumenter, grupper av bygninger, spesielle områder
- »Hver part påtar seg, på den måten vedkommende stat finner det hensiktsmessig, å utvikle et juridisk regelverk til vern av den arkeologiske kulturarv, med bestemmelser om:
–1 Registrering av landets arkeologiske kulturarv og kartlegging av vernede monumenter og områder«.
(Malta § 2)

Fig.4.Registrering, kartlegging og dokumentasjon

Begge konvensjoner beskriver nødvendigheten av å foreta vitenskapelig registrering, kartlegging og dokumentering av monumenter og arkeologisk kulturarv. For faste kulturminner eller arkitektur skal slik dokumentering, registrering og kartlegging først og fremst inngå som viktige elementer i by- og landskapsplanlegging. Dernext skal dokumentasjonen brukes for å bestemme hvilke monumenter som skal beskyttes, fredes, og prioriteres.

4. Krav til integrert kulturminnevern («Integrert vern» (Granada § 10), «Integrert vern av den arkeologiske kulturarv» (Malta § 5)

- »Hver enkelt part forplikter seg til å vedta en integrert bevaringspolitikk som:
 - har faste kulturminner som en viktig målsetting i arbeidet med by- og kommuneplaner, og som sikrer at dette kravet blir tatt hensyn til på alle trinn (...);
 - fremmer restaurerings- og vedlikeholdsprogrammer for faste kulturminner;
 - gjør bevaring, fremme og forbedring av faste kulturminner til et viktig element i kultur-, miljø- og planleggingspolitikken;
 - der hvor det kan la seg gjøre i arealplanleggingen, tilrettelegger for bevaring og bruk av visse bygninger;
 - hvis egenverdi ikke tilsier vern og som er av interesse ut fra sin plassering (...) og ut fra sin betydning for livskvaliteten;
 - fremmer bruk og utvikling av tradisjonelle ferdigheter og materialer (...)« (Granada, § 10)

Fig. 5. Integrert bevaringspolitikk

Begge konvensjonene stiller krav til integrert vern. Når det gjelder arkitektur er hensikten i dette kravet å integrere vern av faste kulturminner i byplanlegging og utviklingspolitikk. Konvensjonene fremhever behovet for koordinering på alle nivåer mellom byplanleggere, utviklere, antikvariske og juridiske myndigheter. Prinsippet om integrert vern henviser generelt til en langsiktig tilnærming til verneutfordringer som ikke bare berører lokale myndigheter og eventuelt faginstanser, men hvor også publikum involveres. Konvensjonene fremhever at publikum bør informeres og bør delta i beslutningene.

Videre understreker man viktigheten av å ta hensyn til sosiale aspekter. For eksempel kan vern av bygninger gi bedre livskvalitet. Å verne et gammelt bygg er ikke nødvendigvis mer kostbart enn å reise et nytt, men alternativene kan ha ulike sosiale konsekvenser man bør ta hensyn til. Rehabilitering eller revitalisering av gamle bygg til moderne bruk – eller til en annen funksjon enn den opprinnelige – kan være konsekvensen av en slik tankegang.

Granadakonvensjonen stiller således krav til å utarbeide restaurerings- og vedlikeholdsprogrammer for faste kulturminner. Her igjen henviser man til en helhetlig tilnærming på lokalt og regionalt plan.

5. Krav til offentlig finansiering av arkeologisk forskning og til nødutgravninger (Malta § 6), til å vedlikeholde og restaurere faste kulturminner (Granada § 6)

Maltakonvensjonen stiller krav til finansiering av arkeologisk forskning. Organiseringen av en slik forskning må kunne variere fra land til land, og konvensjonen tar hensyn til dette ved å foreslå at finansieringen kan sikres av nasjonale, regionale eller lokale myndig-

heter. Det er verdt å merke seg at Granadakonvensjonen ikke fremhever krav til finansiering av tilsvarende forskning på faste kulturminner.

Granada-konvensjonen stiller krav til å sørge for finansiell støtte fra offentlige myndigheter til å vedlikeholde og restaurere faste kulturminner. Konvensjonen stiller krav om at slik støtte skal innbefattes i de ulike myndighetenes budsjetter. Den krever videre at myndighetene om nødvendig skal iverksette skatte- og avgiftsmessige tiltak for bevaring, og oppmuntre til tiltak i privat regi. Byrden skal ikke bæres av offentlige myndigheter alene, men også av samfunnet generelt.

- »Hver enkelt part forplikter seg til:
 - å sørge for finansiell støtte fra offentlige myndigheter til å vedlikeholde og restaurere faste kulturminner innenfor vedkommende myndigheters område, i samsvar med nasjonal, regional og lokal kompetanse og innenfor vedtatte budsjetttrammer;
 - om nødvendig å iverksette skatte- og avgiftsmessige tiltak til støtte for bevaring av faste kulturminner.
 - å oppmuntre til tiltak i privat regi for å vedlikeholde og restaurere faste kulturminner.« (Granada, § 6)
- »Med henblikk på å begrense risikoen for fysisk forringelse av de faste kulturminnene, forplikter hver enkelt part seg til:
 - å støtte vitenskapelig forskning som har til hensikt å identifisere og analysere forurensningens skadevirkninger og å finne frem til metoder og midler som kan redusere eller helt fjerne disse virkningene.« (Granada, § 8)

Fig. 6. Offentlig og privat finansiering

6. Krav til å gi offentlig adgang til vernede eiendommer (Granada § 10) og til å fremme bruk (Granada § 11-12)

- »Hver enkelt part forplikter seg til å vedta en integrert bevaringspolitikk som:
 - der hvor det kan la seg gjøre i arealplanleggingen, tilrettelegger for bevaring og bruk av visse bygninger hvis egenverdi ikke tilsier vern (...), men som er av interesse ut fra sin plassering i det bymessige eller landlige miljø og ut fra sin betydning for livskvaliteten;« (Granada § 10, 4)
- »Under behørig hensyntagen til faste kulturminners historiske og arkitektoniske karakter forplikter hver enkelt part seg til å fremme:
 - bruk av vernede eiendommer i samsvar med samtidens behov;
 - tilpasning av gamle bygninger til nye bruksmåter, når det er formålstjenlig.« (Granada, § 11)
- »I erkjennelsen av verdien av å gi offentligheten adgang til vernede eiendommer (...)« (Granada, § 12)

Fig. 7 Tilrettelegge for offentlig bruk

Granadakonvensjonen stiller krav til å gi offentlig adgang til vernede eiendommer med en forpliktelse om at konstruksjonsmessige forandringer ikke må medføre forringelse av eiendommene, deres omgivelser og historiske karakter. Som påpekt over, setter konvensjonen krav til vern av kulturarven i sammenheng med økonomisk utvikling og livskvalitet hos befolkningen. Vedlikehold og konservering koster penger. Men kulturarven er også en kilde til inntekter og kan skape arbeidsplasser. Bruk blir fremhevet å gi den beste beskyttelsen av kulturarven. Her ser jeg et av de største dilemmaene som fagmiljøet må forholde seg til.

7. Krav til informasjon og deltakelse av publikum (Granada § 15)

- »Hver enkelt part forplikter seg til
 - å øke offentlighetens bevissthet om verdien av arkitekturvern, både som en del av den kulturelle identitet og som kilde til inspirasjon og skaper-evne for nåværende og fremtidige generasjoner;
 - med dette for øye å iverksette tiltak for å spre informasjon og bidra til økt viten, spesielt gjennom moderne kommunikasjons- og formidlingsteknologi, med særlig sikte på:
 - å vekke eller øke offentlighetens interesse, helt fra skolealderen av, for arkitekturvern og for kvaliteten på bygningsmiljø og arkitektur;
 - å vise enheten i kulturarven og den sammenheng som eksisterer mellom arkitektur, humanistiske vitenskaper, folkelig tradisjon og levemåte, både på europeisk, nasjonalt og regionalt plan.« (Granada § 15)

Fig. 8. Deltakelse av publikum og offentligheten

Begge konvensjonene stiller krav til å involvere offentligheten i beslutninger som vedgår vern og bevaring av kulturarven. For det første kommer dette kravet fram i prinsippene for integrert bevaringspolitikk og hvordan de ulike politiske instanser bør involveres. Men prinsippene går også lenger: Involvering av private kommer inn under kravene til finansiering. Konvensjonene stiller krav til å etablere egnede systemer for informasjon, samråding og samarbeid på de ulike stadier i beslutningsprosessen, mellom staten, regionale og lokale myndigheter, forskjellige kulturinstitusjoner og til og med foreninger. Videre forplikter partene seg til å øke offentlighetens bevissthet om verdien av kulturarven og å vekke eller øke offent-

lighetens interesse for kulturvern og kvalitet på bygningsmiljø og arkitektur, samt sammenhenger med vitenskap, tradisjoner og levemåte, alt fra skolealder av. Deltakelse av publikum i beslutningsprosessen ser jeg som en av de store utfordringene.

8. Krav til europeisk samordning av bevaringspolitikken og utveksling av ekspertise (Granada § 17, 18, 19)

- »Partene forplikter seg til å utveksle informasjon om sin bevaringspolitikk i slike saker som:
 - hvilke metoder som blir brukt for å kartlegge, verne og bevare eiendommer med tanke på den historiske utvikling og eventuell økning i antallet slike eiendommer;
 - på hvilke måter behovet for arkitekturvern best kan forenes med samtidens behov for økonomisk, sosial og kulturell virksomhet;
 - hvilke muligheter ny teknologi gir til å identifisere og registrere faste kulturminner og bekjempe nedbrytingen av materialer så vel som innenfor vitenskapelig forskning, restaureringsarbeid og metoder for å forvalte og støtte opp under faste kulturminner;
 - hvordan en kan arbeide for at nyskapende byggevirksomhet skal bli vår tids bidrag til den europeiske arven.« (Granada § 17)
- »Partene forplikter seg til å gi gjensidig teknisk bistand (...) gjennom utveksling av erfaringer og av spesialister på bevaring av faste kulturminner« (Granada § 18)
- »Partene forplikter seg til (...) å oppmuntre til europeisk utveksling av spesialister på bevaring av faste kulturminner, herunder spesialister som har ansvar for videre opplæring« (Granada § 19)

Fig. 9. Samordning av bevaring og utveksling av ekspertise

Begge de to konvensjonene som jeg har omtalt her legger stor vekt på europeisk samordning og ikke minst utveksling av teknologi, erfaringer og spesialistkompetanse. Dette gjelder også forskning og informasjon om politikk. Det stilles krav til å delta med gjensidig teknisk bistand og utveksling av spesialister på tvers av landegrensene. Her igjen tror jeg vi har en utfordring.

9. *Utfordringer til fagmiljø og politikere*

- Bevaring *versus* bruk
 - Ekspertstyring *versus* folkelig deltakelse
 - Nasjonale fagmiljøer *versus* europeisk samordning
- Forhandlingskonservering – forhandlingsbevaring?

Fig.10. Tre overordnede utfordringer til fagmiljø og politikk

Det er mange andre interessante artikler i begge konvensjoner som jeg kunne ha tatt med i denne fremstillingen. De som er presentert er valgt ut fordi de uttrykker en bevaringsfilosofi og formulerer utfordringer og krav til våre roller som fagmiljøer.

Jeg ser tre hovedutfordringer:

- Bevaring *versus* bruk
- Ekspertstyring *versus* folkelig deltakelse
- Nasjonale fagmiljøer *versus* europeisk samordning

Den første utfordringen handler om alle dilemmaene rundt forsvarlig bruk og bevaring. Disse er godt kjent og gir åpenbare utfordringer. Jeg skal derfor avslutte med å si mer om de to andre.

Begge konvensjonene fremmer en visjon om å betrakte kulturarven som en kilde til utvikling og en ressurs. Her sikter man til økonomisk utvikling og til utvikling definert som en prosess som øker folks faktiske muligheter til en verdifull tilværelse som gir mening og identitet til deres liv. Deltakelse av publikum i beslutningsprosesser og offentlig tilgang til og bruk av faste kulturminner er krav som utledes av en slik visjon.

Bevarings- og konserveringsfag har tidligere utgjort et relativt selvstendig og lukket felt av og for spesialister og eksperter. Kunsthistorikere, arkeologer, konservatorer, arkitekturhistorikere har bestemt hva som er betydningsfullt. Men konvensjonene krever åpenhet og deltakelse av de som berøres, av publikum generelt, i identifisering og bevaring av kulturarven. De er vanlige samfunnsborgere, turistnæringen, økonomer, foreninger, som alle bidrar med egne kriterier, meninger og verdier.

Sarah Staniforth, en engelsk konservator, bruker begrepet »forhandlingskonservering« (Staniforth, S. 2000 s. 3-8). Andre bruker betegnelser som pakt, overenskomst, diskusjon, konsensus, balanse eller handel for å beskrive en slik deltakende prosess. Forhandlingskonservering kaller på nye roller, nye måter å kommunisere på, og forutsetter at man stiller seg kritisk til eldre identifiserings- og bevaringskriterier. Her ligger en av de største utfordringene vi alle sammen har i fremtiden.

Jeg utleder også av konvensjonene et behov for sterkere internasjonalisering av våre fagmiljøer. Vi må finne nasjonale løsninger på våre spesifikke utfordringer, men disse må samordnes og utvikles i samarbeid med kolleger i andre land, fortrinnsvis de europeiske. Dette stiller krav til forhandlings-

konservering i lys av og samspill med de europeiske langs en annen akse, nemlig en som integrerer det spesifikke og lokale i det generelle, internasjonale og regionale. Veien til å kjenne oss selv vil gå via utforskning av våre ulike nasjonale fagtradisjoner og løsninger.

Internet sites

European Treaties and conventions:

<http://conventions.coe.int>

Committee of Ministers' website:

<http://cm.coe.int>

Kulturpolitikk i Europa:

<http://www.culturalpolicies.net>

European Heritage Network:

<http://www.european-heritage.net>

European Commission Culture:

http://europa.eu.int/comm/culture/eac/index_en.html

Miljøverndepartementet:

<http://odin.dep.no/md/>

Science and Technology for the Conservation of the European Cultural Heritage:

<http://www.chm.unipg.it/chingen/LabS-TECH.html>

Litteratur

Staniforth, Sarah, Conservation: Significance, Relevance and Sustainability, *Bulletin 2000 6*, IIC,2000, s. 3-8

Teknologisk kartlegging av norsk polykrom treskulptur fra perioden 1100-1350

Nytt lys på Madonna fra Veldre, Madonna fra Østsinni og Krusifiks fra Tretten

Av Kaja Kollandsrud

1. Innledning

Artikkelen består av to deler. Del I presenterer Skulpturprosjektet som tar for seg kartlegging av konstruksjon og maleteknikk på norsk treskulptur i perioden 1100-1350. Del II tar for seg tre skulpturer: Madonna fra Veldre, Madonna fra Østsinni og Krusifiks fra Tretten som eksempel på hvordan nye undersøkelser har ført til en annen forståelse av gjenstandene. Det konkluderes med at alle de tre gjenstandene er eldre skulpturer som ble modernisert og repolykromert på 1400-tallet.

2. Skulpturprosjektet

Det er til nå publisert en rekke dybdeundersøkelser av individuelle skulpturer fra middelalderen. Det savnes imidlertid en generell oversikt som omfatter en systematisk kartlegging av original materialbruk og maleteknikk. En slik kartlegging, begrenset til perioden 1100-1350, gjennomføres nå ved Kulturhistorisk museum, UiO.¹ Formålet er å bidra til forståelsen av gjenstandene og gjøre ny kunnskap tilgjengelig for forskere og publikum generelt.

Med studiene av de 31 frontalene datert til 100-årsperioden 1250-1350 har professor Unn Plahter, Kulturhistorisk museum, UiO, bidratt til en bredere forståelse av snekkeriet og det tidlige oljemaleriet. Dette arbeidet har særlig kastet lys over teknikken på 12- og 1300-tallet.² Maleteknikken som anvendes på skulptu-

rene er den samme som på panelmaleriet. Peter Tångeberg har gjennomført en større teknologisk undersøkelse av det svenske polykrome skulpturmaterialet fra 1100-tallet frem til 1390.³ Det svenske materialet er svært likt det norske i denne perioden. Skulpturprosjektet bygger på erfaring og resultater fra disse arbeidene. Ved å studere en større gruppe gjenstander med en bredere datering vil et slikt arbeid bidra til å samle mer kunnskap om teknologien generelt og belyse perioden før 1250. Det har vært naturlig å begrense prosjektet til 1100-1350. Vi kjenner ingen tradisjon på området før 1100, og i 1349 kom Svartedauden til Norge. Gjenstandene yngre enn Svartedauden er hovedsakelig importerte.

Databaser er et sentralt verktøy i arbeidet. I dag er det registrert 329 skulpturer og fragmenter. Dette omfatter også deler av tabernakler som har omsluttet skulpturer samt kirkemodeller. To skulpterte frontaler eksisterer i tillegg men er utelatt i dette arbeidet.

Til nå er tilgjengelig informasjon lagt inn i databasen. Dette er i hovedsak skriftlige kilder og omfatter konservering og undersøkelsesrapporter, samt publisert og upublisert materiale fra andre institusjoner, lokale arkiver og registre.⁴ Informasjon er også hentet fra Historiska museet i Stockholm sin billedkatalog på internett.⁵

Oversikten presentert i 2002 hadde en del mangler når det gjelder registreringen av gjenstandene i

de tidligere norske områdene i Sverige: Härjedalen, Jämtland og Bohuslän. Det oppdaterte bildet ser ut som følger: 36% av gjenstandene befinner seg fremdeles in situ i de norske kirkene, 57% i norske museer. De fleste av den sistnevnte gruppens gjenstander er innlemmet i universitetsmuseenes samlinger. Den største samlingen er i Kulturhistorisk museum, UiO med 30%, etterfulgt av 12% i Bergen museum, 7% i Vitenskapsmuseet, NTNU i Trondheim, 2% i Tromsø museum og 6% i andre mindre museer.⁶ 7% befinner seg i det som nå er svensk område. Av disse er 4% in situ i kirker og 3% i museer i Sverige.

Det understrekes at dette er et arbeid som befinner seg underveis. Tallene vil bli justert etter hvert som gjenstander med usikker datering, proveniens etc. sjekkes ut eller inn. Det er også gjenstander i basen som sannsynligvis kan kobles sammen (tabernakeldeler etc.).

Bakgrunn

I Norge er vi heldige da vi har mange originale polykromier bevart der overflatene aldri har vært overmalt. Men bevaringstilstanden er svært varierende og ofte er skulpturen vanskelig å forstå. En tolkning av hva det er man ser er nødvendig. De fleste skulpturene er også fjernet fra sin arkitektoniske kontekst. Mange har hatt en sentral plassering i et større ensemble, som et helgen- eller alterskap med hengslede dører der skulpturer stod i nisjer på innsidene og hadde en bekroning i form av en kirkemodell.

På tross av en stor produksjon av bemalte skulpturer, panelmalerier og annet inventar til de mange nye kirkene som ble bygget i perioden 1100-1350, eksisterer det lite skriftlig dokumentasjon av det norske materialet og følgelig liten kunnskap om verkstedtradisjoner.⁷ Gjenstandene i seg selv er derfor et

svært sentralt kildemateriale. Det finnes imidlertid en skriftlig kilde for de nordlige teknikkene. Det islandske manuskriptet *Líkneskjusmið*, datert av Ólafúr Halldórsson til første halvdel av 1300-tallet, tar for seg hvordan man skal behandle treemnet, grundere, forsøve, påføre lasur på sølvet for å gi det en gylden virkning og videre male en skulptur, et alterskap eller en tavle. Manuskriptet er et tre siders brev der den tredje siden, som sannsynligvis følger opp med tilvirkningen av selve malingen, er så ødelagt at den foreløpig ikke er tolket.⁸

I kunsthistorien har gjenstander tradisjonelt blitt gruppert, datert og kategorisert på grunnlag av ikonografi, proveniens og draperistil. Sort/hvitt fotografiet gjorde gjenstander tilgjengelige og ble raskt et populært verktøy på begynnelsen av 1900-tallet. Uheldigvis falt dette tidsmessig sammen med en beundring for monokrom klassisk skulptur som fulgte de arkeologiske utgravningene med funn av greske og eldre statuer. Enkelte tolket funnene dit hen at skulpturene hadde vært fargeløse. I ettertid har det vist seg at dette ikke er tilfellet, men tolkningen førte til et syn på bruken av farger som nærmest vulgært og fremmed for formen.⁹ Dette har igjen ført til at original polykromi har blitt fjernet, nesten helt opp til vår tid.¹⁰

I middelalderen og barokken var skulptur like mye farge som form. Den tredimensjonale skulpturelle formen var kun underlag for maleriet som skulle fullføre skulpturens uttrykk. Virkningene av fargene var med i planleggingen av skulpturen fordi man med polykromien kunne artikulere formen og spille på et repertoar av forskjellige overflatevirkninger: Matte, blanke og opake overflater, transparente lasurer samt refleksvirkninger i metall modellerte de forskjellige skulpturelle elementene og bidro til å definere forholdet mellom dem. Det var disse virkningene som

skapte det endelige plastiske uttrykket.¹¹ Farge og form kan derfor ikke diskuteres som separate elementer i denne sammenheng.

3. Undersøkelsene av Madonna fra Veldre, Madonna fra Østsinni samt Krusifikset fra Tretten

Gjenstanden som kunnskapskilde

For konservatoren er gjenstanden den fremste kilden til informasjon. Observasjoner av den fysiske gjenstanden og en tolkning av innsamlede opplysninger hentet ut fra denne, ligger til grunn for et profesjonelt konserveringsarbeid. En grundig undersøkelse av gjenstanden frembringer en forståelse av dens materialer og sammensetning, som grunnlag for en beslutning om eventuelle tiltak. Konservatoren kan derfor med sin innfallsvinkel bidra med viktige observasjoner og utfyllende informasjon for andre faggrupper.

Undersøkelsene av Madonna fra Veldre, Madonna fra Østsinni samt Krusifikset fra Tretten (heretter benevnt Veldre, Østsinni og Tretten) har frembrakt en ny forståelse av forholdet mellom skulpturenes polykromi og form, idet de er avslørt som eldre skulpturer som er modernisert og re-polykromert på 1400-tallet (fig. 1-5). Madonnaene viser hvordan en nærmest identisk senmiddelaldersk polykromi fortoner seg på to eldre og helt forskjellige skulpturale uttrykk. Veldre har en karakteristisk symmetrisk og frontal tidlig romansk form, mens Østsinni har en mer naturalistisk form karakteristisk for 1200-tallets annen halvdel.

Madonna fra Veldre kirke, Hedmark

Madonna fra Veldre ble innlemmet i Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum, UiO, i 1878. Da den gamle kirken i Veldre brant ned til grunnen i 1996

Fig. 1. Madonna fra Veldre, Hedmark. C 9064. Helopptak etter restaurering av konservator Grete Gundhus. Foto: Grete Gundhus & Svein A. Wiik. KHM, UiO, 1976.

Fig. 2. Madonna fra Veldre. Høyre side. De sekundære kilene på stolens bakside er skravert med rødt. Foto: Grete Gundhus & Svein A. Wiik. KHM, UiO, 1976.

Fig. 3. Madonna fra Veldre. Bakside. Foto: Grete Gundhus & Svein A. Wiik. KHM, UiO, 1976.

ble det laget en kopi av skulpturen til det nye kirkebygget.¹² Den originale skulpturens konstruksjon og maleteknikk ble da analysert.¹³ Se appendiks for en oppsummerende beskrivelse. Skulpturen ble konserverert og restaurert i 1976 av konservator Grete Gundhus.¹⁴

Madonna fra Veldre ble tidligere datert av Martin Blindheim til 1250-1275. Han bemerket at skulpturen skiller seg ut fra det øvrige skandinaviske materialet.¹⁵ Undersøkelsen referert nedenfor av konstruksjon og maleteknikk konkluderer med at skulpturen sannsynligvis er fra 1200-tallets første kvartal. En slik datering ble foreslått av Bugge.¹⁶ Men forfatterens undersøkelser konkluderer med at skulpturen ble modifisert og repolykromert på 1400-tallet.

Trekjernen av eik er ikke datert dendrokronologisk, da det er for få årringer til å gi et sikkert resultat.¹⁷ Eik som bunnmateriale i skulptur kom inn i andre kvartal av 1200-tallet og ble det foretrukne treslaget fra 1200-tallets annen halvdel. Iflg. Tångeberg er eik ikke påvist i skulpturer fra perioden 1100 og tidlig 1200-tall i det svenske materialet. Det er imidlertid benyttet for dreiede stolper til stolpestoler og som bord til kors.¹⁸ Enkeltfigurer i andre nordeuropeiske land viser imidlertid at eik også kan forekomme i denne perioden.¹⁹ Slik forfatterens database ser ut i dag, er kilden usikker der det er notert at eik er benyttet før 1225 i det norske materialet.

Skulpturens høyde på under en meter er normalt for sittende figurer før 1225.²⁰ Som type er madonnaen alderdommelig med sin frontale symmetri. Blindheim anså at den var beslektet med den store gruppen madonnaer av stolpestoltypen, men bemerket at den er annerledes og uten paralleller i Skandinavia. Videre bemerket han at den er den eneste som har stolpene plassert ovenpå stolen og ikke langs siden

av den.²¹ I det svenske eller danske materialet er det ikke kjent andre eksempler på en slik stol, som er en kombinasjon av stolper og en benk.²² De teknologiske undersøkelsene viser at madonnaens konstruksjon skiller seg vesentlig fra konstruksjonen til den store ensartede gruppen av madonnaer og biskoper sittende i stolpestol.²³ Det er derfor ikke naturlig å diskutere Veldre i forhold til denne gruppen i det følgende.

Den ubemalte baksidens uthuling er firkantet og boksformet. Dette er typisk for perioden før 1225.²⁴ To lange sekundære, kileformede stykker i et lysere løvtre er festet loddrett på stolens bakre sider med store nedsunkne, firkantede jernnagler med runde hoder satt inn fra baksiden (fig. 3). Det ble ikke funnet spor etter endringer av trekonstruksjonen i form av avkuttete plugg, gjenkittede hull eller lignende på røntgenbildene. Men det er sannsynlig at den opprinnelige formen er endret ved at det originale volumet er kuttet inn i og redusert. Blindheim bemerket at de viftelignende foldene i draperiet mellom bena skiller seg ut fra det øvrige europeiske materialet.²⁵ Hvis de sekundære kilene fjernes og skulpturen rettes opp, blir det tydelig at skulpturen har et svært lite romlig volum i forkant av knærne og ned (fig. 6). Det er mulig at dette området er skåret inn i og gjort om på. Tronstolens fremside har en rett uprofilert utforming, mens sidene er enkelt profilert (fig. 1, 2). Det kan tenkes at noe er skåret av her. Et skille i hårfestet i bakhodet kan være rester etter en deling i to tredimensjonalt utformede fletter som har ligget frem over skuldrene på forsiden, men som nå eventuelt er skåret vekk. Hårets avslutning er, slik figuren er i dag, ikke tredimensjonalt, men kun flatt utformet med to forgylte flate »tunger«, en på hver skuldres fremside. Håret er i laminatgull på en rødbrun undermaling og står i sterk kontrast til den røde kappens overflate.

Madonnaens lille dobbelthake er karakteristisk for en senere datering. De dype smilehullene i enden av munnvikene er også et særtrekk verd å legge merke til. Forfatteren foreslår en datering av polykromien til perioden 1420-1490.

Gundhus fant rester av en eldre polykromi ved behandlingen i 1976. Hun bemerker i restaureringsrapporten at det er observert to okeraktige pigmentlag i barnets hår, hvorav et er brunt og et er rødlig. Videre at det ser ut til å ligge et grunderingslag mellom de to pigmentlagene.²⁶ Det er ikke funnet flere rester etter den eldre polykromien ved denne undersøkelsen. Det kan være fordi den ble fjernet før ny bemaling. Det ble funnet fysiske spor etter en slik nedskraping på den originale bemalingen under overmalingen på krusifiks fra Dal, Telemark.²⁷ Undersøkelsene av madonna fra Hovland, Eggedal, konkluderte med at grunnen til at det var meget sparsommelige rester bevart av den originale 1100-talls bemalingen, var at den var skrapet ned før den ble malt opp igjen på 1200-tallet. Dette ville skape bedre heft for den nye grunderingen.²⁸ Bevaringstilstanden på den eldre polykromien kan ha vært så dårlig at man av den grunn fant det nødvendig å skrape den ned. Det kan også skyldes at man fulgte forskrifter. For eksempel anbefaler laugsreglene fra Paris at eldre farger skal skrapes av ned til treverket ved en nyoppmaling.²⁹

En slik modernisering av eldre madonnaskulpturer er ikke uvanlig. Et eksempel på at det ble utført reparasjoner på middelaldersk skulptur også i Norge finnes i et brev fra 1401 i samlingen *Diplomatarium Norvegicum* (DN I:578). Der påla biskop Øystein hver sognebonde i Tjølling i Vestfold å betale en avgift for å dekke utgiftene til istandsettelse av *vare fru bilæth* (trolig en figurfremstilling av Maria).³⁰ Det er mange andre kjente tilfeller både i Sverige og Tyskland. Tånge-

berg mener det kan være flere ulike grunner til slike omgjørelser, som behov for reparasjon, forskjønnelse eller modernisering. En eldre skulptur ble heller gjenbrukt enn forkastet.³¹ Suckale og Roller mener at en slik modernisering kunne forsvares som en forskjønnelse. Altså en modernisering i forhold til nye skjønnehetsidealer. De påpeker at det er påfallende hvor ofte det er ansiktet som er modernisert, enda dette gjerne er godt bevart da fargens hovedbestanddel blyhvitt er svært bestandig når det er bundet i olje. Bakgrunnen for å re-polykromere en skulptur behøver ikke å være et behov for å utbedre en dårlig bevaringstilstand.³²

Madonnaskulptur fra Østsinni, Oppland

Studiet av madonnaskulpturen fra Østsinni, Oppland, kaster videre lys over Veldremadonnaen. Madonna fra Østsinni er også skåret av eik.³³ Den er av en senere type typisk for 1200-tallets annen halvdel og yngre enn Veldre (fig. 4).³⁴ Også madonna fra Østsinni har en sekundær polykromi, men på denne skulpturen er det ikke funnet rester etter en eldre polykromi under den nåværende. Undersøkelsene viste at skulpturen har detaljer både i form og polykromi som gjør den meget lik madonna fra Veldre. Østsinni har de samme karakteristiske smilehullene i munnvikene og den lille dobbelthaken. Dette er et sent trekk og fremmed for en madonna fra 1200-tallets annen halvdel. Det er sannsynlig at det også på denne skulpturen ble gjort endringer i forhold til skulpturens originale volum ved at det ble redusert. Foldene fortoner seg i dag grunne og toppene er flate og utglattet. Hvert element på de to skulpturene er utført etter det samme fargeskjema og med samme maleteknikk som Veldre. Skulpturene fremstår imidlertid meget forskjellige, noe som både skyldes deres ulike skulpturelle form og bevaringstilstand.

Fig. 4. Madonna fra Østsinni, Oppland, C 3409. Helopptak frontalt og skulpturens høyre side. Foto: Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum, 2003.

Maleteknikken anvendt på madonnaskulpturene

Maleteknikken som beskrives i det følgende er med få unntak den samme på madonnaene fra Veldre og Østsinni. En oversikt over konstruksjon og maleteknikk på hver enkelt gjenstand er samlet i appendiks.

Det er i utstrakt grad benyttet lerretsoverklebinger på skulpturens forside. Disse bidrar til å runde av formene. Lerretet dekker sprekker og ujevnheter; de »bygger« litt og jevner ut overflaten.

Grunderingen er kritt bundet i et vannløselig lim. Grunderingens overflate er pusset, men det er ka-

Fig. 5. Krusifiks fra Tretten I, Øyer, Oppland, C 3014. Foto: Svein A. Wiik, 1976.

rakteristisk at finere detaljer ikke er videre utformet i dette laget. Madonnaenes hår har en avrundet og umodellert utforming. Det er risset inn linjer med en stylus i håret til barnet til Veldre. De er sannsynligvis risset inn etter at forgyllingen ble utført. Madon-

Fig. 6. Madonna fra Veldre. Sideaspekt med fjernede kiler. Foto: Grete Gundhus & Svein A. Wiik. KHM, UiO, 1976. Foto er manipulert av forfatteren.

naskulpturene har kritt med en kokkolittsammensetning som peker mot en kontinental kritt-type. I følge de foreløpige konklusjonene av krittundersøkelsene stemmer dette godt med en senere datering. Resultatene viser en sterk dreining av handelsveienes orientering med import av kritt fra kanalområdet i England i den tidligere perioden og mot kontinentet etter Svartedauden.³⁵

Polykromien er relativt enkel og domineres av rødt, grønt og gyldne virkninger. Blått forekommer, men kun i et mindre omfang på foret til madonnaen og på barnets røde kappe. Det er identifisert 12 strukturer (fargene og hvordan de er anvendt). Følgende pigmenter er benyttet: Indigo, kobbergrønn, gul oker (jordpigment), blytinn-gult, blyrødt, sinober, organisk rød, blyhvitt, trekullsort, sølv og laminatgull.³⁶ Det er en organisk gul lasur på imitasjonsgullet. Denne kan bestå av olje og/eller harpiks.

Analyser i elektronmikroskop (SEM-EDX) av den grønne fargen fra begge madonnaene viste at den inneholder blytinn-gult i tillegg til kobbergrønn.³⁷ Dette er et pigment som ikke kom i normal bruk før 1350.³⁸ I andre analyser av vårt materiale forekommer det heller ikke før 1350.³⁹

Malingene har oljefargens fete overflatekarakter. I motsetning til 1200-tallets vanlige praksis med rene farger bestående av ett til to pigmenter,⁴⁰ består flere av malingene her av mer enn to pigmenter. Strukturene er monokrome med unntak av karnasjonsfargens rosa rødme som er drevet vått-i-vått inn i den lyse hudfargen. Den røde kappen på Veldre er muligens en tolags struktur med en lasur på en rød bunnfarge. Det øverste laget fortøner seg nå fargeløst. Det er vanskelig å bedømme om dette er en original ferniss eller en nedbrutt rød lasur. Østsinnis røde kappe har en klar todeling med blyrødt i bunnen og sinober på toppen.

De fotside kjortlene under de røde kappene er utført i imitasjonsgull, en teknikk der sølvfolier er festet direkte til den hvite krittgrunderingen med et vannløselig lim. På dette fleksible underlaget kunne foli-

ene poleres til høyglans. En gul lasur ble påført sølvet og gav kjortelen en overbevisende gylden effekt. En slik teknikk med bladsølv i limteknikk på hvitt underlag var vanlig helt til slutten av 1400-tallet.⁴¹

Karnasjonen er lys, nærmest hvit.⁴² En rosa rødme er påført toppen av formene, som for eksempel den høyeste flaten av pannen, nesene, kinnene og haken. Denne behandlingen av hudpartiene skiller seg fra 1200-tallets bemaling, der det i tillegg til kinnene ofte er benyttet en skyggemodellering som markerer ytterkanten av ansiktet, der huden møter håret. Det er også vanlig å markere senene på halsen ned mot halsgropen (fig. 7).

Sorte konturer er så å si fraværende i madonnaenes polykromi, med unntak av en liten tynn strek som markerer nedre kant av kronen og halslinningene. Plahter har påpekt hvordan panelmaleriet er »fargelagt« med rene farger avgrenset av sorte konturer som markerte omrisset av hvert enkelt bildeelement i både maleriet og skulpturen på 1100-tallet og frem til ca. 1350. Markeringen med sorte konturer synes ikke lenger å være et fremtredende trekk i 1400-tallets maleri og polykrome skulpturer, da det ikke ser ut til å være i overensstemmelse med den praksis som utviklet seg på 1400-tallet.⁴³

Utførelsen av polykromien kjennetegnes i det hele tatt ved at den er upresis i penselføringen og det er brede overlappinger, opptil en halv centimeter av lagene i møtet mellom fargene. Dette er f. eks. meget tydelig i halsen på begge madonnaene, der de nå eksponerte sølvfoliene fra imitasjonsgullet på kjortelen er svært tydelige langt over halslinningens avslutning og opp på halsen. Det er også store overlapp mellom barnets røde kappe og det blå foret.

Hårets mattforgylling er på Veldre utført med laminatgull som er festet på et bindemiddelrikt rødlig

Fig. 7. Krusifiks fra Haug, Buskerud, C 3604. Detalj av hodet. Dimensjoner: Skulptur: 109 x 92,5 x 20, Kors: 235,5 x 146,5. Foto: Kaja Kollandsrud. KHM, UiO, 1992.

lag, sannsynligvis en tørkende olje, som inneholder store partikler av blyhvitt og noe blyrødt. Der håret faller ned på den røde kappen ligger det på en rødbrun undermaling. I barnets hår er fargen mer brunlig. Glansforgylling med rent gull på en rødbrun bolus dominerer i senmiddelalderen, men grunnen i en oljeforgylling kunne også være rødbrun på 1400-tallet.⁴⁴ Laminatgullet ligger på en lysere rosa bunn i

Østsinnimadonnaens hår, mens bunnen er noe rødligere i barnets hår. Det er flere andre eksempler på bruk av laminatgull, men det er da benyttet i mindre synlige partier som for eksempel på baksiden av hår og som reparasjoner.⁴⁵ Dette er også observert i det øvrige norske, samt det svenske og tyske materialet.⁴⁶ På krusifikset fra Dal i Telemark ble det ved de teknologiske undersøkelsene i 1970 funnet laminatgull på hele kronens og lendekledets utside samt på verdighetstegnene. Blindheim daterte overmalingen til 1200-tallets annen fjerdedel.⁴⁷ Overmalingens materialer og teknikk gjør det imidlertid sannsynlig at også denne skulpturen ble re-polykromert på 1300- eller 1400-tallet.⁴⁸

På Veldre er de runde ornamentene på den røde kappens utside i laminatgull som muligens er festet direkte på lasuren/fernissen før den var helt tørr, sannsynligvis med en sjablon. På Østsinni er de i sølv festet i et transparent medium. Bruken av sjablonmønster i metall strødd utover større fargede felter var vanlig fra slutten av 1300-tallet.⁴⁹ Et tidlig norsk eksempel på slike ornamentet påført med sjablon er utsiden av den røde kappen og den blå kjortelen til barnet til Madonna fra Dal, datert av Martin Blindheim til 1200-tallets annen halvdel.⁵⁰

Madonnaenes polykromi har karakteristika som peker mot en datering til perioden 1420-1490. På 1200-tallet var iris vanligvis blå og atskilt fra pupillen med en lysere ring. Pupillen ble gjerne malt direkte på karnasjonsfargen (fig. 7). Øynene på Veldre og Østsinni skiller seg på flere måter ut fra den tidligere trenden, men på en måte som var vanlig under hele 1400-tallet (fig. 8, 9). De to skulpturene er de eneste i kulturhistorisk museums samling som har brune øyne. Pupillen ligger på en ensfarget iris som er markert med en sort, ytre kontur. Det er ingen lysere ring

rundt pupillen. De butte øyenbrynene har en okerlignende farge. Utførelsen skiller seg fra den tidligere karakteristiske måten å male øyenbryn på, da en rødbrun, kaligrafisk elegant strek ble avsluttet nesten bare som et avtrykk fra et enkelt penselhår. En kraftig sort strek markerer øyelokkets avslutning, og i underkant er det to tynne, lyse røde linjer. Det er ingen lysreflekser eller annen detaljering av øyeeplet, slik

Fig. 8. Madonna fra Veldre. Detalj av hodet. Foto: Grete Gundhus & Svein A. Wiik. KHM, UiO, 1976.

Tångeberg nevner som nye trekk som forekommer fra 1480-årene og utover.⁵¹ Denne måten å lage øyne på forekommer altså ikke i vårt materiale fra 1200-tallet, men kom for fullt inn i senmiddelalderen.

Krusifikset fra kirken i Tretten, Oppland

Dette leder til neste skulptur i Kulturhistorisk museum som har en polykromi med de samme trekkene: Krusifikset fra kirken i Tretten.⁵² Blindheim har plassert dette krusifikset i gruppen attribuert til kretsen rundt kalvariegruppen fra Balke.⁵³ Han har foreslått en datering til første kvartal av 1300-tallet.⁵⁴

Fig. 9. Madonna fra Østsinni. Detalj av øye. Foto: Eirik Irgens Johnsen, KHM, 2003.

Det er ikke like opplagt at trekjernen er skåret om eller redusert i volum på denne skulpturen, men det er den samme utstrakte bruken av lerretsoverklebinger på treverket med runde former som resultat. Det runde inntrykket forsterkes av den manglende modelleringen av grunderingen. Også denne skulpturens sekundære polykromi domineres av rødt, grønt og gyldne metallvirkninger. Den grønne fargen har spor av blytinnngult i tillegg til kobbergrønn. Det ble funnet spor av en eldre bemaling på en eldre krittgrundering under den skulpturen har i dag. En mørkere grønn struktur ble påvist under dagens grønne endemedaljong på korsets venstre korsarm. Det ble ikke påvist blytinnngult i det eldste grønne laget som består av kobbergrønn og blyhvitt tilsatt benhvitt.

Øynene er halvåpne og har en enkel utforming, men de er i prinsippet fremstilt på samme måte som på madonnaene i det øyelokket markeres med en tykkere svart strek, mens iris her kun er antydnet med en svart kontur.

Det kan altså fastslås at også dette krusifiksets polykromi er en modernisering på 1400-tallet av et eldre krusifiks.

Madonna fra Follebu, Østre Gausdal i Oppland

Det er videre interessant å sammenlikne de tre skulpturene med Madonna fra Follebu (fig. 10). Skulpturen ble datert av Engelstad til 1420-30. Han foreslo at den var fra Lübeck.⁵⁵ I likhet med skulpturene fra Veldre, Østsinni og Tretten er det benyttet lerretsoverklebinger i utstrakt grad på treverket og grunderingen er relativt tykk. Polykromien domineres av bruken av gull, rødt og grønt. Motivet på strøornamentene på madonnas røde kappe er gyldne stjerner. De karakteristiske sorte konturene er fraværende som på de tre foregående skulpturene. Øyenmodelleringen har

også her de samme karakteristika som Veldre og Østsinni: pupill direkte på iris, svart tykkere strek som øyenlokkavslutning og tynnere strek under øynene. Øyenbrynene ser ut som gul oker.

Fig. 10. Madonna fra Follebu, Østre Gausdal, Oppland, C 3083. Dimensjoner: Skulptur: 84 x 45 x 22, skap: 115,5 x 51,5 x 11,5 cm. Foto: Anette Høyer, KHM, 1978.

4. Konklusjon

Undersøkelsene av konstruksjon og maleteknikk på Madonna fra Veldre, Madonna fra Østsinni og Krusifiks fra Tretten viser at dette er eldre skulpturer som er skåret om og re-polykromert, sannsynligvis en gang i perioden 1420-1480. Når det gjelder krusifikset fra Tretten er det rimelig å se en sammenheng med at det ble reist en stenkirke som i følge Schøning ble bygget i 1464.⁵⁶ Videre henvises det til tidligere undersøkelser av Krusifikset fra Dal, der materialer og teknikk gjør det sannsynlig at dateringen av overmalingen på denne skulpturen kan være noe yngre enn tidligere antatt. Det foreslås at også denne skulpturen ble skåret om og re-polykromert sent på 1300- eller 1400-tallet.

Forfatteren foreslår en datering av Veldremadonnaens trekjerne til første kvartal av 1200-tallet. Dette samsvarer med Bugges datering.⁵⁷ En slik datering stemmer i forhold til materialbruk og utføring, idet den har et symmetrisk og frontalt uttrykk, en høyde på under en meter og en boksformet uthuling på baksiden. Det må imidlertid bemerkes at det er svært tidlig for en skulptur skåret i eik. Munnen er sannsynligvis modernisert i munnpartiet med dype smilehull i munnvikene, og haken er modifisert med en liten dobbelthake. Formen kan være modifisert ved at det originale volumet er beskåret og redusert. Volumet fra skulpturens knær og ned til og med plinten er nå redusert i forhold til det opprinnelige. Det er en utstrakt bruk av lerretsoverklebinger på treverket.

Analysen av maleteknikken viser at fargevalg og utførelse tilhører 1400-tallet. En datering innen perioden 1420-1480 blir foreslått på grunnlag av bemalingens karakter; den røde, grønne og gylne dominansen i uttrykket, de manglende sorte konturene der to farger møter hverandre, den rødbrune oljegrunden for la-

minatgullet i håret og de runde stensilene i laminatgull strødd utover den røde kappens utside. Måten karnasjonens rødme ligger på formens høyeste punkter og øynenes utforming er indisier på at dette er en 1400-talls polykromi. Det er videre funnet en tilsetning av blytinnigult, et pigment som ikke ble tatt i vanlig bruk før ca 1350, i den grønne fargen.

Madonna fra Østsinni har en form som plasserer denne skulpturen i annen halvdel av 1200-tallet. På tross av de to madonnaenes store ulikheter i den tredimensjonale formen er det særegne fellestrekk. Et eksempel er munnens utforming med de karakteristiske smilehullene i munnvikene og den lille dobbelt-haken. Dette er typisk for den senere delen av middelalderen og gjør det sannsynlig at den originale formen er skåret noe om.

Det er videre vist at krusifikset fra Tretten har de samme trekkene i sin polykromi. Det er påvist to forskjellige krittgrunderinger og en eldre polykromi under dagens. Dette betyr at Blindheims datering til første kvartal av 1300-tallet må revideres i forhold til bemalingen, som sannsynlig er 1400-talls i likhet med de to andre skulpturene. Videre er trekjernen og den første polykromien noe eldre enn tidligere antatt.

De tre skulpturenes proveniens har en geografisk nærhet: Hamar og Oppland. Follebu ligger også i det samme området rundt Hamar. Når det gjelder de to madonnaene fra Veldre og Østsinni er deres polykromier så like at det er fristende å foreslå at samme hånd har utført arbeidet.

Noter

1. Tidligere Universitetets kulturhistoriske museer (UKM). Oldsaksamlingen er en samling i museet. Prosjektet ble initiert av forfatteren i 1998. En preliminær oversikt over prosjektet med det første tallmaterialet samt en oversikt over forsknings-

- historien og fremtidige utfordringer ble presentert i Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 1 (Kollandsrud 2002).
2. Plahter 2004.
3. Tångeberg 1989.
4. Takk til NIKU som har gitt tilgang til sin middelalderbase over bevaringstilstand av gjenstander in situ i kirkene.
5. Medeltidens bildvärld: <http://www.historiska.se/medeltid-bild/>. Søkbar database på internett basert på Lennart Karlsons registreringer i de svenske kirkene.
6. Dette tallet inkludert en madonna fra Færøyene.
7. Morgan 1995.
8. Plahter (b) 1995; Wiik 1995.
9. Gage 1993 s. 11-12.
10. Brachert 1972 s. 153-156.
11. Taubert 1978; Wiik & Plahter 1979 s. 215-16; Philippot 1980.
12. Kopien ble skåret i eik av treskjærer Bjarte Aarseth, Kulturhistorisk museum UiO. Bemalingen ble utført av malerikonservatorene Marie Louise Juel Sauerberg, Hamilton Kerr Institute, Cambridge og Inger Draugedalen, som da hospiterte fra IAKK konserveringsstudiet i Oslo, under veiledning av malerikonservator Svein A. Wiik, Kulturhistorisk museum UiO.
13. De maletekniske analysene ble utført av forfatteren i samarbeid med konservator Marie Louise Juel Sauerberg, Hamilton Kerr Institute, Cambridge. Takk til kollega professor Unn Plahter, Kulturhistorisk museum, UiO, for all hjelp til tolking av analysene og inspirerende daglige samtaler.
14. Gundhus 1976.
15. Blindheim 1998 s. 66-7, pl. 39.
16. Bugge 1957 s. 487.
17. Det mangler materiale mot stammens barkside og trestokkens kjerne som ble fjernet da baksiden ble hulet ut. Det er derfor få årringer bevart (mindre enn 100). Basens underside er nedbrutt. Det ville være nødvendig med et større inngrep for eventuelt å rense et spor slik at man kunne lese av årringene. Dette ble ikke funnet forsvarlig sett i forhold til usikkerheten rundt muligheten til å få ut et resultat. Personlig kommunikasjon med Ian Tyers, ARCUS Dendrochronology Laboratory, University of Sheffield, England.
18. Tångeberg 1989 s. 5, note 2.
19. Tångeberg 1995 s. 282.
20. Se oversiktstabell i Tångeberg 1989 s. 7.
21. Blindheim 1998 s. 67.
22. Takk til Dr. Peter Tångeberg, Nykøping og kunsthistoriker Ebbe Nyborg, Nasjonalmuseet i København for opplysende samtaler.

23. Tångeberg 1995 s. 284. Omkring 60 er bevart bare i Sverige. Typiske svenske eksempler er madonnaene fra Appuna og Viklau (Tångeberg 1989). Et norsk eksempel er madonna fra Dyste, Oppland, C 1525. H x b x d: 90 x 31,5 x 24 cm. Daterbar til første halvdel av 1200-tallet (Selsjord 1993).
24. Tångeberg 1995 s. 284.
25. Blindheim 1998 s. 67.
26. Gundhus 1976.
27. Plahter & Wiik (b) 1970.
28. Simonsen & Plahter 1963-64 s. 87.
29. Flemestad & Skaug 1981 s. 129.
30. Takk til Jan Brendalsmo, NIKU som har gjort meg oppmerksom på DN I:578.
31. Tångeberg 1989 s. 305-309.
32. Suckale & Roller 2000.
33. Forfatteren har ikke funnet at skulpturen er publisert tidligere.
34. Forfatterens datering.
35. Perch-Nielsen & Plahter 1995.
36. Laminatgull ble produsert ved å banke et lag gull og et tykkere lag sølv sammen til man oppnådde et blad med omtrent samme tykkelse som bladgull (Nadolny 1999 s. 144).
37. Elektronmikroskopanalysene (SEM-EDX) ble foretatt på en Jeol Link med Inca programvare.
38. Kühn 1993.
39. Professor Unn Plahter: Personlig kommunikasjon.
40. Plahter (a) 1995 s. 126.
41. Tångeberg 1989 s. 223.
42. For å imitere originalens gråhvite karakter ble det blandet både litt sinober og trekullsort i fargen på kopien (Draugedalen 2002).
43. Professor Unn Plahter: Personlig kommunikasjon.
44. Tångeberg beskriver fargen som gulrød til lys rødbrun, for det meste en tone som brent terra di Sièna. Han beskriver også forekomsten av en uvanlig, mørk brun bolus (Tångeberg 1989 s. 223).
45. Se analyser av forskjellige metallkvaliteter benyttet i krusifiks fra Haug, Buskerud (Kollandsrud 1994 s. 72-73). Nye analyser av forfatteren i høy oppløsning viser at folien benyttet i bakre del av hår og reparasjoner i skjegg er laminatgull og ikke en legering. Se beskrivelse av laminatgullets karakter og fremstilling i Nadolny 1999 s. 139-140.
46. Buchenrieder 1990; Tångeberg 1989 s. 227; Kollandsrud 1994 s. 72-73.
47. Blindheim 1980 s. 60.
48. Den originale formen er også i dette tilfellet skåret noe om. Armbåndet på skulpturens venstre arm er skåret inn og ned i den originale bemalingen. Professor Unn Plahter, Kulturhistorisk museum UiO har opplyst at det ble funnet laminatgull da krusifikset ble analysert i 1970 (Wiik & Plahter (b) 1970). Blindheims tidlige datering har siden vært problematisk da laminatgull på en rødlig boluslignende farge i det norske materialet som hittil er undersøkt ser ut til å være en fremmed teknikk for 1200-tallet. Det er flere svenske eksempler på bruk av laminatgull på tidlig 1300-tall (Tångeberg 1989 s. 72 note 110). Krusifiksets øyne er malt etter samme skjema som Veldre og Østsinni: Pupillen ligger på en ensfarget iris med en sort ytterkontur. Øyelokkets nedkant er markert med en bredere sort strek, mens øyets nedre linje er tynn og rød.
49. Tångeberg 1989 s. 266.
50. Plahter & Wiik 1970 (a).
51. Tångeberg 1989 s. 258-259.
52. Takk til min kollega malerikonserverator Svein A. Wiik, Kulturhistorisk museum, UiO, som har gjort meg oppmerksom på likhetene med dette krusifikset.
53. Blindheim 1952 s. 11.
54. Blindheim 1952 s. 58.
55. Engelstad 1933 s. 17-50.
56. Schønning 1773-75, faksimile 1980. Takk til Jan Brendalsmo, NIKU, som har gjort meg oppmerksom på Schønings omtale av Tretten kirke.
57. Bugge 1957 s. 487.
58. Gundhus 1976.
59. Gundhus 1976.
60. Blindheim 1998 s. 66.
61. Analysene ble foretatt av Professor Dr. Katharina von Salis i Sveits.
62. Wiik 1976.
63. Wiik 1976.

Litteratur

- Blindheim, Martin: *Main Trends of East-Norwegian Wooden Figure Sculpture in the second Half of the thirteenth Century*. Skrifter utgitt av Det Norske Vitenskaps-Akademi i Oslo 3. Oslo 1952.
- Blindheim, Martin: *Skandinaviske krusifiks med verdighetstegn*. Festskrift til Martin Blindheim. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Oslo 1986 (s. 59-90, reprint fra 1972).

- Blindheim, Martin: *Painted Wooden Sculpture in Norway C. 1100-1250*. Medieval Art in Norway. Oslo 1998.
- Buchenrieder, Fritz: *Gefäßte Bildwerke. Untersuchungen und Beschreibung von Skulpturenfassungen mit Beispielen aus der praktischen Arbeit der Restaurierungswerkstätten des Bayerisches Landesamtes für Denkmalpflege 1958-1986*, Arbeitsheft 40. Bayrisches Landesamt für Denkmalpflege. München 1990.
- Brachert, Thomas: Die Techniken der polychromierten Holzskulptur. Teil I. *Maltechnik Restauro*, 3 (1972) s. 153-177.
- Bugge, Anders: Kirkene på Hedmark. *Hedmarks historie, Første feltebind*, Hamar 1957, s. 445-660.
- Draugedalen, Inger: *Om kopieringsarbeidet av Madonna fra Veldre*. Upublisert rapport, Kulturhistorisk museum.
- Engelstad, Eivind S.: Die Hanseatische Kunst in Norwegen. Stilkritische Studien. *Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo* 1933.
- Flemestad, Kirsten Broch & Erling Skaug: Kildemateriale for middelaldermaleri, Laugstututtene for malere og billedskjærere i Paris 1268 og 1391. *Universitetets Oldsaksamlings årbok 1980/81*, 1981, s. 119-143.
- Gage, John: *Color and Culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. Boston 1993.
- Gundhus, Grete: *Restaureringsrapport. Madonna fra Veldre C nr. 9064*. Upublisert restaureringsrapport, Universitetets Oldsaksamling 1976.
- Høyer, Anette: *Madonna fra Folløbu, Ø. Gausdal, Oppland*. Upublisert restaureringsrapport, Universitetets Oldsaksamling 1978.
- Kollandsrud, Kaja: *Krusifiks fra Haug kirke. Undersøkelser og behandling*, Varia 27, Universitetets Oldsaksamling 1994.
- Kollandsrud, Kaja: Technological mapping of Norwegian polychrome sculpture, 1100-1350: a preliminary overview. UKM – En mangfoldig forskningsinstitusjon. E. H. Hofseth (Ed.), *Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 1*. Oslo 2002, s. 125-142.
- Kühn, Hermann: Lead-tin yellow. *Artist's Pigments. A handbook of Their History and Characteristics*, A. Roy (Ed.), 1993, s. 83-112.
- Morgan, Nigel: Western Norwegian panel painting 1250-1350: problems of dating, styles and workshops. Norwegian Medieval Altar Frontals and Related Material. Papers from a conference in Oslo 16th to 19th December 1989. Lazlo Berzelly, Magne Malmanger & Signe Fuglesang (Eds.), *ACTA, Ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. XI, Roma 1995, s. 9-24.
- Nadolny, Jilleen: Some observations on Northern European Metalbeaters and Metal Leaf in the Late Middle Ages. *The Materials, Technology and Art of Conservation. Studies in Honour of Lawrence J. Majewski on the occasion of his 80th birthday, february 10, 1999*. R. A. Rushfield & M. W. Ballard (Eds.), New York (1999), s. 134-160.
- Perch-Nielsen, Katharina & Unn Plahter: Analyses of fossil coccoliths in chalk grounds of medieval art in Norway, Norwegian Medieval Altar Frontals and Related Material. Papers from a conference in Oslo 16th to 19th December 1989. *ACTA, Ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. XI, Lazlo Berzelly, Magne Malmanger & Signe Fuglesang (Eds.), Roma 1995, s. 145-156.
- Philippot, Paul: Signification de la polychromie dans les arts tridimensionnels au Moyen Age. *Kungl. Vitterhets, hist. og antikvitets akademiet*, Stockholm 1980, s. 15-22.
- Plahter, Unn & Svein A. Wiik (a): The Virgin and Child from the Church of Dal. Examination and restoration. *Studies in Conservation*, vol. 15, 1970, s. 304-315.
- Plahter, Unn & Svein A. Wiik (b): *C 1411. Krusifiks fra Dal*. Upublisert restaureringsrapport, Universitetets Oldsaksamling, 1970.
- Plahter, Unn & Svein A. Wiik: *Restaureringsrapport. C. 1411. Krusifiks fra Dal*. Upublisert restaureringsrapport, Universitetets Oldsaksamling 1970.
- Plahter, Unn (a): Colours and Pigments used in Norwegian Altar Frontals. Norwegian Medieval Altar Frontals and Related Material. Papers from a conference in Oslo 16th to 19th December 1989. Lazlo Berzelly, Magne Malmanger & Signe Fuglesang (Eds.), *ACTA, Ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. XI, Roma 1995, s.111-126.
- Plahter, Unn (b): Líkneskjusmið: 14th Century Instructions for Painting from Iceland. Norwegian Medieval Altar Frontals and Related Material. Papers from a conference in Oslo 16th to 19th December 1989. Lazlo Berzelly, Magne Malmanger & Signe Fuglesang (Eds.), *ACTA, Ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. XI, Roma 1995, s. 157-172.
- Plahter, Unn: *Painted altar frontals of Norway 1250-1350*. Vol. 2: Materials and Technique and Vol. 3: Illustrations and Drawings. Archetype publications, London 2004.
- Sauerberg, Marie Louise Juel: *Madonna fra Veldre*. Upublisert undersøkelsesrapport. Kulturhistorisk museum 2002.
- Schøning, Gerhard: Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775. Tredje bind, Gudbrandsdalen og Hedmarken. S. 145, jfr. note. Faksimile Tapir 1980.
- Simonsen, Unn & Leif E. Plahter: The Virgin from Hovland Stave Church in Eggedal – Examination and Conservation. *Universitetets Oldsaksamling årbok 1963-64*, 1967, s. 79-96.
- Suckale, Robert & Stefan Roller: *Mittelalterliche Veränderungen und ihre Erklärung: Reparatur? Verschönerung? Umdeutung?* Unter der

- Lupe. Neue Forschungen zu Skulptur und Malerei des Hoch- und Spätmittelalters, Festschrift für Hans Westhoff zum 60. Geburtstag, Anna Morath-Fromm & Gerhard Weilandt (Eds.), Stuttgart, Thorbecke, Ulm Süddeutsche Verlagsgesellschaft, Jan Thorbecke Verlag, 2000, s. 39–50.
- Taubert, Johannes: *Farbige Skulpturen. Bedeutung, Fassung, Restaurierung*, München, 1978.
- Tängeberg, Peter: *Holzskulptur und Altarschrein. Studien zu Form, Material und Technik Mittelalterliche Plastik in Schweden*, München 1989.
- Tängeberg, Peter: Träskulpturens tekniker. Den romanska konsten, *Signums svenska konsthistoria*, 1995, s. 281-290.
- Wiik, Svein A.: *Krusifiks fra Tretten, C 3014*. Upublisert restaureringsrapport, Universitetets Oldsaksamling 1976.
- Wiik, Svein A. & Unn Plahter: St. Olav fra Fresvik og St. Paulus fra Gausdal. To polykrome skulpturer fra middelalderen. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1979*, 1979, s. 221-227.
- Wiik, Svein A.: Líkneskjusmið. Medieval polychrome technique in Iceland, *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, Jahrg. 9 (1995), s. 327-336.

Appendiks

Madonna fra Veldre, Hedmark C 9064

Konstruksjon

Største dimensjoner: 81,5 x 28 x 23 cm.

Treverk: Eik (visuell observasjon av forfatteren).

Antall originale deler: Tre, eventuelt fire: Madonna og barnet samt stolen er skåret i ett stykke. Høyre hånd, som nå er tapt, har vært festet separat med en plugg ved håndleddet. Attributtet hun har holdt i denne hånden kan ha vært satt på separat. Likeledes er barnets høyre arm bearbeidet separat og festet med treplugg til skulderfestet.

Manglende deler: Kronens tagger er brukket av. Madonnas høyre hånd, som har vært satt på separat. Del av madonnas høyre sko. En del av barnets nese, samt høyre arm som mangler fra skulderen. Løkformet avslutning på toppen av den høyre ryggstolpen.

Sekundære deler: Krontaggene, som har vært satt på separat og som det bare er rester av i dag, kan ha vært satt på sekundært. Dette er det imidlertid vanskelig å fastslå med sikkerhet. To kileformede trestykker i løvtré er satt på i høyderetning på baksiden av stolens to stolper og tronens bakside. De er bredest i bunnen, der de har en dybde på 8 cm. Trestykkene er naglet fast til tronstolens bakside med fire store jernnagler med store runde hoder, to i hver kile (Fig. 3). Det er to hull drillt inn i undersiden av de to sekundært påsatte kilene. Det er en sekundær treplugg i den høyre kilen med største diameter 2,5 cm. Hullet i den venstre kilen har en diameter på opp til 2,3 cm og en dybde på 5 cm. Det sitter en tilsvarende treplugg som ser sekundær ut i det som kan være et originalt hull i basens midt.

Sekundær omskjæring av trekjernen: Det er sannsynlig at munnens dype smilehull er tilføyet. Videre er dobbelthaken et nytt element (se samme karakteristiske utforming på Madonna fra Østsinni). Eventuelle tredimensjonalt utformede fletter som kan ha ligget frem over skuldrene er skåret vekk (det er antydning til at håret skilles i to midt i hårets bakside). Kjortelen som faller over brystet er flat og uten skarpe folder. Volumet fra knærne og ned til og med plinten er sannsynligvis redusert ved at det er kuttet inn i. Det samme gjelder tronens fremside som nå er uten profiler.

Margens plassering: Stokkens marg var plassert litt utenfor skulpturens bakside (men innenfor de sekundære kilene). Videreføring av de radielle sprekke i basen viser at den kom ut noe til venstre for skulpturens midt. Margen er ikke synlig i skulpturens øvre del.

Uthuling: Hodet er tredimensjonalt utformet. Baksiden har en boksformet uthuling på baksiden fra baksiden av skuldrene. Uthulingen måler 52 x 17,5 cm og har en dybde som varierer fra 10-15 cm (inkludert dybden av de sekundært påsatte kilene). Den er åpen nederst. Den umalte overflaten er relativt røft bearbeidet. Det er benyttet jern med en relativt flat egg med en bredde på minst 9,2 cm.

Drillede hull: Det er et drillert hull i issen med en stor tapp i. Tappens største diameter er 36 mm. Enden av tappen stikker ut opptil 2 cm over issens overflate. Tre hull er drillert inn i basens underside: Ett i basens midt og ett i hver side i de sekundært påsatte kileformede trestykkene. Det sitter en treplugg i hullet i basen midt. Den ser sekundær ut (se forøvrig beskrivelse av sekundære deler). Ved siden av dette runde hullet er det et hull som tenderer mot det firkantede (største diameter 1,3 cm). Det er rester av hva som ser kan se ut som en avbruttet treplugg i hullet.

Lerretsoverklebinger: Bortsett fra ansikter og hender er hele skulpturen dekket av lerret. Det later til å være benyttet samme finmaskede tekstil i to-skaft over hele skulpturen. Varp og veft har 13 tråder pr. cm².

Polykromi: Den sekundære polykromien er beskrevet sammen med Østsinnis polykromi nedenfor. Gundhus observerte at det lå to okeraktige pigmentlag i barnets hår, hvorav et er brunt og et er rødlig. Videre

så hun et grunderingslag mellom de to pigmentlagene.⁵⁸ Det er ikke funnet andre spor av en eldre polykromi ved denne undersøkelsen.

Polykromiens helhetsinntrykk fremstår som relativt godt bevart. Større helhetlige partier som for eksempel madonnas hud, røde kappe og blå partier bidrar til dette. Andre deler som madonnas sko og sokkelen har nesten tapt all sin bemaling. En temmelig usedvanlig behandling er foretatt på Madonnaens kappe, barnets kjortel og kappe samt tronstolens sider. Her er stedvis bemaling og grundering skåret/spikket vekk med kniv. Særlig hardt har det gått utover bemalingen på den ene benkesiden og barnets klær, der 70-95% av bemalingen er tapt. Knivbruken ser ikke ut til å være begrenset til visse definerte fargeflater.⁵⁹ Blindheim har foreslått at dette er gjort til profylaktisk bruk.⁶⁰ Den mest dramatiske forandringen fra det originale uttrykket er mørkningen av imitasjonsgullet som opprinnelig hadde en overbevisende gyl-den effekt. Mørkningen er forårsaket av korrosjon av sølvfoliene kombinert med nedbrytning av den transparente gule lasuren.

Madonna fra Østsinni, Oppland C 3409

Konstruksjon

Største dimensjoner: 67 x 28 x 18 cm.

Treverk: Eik (visuell observasjon av forfatteren).

Antall originale deler: Tre, evt. fire: Kropp og stol er skåret i ett. Det er sannsynlig at madonnaens høyre underarm/hånd var utformet separat og festet med

en tretapp. Attributtet som hånden holdt var trolig påsatt separat. Barnets høyre arm var separat tappet inn ved skulderfestet.

Manglende deler: Kronens sentrale tagg samt de tre taggene på kronens venstre side er helt eller delvis revet av i fiberretningen. Madonnaens høyre underarm og hånd er brukket av fra rett etter albueleddet. På høyre kne er det rester etter et attributt som har vært holdt i denne hånden. Toppen av ryggen av kappens foldekast som holdes opp av skulpturens venstre hånd er brukket av ca. 11 cm fra toppen. Barnets høyre arm mangler fra skulderen. Attributtet som ble holdt i venstre hånd er tapt.

Sekundære deler: En meget liten firkantet treplugg, diameter 2 mm, er satt inn fra baksiden. Den penetreer forsidens bemaling og ser ut til å være sekundær.

Sekundær omskjæring av trekjernen: Det er sannsynlig at munnens dype smilehull er tilføyet senere. Videre er dobbelthaken et nytt element (se samme karakteristiske utforming på Madonna fra Veldre). Kjortelen er nå forholdsvis umodellert og flatt utformet der den strekker seg over madonnaen og barnets bryst. Det er rimelig å anta at volumet er kuttet inn i og redusert. Dette blir tydelig når skulpturen sees i profil. Avstanden fra hakepartiet til halsen er påfallende langt og hodene har en unaturlig knekk forover. Det kan ikke utelukkes at deler av hodelinet er skåret vekk. Barnets føtter har nå små sko. Det kan opprinnelig ha vært gotikkens karakteristisk sprikenne bare tær som nå er skåret om.

Margens plassering: Margen er synlig i skulpturens venstre skulder. Videreføring av de radiale sprekke-

ne i basen viser at den har ligget et godt stykke bak skulpturens bakside.

Uthuling: Hodet er tredimensjonalt utformet. Kroppens bakside er flat og hulet ut fra bak skuldrene. Den er åpen nederst. Åpningen har en stor myk bue i overkant som følger skuldrenes form. Den er ca. 17 cm på det bredeste bak overkroppen. Bak hoftene er det et smalere parti på ca. 13,5 cm, mens det bak tronstolen er 19,5 cm på det bredeste. Dybden er 6 cm på det dypeste bak overkroppen der uthulingen er noe skålformet. Bak tronstolen varierer dybden fra 7,5 til 9 cm. Det er benyttet et ca. 3 cm bredt treskjærjern med buet egg.

Reparasjoner i uthulingen: Det er flere mindre reparasjoner satt på i uthulingen der treskjæreren har skåret gjennom til forsiden. Reparasjonene er utført ved å lime firkantede skiver av tre i varierende størrelse inn i uthulingen.

Innlusinger: En lengre smal sprekk midt i skulpturen mellom bena er luset inn med tynne treskiver satt inn fra baksiden.

Drillede hull og treplugger: Det er et drilllet hull i isen (diameter 1,8 og dybde 6,2 cm) og tre under sokkelen (et midt på og et i hver side). Det er rester av plugger i to av hullene. Diameteren varierer fra 1,6 til 2 cm. Hullet uten plugg har en dybde på 4 cm. På baksiden er det videre to hull med diameter 7 mm, ett i hver side omtrent midt på skulpturen. Det ene som ligger i det blå foret rett under høyre albue er i realiteten større, men det dekkes delvis av en lerretsoverklebing satt på forsiden. Disse kan ha vært festepunkter for treplugger som har festet skulpturen

til et bakk Brett til skulpturens rygg, eventuelt bakvegen i et skap.

Lerretsoverklebinger er benyttet i stor utstrekning på treverket under krittgrunderingen. Varp og veft har 19 tråder pr. cm².

Polykromi: Se sammendrag over sekundær polykromi nedenfor. Det ble ikke funnet spor av en eldre polykromi. Polykromien er ikke restaurert. Den bærer preg av at store deler av den hvite krittgrunderingen er eksponert der maling har skallet av. Skulpturen gir i dag et grått inntrykk. Dette skyldes dels et grått beleg, som kan være en original eggehvitfernis som særlig er synlig på karnasjonen. I tillegg er den opprinnelig gule transparente lasuren ved en misforståelse fjernet i områdene med imitasjonsgull ved en tidlig behandling. Det er derfor sølvfoliene som nå ser grå ut som er eksponert.

De forskjellige fargene og hvordan de er anvendt (strukturer) på Veldre og Østsinni

Strukturene er like der ikke annet er bemerket.

^A indikerer i det følgende at SEM analyse er utført på tverrsnitt av malinglagene fra Veldre.

^B indikerer i det følgende at SEM analyse er utført på tverrsnitt av malinglagene fra Østsinni.

Det er registrert 11 strukturer på hver av madonnaene.

Følgende pigmenter er benyttet: Indigo, kobbergrønn, gult jordpigment (?), blytinnngult, organisk gul, blyrødt, sinober, organisk rød, blyhvitt, karbon-

sort, sølv og laminatgull. Det er funnet spor av en organisk lasur. Kritt er benyttet som fyllstoff.

Krittgrunderingen

Den hvite krittgrunderingen er bundet i et vannløselig lim. Grunderingene er relativt rikt påførte. Kokkolittforekomsten på begge madonnaene indikerer en kritttype fra kontinentet.⁶¹

Blå (indigo tilsatt blyhvitt)^{AB} er benyttet på de røde kappenes fôr, både på madonna og barn.

Grønn (kobbergrønn tilsatt blytinnngult og spor av sinober)^{AB} forekommer på Veldre på stolens stolper: løkformet topp og grønne bånd og på barnets bok, den lange flate siden av tronstolen mellom profilene på Østsinni, samt på begge madonnaers sokler. På sokkelen til Østsinni ligger den grønne på sølv, i en såkalt lüsterteknikk.

En gul blandingsfarge^A (blytinnngult, kritt og spor av en organisk lasur) er brukt til det som ser ut som en reparasjon i imitasjonsgullet under den høyre hånden, som nå er tapt.

Rødt (blyrødt og sinober)^{AB} forekommer på utsidene av både madonnaene og barnas kapper. På Østsinni er det en tydelig to lags struktur med blyrødt i bunnen og sinober på toppen. Lagstrukturen er ikke like klar på prøven fra Veldre da laget er så tynt, men det kan ikke utelukkes. I tillegg til bly og sinober er det mye kritt i dette laget.

En rødlig mordant er benyttet som underlag og feste for mattforgyllingen med laminatgullet i håret. På Veldre ligger det en rødbrun undermaling på den

røde kappens utside under håret der det faller ned foran skuldrene.

Brun forekommer på barnas sko. Østsinnimadonnaens sko er også brune, mens all farge er tapt på skoene til Veldre. Det er dog sannsynlig at også disse skoene var brune. Iris er brune. De hvite neglene på Veldre har en liten brun strek i underkant.

Hvit forekommer på siden av den grønne boken til som barnet til Veldre holder. Videre er neglene hvite.

Sort (karbonsort, sannsynligvis trekull)^{Ab} er benyttet til øyedetaljer som øyelokkets nedre kant, konturen rundt iris og pupillene. Det er noen få sorte konturlinjer, for eksempel nedre avslutning av kronen og kjortelens halslinning.

Karnasjonsfargen^A har en hvit karakter. Den består hovedsakelig av blyhvitt. Sorte og røde partikler ble observert under mikroskop selv om de ikke var til stede i tverrsnittet som ble tatt ut. I rekonstruksjonen ble derfor sort og sinober tilsatt fargen for å oppnå den karakteristiske grålige tonen i originalens farge. Kinene, midten av pannen, toppen av nesen og haken er modellert med en lyserød rødme. Dette forekommer også innerst i øyenkrokene mot nesen. Det er sannsynligvis sinober som er tilsatt i de rosa partiene.

Metallfolier

Imitasjonsgull^A er en teknikk der sølvfolier er lagt på i en vannforsølvingsteknikk, polert til høyglans og påført en gul lasur for å gi en gylden virkning. Denne teknikken er benyttet på utsiden av madonnaenes kroner og på både madonnaenes og barnas lange kjortler.

Sølvfolier^B er også benyttet i strøornamentet av runde prikker som dekorerer utsiden av de røde kappene på både madonna og barnet på Østsinni. Prikkene fremstår nå som svarte p.g.a. korrosjon. Det er tydelig at metallornamentene er festet med et transparent medium. Om det eventuelt har vært en gul lasur på disse for å gi de en gylden virkning er det ikke mulig å konstatere på grunn av den dårlige bevaringstilstanden. En sølvfolie ble også identifisert på grunderingen under den grønne fargen tatt ved en overlapp mot den brune skoen på Østsinnis plint.

Laminatgull^{Ab} er benyttet i håret på madonna og barn på begge skulpturer. På Veldre ligger gullet på en semitransparent, bindemiddelrik mordant med store blyhvittpartikler og noe blyrødt på en lasur eller ferniss på en rødbrun bunn. Kronens innside ser ut til å ha samme farge. På Østsinni ser grunnen lyserød ut på madonnaen, mens den er mer rødlig i barnets hår. Laminatgull er benyttet i strøornamentet av runde prikker som dekorerer utsiden av Veldres røde kappe. Barnets røde kappe er så nedskrapet at det er få rester av bemalingen, men det er spor av laminatgull som indikerer at kappen sannsynligvis har vært dekorert med de samme prikkene. Det er litt uklart om de er festet lokalt eller i en generell lasur på den røde fargen. Dette transparente laget er bindemiddelrikt og inneholder bly og kritt. Det fortoner seg fargeløst nå, men det kan ikke utelukkes at det har vært rødt.

Det ble ikke funnet rester etter farge på Østsinnis holdelins utside, puten på Østsinnis tronstol eller Veldres sko.

Krusifiks fra Tretten I, Øyer, Oppland C 3014

Krusifikset er ikke kartlagt og analysert i samme grad som de to andre skulpturene.

Ⓒ indikerer at SEM analyse er utført på tverrsnitt av malinglagene.

Største dimensjoner: Kors: 172 x 98 x 3 cm. Figur: 65.5 x 62 x 12 cm.

Treverk: Figuren ser ut til å være eik, mens korset ser ut til å være furu (visuell observasjon av forfatteren).

Antall originale deler: Kristusfiguren består av to deler: Kropp og armer er skåret separat. Korset består av to tangentielle bord føyd sammen ved en halvblading.

Konstruksjon: Skulpturen er ikke hulet ut, men er også utformet på baksiden.

Skulpturen er festet til korset med tre jernnagler, en gjennom hver av hendene samt en gjennom bena. Jernnaglene er bøyd på tvers av treets fiberretning på korsets bakside.

Figurens armer og baksiden av skuldrene er montert på ryggens bakside med to (kanskje tre) treplugger satt inn fra baksiden. Ytterligere to treplugger er satt diagonalt inn i armhulene til kroppen for å sikre festet ytterligere. Videre er tre treplugger satt inn i høyre side av figuren: En i hoften, en i foldene på lendekledet og en på nivå med kneet. Wiik har foreslått at deres funksjon enten har vært å sikre en sprekk i treverket eller at de har festet et nå tapt separat stykke.⁶²

Korsarmene ligger på korsstammen. Korsstammen nedre del er forlenget med en avspisset tapp (10,5

x 8 cm). Tappen har et hull boret inn fra forsiden. En treplugg i hullet har sannsynlig opprinnelig sikret tappen som sannsynligvis var montert i et spor. Korsets to deler stives av med to kryssede labanker på baksiden. Den ene er 41 cm og er festet med 4 trenagler på baksiden over korsarmens midt. Den andre labanken er sekundær (se beskrivelse nedenfor).

Sekundære deler: Korsstammen har tidligere brukket ved øvre del av innfellingen i korsmidten. En 63,5 cm lang sekundær labank langs korsstammen erstatter sannsynligvis en tilsvarende original forsterkning. Avvikende materiale, festemåte og utforming viser at labanken er sekundær. Den er felt inn midt i labanken på korsarmens midt på korsstammens bakside og er festet med 4 jernnagler som er slått inn gjennom bemalingen fra forsiden av korset. Små trebiter er luset inn i den øvre delen av sammenbladingen. Disse kan også være sekundære.

Et hull på ca. 2 cm i diameter som går tvers igjennom korsstammens øvre trepass er muligens spor etter en sekundær montering. I forbindelse med dette hullet er det brutt av en 17 cm lang treflis av treverket på korsets bakside.⁶³

Lerretsoverklebinger er benyttet i stor utstrekning på treverket under krittgrunderingen.

Polykromi

Skulpturens polykromi er generelt relativt godt bevart. Avskallinger av bemaling ned til treverk forekommer i liten grad. I forhold til det opprinnelige uttrykket er det imitasjonsgullet, som utgjør en stor del av polykromien, som har forandret seg mest. Det har

mørknet da sølvfoliene har korrodert og den gyllne lasuren har mistet sin originale transparens da den har mørknet og er krakelert. Skader i bemalingen ble varsomt retusjert med akvarell i en skraverende teknikk av konservator Svein Wiik i 1976.

Det ble funnet spor av en eldre bemaling på en krittgrundering (bemaling I) i den grønne prøven fra korset. Dagens bemaling (bemaling II) som ligger på en yngre krittgrundering kan sannsynligvis dateres til 1400-tallet.

Begge de hvite krittgrunderingene er bundet i et vannløselig lim. Det ble tatt to kritt prøver fra korset, fra den originale og den sekundære krittgrunderingen. Professor Dr. Katharina Von Salis har konstatert at de to lagene er klart forskjellige både med hensyn til type kokkolitter og deres alder. Begge kritttypene er av en kontinental type.

Det er registrert 9 strukturer på krusifikset. Blått er ikke benyttet. Korsarmene er malt på barksiden, men korsstammen er malt på margsiden.

Grønn (Bemaling I: Kritt, kobbergrønn tilsatt benhvitt. Bemaling II: kobbergrønn, blyhvitt og partikler av blytinngult)^C er identifisert i bunnen av korsets kløverbladede endestykker. Tornekronen er også grønn.

Rødgul er benyttet på korsets kanter.

Rødt (blyrødt med noen sinoberpartikler i toppen av laget)^C forekommer på den konvekse midten av korset samt på den avsluttende flate profilerte enden av medaljongene. Lendekledets innside er rødt. Blodsporene er røde. Laminatgullet ligger på et rødlig lag.

Rødbrunt er det rester av på korsets bakside. Det er et rødbrunt lag under laminatgullet i hår og skjegg. Laget omtales som bolus i Wiiks restaureringsrapport fra 1976 der det bemerkes at det var en risiko for å løse laget ved bruk av vann som løsemiddel.

Brun er benyttet til øyenbrynene.

Sort markerer øyenlokket og linjen som markerer iris' ytterkontur.

Karnasjonsfarge er benyttet på alle deler der bar hud vises.

Imitasjonsgull er benyttet i korset vegetabilske ornamenter. På figuren forekommer det på lendekledets utside.

Laminatgull^C er benyttet i hår og skjegg. Det ligger på et rødlig lag som ser ut til å være et jordpigment tilsatt kritt eller gips, muligens også benhvitt.

Prestebol og prestegjeld på landet i Stavanger bispedømme i middelalderen

Av Frans-Arne Stylegar og Jan Brendalsmo

1. Indledning

Stavanger bispedømme i middelalderen omfattet dagens to Agderfylker, Rogaland, området Hallingdal i dagens Buskerud, området Valdres i dagens Oppland samt sognene Røldal og Eidfjord i dagens Hordaland (fig. 1). Innenfor bispedømmet kan det med stor grad av sikkerhet belegges i alt 197 kirkesteder utenfor middelalderbyen Stavanger. Med unntak av kapellene i skjærgården stod samtlige av disse kirkene på gårder. I Stavanger fantes foruten St. Svithun domkirke med bispegård og kapell, Sta. Maria og St. Martins kirker, de to kirkene ved St. Peters og St. Olavs klostre, samt et kapell ved fattighospitalet. Utenfor byen lå det et augustinerkloster på Utstein, der klosterkirken var bygd rundt en eldre kirke på en av kronens gårder. I tillegg til disse kirkene finnes det tradisjon for et om lag tilsvarende antall kirker rundt om i bispedømmet.¹ Var det prester ved samtlige kirker? Hadde alle en prestegård?

2. Prestegård og prestebol

Gudmund Sandvik skriver i sin avhandling *Prestegård og prestelønn*, om prestegårdene i Norge, at »(På) 1300-talet er prestegardane vanlege«. Han bruker uttrykket på en slik måte at det må oppfattes å bety en gård skilt ut steint og reint fra andre gårder.² Vi vil i det følgende argumentere for at bruken av ordet *prestegård* i en slik sammenheng er misvisende, fordi

Fig. 1. Stavanger bispedømme i høymiddelalderen. Illustrasjon: FAS.

det er for upresist og i tillegg lett vil kunne oppfattes i retning av 1800-tallets embetsgårder. I de skriftlige kilder frem til 1600 er det tre betegnelser som brukes for å beskrives prestenes bosteder.³ »*j prestgardenom*« benyttes i diplomene fra midten av 1300-tallet og ut gjennom hele middelalderen, tilsynelatende uavhengig av prestebolets arealmessige størrelse eller juridiske status, noe også Sandvik påpeker. Uttrykket »*prestebol*« blir på sin side nesten utelukkende benyttet i biskop Eysteins jordebok for Oslo bispedømme ca. 1400 (Rødeboka), og da som betegnelse på den bruksenheten som presten besitter i sitt embete som bosted og dyrkningsenhet. »*prestestofu*« nevnes i diplomatariet og har et noe varierende betydningsinnhold avhengig av tid og sted. På slutten av 1400- og på 1500 tallet, i Oslo bispedømme, benyttes dette uttrykket gjerne – men ikke alltid – for å presisere i hvilken av bygningene på prestebol et møte ble holdt og brev ble skrevet.⁴ Tidligere i middelalderen ser det ut til at uttrykket er en referanse til den spesifikke bygningen på kirkestedsgården hvor presten holdt til. Sandviks »*prestegard*« blir således for alment til nettopp det å gripe prestebolens historie, det være seg på 1300-tallet eller i middelalderen forøvrig. For å beskrive den jordvei og de hus en prest kunne besitte som del av sitt beneficium når han sang i en kirke i middelalderen, vil vi i stedet anvende begrepet *prestebol* som generelt uttrykk for de tilfeller der prestene drev jord som lå til mensa og samtidig bodde i hus på eller ved denne jorda, med andre ord den delen av mensalgodset som var prestens åbøle. Dette fanger det funksjonelle aspektet ved denne spesielle del av en kirkes mensalgods. Videre vil vi bestride påstanden om at »*prestegardar*« i betydningen »steint og reint« utskilte bruk eller gårder var vanlige på 1300-tallet.

3. Prestebolene i Stavanger bispedømme før 1620

Med unntak for noen stridigheter rundt retten til laksefiske, samt den store kampen mellom biskop Arne og hans kapittel på slutten av 1290-tallet vedrørende kapitlets rettigheter, er de skriftlige kilder til kirkenes, prestenes og prestebolens historie i bispedømmet relativt få. Vi vet at biskop Botolf (1355-1381) lot utarbeide et »Stictens register paa alt geistligt Gods«, men den opplyses i 1631 å være bortkommet fra domkapitlet og befinne seg i Lister len. Trolig var det denne boken som opprinnelig bar navnet Grågås. Den må regnes for tapt. Det var etter all sannsynlighet den samme jordeboken som biskop Hoskuld ifølge én kilde »lod reenschriffue« i 1467. Av bevarte jordebøker finnes en (utrykt) stifts- og kapittelsjordebok fra ca. 1590, og den nye Grågås fra 1620-årene. Dessverre mangler denne nye Grågås opplysninger om byselsrett, noe som i enkelte tilfeller kunne ha vist vei til tidligere prestebol som ikke er nevnt annetsteds. Den viktigste kildegruppen blir således middelalderbrevene.

Følgende tabell viser fordelingen av begreper benyttet for omtale av prestebol over tid (kilder: Grågås, DN):

Betegnelse	Tidsrom				
	1340-1400	1400-1500	1500-1600	1600-1620	Sum
<i>i preststofuonni</i>	4	0	0	0	4
<i>i prestgardenom</i>	1	4	10	47	62
<i>prestboled</i>	0	1	2	1	4
Sum	5	5	12	48	70

Tabellen har med samtlige betegnelser på prestebol frem til og med 1620. Tallene er noe misvisende, da det samlede antall belegg for kirkesteder med prestebol på landet i Stavanger bispedømme før 1620 er

56 (28%). Årsaken er at enkelte prestebol har flere belegg, gjerne med forskjellige betegnelser, og alle slike er med i tabellen. Det var prestebol ved samtlige av de 45 hovedkirkene i bispedømmet 1620,⁵ de øvrige 11 prestebolene lå ved annekskirker som tidligere hadde hatt egen prest.⁶

Dersom vi holder oss til diplomatiet, dvs. tidsrommet frem til ca. 1600, reduseres antallet belegg for prestebol ved de totalt 197 kirkestedene til 25 (13%). Tendensen med hensyn til hvordan prestebølet betegnes i denne perioden er at *prestestove* var i bruk på 1300-tallet, mens *prestegård* ble den dominerende betegnelsen fra 1400-årene av og var nær enerådende i 1620. De få beleggene for begrepet *prestebol* er jevnt fordelt på slutten av middelalderen. Selv om materialet er svært beskjedent, og det ikke lar seg gjøre å konkludere på bakgrunn av 25 forekomster, er det dog verdt å merke seg at alle tre begreper blir brukt. Det bør også påpekes at mens *prestestove* kun kan belegges i 1300-årene, øker frekvensen for bruken av *prestegård* frem mot 1600, noe som kan tolkes som uttrykk for et skifte fra at mange prester i eldre tid bare disponerte en bygning på kirkestedsgården, til at de utover i 1400- og 1500-årene oftere satt med en egen bruksenhet. En bestemmelse i provinsialstatuttet for Nidaros erkebispedømme fra 1320 kan muligens tyde på at »prestestovene« var vanlige i 1300-årene ikke bare i Stavanger bispedømme. Der heter det bl.a. at det skal stå igjen tre dører dersom en prest forlater prestebølet: stuedør, burdør og ildhusdør.⁷ Uthusbygninger er ikke nevnt. Statuttene forutsetter ellers at ikke alle prester har »fullt åbæli«. Sandvik påpeker for øvrig at de norrøne lovtekstene »innheld påfallande lite om prestegardar. Verken eldre eller yngre kristenrettar melder noko som helst om faste preststover eller prestbol.«

Det finnes videre et antall bebyggelsesnavn 'Presthus' innenfor bispedømmet (Spangereid, Bakke, Varhaug). Alle er ikke belagt i middelalderkilder, men viser antagelig til en situasjon tilsvarende den som termen 'prestestove' beskriver.

Muligens er prestebølet ved Åmli kirke i Aust-Agder et eksempel på en utvikling som den skisserte: I 1378 gjennomførte sysselmannen et vitneopptak i *preststovone j Amlid*, i 1533 ble det skrevet et brev om salg av en gård *wdentagen et styche Eng som liiger til Presteboel* – i denne sammenheng trolig å forstå som »prestegården«, og i 1620 ble prestebølet omtalt som *Omblie Præstegaard*.⁸ På den annen side finner vi kirkesteder der betegnelsen på prestebølet hele tiden er den samme, som ved Ål kirke i Hallingdal, Valle kirke i Setesdal og Å kirke i Lyngdal: prestegård.⁹ Ved alle disse tre kirkestedene har presten utferdiget brev også i tiden før Prestegården blir benyttet som referanse, men da er det kirkestedsgården som er utstedningsstedet.

Et interessant trekk ved svært mange av kirkestedsgårdene i bispedømmet i 1400- og 1500-årene er at de også er åsted for tinget. Enten for fylkestinget for Midtssysel, som på Halså ved Mandal,¹⁰ eller for lagtinget, som på Avaldsnes på Karmøy og på Huseby på Lista,¹¹ eller for bygdetinget. I en del tilfeller når det er tale om bygdetinget er gårdene eksplisitt nevnt som rette tingsted – det gjelder Ål i Hallingdal, Bygland i Setesdal, Foss i Sør-Audnedal, Berge i Lyngdal og Feda i Kvinesdal.¹² I langt de fleste tilfeller vises det kun at gården var samlingssted for bygdetinget ved at en gruppe lagrettsmenn var samlet og utstedte brev med domfelling.

4. *Var det prest ved samtlige kirker i middelalderen?*
I alt kan det i de skriftlige kilder belegges prester ved 85 av de 197 kirkene på landet i bispedømmet (43%). Dette tallet gjelder for tiden før ca. 1400, i all hoved-

sak 1300-tallet. Etter ca. 1400 reduseres antallet til 45 (23%), tilsvarende antall hovedkirker i landdistrikterne i 1620. Etter all sannsynlighet var det prest ved så å si samtlige av de kirkene som ble bygd på gårdene rundt om, før svartedauden. For det første har vi de

11 prestebolene ved kirker som var annekser i 1620 og som er nevnt i de skriftlige kildene. Disse er belagt på i perioden 1300-1500, men ved de færreste av disse kirkene var det prest i tiden etter ca. 1400. Også gårds- eller bruksnavn av typen Presthus eller Prester-

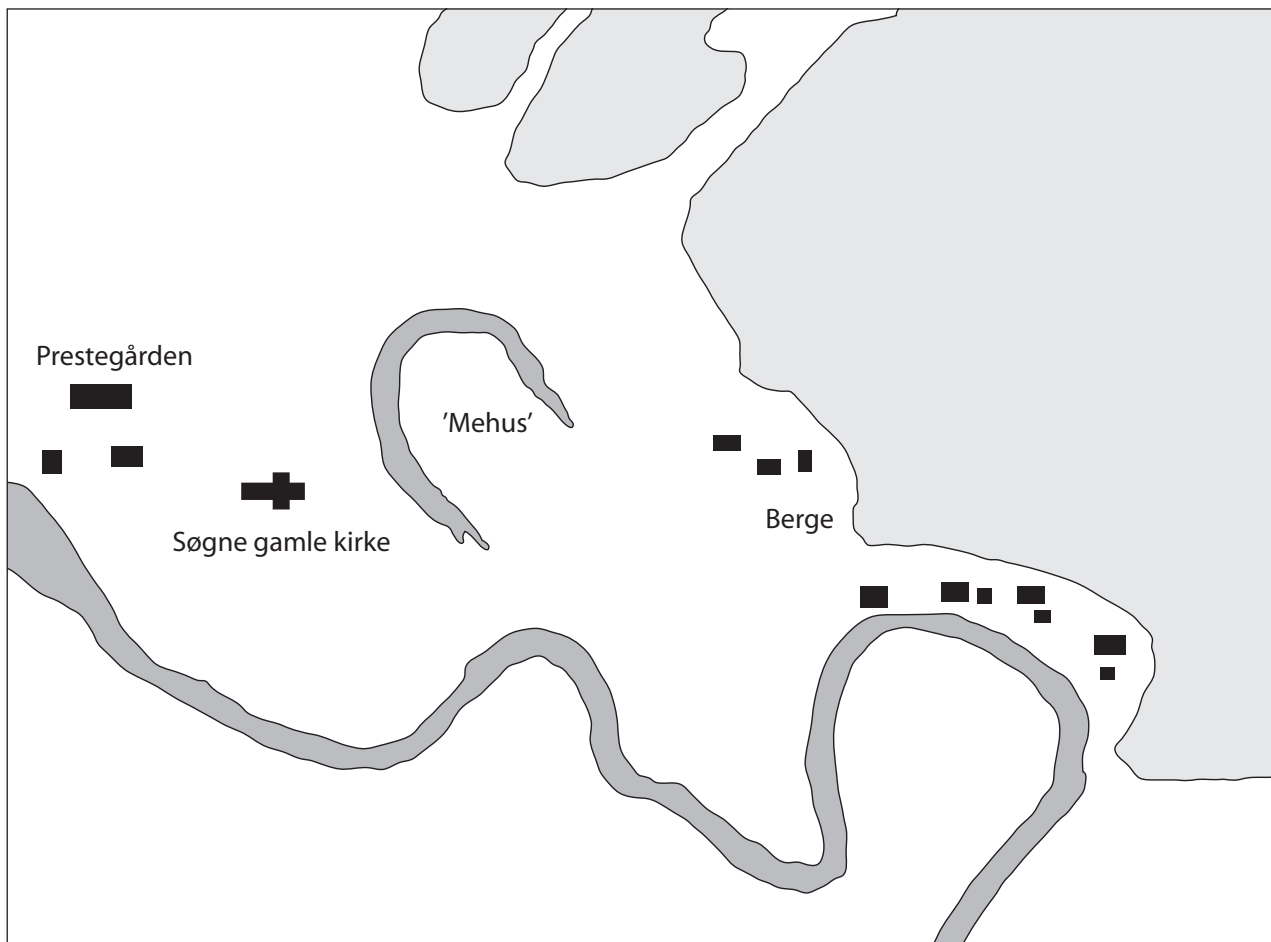

Fig. 2. Søgne gamle kirke med omgivelser, Søgne kommune, Vest-Agder. Illustrasjon: FAS.

ud gir sikre belegg for at det i et lengre tidsrom har vært prest på gården.¹³

Men det fantes også en gruppe kirker benevnt som kapeller i brev skrevet av lærde klerker, og som derfor må ha vært kirker som ble betjent fra en annen kirke. Pavens innkrevere av Romaskatten nevner i 1328 en rekke kirker *cum capella*: i Valdres Aurdal, Reinli og Røn, i Vest-Agder Holum og Åseral.¹⁴ Videre er det nevnt et kapell på Ve i Tveit i slutten av 1400-årene.¹⁵ Hvorvidt disse kapellene alltid hadde blitt betjent fra en hovedkirke, eller om de tidligere hadde vært høgendeskirker med egen prest er ikke mulig å avgjøre.

En gruppe kirker som etter all sannsynlighet fikk betjening fra en annen kirke fra starten av, er kapellene i uthavnene langs kysten. I mange av de større havnene er det belagt kapeller på slutten av 1500- eller begynnelsen av 1600-tallet: Hesnes ved Grimstad, Flekkerøy ved Kristiansand, Ny-Hellesund ved Søgne og Seløyene ved Lindesnes. Ved flere andre havner vitner trolig navn som Kabbelviga, Kabeløya m.fl. om tidligere kapeller. Disse havnekapellene er trolig opprettet i senmiddelalderen.¹⁶ Flere av dem er nevnt i hollandske losbøker fra annen halvdel av 1500-årene.¹⁷

5. *Hvordan ble prestebolene opprettet?*

De fleste prester i Stavanger bispedømme i middelalderen hadde trolig ikke eget prestebol. Den overveldende del av de brev som prestene gjennom middelalderen har skrevet, er utferdiget på kirkestedsgården, men det er ingen referanse til verken prestestove eller prestegård. Høyst sannsynlig har disse prestene bodd på kirkestedsgården, men de har tydeligvis ikke hatt noen egen bygning eller bruksenhet på stedet. Trolig gjelder dette også for kirkestedsgårder som Halså og Holum ved Mandal. Disse lå til adelen i tidlig senmiddelalder, men lå un-

der kronen ved reformasjonstiden. Kirken på Vanse var fylkeskirke og stod på en av kronens gårder, og så vel fylkespresten som lagretten utstedte gjennom hele middelalderen brev i gårdens setestove.

Tydelige indikasjoner på at dette er riktig, får vi i de tilfellene der skriftlige kilder viser at det fantes prest på en gård i middelalderen, og der sognet i 1620 er oppført som annekssogn uten at kirken eller prestebølet har eierparter i kirkestedsgården. Således var hele kirkestedsgården Gyland i Flekkefjord bondegods i 1617. Det samme var Vennesla ved Kristiansand. Kirkestedsgården Feda i Kvinesdal, der det er nevnt prest i 1302 og 1368, var i 1500-årene, med unntak av en mindre part, i adelig eie. Kirkestedsgården Tonstad i Sirdal var to matrikelgårder i 1617 – en var bondegods, den andre adels gods. Bare i ett tilfelle kjenner vi til at et makeskifte har funnet sted – i 1492, da Presthus i Spangereid ble skiftet med en ødegård som til gjengjeld lå i teigblanding med Valle prestegård i Sør-Audnedal.¹⁸ Atskillige eksempler finnes dessuten der kirke og/eller prestebol kun eier mindre parter i kirkestedsgården, ofte uten bygsel.

I noen tilfeller, som ved kirkene på Høyland på Nord-Jæren og Hauskje og Strand i Ryfylke, vet vi at prestene »fra gammelt av« og frem til 1620 hadde bodd inne i Stavanger. En tredje mulighet er selvsagt at enkelte prester har hatt sin egen gård et annet sted, men slike løsninger finnes det ikke opplysninger om i det skriftlige kildematerialet i dette bispedømmet. Ved kapellene i uthavnene har det heller ikke vært prestebol så langt vi vet, hvilket harmonerer med at disse nok alltid har blitt betjent fra en hovedkirke inne på fastlandet.

Som nevnt, kunne presten ligge i teigblanding med bøndene på gården. Slik var det ved annekskirken i Bykle i Setesdal i 1620, om hvilken det heter i

Grågås under Valle prestebols inntekter: »Bøckle presteboell. Som bønderne siger at kaldis Staalehusz och at werre 4 mann.boell.«¹⁹ Det dreier seg om en mindre part (1/2 hud) av kirkestedsgården Bykle. Situasjonen i Jelsa i Ryfylke var ikke så svært annerledes. Presten her hadde egen prestegård men lå i sambruk og sambeite med bøndene på kirkestedsgården Jelsa. Med unntak for en mindre skyldpart til kronen, var resten av gården i bondeie.²⁰

Prestebol kunne opprettes på flere måter. Ved hovedkirken på Vestre Moland ble krongodset Moland i 1577 gitt til prestebol.²¹ Tilsvarende skjedde trolig med hensyn til hovedkirken Sta. Maria i Egersund, der det gamle krongodset Huseby plutselig dukker opp som prestegård 1620. På Huseby hadde kongen tidligere et av sine 14 privilegerte kongelige kapeller. Også ved Vanse kirke ser det ut til å være skjedd et makeskifte, for i 1620 omtales gården for første gang som prestegård.

Opprettelsen av prestebol var ikke en oppgave verken for bygdas bønder, kirkevergen eller kirkestedsgårdens eier. Alle som eide eller bygslet jord kunne gi gaver til prest eller kirke i form av skyldrettigheter i en gård, men det var biskopen som bestemte hvorvidt slike rettigheter skulle bygsles bort til andre eller omgjøres til en bruksenhet for presten ved kirken. Et slikt hendelsesforløp finner vi ved Å hovedkirke i Lyngdal. I 1429 ga tre menn en skyldpart *j ytrum husum j fyrnemfdr jordh Aa* til prestbordet for sjelehjelp for seg selv og flere slektninger, men først 100 år senere finner vi et brev utstedt *y aa pressthe gardh*.²² I mellomtiden må således biskopen ha konvertert mensalgodset til prestebol, sannsynligvis fordi han i dette området ville opprette et prestegjeld med Å som hovedkirke. Ved hovedkirken på Høyland på Nord-Jæren ble hal-

ve kirkestedsgården i 1384 gitt av jordeieren i sjelegave til fabrica, den andre halvparten til mensa – *swa at prester eftir prest skall niotande werda ok eftirfylgia*. Biskopen konverterte likevel ikke skyldparten til prestebol før nærmere 1620, fordi prestene ved kirken hele tiden hadde bodd i Stavanger.²³

Prestebolene på Å og Høyland gir dessuten gode eksempler på et strukturelt trekk når det gjelder prestebolene: de utgjorde nesten uten unntak kun *en del* av kirkestedsgården – ikke hele gården. På Å dreide det seg om *ytrum husum j Aa*, på Høyland om halve gården. I tilfellene Søgne og Spangereid viser kultur-geografiske undersøkelser, sameieformer og navnetyper at de senere gårdsnavnene Søgne og Presthus har en fortid som stove- eller bruksnavn i middelalderen. Kilden som nevner prestestova i Søgne i 1344 gjør det klart at den senere prestegården sammen med nabogården og den forsvunne gården Mehus på det tidspunktet til sammen utgjorde en enhet kalt *Søgnebø*. Lignende komplekser, der prestestover eller prestebol i mange tilfeller har inngått, finnes for eksempel i Spangereid og Åseral i Vest-Agder.

6. Prestegjeldene

Opprettelsen av prestebol var biskopens avgjørelse. Forutsetningen var at det fantes egnet mensalgods, helst en skyldpart i kirkestedsgården. Om slik ikke fantes eller var mulig å få makeskiftet til mensa, så i alle fall i en gård nær ved kirken. Med unntak av Halse og Holum ved Mandal var samtlige prestebol i Stavanger bispedømme utgått av en kirkestedsgård, enten det var gården der prestens kirke stod, eller en gård i nærheten der kirken var nedlagt mens prestebolet bestod. 1600-årenes Bø prestegjeld på Jæren bestod av hovedsognet Bø og annekseene Njærheim

og Varhaug. Grågåas oppgir at både gården som hovedkirken stod på, Bø, og Hå i Njærheim sogn var prestegårder. På det tidspunktet var Hå kapellangård. Bø oppgis imidlertid som prestegård i løpet av 1600-årene, og Hå blir da eneste prestegård i gjeldet. Middelalderkildene godtgjør at Hå også hadde vært kirkested med prest i middelalderen. Prester på Hå nevnes ikke etter reformasjonen. Kirken der må ha blitt lagt ned, og kirken på Bø, som overhodet ikke er nevnt i middelalderen, oppgradert til hovedkirke. Når det gjelder de middelalderske prestebolene i det senere Bø prestegjeld, ser det ut til at Njærheimpresten i middelalderen bodde på ett av brukene (*Der oppe*) i det mangbølte tunet på gården.²⁴ Like til kirken ble revet i 1834 rådet presten over et rom i huset Der oppe. For Bøs del vet vi at presten bodde på Kvidaland, i historisk tid ett av brukene på Bø. På kirkestedsgården Varhaug vitner navnet Presthus om at forholdet der har vært noe av det samme.

I løpet av 1300-tallet endret enkelte grunnleggende samfunnsforhold seg til Kirkens fordel. Den kirkebyggende samfunnselite så det trolig ikke lenger som viktig å råde for sine høgendeskirker, og prestemangelen etter Svartedauden gjorde det vanskelig å skaffe prester til kirkene. Mange kirker forfalt, andre ble gårdskapeller, og biskopen fikk etter hvert kontroll over de fleste kirkene i bispedømmet. Han kunne kjøpe kirken med eller uten gården, få den i gave av eieren mot å lese sjelemesser til evig tid for donator, eller han kunne konfiskere gården med kirken som følge av at eieren hadde forbrutt seg mot kristenretten. Som følge av prestemangel, agrarkrise og inntektssvikt ble prestegjeldene i løpet av 1400- og 1500-årene utbygd til den organisasjonen

vi finner rendyrket i 1620. Tidligere prestebol ved annekskirker ble lagt som bygselsgoods til mensa ved hovedkirken, de kunne bli brukt under prestegården, eller de kunne i enkelte tilfeller bli kapellangårder i særlig store prestegjeld. I et eksempel som Hydra oppgir Lister lens jordebok fra 1617 at Festervoll og Stø ligger til Hydra prestebol, mens den i så henseende mer oppdaterte Grågåas fra omtrent samme tid anfører at disse eiendommene ligger til hovedkirken Sokndals mensa.

Enkelte kilder ymter om at denne virksomheten har vært særlig intens i annen halvdel av 1400-årene. Fra Lund i Dalane beretter en senere kilde at gården Eigeland, som egentlig tilhørte bispestolen i Stavanger, i 1467 var blitt lagt øde under prestebolet, og at presten i egenskap av jordeier hadde drevet de tidligere leilendingene fra jorden. Den samme kilden

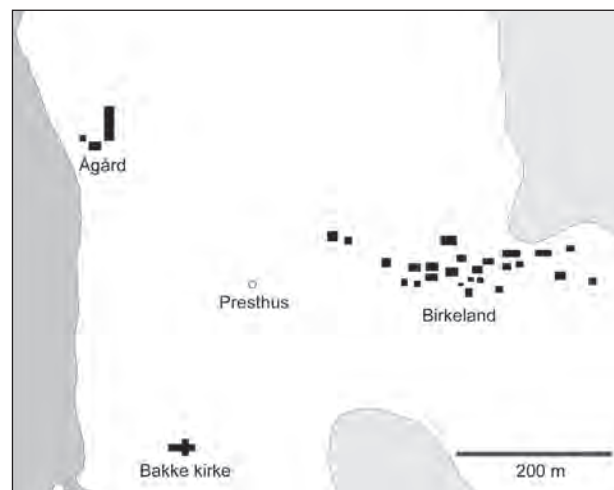

Fig. 3. Bakke kirke med omgivelser, Flekkefjord kommune, Vest-Agder. Illustrasjon: FAS.

forklarer ødeleggingen som et resultat av en venne-tjeneste fra biskopen i Stavanger til Lundspresten.²⁵ Makeskiftet som i 1492 involverte Presthus i Spangereid sogn, er et annet eksempel. Presthus ble skiftet med en ødegård som lå i sameie med prestebølet Valle i Sør-Audnedal, og byttehandelen er et tydelig tegn på at prestene ved hovedkirkene driver med bevisst arrondering av prestebolene i denne perioden. Selv om vi ikke har bevart biskopens godkjennelse av makeskiftet, må vi forutsette at prestens disposisjoner har blitt bifalt i Stavanger. Av og til synes tunflytting også å ha funnet sted på denne tiden. De store, enbølte prestegårdseiendommene som vi kjenner så mange eksempler på fra nyere tid, må i stor utstrekning være et resultat av slike prosesser med røtter i senmiddelalderen. Kanskje er det også en sammenheng mellom denne utbyggingen av prestebolene og den klagen som fylkestinget på Halså ved Mandal i 1484 leverer over prestene i Midtsyssel: ... *og får ikke den hellige kirke heller enn prestene nytte de jordene som våre forfedre har gitt til den hellige kirkes underhold, så vil de rette odelsmenn kalle sine gaver tilbake, ettersom den hellige kirke ikke nyter dem.*²⁶

Eksemplene er mange. Vi kjenner flere prestegårder fra nyere tid som har et større antall mer eller mindre sikre, men nedlagte middelaldergårder innenfor gårdsvaldet. For Oddernes prestegårds del, dreier det seg om »Berghusz«, Bjørndal, »Joholt« og »Gaard«, som nevnes som enger under Prestegården i Grågå, ²⁷ og for Vanse prestegårds del om Hetland, Bråstad, Espeland og Gaupeland.²⁸ Sogndal prestegård (Eik) i Dalane prosti nevnes med tre ødegårder i 1620, foruten to »setter och stølle«, hvis navn antyder at vi har å gjøre med ytterligere to nedlagte bebyggelser (»Herffueland« og »Toskeland«).²⁹

Selv om kildematerialet til prestebolenes historie i Stavanger bispedømme er beskjedent, gir det likevel en antydning om en tendens som trolig er historisk korrekt. For det første at opprettelsen av prestebol i all hovedsak finner sted i 1400- og 1500-årene. Dette er den samme tendensen som finnes i Oslo bispedømme, et område med et betydelig større og mer velegnet kildemateriale.³⁰ For det andre at kanskje de fleste prester før ca. 1400 ikke hadde egne prestebol, men bodde på kirkestedsgården som andre gårdsarbeidere eller også som tilnærmet trell, slik vi kjenner det fra Island i fristatstiden.³¹ Og for det tredje at der det kan belegges prestebol, kan det i enkelte tilfeller se ut til å være en utvikling fra prestestove til prestegård i løpet av senmiddelalderen. Ved å konvertere mensalgods til prestebol oppnådde biskopen å heve presteskapets sosiale status, idet de slik skilte seg ut fra den jevne bygselbonde. Og han oppnådde samtidig å skaffe seg et utgangspunkt for å skattlegge prestene. Biskopene tilhørte på 1400-tallet og frem til reformasjonen rikets øverste elite, og slike menn drev ikke veldedighet – i alle fall ikke overfor sine egne prester.

Historien om prestebølet i Bakke ved Flekkefjord illustrerer flere sider ved den utviklingen som vi mener var generell i bispedømmet/stiftet. Presten hadde i katolsk middelalder hatt tilhold i Presthus. Presthus opplyses i 1559 å ha vært gitt i sjelegave av Birkelandsmannen, og Presthus var således i middelalderen bare en del av den store Birkelandsgården. Jordstykket Presthus lå i forlengelsen av det langstrakte klyngetunet på gården. I 1620 finner vi Bakke som annekssogn under hovedkirken Lund i Dalane. I den samtidige Lister lens jordebok får vi opplyst at Presthus ligger til prestebølet ved Bakke

kirke, men at gården ligger øde under Birkeland. I 1657 blir Presthus kapellangård i det omfattende Lund prestegjeld, og kapellannen Daniel Jokumsen Kirsebom flytter husene sine fra Presthus og ned til en mer prominent plassering på en slette nede ved elven. Den nye kapellangården ble liggende i ensom majestet, langt fra Birkelandstunet, og den fikk navnet Ågård. Veien lå åpen for en videre utvikling frem mot 1700- og 1800-årenes typiske embetsgård. Liggende prosesser fant sted mange steder i stiftet fra 1400-årene av og fremover.

Noter

1. Brendalsmo og Stylegar 2003.
2. Sandvik 1965:59.
3. Jfr. Sandvik 1965:56 (»I mellomalderen hadde prestegarden først og fremst geografisk karakter. Det var så å seia eit sekundært gardsnamn... (prestbol) refererte først og fremst til gardens funksjon som bustad (og gard) for presten«).
4. Jfr. Brendalsmo (in print).
5. Domkirken var hovedkirke for enkelte av de bynære kirkene på landet, så i bispedømmet var det 1620 totalt 46 prestegjeld.
6. Prestebol ved annekskirker 1620: Gol (prestegard, 1528, NG 117 m/ref.), Flå (prestbol i betydningen prestegard, 1499, DN XV:125), Hemsedal (prestegard, 1528, NG 127 m/ref.), Hegge (gårds- eller bruksnavnet Prestehegge, før 1620, St.S. s. 161), Røgne (gårds- eller bruksnavnet Presterud, 1419, DN XIII:82), Førstrå (prestestove, 1344, DN VIII:152), Kvam (prestegard, 1345, DN V:184), Spangereid (gårds- eller bruksnavnet Presthus, 1549, DN XV:573; 1564, DN VII:800), Bakke (gårds- eller bruksnavnet Presthus, St.S. s 364).
7. Erkebiskop Eilif's tredje statutt (NGL III:246-277, oversatt i Ly-saker 1991).
8. DN IV:507, DN XXI:796, NG 58.
9. Ål: 1419 (DN III:644), 1430 (DN XV:58), 1510 (DN VI:653), 1620 (St.S.); Valle: 1500 (DN VII:519), 1512 (DN VI:656), 1533 (DN XXI:992), 1561 (DN VII:794), 1620 (St.S.); Å: 1529 (DN XXI:760), 1558 (DN XIII:712), 1620 (St.S.).
10. DN IV:997.
11. DN I:168, VII:560.
12. DN II:1029, DN IV:1107, DN XIII:118, DN VIII:413, DN II:1091.
13. jfr. L.O. Nyborg 2004.
14. P.N. 24.
15. Jørgensen & Saletnich, 1999:46 f.
16. En annen type lettelse for reisende var de mange tafernishús, overnattingssted med servering av mat og drikke, som ved en kongelig retterbot av 1302/1303 ble påbudt reist langs hovedveiene (NGL III:136). Muligens kan også havnekapellene forstås i en slik sammenheng.
17. Wikander 1987.
18. Grågå's utg. 1986, s. 240.
19. Grågå's utg. 1986, s. 170.
20. St.S. s 107.
21. NG s 143.
22. DN IV:839, XXI:760.
23. DN IV:525, 616, St.S. s 281.
24. Rønneseth 2001.
25. Rønneseth 2001:155.
26. DN IV:997.
27. Grågå's utg. 1986, s. 219.
28. Grågå's utg. 1986, s. 249.
29. Grågå's utg. 1986, s. 267.
30. Brendalsmo in print. En temmelig tilsvarende utvikling finner sted også i Sverige – Gräslund Berg 2004.
31. Skovgaard-Petersen, 1960:272 f. I tilfeller der den private kirkeieren hadde gitt en unggutt opplæring som prest var gutten bundet til kirken/kirkeieren. Dersom gutten etter endt læretid forsømte sine plikter ved kirken, som å holde tjeneste, eller om han rømte fra kirken, kunne han kreves tilbake som en trell.

Kilder

DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Oslo, 1847-1997.
Grågå's. Stavanger Stifts og domkapitels jordebok ca. 1620. Red. av Kåre Oddleif Hodne. Kristiansand 1986.

Litteratur

Berg, Elisabeth Gräslund: *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*. Meddelande 128/ Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. 2004.

- Brendalsmo, Jan: Prestebol og prestegjeld. Prestebolene på landsbygda i Oslo bispedømme i middelalderen. *Skrifter fra Senter for Middelalderstudier*, NTNU. Steinar Imsen (red.). (2005)
- Brendalsmo, Jan og Frans-Arne Stylegar: Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *hikuin* 30, 2003, s. 69-94.
- Erkebiskop Eilifs tredje statutt*. Oversatt av Trygve Lysaker. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Småskriftserien, Nr. 1. 1991.
- Nyborg, Lillian O.: *Kirkeby og Presterud. Kirkeindikerende stedsnavn og muntlig tradisjon som kilde til middelalderens kirkelandskap i Østfold*. Unpubl. masteroppgave, Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo. 2004.
- Rønneseth, O. 2001: *Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. Stavanger.
- Sandvik, G. 1965: *Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigdomsretten til dei norske prestegardane*. Oslo.
- Skovgaard-Petersen, Inge: Islandsk egenkirkevæsen. *Scandia*, 1960, s. 230-296.
- Wikander, J. A. 1987: »...en hvid kirke ved Stranden«. *Agder Histo-rielags årsskrift* 63, 42-84. Kristiansand.

Skärgårdskapell i Norden

En kortfattad översikt med några reflexioner

Av Christer Westerdahl

1. Introduktion

Utspridda runt Nordens kuster finns ett ganska stort antal lämningar av medeltida kapell vid fiskevær, fiskelägen, och uthamnar. Mestadels har de varit av trä. Ibland finns också byggnader kvar och de är då nästan alla yngre än medeltid. Frågan om eventuell kontinuitet är omöjlig att besvara med säkerhet utan faktiska undersökningar. Kapell har i senare historisk tid varit belägna både vid större och mera stabilt bebodda fiske- och uthamnar och vid vissa säsongsfiskelägen. Men de flesta hamnar saknar kapell. En fråga är varför bara vissa av hamnarna fick kapell. Jag har några uppslag till det i artikeln. Gränser är ibland svåra att dra mellan maritima kapell i allmänhet och skärgårdskapell. Det finns till exempel både sockenkyrkor, votivkapell, kapell och annex med särskild maritim anknytning. Valet har blivit att behandla kapell på öar. Ett nordnorskt exempel ges av fig.1.

Eftersom jag har en viss bakgrund i fält i både Sverige, Danmark, Finland och nu Norge försöker jag här att göra en allmännordisk översikt av problemen kring skärgårdskapellen. Empiriskt får den inte minst baseras på det som jag känner bäst, nämligen Norrland. Situationen är typisk – vi sysslar ju alla konkret mest med lokala eller regionala områden. Tanken är att mina områden kan ge vissa bidrag till en diskussion om andra. Det faller genast i ögonen att jag genast finner stora överensstämmelser mellan mitt material

och det sydnorska som jag nu lärt känna. Enligt min uppfattning¹ skall platser för medeltida kapell bland annat sökas på sådana platser som i muntlig tradition förknippas med begravningar med en eller annan uppgiven grund, med ortnamn som *Kyrkogårds-*, *Körrgårds-*, *Kjerrgårds-*. Denna grund, till exempel kolera, pest eller dylikt, behöver inte stämma vare sig med datering eller verklighet i övrigt. Samma uppfattning har Peter Norman som inventerat stora delar av Smålandskusten.² Dessa platser brukar då heta sådant som *Kab(b)elviga* efter ett kapell eller *Kjerrgårdshola* efter en kyrkogård. Paralleller finns över hela det nordiska området. Jämför *Kap(p)ar(s)-*namnen i Finland och Sverige.³ Även *Kyrk-*namn kan givetvis också vara aktuella.⁴ Varje plats måste bedömas för sig.

Dessutom är alla ortnamn på *Kapell*⁵ högst aktuella, sannolikt även några på *Kyrk-*, *Kjerk-*, *Kirk-* etc. Även namnledet *Prästhus*, *Presthus-* är aktuellt. När Edgren/Hiekkänen 1993 inventerar förekomster i Finland utgår de i stort från samma material, kapellruiner, historiska källor och ortnamn med förleden *Kapell*.⁶ Däremot är de kritiska mot ortnamn med förleden *Kyrk-*. Dessa namn »ansluter sig ofta till församlingskyrkorna«. Det låter troligt även för mig, men jag vill i varje särskilt fall förhålla mig helt öppen till frågan. Jag har själv påpekat att sådan anslutning kan gälla äganderätt för kyrka(n), i meningen en specifik sockenkyrka eller själva kyrkoorganisatio-

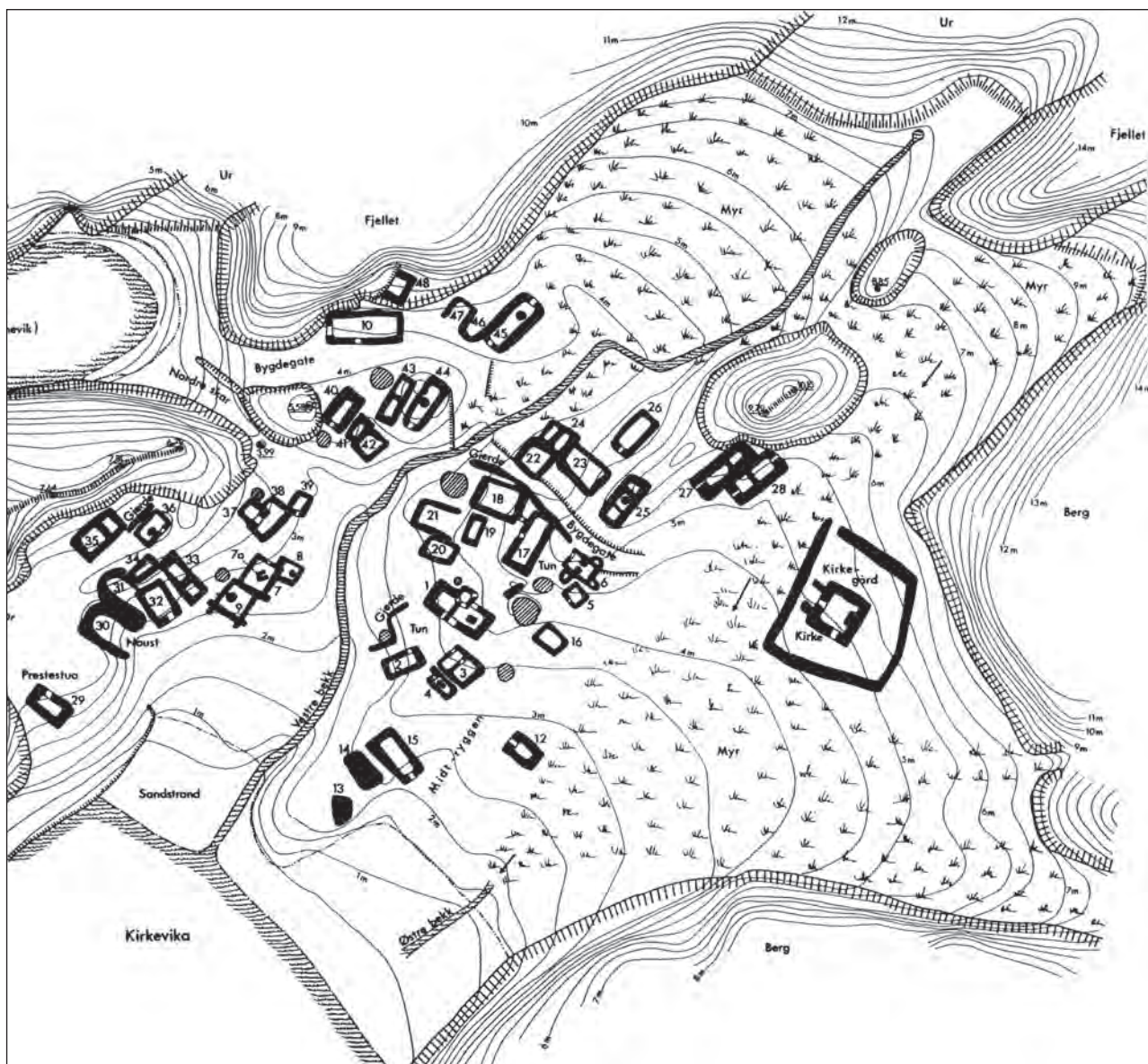

Fig. 1. Mjelvik Kirkeveir i Nord-Troms med senmedeltida fiskeläge och kapellplats. Efter Poul Simonsen 1980.

nen, vägar till församlingskyrkan och vid havet även som riktpunkt eller ensmärke, alltså siktpunkt mot en kyrkbyggnad. Frågan är om också enklare installationer, typ andaktskors eller motsvarande, kan ha betecknats med namn av denna typ. I några fall syftar säkert nutida namn på *Kors-* inte bara på korsvägar eller på sjömärken, fvn. *hafnarkross*. Jämför även företeelsen *Korshus-*, ett enkelt skjul för ett kors, egentligen bara känd genom ortnamn, eller det antagna fristående andaktskorset.

En nog så speciell företeelse, som är mycket litet känd i Norden, *kalvarieberg*, kan eventuellt även på landsbygden ha givit upphov till namn på *Kapell-*.⁷ Det är då inte ens troligt att reguljär predikan förekommit på platsen. Kalvariet var en personlig pilgrimsvandring i miniatyr mellan olika stationer som markerade Kristi passionshistoria. Den avslutades vid ett kors, ibland inne i ett kapell. Kalvarieberg och korsvandringar började upprättas först efter 1420 och tillhörde då mestadels städerna. Endast Nordlander⁸ anför en lite uppmärksammasad – i och för sig hypotetisk – lokal vid en huvudväg i landsbygd.

En del andra installationer kan tyda på kapell- eller andaktsplatser, som *fattigbössor* och *prästkammarer* (*prästhus*). I några fall kan antydningar till sådana också finnas i ortnamn, särskilt marknamn. Jan Brendalsmo⁹ har exempel på fattigbössor i sammanhang med kapell från Trøndelag. Inkomster från fattigbössan kunde som i historisk tid i Sverige, jämte böter för brott mot hamnstadgan, ha bekostat kapellens underhåll. En offerstock som förordades placeras på Kappalön i Marsundet, Åland, år 1653 nämns av Ringbom/Remmer¹⁰ och i samma källa nämns förnyelse av en annan offerstock eller »hamnstock« åren 1705-1706 på ön Signhildsskär i Ålands hav.¹¹ I min studie kring Väneren har jag ett antal namn *Bösshamn*

som enligt muntlig tradition visar på en fattigböss, men utan koppling till kapell.¹² Längst in i Moderma-gen eller Modermagshålet, Storhamn på Agön, Häl-singland, finns marknamnet *Korset*.¹³ Här fanns ännu under 1800-talet en fattigböss för sjöfarare. Sådana är kända från flera nödhamnar längs Norrlandskus-ten. Nästa i norr fanns i Kalvsundet, ibland kallad *Böss-hamn*, mellan Bremön och Bremö kalv, strax söder om Sundsvallsfjärden.¹⁴ I Norrlandsleden I¹⁵ citerar jag en skutskeppare från förra seklet om betydelsen av Stor-hamn. Han var på väg norrifrån till Stockholm:

»Ja' trodd' ja' skull' spänn' Jungfrun (segla förbi den stora ön Storjungfrun), men som ja' hadd' dålig don fick ja' kovänd' å gå in in i Modermagen...«

I något fall kanske även *helgonnamn*, som *S:t Olav*, *S:t Olof*, eventuellt också *Ol/a*, *Marten*, *Jan*, *Jon* för *Johan-nes*¹⁶ eller ortnamn som tyder på närvaro av *munkar* vara indikationer på kapellplatser, som de med för-leden *Munk-*. Man kan, särskilt mot bakgrund av do-kumenterat intresse för fiskelägen från tiggardordnar som franciskaner (vidare nedan) inte avvisa *Munk-*namnen som helt irrelevanta. Men förutom denna möjlighet kan de visa på pilgrimer, vilket även gäller förlederna *Grim-*, *Pil/e/grim-*, på pilgrimsvägar och andra vägar, på uppodling eller kolonisation av kloster- eller kanske lekbröder i efterreformatörsk tid.¹⁷

De små gudshusen är en del av det maritima kul-turlandskapet och speglar flera av dess aspekter. Varje kapell har sina egna, individuella, förutsättningar. Men det finns också tydliga paralleller med andra. Min huvudtes är att kapellen visar både på ett *ekonomiskt* och ett *rituellt* landskap, och på ett *institutionellt* eller *maktbaserat* landskap. Därtill ingår de som en nat-URLig och viktig del, i *transportlandskapet*. Jag misstän-

ker här att de ofta markerar toppen på en efter hand framvuxen hierarki av serviceutbud i uthamnar. Men varför kom somliga uthamnar aldrig dithän?

Utgångspunkten är således *både* fisket och sjöfarten. Kapellen har utgjort en del av det serviceutbud, som redan i medeltid var aktuellt vid en en uthamn. En kyrkogård vid en sådan hamn ger en indikation på en »främlingars hamn«, som Per Lundström en gång passande kallade den.¹⁸ För att en begravningsplats skulle upplåtas måste det finnas *begravningsrätt* på ön. Gravar fick bara grävas inom ett av kyrklig befattningshavare invigt och tydligt begränsat område. Begravningsrätten kunde också upphävas av olika skäl. Bland annat kunde biskopen frukta att inte gravhelgden kunde upprätthållas, till exempel om avgränsningen av gravområdet inte var tydlig.¹⁹

Det normala var ju att alla efter döden hamnade på sin egen sockens kyrkogård. Även sjömän begravdes inom sin socken. När anonyma gravläggningar görs vid en kyrka - ja, kanske bara en kyrkogård fanns på platsen - visar det att det gäller främlingar inom denna socken. Det gäller okända drunknade, strandvaskare, som hittats längs stränderna. Det kunde också gälla avlidna sjömän ombord på ett fartyg som tagit skydd eller förlist här.

Men om fiskeläget bara utnyttjades av lokala fiskare som redan tillhörde en socken med en sockenkyrka var fiskekapellet bara ett annex till denna sockenkyrka. Då behövdes ingen begravningsplats för dem. Fjärrfiskare kunde i och för sig även ta med sig de döda hem, men det var framförallt för dem som kyrkogården var viktig. Behovet fanns dock alltid av en gravplats, mera tillfällig eller i ordnade former, för drunknade sjömän.

Äganderätten till marken på den aktuella ön kan vara en inkörsport till uppkomsten av ett kapell. Jan

Lundell har lagt märke till att många kapell i Hälsingland ligger på öar ägda av kronan. Han har till och med sökt lämningar av äldre, helst medeltida, kapell på öar som är kända som kronans, som Gackerön vid Hudiksvall, Hälsingland. Här har vi vid kusten en koncentration av kapell inom ett litet område.²⁰ Jordnaturen för öar med kapell borde för övrigt undersökas mera systematiskt. Men samtidigt kan man undra varför kapell inte finns nämnda. Just kronofiskena är av naturliga skäl extremt väl dokumenterade, till exempel det stora kronofisket Mörskär vid Kökar vid Åland.²¹ Men här finns inget kapell.

Det finns många kombinationer av funktioner hos en hamn, så att en fiskehamn också tjänstgör som uthamn, nöd- och rasthamn längs farleden. Detta är ett allmänt intresse som kunde kopplas till kronan. Fiskarna är faktiskt redan i sig själva en del av serviceutbudet för sjöfarten. Hamnfogden på ett svenskt fiskeläge hade förutom ordningen inom fisket, som turordning vid fasta fisken och den gemensamma utrodden, och i fiskeläget också ansvaret för såväl prickar, sjömärken, som för lotsning och vårdkasar.²² Detta ansvar övergick senare helt på lotsdistrikten. Därtill har vi möjligheten till logi, mat och dryck serverad iland i gästgiverier eller *tafernishús* under seglingssäsongen och skjutsrodd genom fiskare eller genom gästgiveriets folk.²³ Fiskare kunde rekryteras tillfälligt som lotsar, med fiskebåten på släp efter fartyget. Proviant var möjlig att förvärva genom dem. Det var också möjligt att bland dem rekrytera sjöfolk ombord om det behövdes. Under medeltiden och fram till efter det stora nordiska kriget i början av 1700-talet, c. 1720-25, förvandlades det tidigare mera informella lotsväsendet till en reguljär statlig organisation i båda rikena. Först vid denna tid börjar en del fiskelägen få fast bebyggelse i Finland och Sverige.

Det är mycket troligt att det överallt finns ett direkt samband med lotseriet. Någon form av kontant ersättning utöver fisket kan ha varit nödvändig för att hårda ut i fisket som helårsyrke. Det gäller även när fisket fortfarande var en kombinationsnäring.

Fiskehamnen i sig var en mångfacetterad företeelse. Magnus Holmqvist²⁴ indelar fiskelägen i sen historisk tid med utgångspunkt från Norrland i fem typer eller faser:

1. Närfiskeläge. Åretruntboende utövar fiske i huvudsak till husbehov.
- 2a. Fjärrfiskeläge. Säsongboende utövar fiske huvudsakligen till avsalu.
- 2b. Stadsfiskeläge. Säsongboende (från närbelägen stad) utövar fiske huvudsakligen till avsalu (sedan det egna behovet täckts, min anm.).
3. Yrkesfiskeläge. Åretruntboende utövar fiske huvudsakligen till avsalu.
4. Deltidsfiskeläge. Åretruntboende utövar fiske i huvudsak som komplement till annan näring.
5. Fritidsfiskeläge. Säsongboende utövar fiske huvudsakligen till husbehov.

Det förefaller rimligt att behov av kapell förelåg i typerna 2a, 2b och 3. Men de lokala förutsättningarna har varierat högst betydligt. I Norrland var klassindelningen bland fiskarna i fjärrfiskande stadsborgare, närfiskande bönder och strandsittare tydlig. Den fick också utslag i fördelningen av och utseendet på kapellen. Storleken på fiskeläget får också förutsättas ha haft betydelse.

Liksom landskyrkorna enligt Gulatingsloven i Norge var upplagsplatser för leidangsskeppens utrustning, t.ex. segel och rigg, kunde de små kapellen ha stor betydelse för förvaring av både båtar, rigg och fi-

skeredskap som nät. Men de fylldes då ofta helt, vilket var omöjligt i kyrkor som användes hela året. Några uppgifter kommer från Norrbotten. Karlöborna på Sandskär förvarade ännu på 1880-talet sina nytjårade småbåtar i kapellet när de seglade hem efter fiskesäsongen. I Rödkallens kapell lades storryssjor och andra redskap som var för stora för fiskebodarna in för vintern.²⁵

Det verkar lämpligt att se mitt ämne här som en nordisk företeelse. Men det finns viktiga variationer inom området. Troligen blev det i Norge tidigare än annorstädes fast bebyggelse ute på skär och öar. Havet låg ju i motsats till Östersjön alltid öppet på vintern. Uppgifter om äldre kapell och kyrkor på sådana öar finns i större utsträckning genom detta samband.

Det fanns stora inkomster att hämta i fisket i form av tionde och gåvor för sockenprästen i både katolsk och efterreformatorisk tid. Det måste betyda, att både sockenpräst och biskop gärna markerade närvaro i samband med kapellen. En stor ekonomisk fördel var dessutom om de små kapellen var vad man i Norge kallade *benådningskyrkor*, »altså at befolkningen selv sørget for bygningens vedlikehold og avlønning av prest».²⁶ I Danmark verkar det snarare som om sockenkyrkor vid kusten fick ta kapellens plats. Här skedde fisket med utgångspunkt från by- eller sockenstranden. Efter hand växte fast bebyggelse upp där. Många kapell kom därigenom att ingå i en mer eller mindre urban bebyggelse. Danmark kan därmed inordnas i ett kontinentalt mönster.

Däremot är de utsträckta klippiga kvartårskärgårdarna med landhöjning karaktäristiska för hela Skandinavien med Finland, det vill säga i hela Finland och Norge och i större delen av det nuvarande Sverige. Detta skapar gemensamma förutsättningar för fiskelägen och hamnar på öar och i sund. Det finns

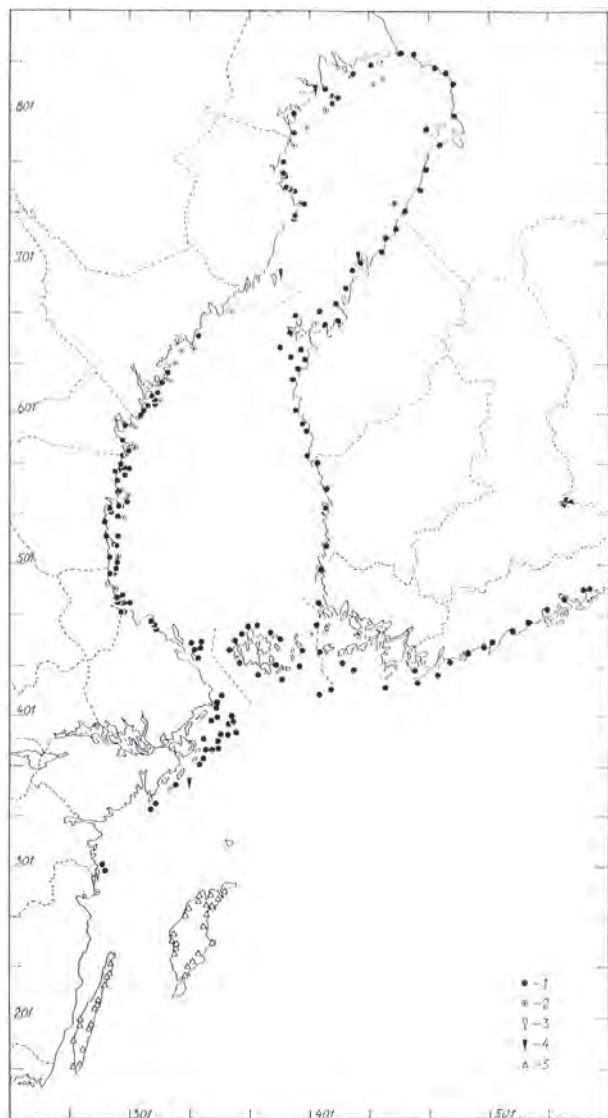

Fig. 2. Säsongsfiskelägen i Sverige och Finland i historisk tid. Kapellplatser är särskilt utmärkta, liksom hamnordningar, och fiskelägen med bara bodar (Gotland och Öland). Atlas över svensk folkkultur I, 1957 karta 2.

också olikheter i området. Vinterisen betecknar som sagt totalt avstannande av allt hamnfiske i varje fall inom norra och oftast också den centrala Östersjön.

Fiskekapellen förefaller ofta ligga på mera anonyma små hamnlokaler i öst. Antalet hamnar är dock mycket stort i senare tid. De större säsongsfiskelägena i Sverige/Finland,²⁷ (fig. 2), för strömmingsfiske drog till sig folk från många håll, ibland även långt inifrån inlandssocknar. Därmed fick särskilda arrangemang göras för att gudstjänst skulle bli möjlig. Givetvis försökte de aktuella sockenprästerna att lägga beslag på tiondet i fisket och för övrigt även andra fördelar. Men de bör också ha predikat och ordnat mässor ute i skären. Det kan beläggas i flera fall under hög- och senmedeltiden, att munkar från tiggardordnar och särskilt franciskaner, tog över denna roll från sockenprästerna. Det betyder troligen även att de tog över tiondet från fisket. Men det betyder däremot inte att vi genom till exempel franciskanska arkivkällor skulle ha så särskilt mycket att hämta.²⁸ Å andra sidan kan fördelningen av kapellen kanske vara signifikant i förhållande till franciskanska intressen. Edgren/Hiekkänen²⁹ har delvis byggt sin argumentation för Galléns tes, framlagd redan 1988, på detta. Detta gäller även Christian Lovén.³⁰

Variationer finns även i lokaliseringen av kapellhamnarna. Inom det bottniska området förefaller det ibland som om säljakten kunde vara lika intressant som fisket. Denna jakt bedrevs dock mest på vårvintern, i någon mån före isläggningen på hösten. Användning av kapell var då knappast aktuell.

Fisket är överlag den viktigaste bakgrunden för kapellen. Fiskerätten blir i området efter hand alltmera privat, i den mån den via allmänningarna inte görs till regale genom Gustav Vasa under 1500-talet. Genom den kraftiga landhöjningen utökas landet stän-

digt och jordägarna tillerkänns fiskerätten på dessa. Inte ens havsfisket är fritt, eftersom fiskehamnen ligger på privat grund.³¹

Skillnaden mellan dansk-norsk och svensk-finländsk fiskerilagstiftning har ansetts vara fundamental. Å andra sidan gjorde ju även den medeltida danske kungen regala anspråk på allmänningar som stranden. Stranden och skärgården var i Norge den yttre allmanningen i motsats till den inre.³² Kanske skillnaderna därför var mindre utpräglade i medeltid. Sedvanerätten dominerade och kontrollen var mindre effektiv. Det hindrade inte att feodala krafter försökte få kontroll över fisket och mestadels också lyckades med detta.

Den första fiskeristadgan i Sverige, *hamnordning*, eller *hamnskrå*, från år 1450 och under Karl Knutsson, gäller kronofisket *Huvudskär* i Stockholms södra skärgård där en högaristokrat, riddaren Erenghise Nilsson av Hammerstaätten, tillskrivs äran för dokumentet.³³ Redan enligt något senare versioner av denna hamnordning skulle böter betalas av den som uteblev från gudstjänsten. I den första finns dock denna bestämmelse inte med, som påstås så ofta men alltså felaktigt.³⁴ Samma regel upprepas däremot i 1669, 1726 och 1771 års hamnordningar.

Först under 1500-talet kan lagarnas kodifiering misstänkas få reell betydelse. Enligt kungligt brev gjordes i Sverige 1/3 1545 alla fiskelägen till regale. Ett senare brev ger fisket fritt mot erläggandet av var femtonde tunna till kronan. Staten bidrog med saltet.

I stor utsträckning blir en rad med kapellruiner i hög grad anonyma företeelser i Finland och Sverige. Undersökningarna får därmed lita i stort sett till det arkeologiska materialet.

Jag inskränker mig här i brist på andra och tydligare kriterier i huvudsak till kapell eller kapellruiner

med eller utan begravningsplatser, på öar och skär med hamnar. Men jag misstänker också att kapell ibland legat på många maritima begravningsplatser som saknar kända eller synliga lämningar av kapell. Här borde en kritisk behandling av ortnamnen över hela området fylla en viktig roll som indikation.³⁵ Tanken med denna presentation är att belysa kapellens roll i det maritima kulturlandskapet i Norden, alltså i samband med fiske och sjöfart. Deras roll av »monument«, om än lika 'obetydlig' som sjömärkenas, är inte oväsentlig.³⁶ Dessutom är den ett bidrag till att indikationerna på många bortglömda kapellplatser åter lyfts fram i ljuset. Framställningen är inte avsedd att vara helt uttömmande, men däremot att ge exempel på de flesta varianter av källsituationer och typer av källor i ett allnordiskt perspektiv.

2. Sydnorge

På Agderkusten i Norge, där vi samlades till det kyrk- arkeologiska möte, där detta föredrag presenterades, finns flera exempel på olika typer av kapell och begravningsplatser. På många olika sätt illustrerar de källmaterialet generellt. De är förlagda till *uthavner*, uthamnar, det vill säga hamnar i skärgårdar som inte i första hand är lastageplatser eller satelliter till en sådan eller till en stad, utan fungerar som nöd- och rasthamnar. Nästan all trafik med segelsjöfart från Europa in i Östersjön passerade denna kust och sökte skydd här, i varje fall sedan 1400-talets senare del. Förhållandena inom sjöfarten blev här så speciella, att historikern Dag Hundstad³⁷ med fog kan tala om maritima *monokulturer* i vissa av dessa uthamnssamhällen från 1600- till 1800-talet. De är baserade på sjöfart och lotsning, inte i första hand på fiske. Definitionen av ett *uthavnssamfunn* är då ganska restriktiv. Till en del påminner de om danske »skibberby-

er«. Två av uthamnarna i området är särskilt kända, *Ny-Hellesund* och *Selør*.

Rätt ut från platsen för konferensen i Søgne såg vi de två berömda 7,5 meter höga cementvarderna på 60 meters höjd över havet vid *Ny Hellesund*. En bild av dem utgör idag Søgne kommunvapen. Ursprungligen var de byggda av sten. De sprängdes under den tyska ockupationen, när ett kustfort byggdes här. Som sjömärken kan de förmodas tillhöra de äldsta i Norge.³⁸ Uthamnen är väl skyddad inne bland öarna under varderna och vida känd. Namnet bör gå tillbaka på kungasagornas *Helgasund*, 'det heliga sundet', i den äldsta holländska läskartboken 1543 skrivet *Heilyghesond*.³⁹ Detta sund har förknippats med St. Olav i enlighet med traditioner spridda längs i stort sett hela kusten.⁴⁰ Däre-

mot finns inget direkt belegg för helgonkungens närvaro.⁴¹ Två senmedeltida vrak ligger i området kring hamnbassängen, *Ny-Hellesund 1* med trolig utomnordisk konstruktion från omkring 1450, med bland annat kalkstenslast från Tallinn och det klinkbyggda *Ny-Hellesund 2* från ungefär samma tid.⁴²

På *Kapelløya*, ibland skrivet *Cabbeløen*,⁴³ i *Ny-Hellesundsarkipelagen* finns en begravningsplats. Både ortnamnet och en mycket detaljerad tradition visar på en kapellplats (fig. 3). Med hjälp av bland andra Johan Anton Wikander⁴⁴ kunde lokalhistorikern Jostein Andreassen från Søgne under 25 års tid inte bara dokumentera nutida tradition och datera nedrivningen av kapellet till 1760-talet, dessutom vem som lät utföra den och även vad som hände med

Fig. 3. *Ny-Hellesund, Kapelløya, Søgne, Vest-Agder. Kapellplats med begravningsplats. Foto: CW.*

timret. Han kunde till och med lokalisera flera ännu bevarade stockar med målade bibelverser från tiden efter 1550, som i viss mån kan rekonstruera den ursprungliga kyrkans utseende. Sista begravningen på platsen ägde rum 1827.⁴⁵

Hamnen på *Selør* väster om Lindesnes är inte mindre väl belagd än Ny-Hellesund, snarare bättre. Den utgör den viktigaste nöd- och rasthamnen väster om Lindesnes, Norges sydligaste punkt på fasta landet. Vid detta näs som var en av Nordeuropas viktigaste riktpunkter, delade sig lederna, norrut/västerut mot Bergen och Ryssland och österut, i riktning mot Östersjön. Detta bör ha gällt redan från 1400-talet och framåt, men särskilt under 1600- och 1700-talen. Att ta sig runt Lindesnes var också ett i hög grad symboliskt moment i resan längs den norska kusten. Men de farliga farvattnen med stormar och stark strömsättning kunde ibland göra, att man kunde få ligga still här i veckotal, ja, ibland i månadslånga perioder. Här har enligt Norges kongesagaer⁴⁶ verkligen St.Olav vistats en längre tid ombord på sina skepp under vintern 1028. 1156 möttes här kungarna Inge och Øystein och baglerflottan 1207.⁴⁷ Kring 1300-talets början finns belägg för engelsk trafik från Kingstons-on-Hull.⁴⁸

Selør ligger liksom Ny-Hellesund i en mindre arkipelag, vars skyddade karaktär fortsätter inåt fastlandets näs. Detta stora hamnområde kallades troligen *Korshamn* som helhet. I hamnen på *Selør/Korshamn* har påträffats en i Norge unik förekomst av medeltida vrak utanför stadshamnarna.⁴⁹ Det finns hittills inte mindre än fyra vrak av olika typer, varav två skepparkeologiskt kan betecknas som »koggar«. Skeppstyven »kogg« har i flera sammanhang associerats med hansen, vilket i och för sig inte alls är nödvändigt. De är daterade i högmedeltid genom C-14 till 1265-1385,

1410-1460, 1460 och 1520 med en relativt bred marginal i varje särskilt fall. Fartygsfynden tycks därmed åtminstone gravitera mot den senare av de stora fiskeperioderna, från omkring 1400 och ett drygt århundrade framåt i tiden.

Korshamn nämns första gången 1435 som *corshaun*, då av den tidigaste nordiska kartografen, dansken Claudius Clavus.⁵⁰ Korsets tecken har alltså återopats i *Korshamn*, 'korsets hamn'. Namnet kan antingen ha syftat på ett faktiskt *hafnarkross*, ett sjömärke format som ett kors, eller för att markera att hamnen ställts under korsets beskydd.⁵¹ Det finns dessutom ett betydande antal *Korshamn*, *Krosshamn*, *Korshavn* i Norden. Inte mindre än fem av dessa är belagda i medeltid, liksom *Korshamn* vid Lindesnes. En förekomst vid Stockholm, fastän inte lokaliserad, är omnämnd så tidigt som 1334.⁵²

Det finns en stor mängd liknande *Kors-* eller *Kross-*namn i Norden.⁵³ Även om ett ytterligt fåtal av dessa platser kan komma ifråga finns det anledning att erinra om den ursprungligen av A.W. Brøgger framförda idén att faktiska kors, främst av sten, men väl även av trä, under missionstiden kunde ha tjänstgjort som fokus för en gudstjänstlokal i det fria.⁵⁴ Sockenprästen Johan Støren skriver i en text om Trøndelag från 1774:⁵⁵ »Førend Titteren blev bygget havde man paa Dahløen staaende et Kaars i Skjul, som endnu er at see, og hvor Gudstjenesten har vaeret forrettet udi een med Sten omkring Kaarset indhegnet Kreds«. På Agder har muntlig tradition talat om ett sådant kors före sockenkyrkan i Harkmark. Flera *kors-*namn utmärker intressanta platser, som *Krossen* i Kjerkehavn, Hidra.⁵⁶ Man skall även minnas, att kapell ibland kallas *Korshus*.⁵⁷

Det som kallats kapellet på *Selør* är en liten men mycket tydlig ruin av en stengrund inom en lika tyd-

Fig. 4. Selør vid Lindesnes, Vest-Agder, kapellplatsen. Foto: CW.

lig inhägnad av sten. Inhägnaden är rund eller oval (fig. 4). Detta är ett drag vi också finner från en del svenska lokaler, som den i och för sig gåtfulla Jungfruhamn på Bjuröklubb i Västerbotten, vid S:t Olofshamnen på Drakön i Hälsingland, vid Gamle Hamn eller S:t Olofs hamn på Fårön vid Gotland, vidare nedan. Den runda inhägnaden finns även vid Signhildsskär på Åland⁵⁸ och i övriga Finland, som vid Räfsö i Kyrkslätt.⁵⁹ Det finns en sådan helt rund mur eller vall även runt den antagna kyrkgrunden vid den senmedeltida handelsplatsen *Gásir* eller *Gásar* i Eyjafjörður på norra Island (fig. 5).⁶⁰

Kapellplatsen är belägen på platån alldeles ovanför hamnbassängen på Selør. I denna bassäng har fynd av olika slag gjorts under lång tid, inte bara från två av de anförda vrakplatserna. Mot denna bakgrund är det lite förvånande, att den muntliga traditionen tidigare

inte tagits på allvar inom forskningen. Så vitt jag förstår var det först 1987, genom publiceringen av Johan Anton Wikanders artikel,⁶¹ som det kunde fastställas att här verkligen legat ett kapell. Den holländske läskartutgivaren Lucas Jansz. Waghenaer visar nämligen 1592 vägen in hamnen under »kercken« på nordsidan, den engelska upplagan av landsmannen Willem Jansz. Blaeus verk 1612 talar om en ankarredd »right against the white church«.

På samma sätt har Wikander⁶² systematiskt visat på de gamla kapellplatserna och kyrkogårdarna längs hela denna kust. För egen del har jag sett det som särskilt spännande att de hamnar som jag själv förtecknat ur maritim synpunkt som de viktigaste i många fall faktiskt har haft det ena eller det andra. En misstanke gör sig naturligtvis gällande att de kanske en gång har haft båda två. Det finns en viss skepsis mot

traditioner och bruk av indicerande ortnamn inte bara i detta sammanhang. Ifråga om Seløyene, Hom-borsund och Hesnesøyene skriver Torbjørn Låg att »indikasjonene er dessuten så svake at det foreløpig er best å se bort fra dem«. ⁶³ Med hänsyn till Wikanders påvisande av källorna till kyrkan på Selør och därtill faktiska lämningar, som hela tiden funnits synliga, verkar denna instinktiva skepsis hos vissa historiker minst sagt överdriven. Min kollega vid fylkeskommunen, Frans- Arne Stylegar, har särskilt intresserat sig för sägenuppgifter om nu försvunna kapell och kyrkor. Förutom en kyrka i *Sånum*, enligt traditionen av sten, nära Mandal och på fastlandet, men i närheten av en färjeförbindelse över Svinsund vid Skogsfjordens mynning, ⁶⁴ har han lyckats fastställa rester av en tidigare okänd stavkyrka i Åseral i inlandet. ⁶⁵

Hela områdets kustkyrkor är maritimt anknutna, till exempel Kirkehavn på de stora ön Hidra, Herad i det inre fjordsystemet innanför Farsund, Spind på fastlandsnäset med detta namn öster om Farsund, Austad, Spangereid, och även Tveit norr om Kristiansand har haft ett upptagningsområde som förut-satt transporter med båt på älven. Det är således svårt att veta var man skall dra gränsen om definitionen av ämnet skulle vara »maritima« kapell och kyrkor. Men detta är förvisso inte det enda området i Norden där problemet uppstår.

Tidiga begravningsplatser, som möjligen också kunde ha hyst en predikolokal eller motsvarande, har ofta fallit i glömska. Om de fortfarande omtalas kan deras bakgrund i traditionen ha anknytit till kända fenomen i sen tid, som pestkyrkogårdar.

Det finns en reguljär kyrkogård i *Kjerringvika* ⁶⁶ på *Prestøyna*, Hidra, tämligen sentida. En tradition om ett vikingatida slag vid hamnen på *Hillesund*, väster om Mandal, där de stupade sägs ha begravts i en myr

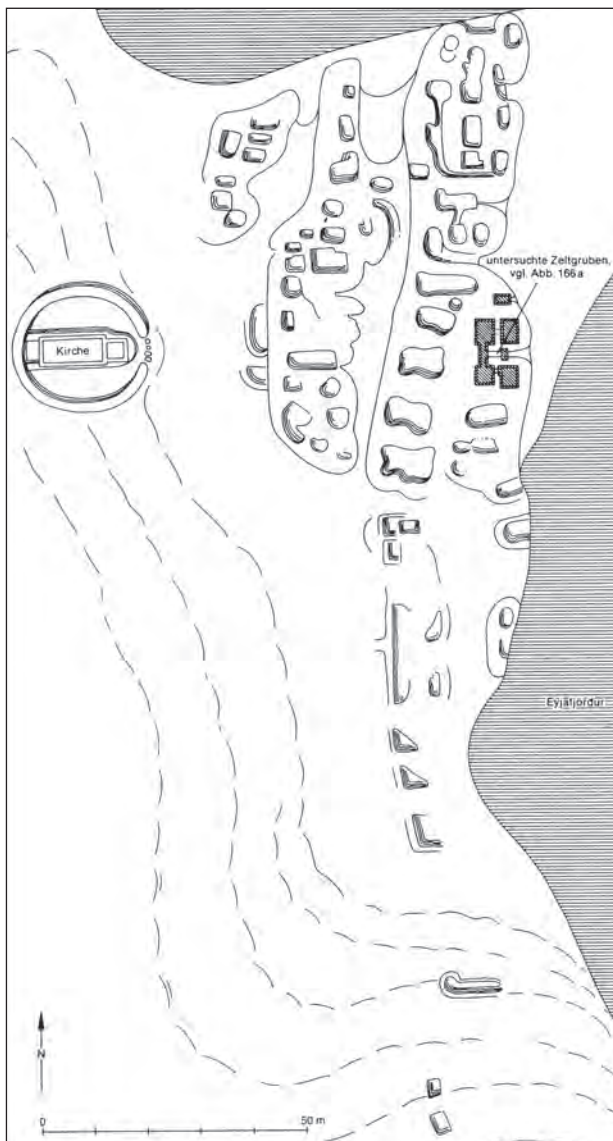

Fig. 5. Gåsir, Island. Kyrka med rund bögårdsmur på senmedeltida handelsplats. Efter: Bruun 1928/Ellmers 1972.

på Ramsøy, kan i själva verket dölja en liknande bakgrund som traditioner om mera »vanliga« sjömansgravar. Men traditionen om själva slaget på denna plats kan ha en bakgrund i *Lese Früchte* eller så kallad »booklore«. Den beror förmodligen på att några strofer i Magnus den Godes saga av Sigvat skald om *Hillar(sund)* och dess association med korpar, örnar och lik senare lett till en lokalisering av ett slag till just detta Hillesund. I själva verket finns på sjöleden till Trondheim dit Sigvat var på väg flera möjliga ortnamn, totalt sex platser, men inte alla passar så väl. Året var 1030 då Sigvats herre Olav Haraldsson redan var död vid Stiklastad. Om det inte har legat en kapellplats på Hille kan det ha sin förklaring i att det redan fanns en närbelägen kyrkplats i Sånum. Eventuellt var denna redan tidigt begravningsplats för okända drunknade i Hilleskærgården. Det är att märka att inte heller något officiellt gästgiveri tycks ha funnits vid Hillesund, trots uppgifter i traditionen. Man har väntat sig det eftersom andra uthamnar brukar ha ett sådant.

Ett specialfall är kanske den superba storhamnen vid Flekkerøy nära Kristiansand. Där vittnar exempelvis namnen *Kjerregårdsbukta* och *Kabeldalen* på fastlandet, inom Vågsbygd, kanske om ting som funnits före örlogshamnen på 1500- och 1600-talen. Däremot vet vi att *Kjerregårdsbukta* på *Odderøya* i Kristiansand uteslutande syftar på en kolerakyrkogård från mitten av 1800-talet.

Hamnar av iögonfallande status vid den inre farleden kan av goda skäl förväntas ha varit platser av rituell betydelse. Jag har själv sett *Kirkeviga* på Skjernøy, nära en annan viktig hamn längs den inre leden, i *Skjernøysund*, men platsen verkar föga lämplig för ett kapell. Däremot förefaller det möjligt att den plåtå som kallas *Kapellheia* eller *Kapittelheia* eventuellt kunde ha hyst en sådan plats. Kanske har jag fel, men här behövs definitivt mera analys. En relativt stark in-

dikation tycks ges av den muntligt traderade versen ur en ursprungligen sammanhängande »ranglevis«, ibland kallad *Skjærgårdsvisa*.⁶⁷

Sjöfolk uppges vidare ha blivit begravda nära den skyddade redden utanför öräckan, på *Landøy* i Halse eller innanför den, som vid *Torsvik* i Oddernes, den senare på fastlandet. De flesta här anförda uppgifter har Wikander (1985) eller Brendalsmo/Stylegar (2005) som ursprung.

Litet längre österut än den senare, mot Lillesand, ligger hamnen *Gamle Hellesund*, med *Kabelviga* och *Kjærgårdshola*, där skelettfynd gjorts. Wikander pekar även på namnet *Kabelviga* i *Ulvøysund*, en av många mindre hamnar i den så kallade Blindleia. Mellan Lillesand och Grimstad ligger den viktiga hamnen *Homborsund* med en kyrkogård i *Sjøråger* på fastlandet. Vid *Kabelviga* på *Vestre Hesnesøy* utanför Grimstad finns en gravplats för sjömän där siste man lades i jorden 1848. På *Merdø* strax utanför Arendal ligger ännu en gravplats för sjömän, och i slutet av 1700-talet omtalas där byggnadsrester, som påtalas vara från ett »gamelt Kloster«.

På den stora ön *Jomfruland* i Telemark skall ha legat en »pest-«kyrkogård, i *Langesund* i samma fylke ligger en »kolerakyrkogård«, liksom vid det relativt närbelägna *Brevik*. Med säkerhet avser en del av dessa uppgifter inte bara pest och kolera.

Wikander⁶⁸ har också korta uppgifter om flera platser än dessa, de 6-7 lokalerna *Marikov*, samtliga i maritimt läge. De kan tolkas som 'Marias kove', till 'kove'= litet hus.⁶⁹ St. Hallvards kapellruin på *Lauvøya* vid Horten och gravplatsen vid uthamnen *Larkollen* vid Moss. Men de är delvis oväsentliga i detta sammanhang, som inte är avsett att vara helt uttömmande. Angående traditioner om »kloster« se vidare i den följande texten.

Men några frågor dyker också upp om »hål i kartan«: varför finns det inte uppgifter om *Brekkestø*, en viktig hamn mellan Kristiansand och Lillesand, varför inte om *Svinøer*, den viktigaste nöd- rast och lotshamnen öster om Lindesnes? Varför inte om begravningar vid en fiskehamn som *Våre* utanför Svinør, där många fartyg förlit och dessutom fartyg sökt nödhamn ibland? Varför finns inget tydligt markerat av traditionen vid just *Skjernøysund* (ovan)? Hur är det vid *Portøer*⁷⁰ utanför Kragerø? Och framförallt på *Hvaler* i Østfold? Dessa frågor måste besvaras i varje särskilt fall. De är väl så intressanta som det faktum att det ligger ett medeltida kapell på andra platser.

3. *Det bottniska området, främst Norrland*

Min egen fälterfarenhet gäller alltså i huvudsak Norrlandskusten. De kapellruiner som faktiskt undersökts har givit en del intressanta resultat eller snarare nya frågor, som kan vara av värde även på andra håll, inte minst i Norge.

En säregenhet är att inte bara lokala fiskare har utnyttjat skären. Betydande sjöfärder från norra Finland, Mälarstäderna och inte minst Gävle⁷¹ har regelmässigt varje år utgått till bottniska fiskelägen i nyare historisk tid. 1446 grundas staden Gävle. Vid 1500-talets mitt erkänns Gävleborgare privilegier av Gustav Vasa 1557 med avgift genom var tionde tunna strömming.⁷² Näringar i senare grundade städer som Söderhamn i Hälsingland, grundad 1620, baserades på fisket i skären.⁷³ Städerna var under sommaren i stort sett avfolkade. Minst en tredjedel av borgarna var ute i skären och fiskade till vinterns husbehov. Även husdjur följde med och betade därute. Man kan tala om ett slags maritimt »fäbodliv«.⁷⁴ Fiskehamnar av denna typ finns från Gävlebukten till Nordmaling söder om Umeå. Tyngdpunkten för fiskekapellen finns i Ångermanland, där

gävlebohamnarna ligger som tätast. Kapellen här är också de finast byggda och de bäst utsmyckade.

Det är också belagt att Gävleborna olagligt saluförde en mängd varor i fiskehamnarna de besökte. I stora delar av deras område var mera omfattande sjöfart med egen avel på större fartyg bland allmogen okänd. En orsak kan vara att gävlebor skötte den trafiken. Det är i dessa hamnar som flertalet kapell finns. Närmare 25 av totalt 100 Gävlebohamnar (fig. 6)⁷⁵ hyser kapell. Under benämningen 'gävlebor' döljes dock borgare från många flera städer än Gävle. Där finns i äldre tid många borgare från ursprungligen medeltida städer vid Mälaren som Strängnäs, Uppsala, Västerås, Arboga, Torshälla, Mariefred, Södertälje och från Roslagen, som Norrtälje, Östhammar/Öregrund. De har med andra ord också medverkat till uppbyggnad av kapell. Norr om gävlebornas område finner vi alltså på 1600- och 1700-talet motsvarande fiskarborgare från nordfinska (österbottniska) städer som Uleåborg och Vasa. I någon mån förekommer de i historisk tid tillsammans med västerbottningar också något längre i söder, till exempel i Ulvöhamn, Ångermanland. Vi vet bara att det förekommit. Omfattningen är okänd. Söder därom fiskar mellansvenska fiskare i Finland och tvärtom. På Gotska Sandön jagas säl och samlas vrakgods av både ester från Ösel och av Fåröbor. Alla dessa rörelser betyder också smyghandel i liten skala, inte minst av salt som är en given bristvara i Östersjön, och annat utbyte. Den maritima världen inom Östersjön är ett gigantiskt vardagligt aktivitetsfält med många nyanser i många hundra år.

Inledningen till de faktiska medeltida spåren kommer i norra Västerbotten. Norr om Bjurön finns i Bureå vid älvutloppet på den nu uppgrundade *Klosterholmen* rester av ytterligare en liten, möjligen ecklesiastisk senmedeltida anläggning. Redan av Johan-

Fig. 6. »Gävlebohamnar« vid södra Norrlandskusten. Efter: Westerdahl 1989a.

nes Bureus c. 1600 kallas den »Klostret«. Christian Lovén har i en stort upplagd undersökning⁷⁶ sökt att i uppgivna klostertraditioner från 1600- och 1700-talen finna en saklig kärna i de »medeltida appellativen för inrättningar som hade kopplingar till framförallt tiggardordarna«, motsvarande *grangier* eller *terminarius*, bland annat i Bure kloster, Vätö i Roslagen och Björnö stenhus, Mönsterås, Småland, i vilket senare redan C.-O. Cederlund⁷⁷ påvisat äldre lämningar. Jan Brendalmo påpekar för övrigt att i Norge betyder traditionen om »kloster« rätt och slätt härbärge eller *sælohus*, där det inte är en faktisk kommunitet.⁷⁸

I Finland omtalas vid åtskilliga tillfällen att »kloster« en gång legat på någon utpekad plats, vid dess kyrka, eller att en sockenkyrka ursprungligen varit kloster, samt även att kloster planerats men aldrig fullbordats; förutom faktiska kloster, som det på Kökar.⁷⁹

Jungfruhamn vid Bjuröklubb i Lövånger, också i norra Västerbotten⁸⁰ hyser en otydlig grund inom en rund bogårdsmur (fig. 7). Namnet kan tolkas som »Den Heliga Jungfruns hamn«, ett namn i så fall

Fig. 7. Jungfruhamnen, Bjurön, Västerbotten, »kapell«-platsen. Foto: CW.

som återkommer som *Jungfru Mariæ hamn* vid Stockholm.⁸¹ Det är osäkert om namnet knutits främst till fiske eller sjöfart. Den enda kända funktionen är faktiskt mötesplats för riksrådet. Som bekant var dock jungfru Maria fiskarnas skyddsmakt i katolsk tid i Norden: »Den førestillinga har vori utbreidd mellom fiskarane at havet og dermed fisken i havet var noko som høyrde jomfru Maria til, havet var stabburet hennar.«⁸² På samma sätt kunde havet ännu långt fram i efterreformatorisk tid i Sverige och Finland kallas »Jungfru Marie visthusbod«, och bland de skotska öarna »Mary's storehouse«. Mariakulten bland fiskarna var och är minst lika utbredd vid Medelhavet.⁸³

En möjlighet är dock att identifiera *Jungfrun* i Jungfruhamn med en vandringssägen eller ett vandringsmönster med rötter i legenden om S:a Sunniva i Selje, Sogn og Fjordane, Norge, med ytterligare förgreningar till Ursulalegenden (vidare nedan).

Ett annat problem är att klippan Bjuröklubb knappast har ett ursprungligt namn. Den nutida namnet syftar på byn Bjurön som ligger längre in i bukten. Klippan skulle eventuellt ha kallats *Jungfrun*.⁸⁴ Detta namn skulle alltså ha åberopats i ortnamnet *Jungfruhamn*. I själva verket är det troligt att vi här har att göra med ett namn som varit *tabu*, i enlighet med många andra exempel. Det förutsätter att också ett *noa*-namn funnits. Kanske det helt enkelt är *Klubben*. Chansen finns dock att det i stället är *Bonden*, i likhet med många liknande platser med särskild betydelse i det rituella landskapet till sjöss. Den närmaste klippan med namnet *Bonden* ligger längre söderut mellan Umeå och Nordmaling.⁸⁵ Problemet är då den iakttagelsen att kapellplatser sällan eller aldrig brukar beröras av den äldre fiskemagin, se även nedan. Kan man också tänka sig en senare, avsiktlig, omtolkning från Jungfrun, havsrået, till den Heliga Jungfrun?

På en plats söder om Holmö skärgårdsby utanför Umeå ligger en lämning av ett sannolikt kapell inom ett tydligt inhägnat område om c. 12 x 20 m, att uppfatta som en bogårdsmur. Den kallas *Orrskärs* (eller *Öskärs*-) *kyrkogården*. Traditionen talar om gotlänningar som skall ha fiskat runt ögruppen för länge sedan. Läget utgör ett skyddad hamn i medeltid. Nyligen har en begränsad undersökning givit ett fynd av ett sent 1400-talsmynt.⁸⁶

På fastlandet, men ändå i ett isolerat läge inifrån land, ligger i *Grundsunda* socken i norra Ångermanland en kapellruin eller -grund men utan bogårdsmur i *Kyrkesviken*.⁸⁷ Intrycket är, att kyrkgrunden aldrig blev påbyggd. Någon begravningsplats är inte känd. Däremot finns tydliga spår av annan bebyggelse. Dateringen ligger mellan c. 1200 och 1400. En replipunkt för den inre farleden?⁸⁸

I detta område och söderut finns Gävlebohamnarnas kapell. Intressant i sammanhanget är att Gävle stad, grundad 1446, faktiskt hade ett senmedeltida fiskarkapell på den så kallade *Kapellbacken*, som var försvunnet redan på 1530-talet.⁸⁹ Den äldsta nu stående kapellet i Norrland sägs vara (*Yttre*) *Bergön* i Rogsta, Hälsingland från 1535.⁹⁰ Möjligen är det till och med något äldre. *Prästhus* på Hemsön, Ångermanland, var Gävlebohamn till 1652, då den donerades till Härnösands stad. Platsen har hypotetiskt haft ett kapell från denna tid.⁹¹ Även *Skagshamns* ursprungliga kapell i Ångermanland sägs vara från 1500-tal. Andra uppgifter säger 1683 eller 1730, men det kan betyda nybyggnader eller reparation, vilket för övrigt gäller flera lokaler.⁹² Det finns en distinkt möjlighet att sekvensen av de tidigt belagda kapellen visar på senmedeltid, och att de verkligen har ett samband med uppkomsten av Norrlands första och enda medeltida stad.

Mellan 21 och 25 av de norrländska kapellen hade bevisligen bakgrund, hel eller delvis, i borgare från städer i söder, inklusive Gävle. Detta innebär alltså, att c. 25% av »gävlebohamnarna« hade kapell.

En ytterst anonym lämning ligger på den västra av *Jättholmarna* utanför Hälsinglands norra kust, en inhägnad av stora block med något som påminner om en husruin. Mellan öarna ligger här en viktig rasthamn längs leden, *Jättholmssund*. Lämningen är veterligen inte undersökt, men har delvis karterats av undertecknad. Rester av en trolig medeltida fiskehamn, vid en nutida insjö, har relativt nyligen lokaliserats här.⁹³

På *Drakön* vid Hudiksvalls skärgård i Hälsingland ligger en myr med rester av hus i terrasser. Inbuktningen vid det forna inloppet till hamnen kallas *S:t Olofs hamn*. Liksom den andra *S:t Olofshamnen* vid Selånger innanför Sundsvall och tre andra namn på *S:t Olof* kan de anses markera farleden till landvägen från Sundsvallsområdet mot Nidaros.⁹⁴ Strax intill finns en huslämning med en bogårdsmur (fig. 8). Flera begravingar av drunknade är kända här ännu

Fig. 8. *Drakön, Hälsingland, kapellplatsen. Foto: CW.*

under 1800-talet. Fynden från själva hamnen, idag en helt avsnörd våtmark, tyder i likhet med Kyrkesviken på 1200-1400-tal.⁹⁵

4. Finland

På finländska sidan i Bottniska viken finns färre fiskekapell. Men det på Maakalla i *Kalajoki* och fiskarkyrkan på *Tankar* från 1700-talet, med nuvarande utseende från 1788, utanför Gamla Karleby (Kokkola) är bekanta. Där omtalas också åtskilliga begravningsplatser.⁹⁶ Liksom på många andra ställen omtalas i traditionen särskilt maritimt präglade votivkyrkor som den i *Korsnäs*, södra Österbotten.⁹⁷ *Eskilsö* utanför Kaskö skall även ha hyst en sådan votivkyrka.⁹⁸ I Finlands inland finns också åtskilliga ortnamn på *Kapell-* eller liknande, där det uppges ha legat ett kapell.⁹⁹

På *Signhildsskär* i Ålands hav mellan Åland och Sverige ligger en kapellplats med rund bogårdsmur, omnämnd 1538, vilken undersöktes 1949.¹⁰⁰

I området på och kring fasta Åland finns bland annat det medeltida St Olofskapellet på *Lemböte* nära Mariehamn som troligen fungerat som sjöfarar- och/eller fiskarkapell. Uppgifter om finländska skärgårdskapell har framförallt hämtats från Edgren/Hiekkänen 1993 och Klackenbergs 1992. Norr om Åbo kan nämnas *St Henriks kapell* i Kjöulo/Köyliö socken i Satakunda. Det finns totalt 22 objekt i södra Finland och på Åland. Bara två, Lemböte och Signhildsskär, är genomgående byggda av sten, resten bör liksom de nordliga ha varit av trä på stengrund.

Somliga kapell och möjligen även separata kyrkogårdar i Finland kan förbindas med hamnar och öar nämnda i det så kallade itinerariet i kung Valdemar Sejrs jordebok.¹⁰¹

Särskilt gäller sambandet kapellruinen och kyrkogården vid *Kyrksundet* i Hitis skärgårdssocken i sydliga-

ste Finland, undersökt 1938-39 och troligen identiskt med itinerariets *ørsund*. En intressant omständighet är här att, som kan antas eller i varje fall anas vid flera andra platser, själva kyrkogården är äldre än kapellet. Här finns ju även en vikingatida hamnplats med mycket intressanta fynd, troligen delvis av karaktär hedniskt offer.¹⁰²

Jag har svårt att bedöma om inte fisket har varit en lika viktig bakgrund för dessa kapell som sjöfarten längs sjölederna mot Finska viken. Troligen föreligger här, som annorstädes, en kombination av faktorer.

Troligen ger laxfisket det mest intressanta utbytet i norr och det är inte bundet till havet utan till älvmyningarna. Dessutom kontrolleras det redan i högmedeltid helt av världsiga och andliga feodalmakter.¹⁰³ Några skärgårdskapell behövs därför inte. Nästa större aktivitet i norr äger rum kring 1450 och varar en bit in på 1500-talet. Strömmingsfisket är säkert orsaken liksom i senare tid. Det är då en del medeltida kapell tycks komma till, kanske många. Man kan med tanke på tidpunkten inte bortse från den katolska kyrkans kris i slutet av 1400-talet. Kapellen, liksom vissa sjömärken, kan uppfattas som monument över maktens och kyrkans allestädesnärvaro. Samtidigt försvinner dock vad som kanske kan ses som den första generationen, som Kyrkesviken (?), S:t Olofshamnen på Drakön, Gamle hamn på Fårön (nedan). Här spelar visserligen landhöjningen in, men även områdeskontinuiteten verkar delvis bruten.

5. Södra Sverige med några sidoblickar

I skärgårdarna från Stockholm och söderut finns många säsongsfiskehamnar och många öar med fast bebyggelse. Flera har numera kapell, men om de har medeltida ursprung är liksom på andra håll osäkert.

Klosterordnar har också opererat här och haft egendomar, som Runmarö i Stockholms södra skärgård, liksom på Åland, dess kända franciskanerkloster på Kökar¹⁰⁴ eller det på Torkö i Blekinge. Ett exempel på en liknande anläggning är möjligen det så kallade Björnö hus i Småland¹⁰⁵ Vid denna kust fanns redan på 1200-talet etablerade franciskanerkonvent i Visby, Söderköping och Stockholm. Att döma av det faktum att mycket få kapellplatser tycks finnas på de många orter som nämns i itinerariet längs Sveriges östkust tycks här finnas en annan struktur än i Finland.¹⁰⁶ Emellertid finns här flera medeltida kapell, som det på *Enskär* i Bälinge socken, Södermanland.¹⁰⁷

Om de olika öbebyggelserna här haft medeltida kapellplatser är också osäkert. Jag är medveten om att jag utelämnar åtskilliga intressanta fall. Men liksom i Norge finns flera ortnamn, *Kyrk-*, *Körngårds-*, *Kapellviken* etc., som tyder på dylika. Många gånger finns muntlig tradition, som ger ytterligare detaljer. Det finns all anledning att ta indikationerna på allvar.

Vid en under 1990-talet registrerad medeltida hamnanläggning vid Gloviken på *Kättilö* i Barösund, Östergötland, ligger en husgrund omgiven av något som påminner om en bogårdsmur (fig. 9). Den ligger på öns norra udde, nu kallad *Lotsudden*, men före 1895 tycks den ha hetat *Kapelludden*. Området är av stort maritimhistoriskt intresse, med bland annat en senare tullstation och lotsutkik. Jan Eriksson rapporterar om provundersökningen av grunden.¹⁰⁸ Det blev på flera sätt en lärorik erfarenhet. Det fanns både en härd och en bakugn i den. Byggnaden har eventuellt varit uppförd i korsvirke. Bogårdsmuren förefaller ha haft någon form av överbyggnad. Båda lämningarna har eldhärjats, men har därefter återupbyggts. Dateringen ligger i 1200-1300-tal. Eriksson avför därför just denna lämning som kapell, medan Peter Nor-

man i samma skrift¹⁰⁹ säger sig inte utesluta »sakral anknytning«. Eriksson gissar främst på en hanseatisk handelsstation för omlastning, inklusive även en möjlig funktion för en klosterorden, närmast franciskaner, enligt Jarl Galléns tankar. I och för sig finns också utrymme på udden för ett »egentligt« kapell, men några konkreta lämningar har ännu inte påträffats.

Ett intressant område som redan har nämnts är Gotland med Fårö. Här finns få kapell av skärgårdskaraktär. Men Fårö har ett lätt gåtfullt undantag, *Gamle hamn* eller *S:t Olofs hamn*. Men det är inte heller en egentlig fiskehamn. Den består av en numera från havet avsnörd liten tjärn, i likhet med S:t Olofs hamn på Drakön. Men om stormar på samma sätt varit orsaken till avstängningen har de här yrt in från norr. I själva hamnen har påträffats keramik och ballast, inklusive musselskal från Nordsjön. Harald Munthe daterar avsnörningen till andra hälften av 1300-talet.¹¹⁰ Söder om hamnen ligger en rund inhägnad kyrkogård med en kapellruin, »St Äulas kyrka« på målet. Man kan diskutera huruvida det finns ett samband mellan Gamle hamn på Fårö och trafi-

ken med sältran och vrakgods från *Gotska Sandön*.¹¹¹

Öland har samma struktur som Gotland med små samlingar av sjöbodas som maritima 'satelliter' för byar och gårdar. Under medeltiden uppstod emellertid *Kyrkohamn*, i Ås socken, ett stort säsongsfiskeläge nära sydspetsen. Här fanns det numera rivna kapell¹¹² som en gång under 1200-talet invigdes till Johannes Döparen, det som gav namnet åt fyren *Långe Jan*, ett viktigt sjömärke för dem som färdades i dessa farvatten, Kalmarsund, eller härifrån tvärs över havet mot

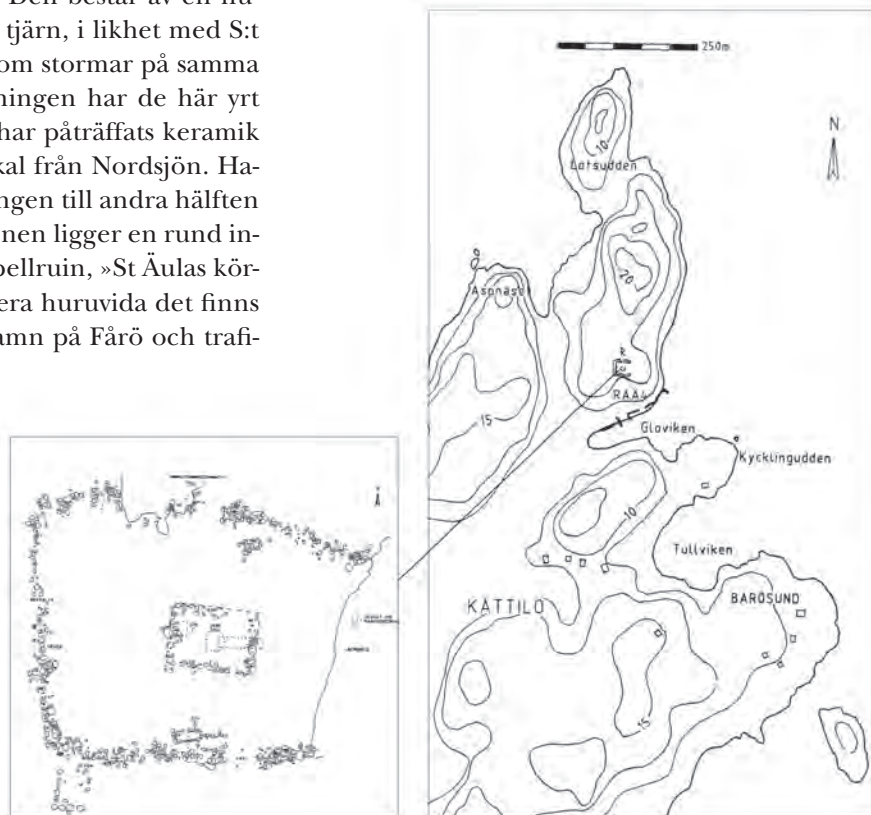

Fig. 9. Gloviken, Kättilö, Östergötland, byggnadslämningar och hamnplats. Efter: Eriksson 1995.

Gotland eller Balticum. På östsidan ligger den kända fiskehamnen *Sikavarp* eller *Kapelludden* med både S:a Britas medeltida stenkapell, ett för Sverige unikt stenkors och senare fyr (fig. 10). Den historiska huvudkällan för området är »Biskop Brasks kapellängd« för Linköpings stift från omkring 1515-16, där de intressanta kapellen betecknas som sådana utan själasörjare, *capelle non curate*, alltså utan präst.¹¹³ Nils Blomkvist visar på de betydande kyrkliga intressena i fisket.¹¹⁴

Skånes kustkapell behandlas av Mats Anglert.¹¹⁵ Det finns vidare många flera platser, bl.a. i Blekinge, men de tas inte upp här. Få är egentliga skärgårdskapell. På Bornholm finns ytterligare ett antal kustkapell.¹¹⁶ Inga övriga traditionsuppgifter är redovisade här av utrymmesskal.

I Bohuslän var de tillfälliga fiskelägena oftast utan kapell. Sådana fanns däremot i de många permanenta bebyggelser som uppstod kring fisket här. Bohuslän har däremot två kända sjömanskyrkogårdar på uthamnen *Vedholmarna* i Fjällbacka skärgård, båda redan nämnda av Peder Claussøn Friis kring 1600.¹¹⁷

Utskärsfiske av den omfattning som krävt särskilda kapell har en avgjord ekonomisk-historisk aspekt. Som en arbetshypotes kan antas, att huvudperioderna för storfisken beror på storskaliga internationella konjunkturen. Den första kan då dateras till efter 1215, då den fjärde Laterankonsiliet inskräppte fastebestämmelserna inom den katolska kyrkan.¹¹⁸ Detta gäller både laxfiske i älvar och kustfiske. I Norden kan effekterna av denna internationella uppgång i efterfrågan kanske ha varit kännbara mot mitten av 1200-talet.

Digerdöden, sortedaunen, år 1350 måste därefter ha inneburit en minst hundraårig svacka. Som tidigare observerats på grundval av materialet från Norrland kommer en uppgång omkring 1450. Det borde stämma även i övriga Norden. Man kan därefter iakt-

taga ett oavbrutet aktivt fiske in mot slutet av 1500-talet. Jag kan inte uttala mig om någon mera betydande nedgång i nyare tid.

Därmed har inte de så kallade »sillfiskeperioderna« markerats särskilt. Troligen har de mera med till-

Fig. 10. *Sikavarp* eller *Kapelludden*, Öland. Stenkors, kapellruin och fyr (s.k. *Heidenstamfyr*). Foto: CW.

fälliga krigskonjunkturen att göra än våldsamt ökad tillgång på sill eller strömming. De kan med Braudelsk terminologi räknas som egentliga *conjonctures*. Men de har också mindre relevans i detta sammanhang, eftersom varken Skåne eller Bohuslän utmärker sig för förekomst av skärgårdskapell, som vi sett snarare tvärtom. Det kan därför tyckas, som om kapellens tillkomst och bruk tidsmässigt är att uppfatta som ett utslag av *la longue durée*.

6. Förhållandet till övertrons eventuellt förkristna landskap

Om detta komplex har jag bara några få kommentarer. Fiskarnas och sjömannens rituella landskap är nämligen ett av de nya ämnen jag skriver om just nu. För de kristna gudstjänstlokalerna kunde man möjligen hävda, att dyrkan är så internationell och alltomfattande att det lokala landskapets specifika punkter varit mer eller mindre ointressanta. Det enda som har haft betydelse för placeringen är platser där folk samlas av olika skäl. Jag är beredd att ifrågasätta detta. Mitt antagande är att placeringen av kapellen både i mikroskala och områdesvis har influerats av en äldre och kanske också parallell rituell tradition.

Somliga sägner och legender kring helgon och kapell kan nämligen också uppfattas på annat sätt än »bara« som kristna vandringssägner. Jag väljer i första hand berättelsen om jungfrun och den iriska kungadottern Sunnivas kloster på Selje, Sogn og Fjordane, Norge, Signhildsskär vid Åland, och Jungfruhamn vid Jungfruhamn vid Bjuröklubb i Västerbotten. Det bör också nämnas, att även i närheten av Selør i Vest-Agder finns ett grund, Danskeflua, dit en liknande berättelse är knuten. Till saken hör att dessa lokaler är av en så speciell betydelse inom sjöfarten att den

också bör ge dem en särskild kognitiv innebörd. Något har jag också påverkats av ideer kring Lindesnes och placeringen till Spangereid på näset i senare tid av sägenmotiven eller mytmotiven om Åslaug Kråka och hennes bröllop med Ragnar Lodbrok.¹¹⁹

Mönstret är inte helt okänt från andra platser, men har oftast vaga konturer. Jag har själv tidigare gissat på en vandringssägen med titeln: *Jungfrulik som flyter iland efter en förlisning. En kyrka (ett kapell) byggs på den plats där hon begravts*.¹²⁰ Förebilden är då traditionerna kring *Jungfruhamn* på Bjurön. Men anknytningen till ett kvinnligt väsen har många andra former.

Till potentialen på området hör också andra *Jungfru-namn*, med eller utan specifik tradition. Givetvis måste även lokaler för *Brud-namn* vara aktuella. De är ganska vanliga i Sverige och Finland och sägs ha att göra med ett brudföljes undergång att göra. I all synnerhet betonas att bruden omkommit. I något fall finns kanske en koppling till gravar vid ett kapell i närheten, men det tillhör ingalunda det vanliga. Naturligtvis kunde man gissa att detta komplex uppkommit genom folktrons upptagenhet med dödens tragik i en alldeles ung, skir kärlek (om nu sådan var aktuell?). Den livsavgörande resan till kyrkan för bröllopet var omgiven av en mycket rik folklore.¹²¹ Men min misstanke är att vi skall förklara detta på ett helt annat sätt, kanske till och med »kosmologiskt«. Det är inte ens säkert att man måste differentiera kraftigt mellan olika drag, som i förstone verkar helt disparata.

Självfallet har det också existerat en förkristet rituellt landskap. Att ta ordet förkristet i sin mun är självklart oansvarigt. Våra källor om annat än vad vi kallar för religion i förkristen tid är milt talat magert. Religionen är något annat än den folkliga magin och övertron.

Liksom det i senare tid dokumenterade visar den förkristna övertron sannolikt på en grundläggande

kontrast mellan hav och land. Denna kosmologi utpekar alltså vissa platser som särskilt magiskt laddade. I all synnerhet har de ett förhållande just till *jungfrun* (havsrådet), exempelvis *Blå Jungfrun* i Kalmarsund, som är noanamnet för Blåkulla, häxornas hemvist i senare tid.¹²² Det är här jag vill göra en koppling till »jungfruhamnarna« ovan.

Enligt mina preliminära observationer förekommer det mycket sällan att kyrkliga företeelser finns i närheten av dessa »laddade« platser. Kyrkan och vad därtill hör är ju tabu i traditionen. Kyrkans män kan också ha försökt att »omsakralisera« eller »omhelga« en del sådana platser. För detta kan jag hänvisa till en del norrländska kapellplatser vars omgivningar saknar traditioner kring övertro. De fungerar nästan som »hål«, som absolut rensvepta, i en i övrigt kontinuerlig tradition. För Agderkusten har jag ett liknande resonemang kring *Lindenes*, i avseende på hamnarna *Selør* och *Svinør*, eventuella *noa*-namn bägge två, och frånvaron av ett noanamn just på Näset. *Selør* har för närvarande den enda aktuella kapellplatsen. Resonemanget är än så länge mycket preliminärt.¹²³

Även längs Norrlandskusten betydde det otur för en fiskare att ta ombord en kvinna. Undertecknad kan bevittna att denna övertro består än idag här och där. Ändå är parfisket med man och kvinna mycket vanligt i Norrland. Att kyrkan bekämpade sådana föreställningar framgår kanske av målningen i Ulvö kapell, Ångermanland från 1719, där fiskarhustruna är med i den bibliska gemenskapen vid Gennesarets sjö, trots att detta i Bibeln är en explicit manlig scen med enbart Kristi lärjungar.

Med denna korta introduktion till det rituella landskapet till sjöss bortom den kristna begreppsvärlden vill jag bara antyda, att kanske även kapellplatsernas lokalisering kan ge oanade aspekter på övertron

vid kusten. Saken är, som nämnts, under utredning i ett större perspektiv.

7. *Kapellhamnar som centra för maritim kultur och kommunikation*

Kapellhamnarna beskriver varianter mellan säsongvis och fast bebyggelse. Vid Atlanten är det lättare att placera fast bebyggelse, eftersom vintern mestadels är isfri. Vid Östersjön är det flest säsongsfiskehamnar. Fast bebyggelse finns där bara på större öar med större agrara resurser än karga fiskeskär. Flera ingår som en del i vad jag har kallat maritima kulturcentra.¹²⁴ Några hypotetiska antaganden kan göras mot bakgrund av faktiska undersökningar.

Grunden eller basen är en mångsidig hamnfunktion, genom:

- 1) *en nöd- och rasthamn och/eller*
- 2) *en fiskehamn.*
- 3) *en (i så fall avsides) begravningsplats för 'strandvaskare.'*
- 4) *ett eventuellt kapell utan egentlig bogårdsmur (?)*

Därtill har efter frekvens av anlop av fartyg och platsens förutsättningar lagts:

- 5) *en lotsstation, ett eller flera lotshemman, eventuellt med skjutsstation.*
- 6) *en lastageplats med ballastplats, eller flera.*
- 7) *en varvsplats, mest för reparation av haverister.*
- 8) *en sjökrog (ett gästgiveri, taverna etc.), gärna med skjutsstation.*
- 9) *en handelsstation, med magasin.*
- 10) *en tullstation, med den uniformerade överheten representerad.*

och slutligen

11) en kapellplats med kyrkogård.

Den egentliga kapellplatsen eller -funktionen med kyrkogård skulle således utgöra toppen i denna hierarki. En önskan om sådant status indicerar inte bara »makt«, men den aspekten tappas gärna bort, och bör därför framhävas här.

Dessa kriterier är baserade på senare tider. Det finns säkert en viss kontinuitet i hamnfunktioner från medeltid, men i övrigt måste differentieras kraftigt mellan lokalerna. Under katolsk tid saknades förutsättningar för handelstation och tullstation. Lotsning kunde däremot utföras av långlotsar utan fast anknytning till skärgården eller av fiskare som var fast bosatta eller säsongsvist ute i skären vid farleden. Däremot kunde tidvis sjökrog eller ett gästgiveri, taverna, *tafernishús*, finnas i medeltid.¹²⁵ Förutsättningen var alltså någon form av fast bebyggelse. Fanns inte denna kan en servicefunktion på sin höjd tyda på ett *sælohús*, en enkel timmerbyggnad för självbetjäning.

Topografi

Ofta ligger kapellhamnarna i ett sund, med möjlighet för utseglning i minst två riktningar, eller på öar med samma fördelar. Kanske kan även en åmynning på fastlandet också ge gott skydd. Placeringen kan ha med äganderätten att göra och en rad andra sociala och kulturella faktorer.

Arkeologiska lämningar

Uttrycken för dessa är lika mångsidiga som funktionerna hos hamnen.¹²⁶ Fornlämningar av denna typ behandlas av Peter Norman.¹²⁷ På land finns rester av kapell och kyrkogård med rund eller kvadratisk

bogårdsmur, husgrunder av boningshus eller säsongsbodar, båthus (naust) och andra hus. I de fall där bogårdsmur saknas till den antagna kapelltomten kunde man eventuellt tänka på hamnmagasin eller liknande. Kyrkor utgjorde ibland själva lagerlokaler. Vid norrlandskusten förvarades som synes nät och andra redskap under vintern i hamnkapellen. I blygsam skala är det, som nämnt, en motsvarighet till de norska lagarnas påpekande att leidangsfartygens utrustning förvarades i kyrkorna när de inte var i bruk. Fynd av medeltida segelduk i norska kyrkor visar också att detta verkligen skedde. Kulturlager finns både på land, vid tunet eller husraden och under vatten, oftast nedanför krog och kapell i hamnen.

En intressant omständighet är att de två koncentrationerna av fynd vid krog/sjögästgiveri och kyrkbyggnad tycks vara ett viktigt och återkommande drag.¹²⁸

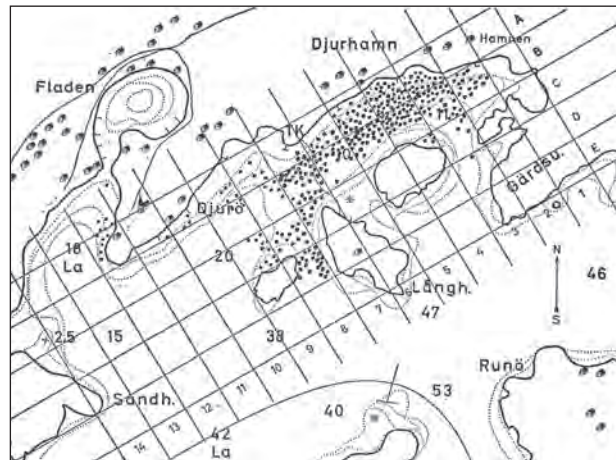

Fig. 11. Djurhamn, Djurö, Stockholms södra skärgård (Cederlund/Lövstrand 1970). Bara ytliga lösfynd har plockats upp. Krogen låg i ruta A 4. Här finns mest fynd. Vid kapellet (A 11) finns fynd i NV men inte i söder, där bottendyn är djup.

Med andra ord kunde man med hjälp av sådan fyndkoncentrationer under vattnet indirekt lokalisera byggnadslämningar på land eller fastställa deras funktion om lämningarna redan är kända. Idén har mig veterligen aldrig kommit till användning.

Fig. 12. Fiskarkapellet på Malören, Norrbotten, byggt 1799 av stadsborgare i Torneå. Foto: CW.

Den andra återkommande koncentrationen av kulturlager är för övrigt bakom den udden där man vände på god bör eller vindkantring.¹²⁹

I närheten av en numera öde kapellhamn kan man finna åbol, moringsfästen i stenrosen, förtöjningsringar i berget, rester av kajer, bryggor, pålningar, rester av sjömärken, naturliga och artificiella, som visat vägen in i hamnen från utsidan. Det kan också finnas lämningar av enkla varvsslipar i närheten, mest för *reparationer* av fartyg. Nästan utan undantag ligger det vrak i hamnen, och ofta även vid inlopp och leder i riktning mot hamnen. En viktig ingrediens som sagt kulturlager, i vatten rör det sig ofta om djurben, keramik och kritpipor. I den mån kofferdifartyg sökt sig in hit för att intaga last finns det mestadels ballastplatser, och då helst under vattnet.

Men uttrycken för fiskemagi som är så vanliga i övrigt söker man nog förgäves. Det visar sig att åtskilliga århundraden efter att kapellet och hamnen fallit ur bruk, har vad jag antagit som kyrklig påverkan utplånat spåren av lokalt baserad magi i närheten. Det visar sig ofta finnas naturföremål, stenar, skär, där passage-riter ägt rum, men de ligger på andra ställen. I Sydnorge är det vanligt med kompassrosor och andra hållristningar i berget, men de har nog inte uppfattats som magiska verkningsmedel. De har kanske snarare en anknytning till lotsuppassning och lotshamnar, men ibland sammanfaller de med kapellhamnarna. Vid Östersjön och även i delar av Norge finns labyrinth lagda i sten vid hamnen och vid själva fiskeplatserna. De äldsta kan ha en anknytning till kyrkan, men knappast de övriga.¹³⁰

7. Några frågor

Frågor som arkeologiska och andra undersökningar av medeltida och eventuellt andra maritima kapell och hamnar bör belysa är bland andra följande:

Vilken är marknaturen på den aktuella ön, krono, kyrka, adel/frälse, allmänning?

Kan man spåra kyrkliga eller andra »feodala« ekonomiska intressen i fisket på platsen?

Vari ligger den faktiska lokala bakgrunden för ortnamn av typ *Kapell-(Kapitel-), Kyrk-, Kors(hus), Kyrkogårds-*?

Kan andra ortnamn/marknamn också sättas i förbindelse med kyrklig aktivitet (helgonnamn, *Böss-, Prästhus-, Prästkammar-*)?

Går det att fastställa om de eventuella lämningarna verkligen har byggts som kapell och dessutom har fungerat som sådant?

Kan man datera byggnaden till en period där ett historiskt perspektiv kan anläggas?

Vad säger den lokala kontexten om orsaken till kapellbygget?

Vad säger traditionen?

Varför fick just denna plats ett kapell och inte andra hamnar?

Kan hamnen knytas till fiske eller sjöfart eller båda två?

Varifrån kom folket som vistades här?

Vilka arkeologiska fynd kan tyda på andra serviceutbud än kapellet, exempelvis koncentrerade kultur lager, vid byggnadslämningar, spår av smedja (smidesavfall, kol), varv (träspån med tjära) och vrak.

8. *Konklusion*

Materialet är förvånansvärt stort. Skärgårdskapellen i Norden är spridda över hela området och antalet måste uppgå till flera hundra, fastän avgränsningen av dem stött på problem. Det finns avgjorda analytiska fördelar i att se dem i ett sammanhang och inte varje land eller varje kust för sig. De regionala skil-

Inaderna tycks knappast vara särskilt markanta, vare sig i katolsk eller i efterreformatorisk tid även om de så kallade gävlebohamnarna kan förefalla vara ett specialfall.

Uppkomsten av förtätningar på kartan tycks följa tidsmässigt koncentrerade konjunkturen inom framförallt fisket. En del har dessutom anknytning till sjöfarten och till ett serviceutbud vid rast- och nödhamnar, som inkluderar begravnings av drunknade främlingar. Men även ett nordiskt perspektiv är otillräckligt på en viss nivå av bakgrundsteckning. Både fiske och sjöfart är beroende av makt och ekonomi i internationell skala. De berörs således av den nödvändiga saltimporten och transporten, särskilt till en fastemarknad i Sydeuropa.

Av nu bevarade kapell är de allra flesta från nyare tid. Utom ett litet fåtal bör de flesta äldre kapell ha samband med ett storfiske som kan dateras efter mitten av 1400-talet. Men fiskets resursområden är tämligen konstanta, varför det utan tvivel finns en potential för äldre kapell från högmedeltid. Ett antagande förlägger tidpunkten till efter fastans inskräpande inom den katolska kyrkan år 1215. Dessa kapell behöver då inte ligga på samma ställe som de senare. Exempel på nybyggnad och flyttning inom samma ö eller ögrupp finns också från senare tid. Kapell innebär en särskild markering av betydelsen för vissa hamnar. Förutom genom indikationer i maktlandskap, i ortnamn och tradition med flera olika element förutom just kapell eller kyrkor, kanske även myter om jungfrur, brudar och andra eventuella spår av ett ursprungligen förkristet rituellt landskap, bör inte minst undervattensarkeologisk inventering kunna peka ut objekt för fältarkeologi på land.

Noter

1. Westerdahl, manus 1.
2. Något berört i Norman 1993, 1995. Men vid Porkala i Finland finns två så kallade pestkyrkogårdar, där man vid 1600-talets slut eller 1700-talets början sägs ha begravt sjömän från Estland, och där vid undersökning påträffades ett sydbaltisk dräktspänne från denna tid. (muntlig uppgift av Henrik Jansson, Helsingfors universitet).
3. Ahlbäck 1936; Westerdahl 1989b s. 108f.
4. Westerdahl a.a. s. 181.
5. Med olika former som *Kabel*/*l*-, *Kapar*- kanske också *Kapitel*- etc.
6. Edgren/Hiekkanen 1993 s. 158.
7. Jfr Kilström, B.I.: Stationer, i KLN 17 s. 51f. med evt kalvarieberg i Bergen, Nordlander 1926; Lexikon der Christl. Ikonographie s. 489-49, Lexikon des Mittelalters: Andachtsbild. Hildebrand 1879-1903, del 2: s. 415 om kalvarieberg i Stockholm; Baedeker 189 s. 6.
8. Nordlander, a.a.
9. Brendalsmo 2001.
10. Ringbom/Remmer 1995 s. 22.
11. Ringbom/Remmer a.a. s. 168.
12. Westerdahl 2003 s. 43, 58, 70.
13. Westerdahl 1987, karta 26 s. 205 .
14. Dessvärre ej markerat i Westerdahl 1987, karta 24.
15. Westerdahl 1989b s. 99.
16. T.ex. Westerdahl 1996, också med andra maritima helgonnamn.
17. T.ex. Ernvik 1955, 1974.
18. Lundström 1983.
19. Jfr uppgifterna kring Ny-Hellesund, Vest-Agder, i Andreassen 1991a.
20. Muntliga uppgifter Jan Lundell, Hälsinglands museum, Hudiksvall.
21. Jfr Gustavsson 1993 s. 174f.
22. T.ex. Kråkön i Hälsingland; Granlund 1980 s. 79.
23. Om gästgiverier i Norge i senare historisk tid se särskilt Munksgaard 1973, 1975, 1980, översiktligt redovisat på kartor för Hordaland i Brekke/red/1993). En gång fanns ett samlat material kring Sveriges alla gästgiverier genom geografen Nils Friberg, sedermera försvunnet från kulturgeografiska inst. vid Stockholms universitet. Friberg omtalade själv detta för författaren som senare förgäves sökte papperen på plats.
24. Holmqvist 1999 s. 21. Fiskelägen finns markerade på 35 kartor från Torneå/Haparanda till Norrtälje i Westerdahl 1987, dock utan större systematik.
25. Lundholm 1991s. 108.
26. Efter Brendalsmo 2001: katalog 19; med hänvisning till Dietrichson 1888 s. 108.
27. Atlas över svensk folkkultur, 1957: karta 1. Jfr det långt större antalet bara för Norrlandskusten i Westerdahl 1987.
28. Se dock Gallén 1993, jfr Lovén 2002.
29. Edgren/Hiekkanen 1993.
30. Lovén a.a.
31. Jfr fiskeristadgan 1766: Plænge Jacobsen 1978; jfr också Haslöf 1955.
32. Den inre var fjällen; jfr Brendalsmo 2001, 2.4.2.
33. Avskrift från senare delen av 1500-talet. Pergament i Stjerneldska samlingen i UUB, jfr Geete: fornsvensk bibliografi suppl. s. 65, även i Jansson, E. Alfred: 1964 I s.22-26.
34. T.ex. Granlund 1980 s. 70.
35. Jfr Bertelsen 2003.
36. Jfr Gren 1989, 1994.
37. Hundstad 2004.
38. Andreassen 1991b.
39. Om liknande namn på *Helg/ö*- se Calissendorff 1964.
40. Jfr Bø 1955. St. Olav är en avgjord traditionsdominant i många delar av Norden inte bara i Norge, t.ex. på Gotland och i södra delen av det botteniska området, gärna med helgonets lokala anknytning förväxlad med pilgrimsvägar mot Nidaros.
41. Historiskt kan den däremot förbindas direkt med förbisegling av kung Sverre 1197, Sverres saga kap. 139, Norges Kongesagaer 1979, III s. 201, samma år med flottan lämnad där av kungen, Sverres saga kap. 142, Norges kongesagaer 1979 III s. 202 och baglerflottan 1207 Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 28 Norges kongesagaer 1979, III s. 317.
42. Nævestad 1999 s. 188 ff.
43. Namnformen *Cabbeløen* är också här av visst intresse, se vidare nedan.
44. Wikander 1987.
45. Andreassen 1991a, Andreassen/Langfeldt 2001.
46. Seløyvintern i Olav den helliges saga kap. 174, Norges Kongesagaer 1979, II s. 65.
47. Mötet mellan Inge och Øystein 1156 i Haraldssonenes saga kap. 30, Norges Kongesagaer 1979 II s. 307, bagler 1207 Sa-

gaen om baglere og birkebeiner kap. 27, 28, Norges Kongesagaer 1979 III: s. 316, 317, »Seløyhøsten« med birkebeiner, kung Inge och Håkon jarl Galen 1207 kap. 34 Norges Kongesagaer 1979 III s.326.

48. Jfr även Westerdahl 2004.
49. Oslo (Sørenga), Bergen (Bryggen) etc; jfr Nævestad 1999 s.192-200.
50. Eller Claud (Claudius) Swart; Bjørnbo/Petersen 1904.
51. Det senare fallet behöver kanske inte syfta på kyrkan, utan korsets tecken kan ha haft andra betydelser, som kungligt eller kejserligt beskydd; jfr Horstmann 1971.
52. Westerdahl 1989b s. 169.
53. Jfr även nedan och Birkeli 1973.
54. Danbolt 1989.
55. Publicerad 1984, cit. efter Brendalsmo 2001 katalog s. 14.
56. Stylegar & Vågen 2001 s. 53.
57. T.ex. Brendalsmo op.cit. s. 5.
58. Ringbom & Remmer 1995: ill.197 s. 169, senare 201, s. 171.
59. Edgren/Hiekkanen 1993, fig. vid s. 166.
60. Efter Ellmers 1972; ill. s. 223, Abb. 167; efter Bruun 1928: 114f, jfr Horsley i Larsen/Rolfesen/red/2004: bild s. 345. Om runda inhägnader se vidare särskilt Brendalsmo/Stylegar 2003.
61. Wikander 1987.
62. Wikander a.a.
63. Låg 1996 s. 391; men jfr även Hundstad 2004, som är mera positiv.
64. Stylegar/Egner 2001; jfr Fuglevik i Johannessen/red/1995 s. 32f.
65. Stylegar 2001, Brendalsmo/Stylegar 2005.
66. Förvanskning av *Kjerrgardsvika*? Men *Käring-*, *Kjerring-* är också en vanlig beteckning på sjömärken av typ stenvarder, kummel, i Norden (jfr Westerdahl in prep. 2005).
67. Historikern Dag Hundstad supplerar här med den version i den muntlig traditionen som samlades till bygdeboken av lokalhistorikern Rasmus Rægevik (1907-1981). Denna version är praktiskt taget identisk med den jag har serverats, men är närmare källan. Rægevik nämner också ortnamnet *Kapittelheia* i närheten av den antagna kapellplatsen:

»Storeøya har Skjærandsund -
Rosnesvåga har gull i munn -
Kjerkevika lengst i vest -
der står kjerke foruten prest«.

Ett exempel på en mångtydig äldre text om Skjernøya presterar Eugen P. Walvig (1929): »Blandt de mest iöinefallende steder er Kirkeviken, og litt lengere nord er den saakalte Kapellheia. Like under den, paa östre side, er der en mur som synes aa ha tjent til husmur eller til grunnmur for et kapell. Rundt plassen er det en jordhaug. Nogen menn fra Stjernesund begynte i sin tid aa grave der; men efter hvad det fortelles fant de bare nogen krukkebrott. Formentlig har de selv brutt gjenstandene istykker med spaden, da det var et arbeide som de ikke hadde forstand paa aa utføre paa rette maaten. Siden har haugen ligget urørt og gjemmer framdeles paa sin hemmelighet. Andre har ment at det er en vikingeborg; men detta er litet sandsynlig, for det er ingen beskyttelse som det gjerne trengtes for en borg. Atter andre har ment at det har vaeret en stor fellesgrav for menn som er falne i et slag. Men den lange muren og forskjellige andre ting tyder paa at førstnevnte antagelse er den rigtige: at det er ruiner efter en kirke eller kapell som blev bygd efter Hellig Olavs tid. Jeg er ogsaa enig med P. Holmesland i at kirken har vaeret beregnet paa sjöfarende, da innbyggerne herute den tid maa ha vaeret ganske faa. Antagelig er kirken gaatt til grunne under svartedöden, da all ferdsel lammedes og befolkningen döde ut.« (Med tack till Dag Hundstad, Mandal, för texten).

68. Wikander a.a., Brendalsmo/Stylegar 2005.
69. Jfr namnet på kapellplatsen *Torekov* i Skåne, se också nedan om Mariadyrkan hos fiskare.
70. Under medeltid stavat *Portyrja*.
71. Som enda medeltida stad i Norrland grundad 1446.
72. Ernst Nygren (utg.): 1932. Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer II 1523-1560. Stockholm. Nr 261, Stockholm 28/11 1557; s. (358-)359:

(2) Item haffwe wij och giffwitt them frij for then humble tull, samelunde fisketull, som them att vtgöre aff theris handel och fiskerij i förn:e Geffle stad tilsagdt och opålagdt ähr, doch med sådane beskeed att the Geffle borgere, som fiskerij brwke wele vnder Helsingeland och Ångermanneland eller the öijer, som ligget til samme landz ender, skole ware förplichtige att giffwe oss hwer tijende tunne aff then fijsk, ehwad slag thet hälst ähr, som ther kommes kan etc.

73. Om just Söderhamn Granlund 1956.
74. Jfr t.ex. Eskeröd 1946.

75. Westerdahl 1989a: karta s 36, även Westerdahl 1987; Eskeröd 1946 hade 87 hamnar.
76. Lovén 2001.
77. Cederlund 1990.
78. Brendalsmo citerar i sin avhandling äldre källor om »Klosteret« på Gryting i Trøndelag; gnr. 47. 48 Gryting søndre og nordre i Sør-Fron sogn.
79. FSF II: 1216 ff, FSH II: 1166,1178, 1179, 1186, 1187, 1193, 1199, 1200, 1212, 1222, 1227, 1246, 1247.
80. Huggert 1978.
81. 1400-tal; Schück 1958.
82. Solheim 1940 s. 177.
83. T.ex. Gambin 2003.
84. Ett försiktigt förslag av Wennstedt 1988 s. 28.
85. Westerdahl 2002b, 2004, manus 2.
86. Sten Sture d.ä. ½ örtug Västerås 1470-1503; muntliga uppgifter av Åke Sandström och Anders Huggert, Umeå, Huggert 2004.
87. Huggert 1978, Grundberg 1989, 1991, 2002.
88. Jfr Westerdahl 1982a.
89. T.ex. Telhammer 1991 s. 86
90. Telhammer op.cit.s. 86, 96.
91. Telhammer op cit. s. 86, jfr Svanberg 1988.
92. Följande grundningsår eller -sekel finns för kapell i Gävlebohamnar:
- 1) Yttre Bergön, Hälsingland, 1535-.
 - 2) Iggön (Kapellskär), Gästrikland, till 1544.
 - 3) Gävle stad, till c. 1560.
 - 4) Skagens kapell, Ångermanland (1500-tal?), 1683.
 - 5) Bålsön, Hälsingland, 1603 (jfr Telhammer loc.cit., men enligt tradition byggt av fiskare från Oxhalsö, Blidö, i Stockholms skärgård).
 - 6) Störjungfrun, Hälsingland, 1619 (ristning i virket; på dörren står 1547).
 - 7) Ulvön, Ångermanland, 1622 (efter ristning).
 - 8) Norrfällsviken, Ångermanland, 1649.
 - 9) Bönhamn, Ångermanland 1650.
 - 10) Agön, Hälsingland, 1660.
 - 11) Trysunda, Ångermanland, 1654.
 - 12) Barsta, Ångermanland, 1665.
 - 13) Grisslan, Ångermanland, 1600-tal.
 - 14) Bremön, Medelpad, 1685.
 - 15) Lörudden, Medelpad 1600-tal, c. 1620, nybyggt 1727.
 - 16) Skeppsmalen, Ångermanland,, 1600-tal/1799.
 - 17) Kråkö, Hälsingland, 1736.
 - 18) Berghamn, Ångermanland, 1756.
 - 19) Barsviken, Ångermanland, 1762.
 - 20) Skeppshamn, Medelpad 1624, flyttat 1768.
 - 21) Marviksgrunnan, Ångermanland, 1771.
 - 22) Kuggörarna, Hälsingland, 1778 (nämnt 1767).
 - 23) Rövikshamn, Medelpad, 1782 (nu flyttat).
 - 24) Åstholmen, Medelpad, 1788.
93. Muntlig uppgift av Jan Lundell, Hälsinglands museum, Hudiksvall.
94. Westerdahl 1989b s.184.
95. Huggert 1978, Lundström 1981.
96. Jfr Ehnholm 1944 s. 26, Sjöberg 1925 s. 26.
97. FSF II: 1229.
98. FSF II: 1227.
99. Jfr vidare FSF II i allmänhet..
100. Ringbom/Remmer 1995 s.168 ff, jfr FSF II: 1223.
101. Sannolikt nedskrivet c. 1300, jfr Modéer 1937 och Westerdahl 1990. Jfr Gallén 1989, 1993.
102. Edgren 1995 s. 51.
103. Jfr Wallerström 1995.
104. Gustavsson 1993, 1994, 1997; jfr Gallén 1989, 1993.
105. Lovén 2001.
106. Edgren/Hiekkänen 1993.
107. Peter Norman, Stockholm, har vänligen upplyst att detta kapell står centralt för honom i ett projekt som han för närvarande bedriver tillsammans med Johan Rönby vid Södertörns Högskola. Projektet heter »Förmoderna skärgårdsmiljöer« och behandlar resursutnyttjandet och de mentaliteter som styr detta. Kapellet, som nu daterats till högmedeltid, har tydligen bakgrund i sjöfart. Fiskelaget tillhör helt efterreformatorisk tid.
108. Eriksson 1995.
109. Norman 1995b s. 73.
110. Munthe 1942.
111. Westerdahl 1977 etc.
112. Borg 1975.
113. Script. Rer. Suecic. III sectio posterior XXIX Capelle et monasteria diocesis Lincopensis. Sthlm 1876 s. 295-296:
- Anne in scopulis (S. Annas kapell in Hammarkind)
Antonii circa (Rhyz. Curie)
Capella Stegaholm
Capella Stegaborg

Beati Johannis in Ramshäll (Berg i Söderköping)
 Reuaroos
 Laurentii Sudecopie
 Capella Hendelop (p)
 Capella Norcopensis
 Jeorgii Lincopie
 Ladingalunda (Lagerlunda, Kärna: Kapellsån, Kapellet, gård)
 Sancti spiritus Sudercopie
 Sancti spiritus Lincopie
 Beate Birgitte circa Motala
 Jeorgii Skeningie (hospit.)
 Domus sancti spiritus ibidem
 Crucis in Granby (Aska/St Petri)
 Sancti spiritus Vastenis
 Sancti Petri ibidem
 Jeorgii ibidem
 Gertrudis ibidem
 Capella in Holawed (Uppgränna)
 Beati Botolphi
 Laurentii in Visinxö
 Jeorgii Jenecopie
 Sancti Spiritus ibidem
 Beati Petri ibidem
 Capella Valburgis
 Crucis circa Husbyfyöll
 Capella Pata (Pataholm)
 Capella Strömssrum
 Jeorgii Calmarnie
 Sikavarp in Ölandia (Långöre kapell, Bredasäter s:n)
 Elauí Borchholm
 Eremitorium Vastenis
 Sancti Olauí in Böda
 Sancti Ottonis in Hogaby
 Sancte Margarete i Ronsten
 Sancti Kanuti in Algotzrum
 Beati Stephani Graesgård alias Barbare
 Beati Johannis in Kyrkiohaffn
 Sancti Sigfridi in Hagaby in Möre (Högaby, nu i ruiner)
 Capella in Kumblamad sancti Olauí (Ljungby kapell, Södermöre)
 Capella Boskulla circa Krakarum sancti Botolffi
 Sancti Gertrudis circa Cronabaek
 Sancti Jeorgii circa Stegeholm

46 st, varav 6 S:t Göran (spetälskehospital), 5 Helgeands(hus), högst ett dussin i egentlig mening maritima.

114. Blomkvist 1979a, 1979b.
115. Anglert 1986.
116. Bland andra uppgifter samlade av Jes Wienberg, Lund, till slut till fågnad för undertecknad.
117. Friis 1881. p. 279: (Dyngje/Dingle) "derudenfore ligger Nordervedholm, er en god Hafn under, oc er en Kirckegaard eller Begrafuelsested paa denne Øe for Fiskere oc Skibsfolck, lige saa oc er paa Sudervedholm«.
118. Jfr Wallerström 1995.
119. Stylegar 2004, Westerdahl 2004.
120. Westerdahl 1989b s. 78.
121. Jfr t.ex. Hildebrand: Sveriges medeltid. Troels-Lund har flera delar av sin klassiska Dagligt liv i Norden som ägnas helt åt förlovnings och bröllopets kulturhistoria.
122. Se Modeer 1927. Olaus Magnus skriver (Historia 1555; 1976; 2:23):

»Vidare bör nämnas, att ej långt från öns (Ölands) norra strand höjer sig en väldig klippa, hvilken sjöfolket, för att undvika dåliga förebud och storm på hafvet, kallar Jungfrun, och de som uppehålla sig i hennes hamn pläga gifva ställets ungmör små skänker, vantar, sidenskärp o.dyl. såsom en slags vängåfva för att blidka dem. Det ser också ut som om de finge erfara att ställets gudom ej vore otacksam därför, alldenstund det enligt en gammal sägen någon gång skall hafva händt, att en gifvare hört en röst, som befallit honom att lämna hamnen, därest han ej vill äfventyra sitt lif; och genom att lyda rådet har han undgått faran, medan de öfriga förgåtts. På detta berg lära vissa tider af året nordiska häxor hålla möte.«

123. Westerdahl 2004, manus 2.
124. Westerdahl 1982b: för hamnar även Westerdahl 1997, 1998a & b.
125. Jfr pionjären Morcken 1983, som dock bör läsas kritiskt, särskilt vad beträffar en faktiskt genomförd systematisk uppbyggnad i Norge.
126. Jfr Westerdahl 1998a, b.
127. Norman 1993, 1995a.
128. Cederlund/Lövstrand 1970 för Djurhamn i södra delen av Stockholms skärgård där båda finns (fig.11), och för Hesnes

i Aust-Agder undersökningar vid gästgiveriet av Norsk Sjøfartsmuseum, också från slutet av 1960-talet; även Westerdahl 1989b s. 100 ff.

129. Författarens egen erfarenhet, muntlig information särskilt av sportdykaren Nils Aukan, Kristiansund.
130. Jfr Kraft 1982, Westerdahl 1996a.
- * Med särskilt tack till Jan Brendalmo, Oslo, för tillgång till hans avhandling, och Jes Wienberg, Lund, för en ganska uttömmande lista över kustkapell och referenser till dessa från Sverige, Finland och Bornholm.
 - * Med tack även till Dag Bertelsen, Jakobsli/Trondheim, Kenneth Gustavsson, Mariehamn, Markus Hiekkänen, Helsingfors, Magnus Holmqvist, Härnösand, Anders Huggert, Umeå, Dag Hundstad, Mandal, Henrik Jansson, Helsingfors, Jan Lundell, Hudiksvall, Mirja Miettinen, Helsingfors, Svein Mjåevtedt, Kristiansand och Frans-Arne Stylegar, Kristiansand.

Litteratur och referenser

- Ahlbäck, Olav: Kaparkullen och Heligån. *Budkavlen 1936*. Åbo.
- Andreassen, Jostein: 1991a. På spor etter Olavskapellet i Ny-Hellesund. Ertzeid, S./et al.: *Ny-Hellesund. Kulturbilder fra en uthavn på Sørlandet*: 33-39. Søgne 1991.
- Andreassen, Jostein: 1991b. Hellevardene. Ertzeid, S./et al.: *Ny-Hellesund. Kulturbilder fra en uthavn på Sørlandet*: 27-32. Søgne 1991.
- Andreassen, J. & J.G. Langfeldt.: Kapellet og gravplassen ved Olavsundet. *Agder Historielag Årsskrift 2001*: 97-111.
- Anglert, Mats: Medeltida kapell i Skåne – en första sammanställning. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval Archaeology 1. Lund 1986: 117-129.
- Atlas över svensk folkkultur*. Kungl Gustav Adolfs Akademien under medverkan av Dialekt- och Folkminnesarkivet. Uppsala I. Materiell och social kultur. (Karta 2. Säsongsfiskeplatsernas förekomst i Sverige och Finland). Uddevalla 1957.
- Baedeker: 1898. Südbayern, Tirol, Salzburg.
- Bertelsen, Dag: Kristne stedsnavn- til besvær eller som kilde til kunnskap? *Heimen* 40, 2003: 49-59.
- Birkeli, Fritiof: *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom*. Skr. utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse Ny Serie No 10. Oslo 1973.
- Bjørnbo, A.A. & C.S. Petersen: *Fynboen Claudius Claussøn Swart, Nordens eldste Kartograf*. Mém. De l'Académie Royale des Sciences et

des Lettres de Danemark. København 1904.

- Blomkvist, Nils: Medieval Eketorp and contemporary turn-over places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement om Öland, Sweden. The setting*: 61-100. Stockholm 1979a.
- Blomkvist, Nils: Kalmars uppkomst och äldsta tid. Hammarström, I. (red.): *Kalmar stads historia I*. Kalmar 1979b.
- Borg, K.: Capella beati Iohannis in Kyrkiohaffn. Engström, B. (red.): *Ås. Socknen på Ölands sydspets*. Nacka 1975.
- Brekke, N.-G. (red.): *Kulturhistorisk vegbok Hordaland*. Hordaland Fylkeskommune. Bergen 1993.
- Brendalmo, Jan: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Publicerad doktorsavh., Tromsø 2001.
- Brendalmo, Jan & Frans-Arne Stylegar: Runde kirkegårder. *Fortidsminnesforeningens Årbok 2003*: 164-176.
- Brendalmo, Jan & Frans-Arne Stylegar: Om kirkesagn og sagnkirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Hikuin* 30, 2005: 69-93.
- Bruun, Daniel: *Fortidsminder og Nutidshjem paa Island*. København 1928.
- Calissendorff, Karin: Helgö. *Namn och Bygd*. Uppsala 1964.
- Cederlund, Carl-Olof: *Arkeologi under vatten*. Stockholm 1970.
- Claussøn-Friis, Peder: Norriges og Omliggende Øers sandfferdige Bescriffuelse. Densamme: *Samlede skrifter*, udg. G. Storm, Kristiania 1881.
- Danbolt, Gunnar: Hva bildet kan fortelle om møtet mellom hedenskap og kristendom. Andrén, Anders (red.): *Medeltidens fødsel. Symposier på Krappereups borg I*: 233-260. Lund 1989.
- Dietrichson, Lorentz H.S.: Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden. Christiania 1888.
- Edgren, Helena & Markus Hiekkänen: Havet, kapellen och franciskanerna. *Hikuin* 20: 171-186. 1993.
- Edgren, Torsten: Kyrksundet i Hitis. Ett arkeologiskt forskningsprojekt kring en av »det danska itinerariets« hamnar i sydvästra Finlands skärgård. *Budkavlen* 1995: 48-66.
- Ehnholm, Gunnar: Fisket under 1400- och 1500-talen i Kvarkens skärgård. *Budkavlen* 23, 1944: 116-132. Åbo.
- Ellmers, Detlev: *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa*. Offa- Bücher 28. Neumünster 1984 (1972).
- Eriksson, Jan: Kapelludden. En medeltida hamnanläggning vid Barösund. *Östergötlands skärgård. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum* 1995: 61-65.
- Ernvik, Arvid: *Olav den helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medel-*

- tidshistoria*. Skrifter utg av Värmlands museum 2. Karlstad 1955.
- Ernvik, Arvid: *Att resa i Värmland* 1-2. Stockholm 1974..
- Eskeröd, Albert: Gävlebornas strömmingsfiske. Humbla, Ph. (red.): *Ur Gävle stads historia*. Gävle 1946.
- Finlands svenska folkdiktning* (FSF) II. Sägner. 1. Kulturhistoriska sägner. Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland CCI. Helsingfors 1928.
- FSF =se ovan.
- Gallén, Jarl: Kökar, klosterbröderna och havet. Ericsson, C.H./Montin, K. (red.): *Maritima medeltidsstudier. Jungfrusund* 2: 15-57. Åbo 1989.
- Gallén, Jarl: Det »Danska itinerariet«. Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön (red. J. Lind). *Svenska Litteratursällskapet i Finland*. Helsingfors 1993.
- Gambin, Tim: Chapels and Navigation in Medieval Gozo. A. Brysbaert (et al., eds): *SOMA 2002. Symposium on Mediterranean Archaeology*. University of Glasgow, Department of Archaeology 15-17 Febr. 2002. BAR Int. Ser. 1142: 35-43. Oxford 2003.
- Granlund, John: How Fishermen Became Burghers. *Arctica, Studia Ethnographica Upsaliensia* XI. Uppsala 1956.
- Granlund, John: Fiskarekapell på den svenska ostkusten. *Gustav Adolf Akademiens årsbok 1979*: 69-111. Uppsala 1980.
- Gren, Leif: Platon mitt i byn. Kyrksöcknens uppkomst ur monumentologisk synpunkt. *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*: 63-71. Stockholm 1989.
- Gren, Leif: Petrified Tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology Vol 2. 1994*: 87-110.
- Grundberg, Leif: *Kyrkesviken. Korologi, kronologi, karaktär*. Upps för C 1 i ark. Umeå univ, vt 1989. Ej public.
- Grundberg, Leif: 1000 år kring Risöfjärden. Arkeologiska undersökningar inom Risöfjärdsprojektet 1990-1991. Grundberg, L./Edblom, L. (red): *Arkeologi nolaskogs. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland*: 131-144. Örnsköldsvik 1991.
- Grundberg, Leif: »Där som inga lagliga köpstäder äro...« Medeltida urbaniseringstendenser i ett norrländskt perspektiv. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 42 2001*: 75-102. Stockholm 2002.
- Gustavsson, Kenneth: Undersökningar vid franciskanerkonventert på Kökar. *Hikuin* 20: 171-186. Aarhus 1993.
- Gustavsson, Kenneth: Franciskanerklostret på Kökar. Nytt ljus över medeltiden i Skärgårdshavet. *Historisk Tidskrift för Finland nr 3 årg. 79, 1994*: 494-518.
- Gustavsson, Kenneth: Hamnö. En medeltida klostermiljö i skärgården. I serien *Sevärt* utg. Museibyran, Landskapsstyrelse. Mariehamn 1997.
- Hasslöf, Olof: Västnordiskt kustfiske under medeltiden. Särtr ut *Nordisk Kultur XI-XII A Fångst, jakt och fiske*. 1-18. Oslo 1955.
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid I-III*. Sthlm. del I: 1, 1879, II 1894, del II, 1884-1898, del III, 1898-1903. Stockholm 1879-1903.
- Holmqvist, Magnus: Närfiske och utbölingsfiske. *Tidsspår. 1997-99. Hembygdsbok för Ångermanland och Medelpad*:. 21-26. En annan version, Närfiske och utbölingsfiske i Västernorrland. Några reflexioner rörande fiskelägenas utveckling. *Norrfällsvikens Kapell 350 år 1649-1699*: 7-15. Härnösand 1999.
- Horsley, Timothy: The Use of Geophysical Techniques for Archaeological Investigation. Larsen, J.H. & P. Rolfsen (red): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets Kulturhistoriske museer. Skrifter nr 3. Oslo 2004.
- Horstmann, Hans: Die Rechtszeichen der europäischen Schiffe im Mittelalter. *Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums Bd 1*. Bremerhaven 1971.
- Huggert, Anders: S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ulträ och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs Norrlandskusten. A. Huggert (red): *Studier i norrländsk forntid. Till Ernst Westerlund 9 november 1975*. Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 1: 77-93. Umeå 1978.
- Huggert, Anders: Ett senmedeltida kapell på Holmön. *Västerbotten nr 4/2004*: 42-51.
- Hundstad, Dag: *Sørlandske uthavnssamfunn- fra maritime monokulturer til fritidssamfunn*. Hovedfagsopgave i historie våren 2004. Universitetet i Bergen 2004.
- Jansson, E.Alfred: *Skärgårdsliv i forna tider. Fiskeskären, Runmarö, Nämndö*. Stockholm 1964.
- Johannessen, Dag H. (red): *»La oss bygge et hus for Herren«*. Mandal Historielag, Mandal 1995.
- Klackenberg, Henrik: *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Diss. Stockholm 1992.
- KLNM: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
- Kraft, John: Labyrinter i magins tjänst. C. Westerdahl (red.): *Bottnisk Kontakt*: 90-101. Örnsköldsvik 1982. Tillsammans med Bo Stjernström: Dokumentation och klassificering av labyrinter: 101-112. *Lexikon der Christlichen Ikonographie* (E. Kirschbaum). Roma/Freiburg 1968.

- Lexikon des Mittelalters*. München, Zürich etc.
- Lovén, Christian: Kloster, klosterliknande inrättningar och kloster-traditioner. *Fornvännen* 96 2001: 243-266.
- Lundholm, Kjell: Fiskarkapell vid Norrbottenskusten. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift (Övre Norrlands kyrkor) nr 22*: 103-114. Stockholm 1991.
- Lundström, Per: Ett medeltida fiskeläge på Drakön -Sankt Olofs hamn. Skoglund, G. (red): *Gårdar, borgar och hamnar i det äldsta Hälsingland*: 5-37. Umeå 1981.
- Lundström, Per: Främlingars hamn. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens Årsbok*. Stockholm 1983.
- Låg, Torbjörn: *Ålders historie I, 800-1350*. Kristiansand 1996.
- Modéer, Ivar: Blå Jungfrun i den litterära traditionen. *Stranda* (Stranda härads Hembygdsförening) 1927: 16-38.
- Modéer, Ivar: Något om namnformerna i kung Valdemars jord-bok. *Namn och Bygd* 1937.
- Morcken, Roald: *Sjöfartshistoriske artikler gjennom 20 år. Articles on maritime history through 20 years*. Bergen 1983.
- Munksgaard, Jan Henrik (med N.G. Brekke): *Gamle handels- og gjestgiversteder på Vestlandet. Del 1. Ytre Hordaland*. Historisk Museum. Bergen 1973.
- Munksgaard, Jan Henrik: *Gamle handels- og gjestgiversteder på Vestlandet. Del 2. Midtre og Indre Hordaland*. Historisk Museum. Bergen 1975.
- Munksgaard, Jan Henrik: *Gamle handels- og gjestgiversteder på Vestlandet. Del 3. Sogn og Fjordane*. Skrift nr 1 fra Kystmuseet i Sogn og Fjordane. Bergen 1980.
- Munthe, Harald: Om Gamle hamn på Fårö. *Gotländskt Arkiv*. Visby 1942. Även i M. Stenberger (red.): *Gotländska studier tillägnade Richard Steffen*. Lund 1942.
- Nordlander, Johan: Ett ångermanländskt kalvarieberg. *Fornvännen* 1926 (H. 3): 163-170.
- Norges Konge-Sagaer I-IV*. Oslo 1979. Övers. till norska: 1,2 Anne Holtsmark/Didrik Arup Seip, 3 Dag Gundersen/Finn Hødne-bø, 4 Anne Holtsmark/Finn Hødne-bø.
- Norman, Peter: *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets Handlingar 16. Diss. Stockholm 1993.
- Norman, Peter: *Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar*. Fornlämningar i Sverige 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1995.
- Norman, Peter: Gravar – hamnar – vårdkasar. Fornminnesinventering i Östergötlands skärgård. *Östergötlands skärgård. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum* 1995: 66-74.
- Nævestad, Dag: Lokaliserte middelaldervrak i Øst-Norge. Oversikt og status for kyststrekningen fra svenskegrænsen til Rogaland. *Norsk Sjøfartsmuseum. Årbok* 1998: 159-207. Oslo 1999.
- Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus*. Romae 1555. Facsimile, København 1970. Svensk övers. 1976, Östervåla.
- Plænge-Jacobsen, Sigbrit: *1766 års allmänna fiskestadga*. Studia Historica Upsaliensia 98. Diss. Uppsala 1978.
- Ringbom, Åsa & Christina Remmer: *Ålands kyrkor Vol. 1. Hammarland och Eckerö*. Mariehamn 1995.
- Schück, Adolf: Jungfruhamn. *Historisk Tidskrift* (Sverige) 1958.
- Simonsen, Povl: *Fiskerbonden i Nord-Troms 1300-1700 belyst ved tuftgravinger*. Publikasjon nr 1 fra Helgøyprosjektet. Univ. i Tromsø/NAVF. Tromsø 1980.
- Sjöberg, H.R.A.: *Livet bland Kvarkens söner och döttrar I-II*. Vasa 1925.
- Solheim, Svale: *Nemningsfordommer ved fiske*. Det Norske Videnskaps Akademi. Diss. Oslo 1940.
- Stylegar, Frans-Arne: Bidrag til en sagnkirkes arkeologi: et stolpebygget kapell fra høymiddelalderen i Åseral. *Fortidsminneforeningens Årbok* 2001: 125-136.
- Stylegar, Frans-Arne & Astri H. Egner: *Rapport fra de arkeologiske undersøkelserne på Sånnum juli 2001*. Vest-Agder Fylkeskommune, Kristiansand 2001.
- Stylegar, Frans-Arne: Åslaug-Kråka fra Spangereid og Ragnar Lod-brok: om Lindesnesområdet som kulturell »melting pot« i vikingtid og tidlig middelalder. *Den nordiske histories fader. Tormod Torfæus. Karmøyseminariet* 2002: 128-161. Haugesund 2004.
- Stylegar, Frans-Arne & Inger Vågen: *Signaturer fra en annen tid. Hidrehistorie, sagn og stedsnavn*. Kystmuseet Fedrenes Minne, Hidra 2001.
- Svanberg, Per: Hemsö kapell – vadan och varthän? I: *Ångermanland-Medelpad* 1988: 169-188.
- Telhammer, Ingrid: Fiskarkapell efter södra och mellersta Norrlands-kusten. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift (Övre Norrlands kyrkor) nr 22* 1991: 85-102. Stockholm 1992.
- Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede I-XI*. København 1908-14.
- Wallerström, Thomas: *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Del 1. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1. Diss. Lund 1995.
- Walvig, Eugen P.: *Skjernøyas historie. Nogen spredte oplysninger. Føljetong till »Lindesnes«* 1929.

- Wennstedt, Ola: *Jungfruhamn och Dödmanskär. En studie över ortnamn i Lövvångers sockens kustområde*. Centre for Arctic Cultural Research. Umeå University. Research Reports nr 10. Umeå 1988.
- Westerdahl, Christer: Förhistoria, Fornlämnings- och fyndområden. Å. Rehnrström & C. Westerdahl (red.): *Gotska Sandön – en tvärfacklig beskrivning*. Föreningen Natur och samhälle i Norden. Publikation nr 8. Stockholm 1977.
- Westerdahl, Christer: 1982a. Kyrkesviken- några notiser med en bakgrund. C. Westerdahl (red): *Bottnisk Kontakt I. Maritimhistorisk konferens. Örnköldsvik febr. 1982*. Skrifter från Örnköldsviks museum 1: 6-11. Örnköldsvik 1982. Tillsammans med Urve Miller: Kyrkesviken- orienterande biostratigrafiska undersökningar samt strandlinjeförskjutningen i norra Ångermanland: 11-14.
- Westerdahl, Christer: 1982b. Om maritima kulturcentra med utgångspunkt från Norrlandskusten. Westerdahl, C. (red): *Bottnisk Kontakt I. Maritimhistorisk konferens. Örnköldsvik febr. 1982*. Skrifter från Örnköldsviks museum 1: 87-90.
- Westerdahl, Christer: *Norrlandsleden II. Beskrivning av det maritima kulturlandskapet*. Rapport från en inventering i Norrland och norra Roslagen 1975-1980. The Norrland Sailing Route II. Description of the maritime cultural landscape. Report from a survey in Norrland and northern Roslagen, Sweden, in 1975-1980. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIII 1987. Härnösand 1987.
- Westerdahl, Christer: 1989a. *En kulturgräns nolaskogs*. Örnköldsviks museums småskriftserie 20. Örnköldsvik 1989.
- Westerdahl, Christer: 1989b. *Norrlandsleden I. Källor till det maritima kulturlandskapet*. En handbok i marinarkeologisk inventering. The Norrland Sailing Route I. Sources of the maritime cultural landscape. A handbook of maritime archaeological survey. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIV. Härnösand 1989.
- Westerdahl, Christer: The Maritime Itinerary of the Tax Register of King Valdemar Sejr of Denmark (1202-1241). *Deutsches Schifffahrtsarchiv 13, 1990*: 325-375. Bremerhaven.
- Westerdahl, Christer: 1996a. Stone maze symbols and navigation. A hypothesis on the origin of coastal stone mazes in the north. *The International Journal of Nautical Archaeology (IJNA) 24/4, November 1996*: 267-277. London etc. 1996.
- Westerdahl, Christer: 1996b. St. Clemens är ditt helgon! Skepps-symbolik med religionshistorisk bakgrund. Korta anteckningar. *Marinarkeologisk Tidskrift 4/1996*: 20-23.
- Westerdahl, Christer: En bortglömd värld i utskären – natthamnar i Bottniska viken. Om Nyströms seglingsbeskrivning 1788. B. Wännström (red.): *Bottnisk Kontakt VIII*: 115-121 (med facsimile av Nyström 1825: 122-130). Piteå 1997.
- Westerdahl, Christer: 1998a. Hamnar – förenar människor på land och vatten. *Marinarkeologisk Tidskrift nr 3/1998*: 4-7.
- Westerdahl, Christer: 1998b. Hamnar – förenar människor på land och vatten. *Marinarkeologisk Tidskrift nr 4/1998*: 10-15.
- Westerdahl, Christer: 2002a. The ritual landscape at sea. K. Krueger/Cederlund, C.O. (Eds): 2002. *Maritime Archäologie heute. Maritime Archaeology Today. Third International Marine Archaeological Conference of the Baltic Sea Area (2001)*: 51-72. Rostock 2002.
- Westerdahl, Christer: 2002b. Vänerns magi. Sjöns rituella landskap. *Vid Vänern- natur och kultur. Vänermuseets årsbok 2002*: 42-77. Lidköping 2002.
- Westerdahl, Christer: 2003a. Vänern- landskap, människa, skepp. Skärhamn 2003.
- Westerdahl, Christer: 2003b. Holy, profane and political. Territoriality – extraterritoriality. A problem with borders. Some notes and reflections. G. Bäärnhielm (et al., red.): *Accurata descriptio. Studier i kartografi, numismatik, orientalistik och biblioteksväsen tillägnade Ulla Ehrensward*. Kungliga Biblioteket: 467-495. Stockholm 2003.
- Westerdahl, Christer: Lindesnes och sjömäns dopseder. *Agder Historielag. Årsskrift nr 80 2004*: 105-136.
- Westerdahl, Christer (in prep. 2005). Sjömärken på Agder. Kulturhistorisk bakgrund. (arbetstitel). Till *Norsk Sjöfartsmuseum Årbok 2006*.
- Westerdahl, Christer: 2006. Äldre sjömärken. En nordeuropeisk bakgrund. *Norsk Sjöfartsmuseum Årbok 2006*.
- Westerdahl, Christer (manus 2): Contrasts in Action. On the structure of environmental magic and ritual.
- Wikander, Johan Anton: *Gamle havner ved Grimstad*. Selskapet for Grimstad Bys Vel. Narvik 1985.

S:t Eriks kapell i Uppsala

En preliminär och kort redogörelse för en arkeologisk undersökning 2004

Av Ronnie Carlsson

1. Inledning

Sommaren 2004 genomfördes en liten arkeologisk undersökning i Uppsala, på Riddartorget strax söder om domkyrkan. Föremålet för undersökningen var det kapell, tillägnat Sveriges nationalhelgon Erik den helige, som låg här under medeltiden och början av nya tiden. Läget för kapellet är sedan tidigare känt, dels genom skriftliga uppgifter och kartor från nya tiden, dels genom att källaren till sakristian delvis undersökts och dokumenterats på 1960-talet.

Syftet med undersökningen var bland annat att ta reda på hur mycket som kunde tänkas återstå av byggnaden utöver sakristians källare, att se om stenbyggnaden haft en föregångare av trä på platsen, att få en datering på stenbyggnaden och den eventuella träbyggnaden samt utröna något om platsen och dess användning innan kapellet byggdes.

Undersökningen ingår som ett led i arbetet i *Huseliusprojektet – Uppsala domkyrka* vars mål är att ge ut en monografi om Uppsala domkyrka som en del i serien Sveriges kyrkor.

2. Huseliusprojektet

Huseliusprojektet – Uppsala domkyrka är placerat på Upplandsmuseet 2002-2006, och finansieras med medel i en donationsfond som Gösta Huselius' stiftelse avkastar. Gösta och Annie Huselius' syfte med donationsfonden var enligt testamentet från 1941, att

»... bringa Uppsala domkyrkas interiör i ett skick som mera överensstämmer med dess karaktär och äldre utseende, enligt en av riksantikvarien J. S. Curman i Maj 1926 uppräntad 'P. M. rörande Uppsala Domkyrka'...«. Enligt beslut av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien kan delar av fonden användas till att beskriva och utforska domkyrkans historia och utseende fram till den omfattande restaureringen som under Helgo Zettervalls ledning genomfördes 1885-93. I projektet deltar ett drygt tiotal framstående forskare inom olika discipliner, samt undertecknad.

3. S:t Erik

Om det svenska nationalhelgonet Erik den helige är strängt taget mycket lite känt. Hans namn i livet var Erik Jedvardsson, vilket har ansetts peka på engelsk härkomst. Han var kung, kanske över endast en del av Sveariket, och endast en kort tid, troligen från någon gång på 1150-talet till 1160. Han var gift med Kristina, dotterdotter till Inge d ä, och hade flera barn, bl a Knut, sedermera svensk kung.

Legenden om Erik den helige nedtecknades vid 1200-talets slut och innehåller utöver de vanliga formelartade omnämningarna om ett fromt leverne, vänligt sinnelag och flitigt kyrkobyggande som hör ett helgon till, också en beskrivning av hans död som – trots att legenden i sig inte har ett högt källvärde, ändå – är av den arten att det finns lite skäl att betvivla uppgif-

terna, även om det finns gott om utrymme för både diskussion, tolkning och ifrågasättande. Legenden berättar att den danske prinsen Magnus, som gjorde anspråk på riket såsom arv på modernet (Magnus var sondotters son till Inge d ä, dvs kusinbarn till Kristina) anföll Erik med en i lönnedom ihopsamlad här, på Kristi himmelfärds-dagen, 18 maj, 1160. Erik befann sig vid tillfället i Östra Aros (nuvarande Uppsala) där han bevistade mässan i »... *heliga trefaldighetskyrkan på berget som kallas Vår Herres Berg och där nu domkyrkan står*«. ¹ Efter att ha hört mässan till slut, gick han för att möta fienden men blev snart slagen. Efter att ha pinat honom en stund högg de så av hans huvud. Det första järtecknet visade sig strax, då en källa flöt upp på platsen där hans blod först utgjutits. Kroppen begravdes så småningom i (Gamla) Uppsala och skrinlades ett antal år senare. Varje år fördes relikskrinet i procession till Östra Aros, kanske till dödsplatsen och S:t Eriks kapell. ² När ärkebiskopssätet och därmed namnet Uppsala vid slutet av 1200-talet flyttades från (Gamla) Uppsala till Östra Aros, flyttades Eriks relikor med och den årliga processionen gick därefter i motsatt riktning, från Uppsala till Gamla Uppsala. Kulten av helgonkungen hade därmed tagit riktig fart.

4. S:t Eriks kapell

Skriftliga omnämmanden

Det med en viss sannolikhet äldsta bevarade skriftliga omnämmandet av S:t Eriks kapell är från 1278 i domprosten Björns testamente, i vilket han ger gåvor till bl a S:t Eriks kyrka i Aros (*Ecclesie sanctj ericj in arusia*). ³ Det är så gott som säkert det vi känner som S:t Eriks kapell som avses när Karl Gregersson den 24 januari 1301 upprättar sitt testamente och ger penningar till bl a S:t Eriks kapell beläget vid skolan (*cap-*

pelle beati Erici ibidem iuxta scolas site). ⁴ På 1330- eller 1340-talet omtalas att kaniken Arnerus var den som först påbörjade byggandet i sten av S:t Eriks kapell på helgonets dödsplats och grundade däri en prebenda av inkomsterna (*magister Arnerus qui capellam beati erici inferius circa locum passionis eius primus incepit edificare de lapidibus et fundavit in ea quandam prebendam de redibus*). ⁵ Av detta kan man sluta sig till att den tidigaste kapellbyggnaden var av trä.

Kapellet skadades svårt i stadsbranden 1473 ⁶ och även 1572, och stod efter den sistnämnda branden länge utan tak. Under 1600-talet iståndsattes dock byggnaden åter och försågs med ett säteritak efter Olof Rudbecks d ä ritning. Kapellet användes under andra hälften av 1600-talet bl a till lokal för de teologie studerandena från den intilliggande skolan att öva sig att predika i. Johannes Schefferus beskriver kapellet vid denna tid: *Det är helt av tegel, nederst förstärkt med marmor och stött av tolv pelare på sidorna. Det har sex rätt höga fönster, konstfullt prydda med utmejslade stenar och över dörrarna ett cirkelrunt [fönster] med svarvarbete format till bilden av en ros.* ⁷

Kapellet skadades återigen svårt vid den stora stadsbranden 1702 och material från ruinen användes till att reparera den likaledes skadade domkyrkan. Delar av kapellet fanns dock kvar till mitten av 1700-talet, då de sista resterna togs bort, troligen i samband med att det intilliggande Julinskiöldska palatset byggdes och platsen började då också kallas Riddartorget efter riddaren Peter Julinskiöld. ⁸

Avbildningar

Den äldsta kända avbildningen av kapellet återfinns på den sk regleringskartan från 1643, en karta där den nya stadsplanen ritats in på en karta med det dåtida (eller möjligen något äldre) kvartersmönstret.

Rimligen hör byggnaderna och däribland då S:t Eriks kapell, till det äldre skiktet på kartan. På denna syns söder om domkyrkan två byggnader i rät vinkel mot varandra, en i nord-sydlig riktning och en i öst-västlig riktning, den senare märkt K (*S. Erics capell*) (fig. 1). Den östra änden är avrundad och med lite god vilja kan man säga att den är trubbigt tresidig. Sakristian syns som en mindre, i det närmaste kvadratisk utbyggnad, ungefär mitt på byggnadens södra långsida. Ett inhägnat område finns söder och väster om kapellet.

På Olof Rudbecks d ä huskarta, tryckt 1679, skymtar bakom domkyrkan kapellruinen, utan tak. Den

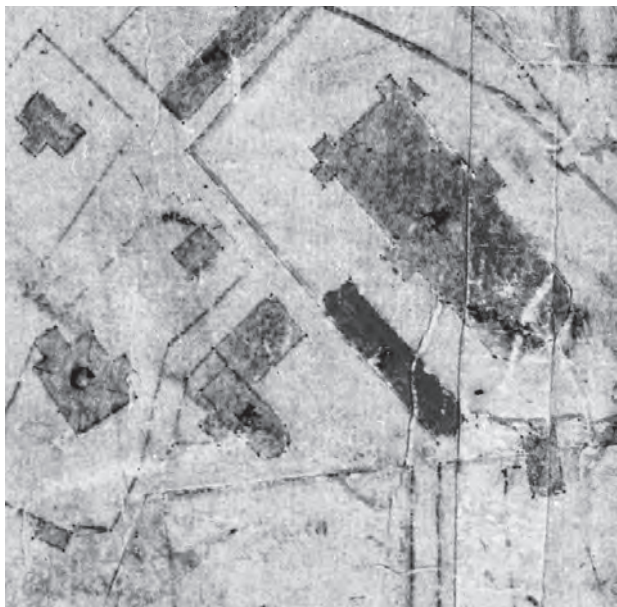

Fig. 1. Ett utsnitt från den sk regleringskartan från 1643. Söder om domkyrkan (A) ligger S:t Eriks kapell (K). (C = Bondkyrkan; E = gamla akademien; F = nya akademien [Gustavianum]). I rät vinkel mot kapellet ligger den medeltida skolan. Foto LMV (LMV B70-1:3).

har en hög västgavel försedd med en rund fönsteröppning och långväggarna har tydliga utvändiga strävpelare och mellan dem höga fönster. Möjligen kan man också ana invändiga murpelare för valv. Det går inte att avgöra formen på koret och till synes finns inte någon inhägnad gård (fig. 2).

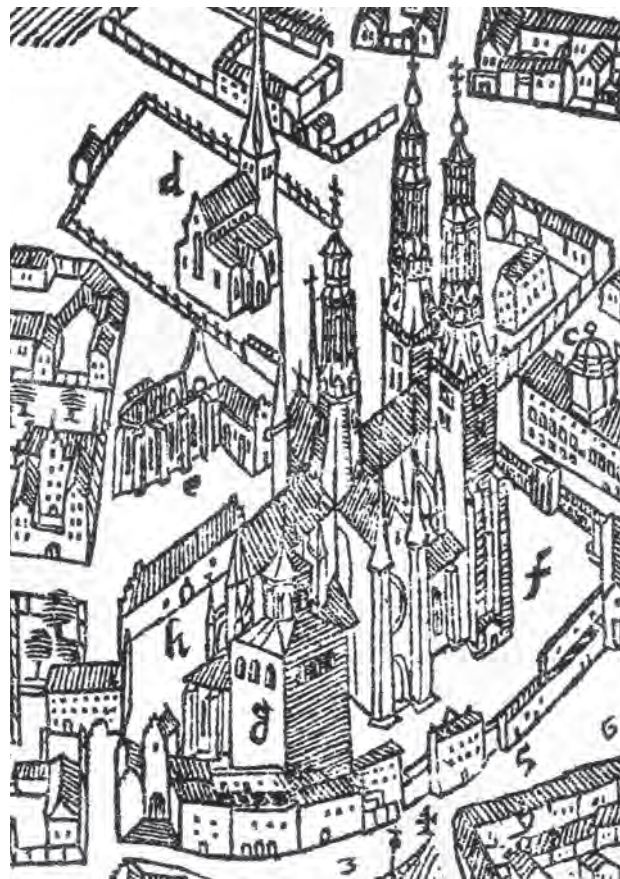

Fig. 2. Ett utsnitt av Olof Rudbecks d ä huskarta från Atlasbandet till *Atlantican*, tryckt 1679. Ovanför bokstaven e syns ruinen av S:t Eriks kapell.

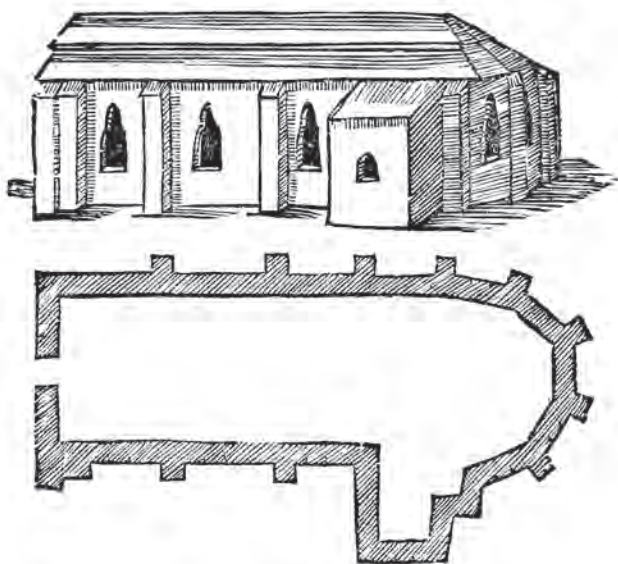

Fig. 3. Peringskiölds avbildning av S:t Eriks kapell, från *Monumenta Ullerakerensia*, tryckt 1719.

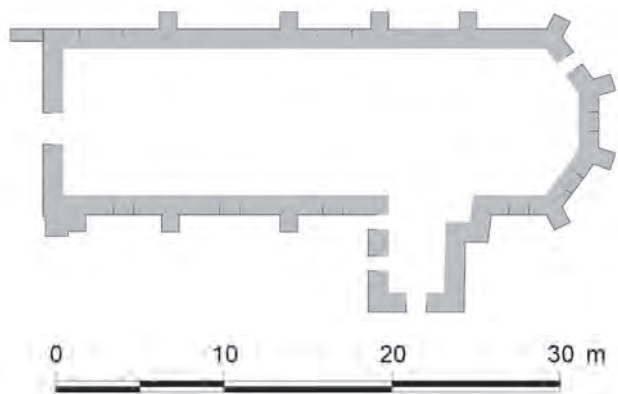

Fig. 4. En rekonstruktion av S:t Erikskapellets plan (efter Peringskiölds måttsatta skiss). Ritning RC.

I Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova*, tryckt 1719, finns en plan och perspektivritning av kapellet (fig. 3). Perspektivritningen är från sydöst och visar strävpelare upp till takfoten och mellan dem tre höga fönster på sydsidan och två i koret. Sakristian på södra sidan har ett litet fönster och pulpettak. Korets form går inte att säkert avgöra från perspektivritningen, men på planen har det en polygonal form, oregelbunden men närmast en halv dekanon. Helt nyligen har de måttsatta skisserna som ligger till grund för de publicerade träsnitten återupptäckts. Planen har tydligen mätts upp med utvändigt additiv mätning och det framgår att ett mätfel finns någonstans, bl a fattas det troligen en strävpelare och ett väggparti på norra sidan. På träsnittet finns också mycket riktigt en strävpelare och ett väggparti extra på norra sidan och möjligen är den oregelbundna formen på koret ett resultat av en kompromiss för att få ihop måtten på ritningen, snarare än en avspeglning av verkligheten. Om man använder måtten från den måttsatta skissen går det alltså inte att rita upp kapellet utan vidare, men om man dels gör den ovannämnda korrigeringen, dvs lägger till ett väggparti och en strävpelare på norra sidan, dels laborerar med lite olika vinklar på de punkter där vinkeln uppenbart inte är 90° på den måttsatta skissen, så kan man nästan få ihop det (se fig. 4).

Bara några veckor före den stora stadsbranden 1702 fullbordade lantmätaren Lars Hoffstedt sin karta över Uppsala. På den har kapellet en något knubbig form. Den östra änden är tydligt tresidig och den södra utbyggnaden ansluter direkt till den östra änden. Skolan ligger i direkt anslutning till det nordvästra hörnet. Två inhägnade områden finns, dels väster om skolan, dels öster om skolan och norr om kapellet (se fig. 5).

tillfället, 1994 kompletterades dokumentationen ytterligare och genom att schaktet var mycket längre än vid de tidigare tillfällena blev det även möjligt att knyta sakristian till omgivningens stratigrafi.⁹

5. Undersökningen (metod, resultat)

Genom att läget och storleken på kapellet var relativt väl kända, borde det ha varit förhållandevis lätt att lägga ut ett schakt som träffade på ett ungefär där man ville göra en undersökning. Dock fanns andra faktorer att ta hänsyn till, närmast av praktisk och ekonomisk natur. De delar som kanske skulle ha varit mest intressanta att undersöka, sakristian och koret, låg så gott som helt i gatumark, under asfalt. Av den anledningen försökte vi istället få med så mycket som möjligt av den del av koret som låg i parkmarken. Dock fanns en rabatt med stora buskar närmast gatan, och en stenlagd gång åt nordöst. Därför lades ett schakt, 3,5×7,5 m i nord-nordöstlig orientering över kapellets norra mur, mitt för sakristian vilket ändå borde innebära i korets västra del. På grund av begränsningen åt norr i form av stenläggningen kom endast en mycket liten del av området utanför kapellet att täckas av schaktet (fig. 7).

Med en grävmaskin schaktades de översta lagren bort, lager som bedömdes som tillkomna efter raseringen och rivningen av kapellet på 1700-talet. Sålunda avlägsnades flera lager av uppenbart utjämnande karaktär, däribland ett lager fint grus med lösa, spridda skelettdelar som kanske kan sättas i samband med en dokumentariskt känd sänkning av marknivån kring domkyrkan omkring 1850.

Redan ca 0,5 m under grästorven kom resterna av den norra muren i dagen och i höjd med toppen på den fanns ett omfattande raseringslager till största delen bestående av tegel. Större delen av detta

schaktades även det bort med maskin, utom närmast muren där lagret med hänsyn till muren grävdes för hand. Det tycktes uppenbart att muren rivits och rivningsmassorna fyllts på runt om tills jämvikt uppnåtts – man har således inte rivit mer än nödvändigt för att få en plan yta. Direkt under raseringslagret kom så de

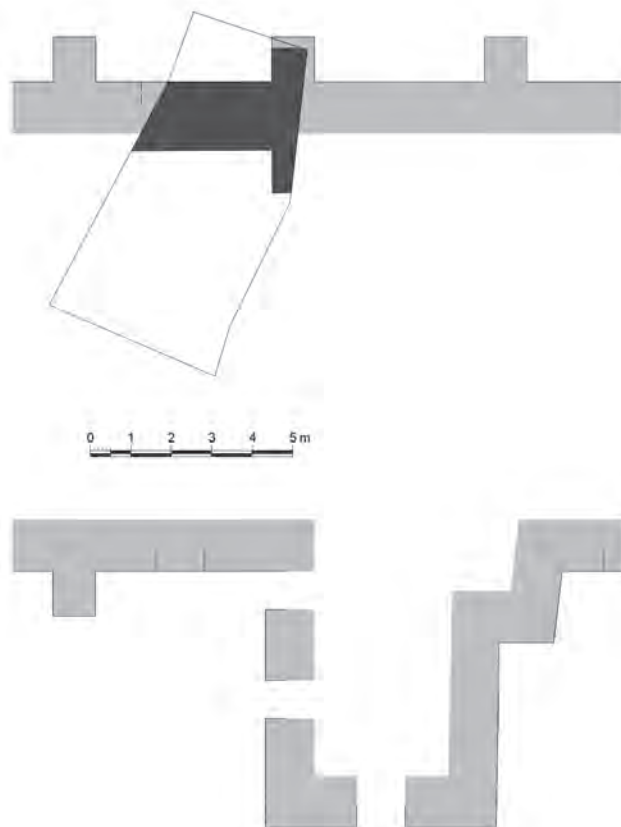

Fig. 7. Undersökningsschaktet med muren, stråvpelaren och valvpelaren inlagda på ett utsnitt av rekonstruktionsritningen av S:t Eriks kapell, fig. 4. Ritning RC.

Yngsta lämningarna i form av några fragment av slarvigt lagda tegelgolvytor.

Under de yngsta konstruktionerna kom, med några speciella undantag som behandlas närmare nedan, en räcka lager av utfyllnadskarakter, en del med småstenspackning, en del i det närmaste ren sand. Det tycks uppenbart att flera av dem har ett direkt samband med olika golvnivåer men inte någonstans fanns det minsta spår av golvmaterial på plats, varken tegel, trä, sten eller något annat – med undantag av det yngsta redan omnämnda tegelgolvet. Förklaringen är förstås att så länge kapellet har varit i bruk har den gamla beläggningen helt avlägsnats och endast bärlagren blivit kvar vid förbättringar av golvet, vilket alltså tycks ha skett några gånger. Bland fynden finns dock från raseringslagret ett fynd av ett fragment av en golvplatta av kalksten, (UM33947:28).

Muren var ca 1,5 m bred och till nästan hela sin nedre bevarade del uppförd av gråsten, relativt prydlig och med tydlig skiftgång åtminstone i de övre delarna – som mest fanns 2,5 m av murens höjd bevarad, varav ca 1 m grundmur ursprungligen under mark invändigt. Överst fanns ett ca 1,2 m brett utjämningskikt av tegel vars bredd troligen svarar mot den nedrivna tegelmurens tjocklek. På murens norra sida, dvs utsidan fanns två särdrag som har betydelse för murens ursprungliga utseende. Det första är några avtryck av några kantiga stenar ovanpå grundmurens gråstenar. Längst in i en av fördjupningarna fanns också en kalkstensflisa kvar (UM33947:59) med två huggna sidor (inåt och nedåt). Det kan inte råda något tvivel om tolkningen; detta måste vara spåren av den kalkstenssockel som funnits (Schefferus skrev ju att muren nederst var förstärkt med marmor¹⁰) och som säkerligen brutits bort efter 1702 års brand, då material togs från kapellet för att reparera dom-

kyrkan. Det andra är en fyrkantig utbyggnad i den östra änden, intill den östra schaktkanten. Bredden är okänd eftersom den fortsätter in i schaktkanten, men den är minst 0,4 m, och djupet ca 0,7 m i den övre delen byggd av tegel, och minst 0,9 m i den nedre delen som är bygd av sten och fortsätter in i den norra schaktkanten. Hela konstruktionen är samtidig och ligger i förband med nordmuren. Inte heller här torde det råda något tvivel om vad detta är; en av de strävpelare som fanns runt kapellet, tolv till antalet enligt Schefferus beskrivning.¹¹ Enligt Peringskjöld's måttsatta skiss var de $1\frac{3}{4}$ aln (1,04 m) breda och de enda som hade ett djupmått angivet, två på södra sidan av koret, var lika djupa, dvs $1\frac{3}{4}$ aln. Detta mått stämmer ju inte så bra med den dokumenterade strävpelaren, men de på långhuset och på norra sidan av koret kan möjligen ha haft ett annat, mindre djup (fig. 8).

Mitt för den utvändiga strävpelaren fanns på murens insida en motsvarande murklack som med all säkerhet är den nedre delen av en valvpelare. Det framgick dock rätt snart att den blivit nedgrävd under ett relativt ungt skede och alltså inte låg i förband med nordmuren. Konstruktionen var också lite speciell, då det tycks som om man i nedgrävningen först hållt i murbruk, sedan lagt i ett antal stora stenar, hållt på mer murbruk i hela nedgrävningen, lagt i sten osv. Det hela påminner mer om att laga en lasagne än att mura en pelare. Av allt detta kan man dra slutsatsen att kapellet varit försett med tegelvalv, men att dessa inslagits sekundärt. Man kan dock tycka att de utvändiga och ursprungliga strävpelarna – om de inte bara var ett dekorativt element – talar för att kapellet har haft tegelvalv från början och att dessa ursprungliga valv i så fall rasat, kanske vid branden 1473. Dessa sekundärt inslagna valv skulle då vara en reparation,

Fig. 8. Norra muren, strävpelaren (t v), valvpelaren (t h). Lägg märke till den raka innerkanten (t h) och den sönderbrutna yttersidan (t v). Foto 2004-06-09 från väster RC/Upplandsmuseet.

och samtidigt en slags förenkling genom att valven vilar på pelare istället för på murkrönet. Vilket av dessa två alternativ som är det riktiga får vi kanske aldrig veta, men de senaste valven tycks i varje fall ha varit ribbvalv av fynden av ribbvalvstegel i raseringsmassorna att döma. Alla dessa hade dessutom ett lager vit puts som vid något tillfälle färgats tegelröd. Således har valvribborna åtminstone mot slutet varit rödfärgade och möjligen dessförinnan vitputsade och kanske i ett tidigaste skede nakna.

Utöver ribbvalvstegel (t ex UM33947:32, se fig. 9) påträffades även några andra typer av formtegel, nå-

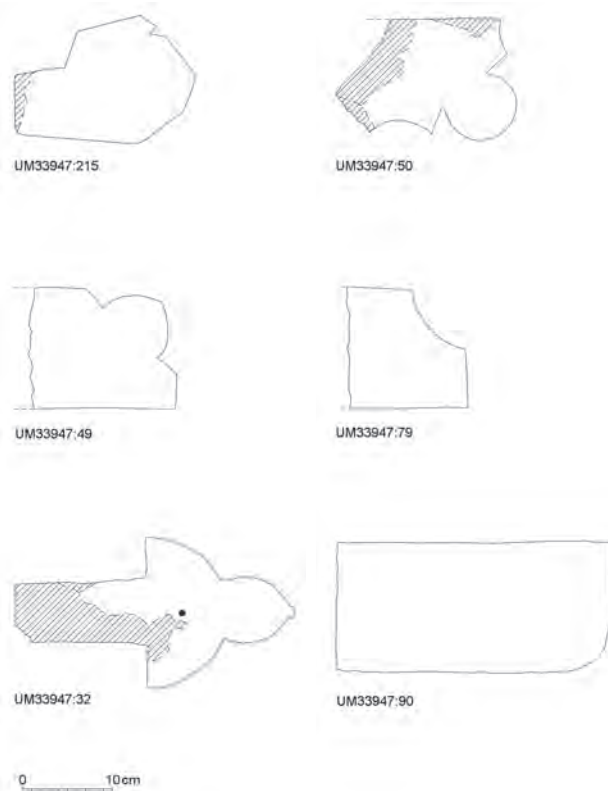

Fig. 9. Konturritning av de i undersökningen påträffade typerna av formtegel. Ritning RC.

gra enkla med hålkäl (UM33947:79) eller rundat hörn (t ex UM33947:90), några mer komplicerade (t ex UM33947:49, 50) och två med komplex, asymmetrisk form (t ex UM33947:215). De senare kom båda från A66, fyllningen från en cirkelrund nedgrävning som gjorts ganska snart efter att muren uppförts och dess nedgrävning fyllts igen, men till vad för slags konstruktion dessa tegel använts är inte helt klart.

Ett utmärkande drag för undersökningen är att relativt få föremålsfynd påträffades. Formtegel har redan omtalats och av övriga tegel har några få tegel med fotsår av djur eller barn samt ett litet antal taktegel omhändertagits. Dessa taktegel är till största delen s k fjälltegel, dvs helt plana med en klack i övre delen. De är ca 19 cm breda och 3 cm tjocka, men inget taktegel hade hela sin längd bevarad. Några fragment av s k munk-nunnetegel samt vingtegel påträffades också. Ett litet fragment av kalksten från ett masverksfönster påträffades också i raseringsmassorna (UM33947:60).

Det vanligast förekommande fyndet var järnspik och en del av dessa är säkert byggnadsspik men en hel del kommer säkert från likkistor. I flera lager ligger nämligen spridda delar av människoskelett, löst och utan samband med varandra. Inte i något fall kunde två eller fler skelettdelar sägas höra ihop eller komma från en grav in situ, utan alla är lösfynd. Dessa och många av spikarna ligger i de äldre utfyllnadslagren och även i fyllnadslagret i nedgrävningen för valvpelaren som gått ner i de äldre utfyllnadslagren. Var dessa begravningsrester kommer ifrån går inte att säga säkert, men det finns några alternativ till förklaring. Det kan röra sig om begravingar från innandömet av en äldre (S:t Eriks-)kyrka på platsen, det kan vara en kyrkogård till en äldre kyrka som legat helt nära, företrädesvis norr om, det undersökta kapellet eller det kan vara skelettdelar som följt med utfyllnadsmaterial som hämtats från någon annan begravningsplats – och då inte nödvändigtvis medeltida – i närheten, t ex domkyrkan, den äldre eller nya trefaldighetskyrkan eller något förhistoriskt gravfält från omgivningen.

Av keramikkrärl har endast ett 20-tal skärvor återfunnits och så gott som alla är av yngre rödgods och kommer från de yngre lagren från kapellets utsida.

Detta är naturligtvis inget att förvåna sig över, men det är beklagligt ur dateringssynpunkt. Den lilla tendens som ändå finns är dock helt konsekvent; stratigrafiskt äldst är en skärva stengods, därefter kommer flera skärvor yngre rödgods från flera av de yngre lagren utanför kapellet och något enstaka inuti och slutligen finns två skärvor fajans från utjämningslagren efter kapellets rivning.

En solitär i fyndsammanhanget kommer från A40, ett raseringslager från utsidan av kapellet; en liten schackpjäs, troligen en springare, svarvad i horn (fig. 10).

Fig. 10. Schackpjäs, troligen en springare. Den är 27 mm hög och tillverkad genom svarvning av horn. UM33947:176. Foto RC/Upplandsmuseet.

Fig. 11. Strax innanför muren fanns i de yngre lagren en oval nedgrävning, A32, med ett överraskande innehåll. Foto 2004-06-21 från öster RC/Upplandsmuseet.

Ungefär en meter innanför den norra muren fanns en nedgrävning, oval och en knapp meter tvärs över som störst (A32). Den hade grävts genom flera av de olika golvrelaterade lagen men hörde ändå inte till den senaste användningstiden (fig. 11). Nedgrävningen var en dryg meter djup och i botten var den mycket skarp och tydligt rektangulär, 0,50×0,70 m. Den var fylld med ett blandat material, mest sand och en del sten. I fyllningen låg dessutom 64 fragmentariska järnbeslag, sammanlagt ca 2,5 kg (UM33947:222). Beslagen, med delvis kvarsittande spikar och fastrostade trä på baksidan, är framför allt av två slag; dels långa band, ca 4 cm breda, några

med gångjärn, dels hörnbeslag av två trekantiga plattor i 90° vinkel. Av allt att döma har det således varit en kista av typen skattkista, 0,5×0,7 m, av trä med järnband runt om (se fig. 12). Dock finns två förhållanden man kan fundera över: för det första låg alla beslagen i oordning. Några låg förstås intill varandra, men inte på det sätt de skulle ha legat om en hel kista stått på botten av nedgrävningen och sakta ruttat bort. Det andra är att det inte fanns någonting bevarat utöver järnbeslagen, till och med trävirket i kistan var helt förmultnat utom de få rester som satt fastrostade på beslagen. Det här innebär att kistan efter att ha tagits upp – det verkar rimligt att anta att

Fig. 12. Innehållet i nedgrävningen A32 har sannolikt en gång varit en järnbeslagen träkista av ungefär denna typ, fast lite mindre. Kista från Vendels kyrka, Uppland. Foto 2004-08-19 RC/Upplandsmuseet.

den stått där en gång eftersom nedgrävningen var så prydligt rektangulär i botten – antagligen kastats ner i gropen, kanske till och med i sönderslaget tillstånd. Eftersom inget annat än kistan återfanns har den antingen; a) varit tom, b) tömts på sitt innehåll eller c) innehållit något av organiskt material som helt förmultnat. Eftersom det verkar dumt att gräva ner en tom kista får man anta att den haft något innehåll, och om det varit t ex böcker borde åtminstone bokbeslagen ha bevarats. Troligen har den alltså tömts på sitt innehåll – som för all del kan ha varit böcker, t ex katolska böcker som gömts undan vid reformationen – och sedan har kistan, kanske i sönderslaget tillstånd kastats ner i gropen igen. Dateringen

är svår att avgöra men det skulle mycket väl kunna handla om 1500-tal.

Ytterligare en överraskning låg på lut i den södra delen av schaktet. På ett avstånd om 3-4 m söder om nordmuren kom under raseringsmassorna ett antal tegel lagda i klammerform, A13. Den bestod av en ca 0,3 m bred ram, ungefär 1,5×1,5 m, lagd i lera och med en del tegel och lera i oordning inne i klammern. Först tolkades konstruktionen som någon slags golv eller gång i paritet med de övriga tegel-lagda ytorna direkt under raseringsmassorna, men snart stod det klart dels att den var stratigrafiskt något äldre än golvet, dels att den bestod av flera skift tegel. Den visade sig så småningom vara en kammare av tegel, nedgrävd i golvet strax norr om mittlinjen på kapellet. Den var invändigt 1 m bred och minst 1,5 m lång (den fortsatte in i östra schaktkanten så den totala längden är inte känd.). Det bevarade djupet var nio tegelskift eller en knapp meter, men som den var fylld med tegel och lera i oordning, och detta tolkats som de övre delarna av väggarna som raserats, torde den ursprungliga höjden ha varit högre. Väggarna var något inkragade så att den blev smalare uppåt på bredden, från ca 1,1 m i botten till ca 0,8 m i toppen. Teglen var alltså lagda inte i kalkbruk utan i lera, och denna var bitvis bränd. Botten utgjordes av små kullerstenar och ovanpå denna botten låg ett tunt brandlager (fig. 13).

Det står helt klart att anläggningen använts under kapellets användningstid men under den senare delen av denna; den var stratigrafiskt samtida med den sekundära valvslagningen. Tolkningen är fortfarande öppen, men mycket talar för att en nedgrävd tegelkammare som man eldat i måste tolkas som en uppvärmningsanläggning, en hypocaustliknande sådan. En annan ugnskonstruktion för något annat ända-

Fig. 13. Ugn (A13), med kullerstensbotten. Ugnen var nedgrävd i golvet och har sannolikt använts för uppvärmning, som en hypocaust. Foto 2004-06-30 från öster RC/Upplandsmuseet.

mål, t ex bakning, matlagning, eller smältning, skulle knappast vara nedgrävd i golvet och skulle dessutom inte riktigt höra hemma i ett kapell, även om det religiösa dyrkandet av S:t Erik avtagit och kapellet fått en delvis ny användning efter reformationen.

Inklämt mellan nedgrävningen för muren och ugnen och en del andra störningar fanns bevarat ett litet parti med lager från tiden innan kapellet. Det var ett antal tunna lager, växelvis grus, kulturlager, brandlager osv (fig. 14). Dessa gav inte direkt intryck av att ha tillkommit inuti en kyrka, utan skiljer sig avsevärt från

de lager som veterligt har tillkommit inne i kapellet. Med kännedom om att stenkapellet varit ca nio meter brett invändigt och att nedgrävningen för muren är 1,5 m bred gör det att det bara blir ca sex meter i mitten av kapellet där ett tidigare träkapell skulle ha legat, under förutsättning att stenkapellet byggts på utsidan av det gamla kapellet, så att detta kunde användas under hela byggtiden tills det nya var klart. Tillsammans med avsaknaden av lämningar från ett äldre kapell blir slutsatsen att det äldre träkapellet legat någon annanstans, helt säkert nära inpå. Förekomsten av begravningsrester i olika lager inne i stenkapellet talar för att det äldre kapellet legat närmare domkyrkan, men i princip finns nog tillräckligt med plats åt vilket håll som helst.

En rekonstruktion av topografin på platsen vid tidpunkten för byggandet av stenkapellet är möjlig tack vare den här undersökningen och ett antal äldre undersökningar som gjorts i området runt omkring.¹² Rekonstruktionen visar att området där kapellet ligger sluttar ganska mycket åt öster. Om man förutsätter att ingången i väster har legat i markplan och att inga större nedschaktningar gjorts åt väster, så kommer golvet nivå i öster att ligga en bra bit över marknivån. Som tidigare omtalats hade sakristian en källare och möjligen, eller snarast troligen har det funnit en slags krypta även under koret. Som framgår av fig. 15 har dessa utrymmen erhållits nästan gratis, genom att grundmuren eller sockeln måste byggas betydligt högre i östra änden än i västra. På Peringskjölds måttatta skiss finns en dörröppning markerad på den norra sidan av koret, med texten *en källarstudör*, och just så, som en källarstuga bör den östra delen av kapellet ha tett sig, med en byggnad på en hög sockel och i sockeln en dörr in till en källare.

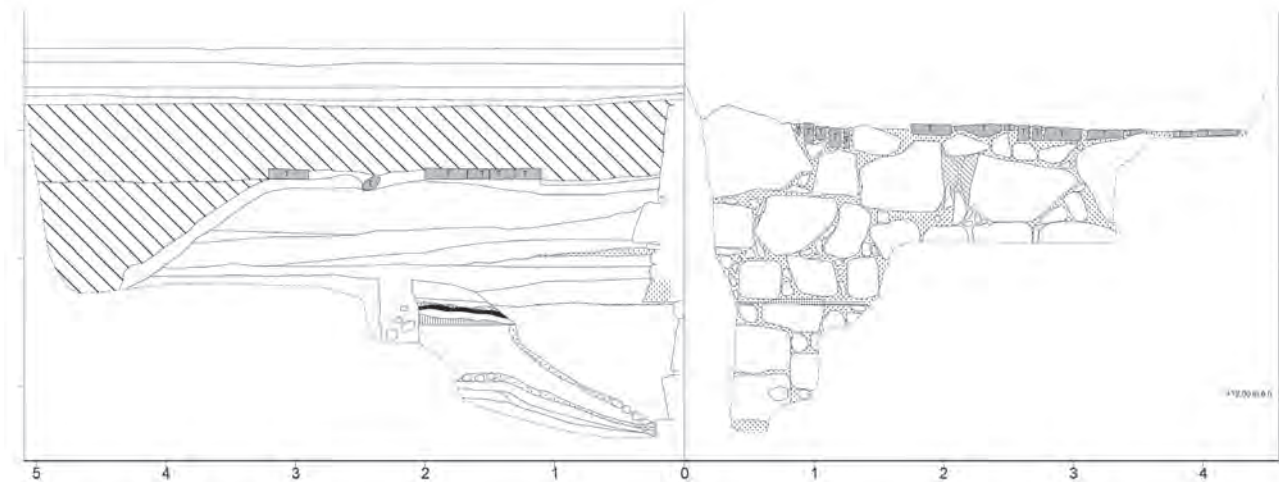

Fig. 14. Ritning av sektion från schaktets västra kant (t v) och den norra murens insida (t h). Till vänster om murens nedgrävning finns ett litet parti med tunna lager tillkomna under tiden närmast före kapellets uppförande. Ritning RC.

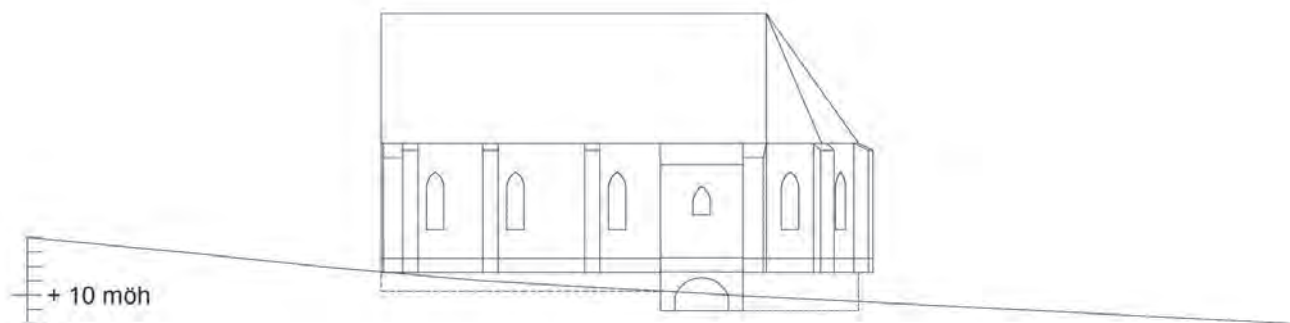

Fig. 15. Rekonstruktionsritning av kapellet sett från söder med en rekonstruerad marknivå från tiden vid kapellets uppförande. Ritning RC.

Noter

1. Erik den heliges legend/Erik den Helige 1954 s XIX.
2. Lovén 2004 s. 11.
3. DS 876.
4. DS 1339.
5. DS 3835.
6. ASM s. 314.
7. Schefferus 1666 s. 159, 164, 165.
8. Busser 1773 s. 60, 61.
9. Gezelius 1983; Pettersson 2004.
10. Schefferus 1666 s. 159.
11. Schefferus 1666 s. 159.
12. Anund 1994; Pettersson 2004.

Litteratur

ASM = *Annales Suecici medii aevi; Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven av Göte Paulsson*. Bibliotheca historica Lundensis 32. Lund 1974.

Anund, Johan: *Uppsala medeltida skola och kulturlager i domkyrkoområdet. Kvarteren Slottet, Oden, S:t Erik, Domen och Rosenberg, samt Riddartorget, universitetsparken, Fyris Torg, Gamla Torget och Valvogatan*.

Riksantikvarieämbetet, UV-Uppsala, rapport 1994:32. Uppsala 1994. ISSN 1104-8670.

Busser, Johan B: *Utkast till beskrifning om Upsala*. Uppsala 1773. Faksimilutgåva 1979.

DS = *Diplomatarium Suecanum*, utgivet av Riksarkivet genom Johan Gustaf Liljegren, Bror Emil Hildebrand m fl. Stockholm 1829.

Erik den helige. Historia, kult, reliker. Redaktör Bengt Thordeman. Stockholm 1954.

Gezelius, Lars: S:t Eriks kyrka på Riddartorget i Uppsala. *Meddelanden från Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 1983:2.

LMV = Lantmäteriverket, Gävle.

Lovén, Christian: Erikskulten i Uppsala. Dubbelhelgonet och den långa stationsvägen. *Uppland* 2004, s 7-37.

Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata eller Ulleråkers häradz minnings-merken med nya Upsala ...* Stockholm 1719.

Pettersson, Karin: *Riddartorget. Arkeologisk undersökning, Riddartorget, RAÄ 88, Uppsala, Uppland. RAÄ dnr 421-6489-1994*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, UV Uppsala rapport.

Schefferus, Johannes: *Upsalia*. Uppsala 1666. (översättning Lars Garpe 1946, manuskript i Upplandsmuseets arkiv).

På fast grund

Om det äldsta stenkyrkobyggandet i Sigtuna

Av Sten Tesch

1. En inledning av fundamental betydelse

Vid en genomgång av de sex volymer »Kirkearkeologi i Norden« som hittills utkommit, är det mycket sällan man möter en diskussion om en av kyrkobyggnadens mest fundamentala delar – nämligen grundmuren eller fundamentet. Kort sagt det vimlar av foton och ritningar på kyrkofasader och takstolar, men aldrig på grundmurar förutom enstaka planer. Överhuvudtaget har mig veterligt mycket litet publicerats i detta ämne och en mer samlad forskningsinsats lyser med sin frånvaro. Denna styvmoderliga behandling av grundmuren framhålls också av Øystein Ekroll i hans bok »Med kleber og kalk«. I fundamentersavsnittet, som endast upptar drygt två sidor, finns dock en figur som visar den noggranna grundmursdokumentation av Nidaros domkyrka, som gjordes redan på 1880- och 90-talen.¹ Här redovisas tydliga skillnader i grundmurningstekniken mellan kyrkans olika delar från 1000-talet till 1200-talet. Denna variationsrikedom reser frågan om det finns generella drag för hur grundmurningstekniken utvecklas genom tiden. I så fall skulle den arkeologiskt kunna användas för att datera en kyrkas olika byggnadsdelar och därmed kyrkans byggnadshistoria, men också för jämförelser mellan olika kyrkor.

Även i den av Riksantikvarieämbetet utgivna boken »Byggnadsarkeologisk undersökning«, av Karin Andersson och Agneta Hildebrand, är grundmurskapitlet av begränsad omfattning.²

»Oftast är fundamenten av marksten, i kallmur, från ett par skifts till ett par meters djup. Tidiga exempel finns dock på murade grunder (t ex Dalby kyrka i Skåne). Detta tycks emellertid ha varit ett konstruktions sätt, som snart nästan helt övergivits«, skriver författarna. Detta konstaterande är naturligtvis av stor vikt när vi arkeologiskt ska försöka skilja ut de allra äldsta romanska kyrkobyggnaderna från de yngre. Vidare framhåller man att grundmuren inte är en isolerad företeelse utan att den ingår i ett stratigrafiskt sammanhang, som kan vara daterande.

Vad kan det då bero på att grundmuren inte rönt något större intresse inom den byggnadsarkeologiska forskningen? Det kan vara så enkelt som att om en utgrävning ska göras i en kyrka, på grund av ett eller annat byggnads- eller restaureringsföretag, har frågeställningarna primärt varit fokuserade på vad som finns under golvet – äldre golvnivåer, gravar, spår av en äldre kyrka etc. Murarna, både synliga och osynliga, har varit något man hängt upp profilerna på. Utanför kyrkan är det naturligt att det är kyrkogården/gravarna som stått i fokus. Vid en regelrätt byggnadsantikvarisk dokumentation av murverket är det vanligtvis de synliga murarna som man dokumenterar, eftersom det inte går att komma åt grundmurarna utan att gräva. Större chans är det när kyrkobyggnaden bevarats som ruin eller de ovanjordiska delarna helt försvunnit eller vid riktigt stora och omfattande

restaureringar och ombyggnationer som t ex av Nidaros domkyrka. Det är dock mycket sällan som mer än grundmurens »fasad« dokumenteras, eftersom en grundligare dokumentation kräver en genombrytning av grundmuren.

Sigtuna tillhör den tidiga gruppen av städer i Norden som t.ex. Trondheim, Oslo, Lund, Roskilde och Viborg, alla grundlagda i vikingatidens slutskede. Karakteristiskt för dessa städer är det stora antalet romanska stenkyrkor. Det exakta antalet kyrkor i Sigtona är inte känt, men det rör sig om minst sex stycken, alla med särpräglad utformning. Några medvetet genomförda arkeologiska undersökningar av sigtunakyrkornas grundmurar har aldrig gjorts. Eftersom kyrkorna idag endast existerar som mer eller mindre bevarade ruiner och/eller grundmurskonstruktioner under mark har grundmuren ändå berörts ytligt vid flera arkeologiska undersökningar. Även om huvudsyftet vid dessa utgrävningar inte varit att undersöka grundmuren, har ändå en del intressanta iakttagelser gjorts. Bland annat har vid ett par tillfällen murade grunder påträffats. I den här artikeln ska jag framförallt beröra de utgrävningar som gjorts i S:t Olofs kyrkoruin. Förekomsten av murade grunder ger, med hänvisning till citatet ovan, en fingervisning om sigtunakyrkornas särställning och befäster, det som konst- och arkitekturhistoriker tidigare antagit, att de tillhör Sveriges allra äldsta stenkyrkor. Det faktum att grundmurens konstruktion kan hjälpa oss att datera eller i varje fall skilja ut våra äldsta stenkyrkor borde alltså sporra oss att rikta mer intresse åt kyrkans underjordiska delar. (Om andra arkeologiska dateringsmetoder se Wikström i denna volym). Inledningsvis kommer ganska stort utrymme ägnas åt att sätta in sigtunakyrkorna i sitt sammanhang, sigtunaforskningen, Sigtona som en tidig kristen stad och den kyrkotopografiska utvecklingen.

2. En forsknings- och kyrkotopografisk bakgrund
Sigtuna var tidigt en central plats för den kristna kyrkans etablering i Sverige. I början av 1060-talet inrättade ärkebiskop Adalbert i Bremen ett biskopssäte i Sigtona med Adalvard den yngre som dess första biskop. I det s.k. Florensdokumentet från 1120-talet omnämns Sigtona bland andra tidiga stiftscentra. Denna värdighet upphörde någon gång mellan år 1134, då den siste omnämnda sigtunabiskopen Henrik stupade vid slaget vid Foteviken, och år 1164 då ärkebiskopssätet i (Gamla) Uppsala inrättades. Sigtona är nämligen inte med i uppräknningen av de svenska stiften i fundationsbrevet. Sigtona var emellertid även fortsättningsvis en viktig centralort för kyrkan med prosterisäte, ett flertal romanska kyrkor och en eller ett par klosterstiftelser.³ Till yttermera visso uppmanade påven år 1215-16 domkapitlet att flytta ärkesätet från (Gamla) Uppsala till Sigtona, vilket visar den betydelse som fortfarande tillmättes staden. Av skäl som idag är förborgade verkställdes inte flytten av ärkesätet förrän 1276, men då till den nygrundade staden Östra Aros (Uppsala).

Med tanke på stadens betydelse vet vi idag förhållandevis litet om de kyrkliga förhållandena i Sigtona under sen vikingatid och äldre medeltid. Till viss utsträckning beror det på att det skriftliga källmaterialet från denna period är närmast obefintligt och det lilla som finns är både bräckligt och mångtydigt. Dessutom revs minst två av de romanska stenkyrkorna redan innan sigtunakyrkorna började florera i testamenten och kyrkliga längder från 1200-talets slut och framåt. De är nämligen aldrig omnämnda i något skriftligt källmaterial. Övriga kyrkor, förutom dominikankonventets högmedeltida tegelkyrka, revs eller lämnades att förfalla efter reformationen. Trots detta har sigtunakyrkorna, både som monument och före-

teelser, alltsedan 1600-talet varit en av sigtunaforskningens främsta huvudfåror.

På 1600-talet präglades intresset för sigtunakyrkorna i hög grad av en historieskrivning som framhöll det svenska rikets höga ålder, dess egenart och storhet. I detta sammanhang passade kyrkoruinerna väl in (fig. 1). Redan år 1612 gjorde Martinus Aschaneus en utförlig antikvarisk beskrivning över Sigtuna, som varit källa för många senare sigtunaforskarens beskrivningar.⁴ 1700-talets och det begynnande 1800-talets ruinromantik gjorde sigtunaruinerna till ett omtyckt motiv för många konstnärer. Under 1800-talets senare del beskrevs kyrkorna i flera antikvariska reseberättelser.⁵ Då gjordes också de första uppmätningarna och begränsade utgrävningar och konserveringsarbeten. I samband med restaureringsarbeten i S:t Per och S:t Olof omkring förra sekelskiftet gjorde Emil Ekhoﬀ djuplodande byggnadsarkeologiska analyser av dessa ruiner.⁶

Fig. 1. Kopparstick över Sigtuna ur Eric Dahlbergs *Svecia antiqua et hodierna*, blad I:67 av H. Padt Brugge 1686. Genom att avbilda Sigtuna med kyrkoruinerna kraftigt förstörade i förgrunden framhålls såväl Sigtunas som det svenska rikets höga ålder och storhet.

Under 1900-talet är det främst konst- och arkitekturhistoriker, men också en del arkeologer, som ägnat sig åt sigtunakyrkorna. Forskningen har dock huvudsakligen varit inriktad på stlhistorisk analys och byggnadshistoriska jämförelser, d v s datering och härledning av stlhistoriska influenser. Uppfattningarna har varit mycket skiftande både vad gäller kyrkornas datering och deras byggnadshistoria. Diskussionen har också kretsat kring vilken av kyrkorna som fungerat som domkyrka och vilken funktion de övriga kyrkorna i så fall haft. I denna diskussion har det arkeologiska materialet i mycket liten grad beaktats. Först med Karin Anderssons och Gunnar Redelius' arkeologiska undersökningar av S:t Pers kyrkoruin (1971-72), och Redelius' efterföljande avhandling »Sigtunastudier« (1975), har kyrkorna på allvar också betraktats som arkeologiska objekt och satts in i ett politiskt och ekonomiskt historiskt sammanhang.⁷ Strax därefter utkom projektet Medeltidstaden med sin rapport. Det som var nytt i denna var att kyrkorna sattes in i ett topografiskt sammanhang. Dessutom gjordes ett försök att identifiera och avgränsa kyrkogårdarna.⁸

Inför husbyggnation i det medeltida stadsområdet västra kant (i kv. Nunnan) gjordes i mitten av 1980-talet viktiga gravfältsutgrävningar. Härvid undersöktes ett större sammanhängande område med tre senvikingatida skelettgravfält. Här kunde klart iaktas, att även om gravskicket, med mer eller mindre öst-västligt orienterade skelettgravar med ringa eller inga gravgåvor, var kristet, så var gravarna inte anlagda runt en kyrkobyggnad.⁹ För dessa tidiga kristna gravfält/»kyrkogårdar« utan kyrka har jag i ett tidigare sammanhang myntat begreppet *gravgård*.¹⁰ Dessutom har vid skilda tillfällen under de senaste tjugo åren gravgårdar, kyrkor och kyrkogårdar berörts av andra exploateringsundersökningar. I flera fall har

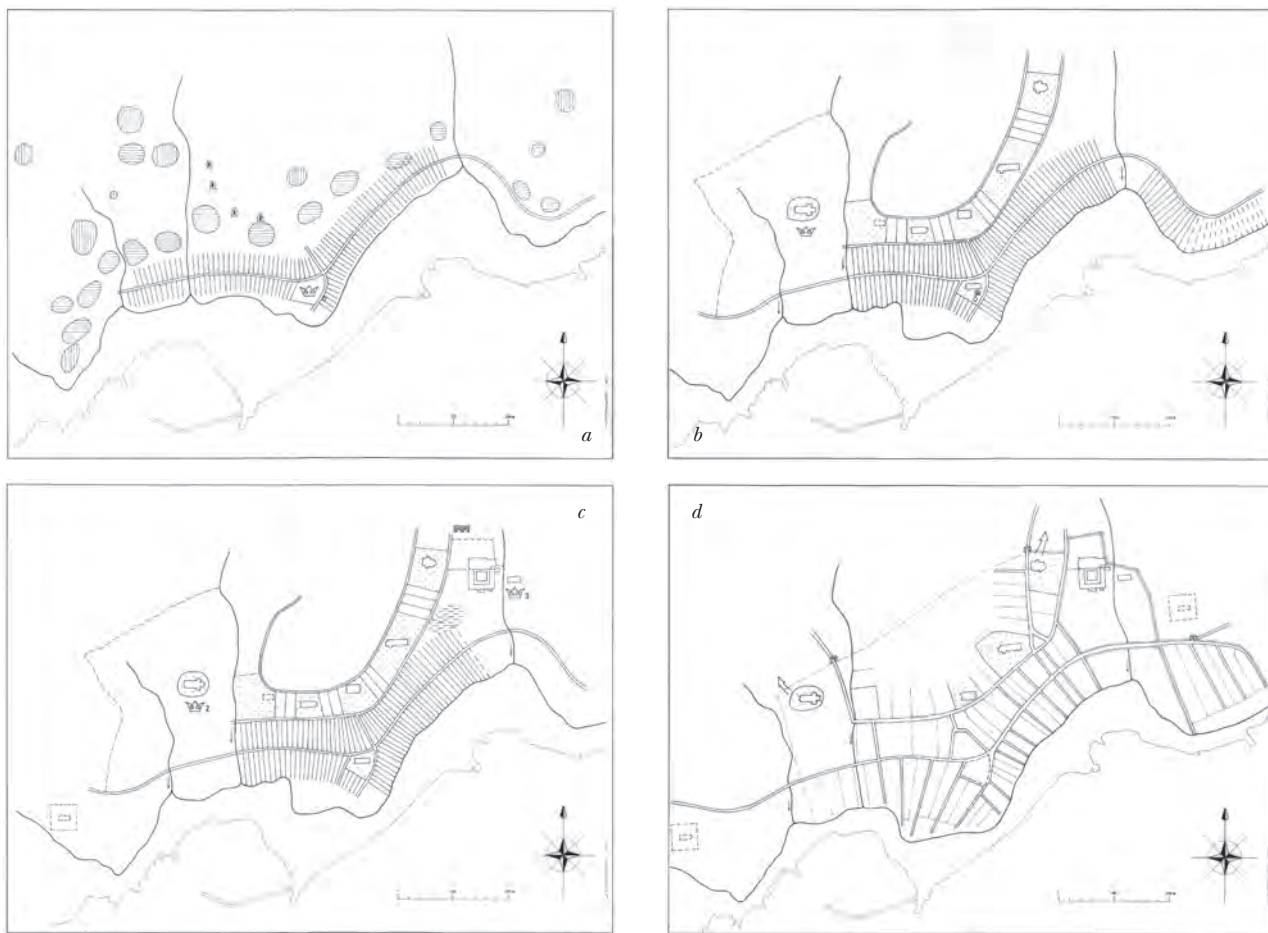

Fig. 2. Rekonstruerad stadsplan och kyrkotopografi: a. 1000-talet, b. 1100-talet, c. 1200-talet, d. 1300-talet – reformationen.

det varit frågan om ledningsgrävningar, som bl a gett möjlighet att avgränsa ett par av kyrkogårdarna.

Även smärre forskningsinriktade utgrävningsprojekt har genomförts, dels i S:t Lars ruin (1989)¹¹ dels av den idag nästan helt under mark dolda kyrkolämningen i museets trädgård (1993 och 1995).¹² För nå-

gra år sedan (2001) påbörjades ett forskningsprojekt »Sigtunas tidigmedeltida kyrkor i arkeologisk belysning«, som hittills framförallt berört S:t Olofs ruin¹³ och vars resultat varit inspirationskälla till den här artikeln. I S:t Olof och vid S:t Nicolaus har också markradarundersökning provats.¹⁴

Medan den konst- och arkitekturhistoriskt inrik- tade diskussionen mer eller mindre avstannat¹⁵ har den arkeologiska forskningen kring Sigtunas äldsta kyrkohistoria blivit alltmer livaktig.¹⁶ En skillnad är att den arkeologiska forskningen inte bara omfattar de synliga monumenten – ruinerna – utan även de kyrkolämningar som idag är dolda under markytan samt kyrkogården med gravar och bogårdsmur eller annan kyrkogårdsavgränsning. Till detta kommer fyndmaterialet, framförallt det som påträffats utanför kyrkornas och kyrkogårdarnas ram, som kan kopplas till den kristna tron som t. ex. sepulkralstenar,¹⁷ liturgiska elfenbenskammar och hängkors.¹⁸ Genom att arbeta med hela det arkeologiska materialet har det varit möjligt att sätta in i kyrkorna i ett större sammanhang – stadsplanen – och analysera hur den kyrkotopografiska situationen förändrats med tiden, från stadens äldsta tid fram till reformationen då Gustav Vasa fastlade den kyrkoorganisatoriska situation som fortfarande råder. Denna utveckling har jag delat in i fyra steg eller skeden (fig. 2 a-d).

1. Gravgårdar och hallkult (ca 980-1050).
2. Privata träkyrkor med kyrkogårdar (ca 1050-(1080) 1100).
3. Privata stenkyrkor i ett sakralt stadsrum (ca (1080) 1100-1200)
4. Sockenkyrkor och kyrkliga institutioner (ca 1200-reformationen)

Den kyrkotopografiska utvecklingen i Sigtuna har tidigare beskrivits i flera sammanhang.¹⁹ Även om jag i den här artikeln valt att koncentrera mig på uppförandet av de äldsta romanska kyrkorna med tonvikt på S:t Olof kan ändå en kort sammanfattning av skede 1, 2 och 3 behövas som bakgrund.

3. *Från gravgårdar till romanska stenkyrkor*

Staden Sigtuna anlades på jungfrulig mark ett par årtionden före år 1000. Syftet var att upprätta en maktpolitisk stödjepunkt för en framväxande kristen kungamakt. Anläggandet av Sigtuna var också en markering av en ny kristen ideologi och kultur. Av de gravgårdar som undersökts framgår att sigtunaborna var kristna redan under stadens äldsta skede. Några spår av träkyrkor från äldsta kristna tiden har dock ännu inte påträffats. Eftersom utgrävningsytorna i de flesta fall varit blygsamma kan de ringa spår som en liten träkyrka i bästa fall avsätter vara svåra att upptäcka.²⁰

I Danmark, där man i hög grad nyttjat jordgrävda stolpar och vägggrännor vid träkyrkobyggna, framgår ett mycket tydligt samband mellan tidiga träkyrkor och stenkyrkor. Inte minst har detta arkeologiskt belagts i Lund. Från slutet av 900-talet och till strax efter 1000-talets mitt uppfördes elva olika stavkyrkor. Vid sekelskiftet 1100 hade de i allmänhet ersatts av stenkyrkor.²¹

I Norge där de byggnadstekniska förutsättningarna var andra är inget timmer jordgrävt, varför man inte heller funnit några jordgrävda spår. Inte någon av de tidiga kända träkyrkorna är äldre än 1050. Man har därför antagit att det »pastorala arbetet« fööre 1000-talets mitt skett utan en speciell kyrkobyggnad. Mässan hölls troligtvis i gårdens hall och de döda begravdes på vigda begravningsplatser. Huvudparten av de norska stavkyrkorna är byggda senare än 1150, då träkyrkorna redan spelat ut sin roll i Danmark.²²

I det medeltida Sverige har de äldsta stavkyrkoresterna, från Vänga i Västergötland, dendrodaterats till ca 1065. Motsvarande småländska och gotländska fynd har inte daterats tidigare än 1100-talets början.²³ I Uppland har överhuvudtaget inte någon tidig träkyrka säkert belagts.²⁴ Med reservation för att

Fig. 3. Rekonstruktion av det äldsta Sigtuna av Erik Lundberg (1940-talet). Lägg märke till träkyrkorna, som det inte finns några arkeologiska belägg för, men som enligt den gängse bilden ska finnas där.

det inte grävts på rätt ställen och de diffusa spår en träkyrka avsätter kan en möjlig förklaring vara att det inte byggts några tidiga träkyrkor i Sigtuna (och i Uppland) (fig. 3), eller om man jämför med norska förhållanden, i varje fall inte före 1000-talets mitt.²⁵ Det vill säga att de tidiga träkyrkorna inte varit så allmänt förekommande som man tidigare antagit.

Under 1000-talets första hälft bestod bebyggelsen i Sigtuna av drygt hundratalet stadsgårdar på båda sidor om en strandparallell huvudgata (fig. 2a). Mitt i bebyggelsen låg kungsgården med intilliggande mynthus. Genom rika gåvor, armingar av guld och tomter

i staden, knöt kungen allianser med hövdingar och stormän i Mälaronrådet. För dessa var det viktigt att ibland vistas i staden, men inte att bo där.

I en vid halvcirkel bakom bebyggelsen låg ett tjugotal tidigkristna begravningsplatser – gravgårdar. Några gravgårdar ligger i krönläge och har bevarade överbyggnader i form av små högar och stensättningar. De som begravdes på gravgårdarna var sannolikt inte gårdsägarna utan de som stod utanför ättgemenskapen; gårdsbrytar, husfolk, hantverkare, trälarna m fl., det vill säga de som gårdsägarna höll i staden för att sköta stadsgården. I några fall sammanfaller gravgårdarna med de senare kyrkogårdarna. I dessa fall är det omöjligt att avgöra om de kalkbruksfria gravarna hör till en gravgård eller en kyrkogård i anslutning till en eventuell träkyrka eller både och.

Längst bak, vanligtvis som det fjärde huset från gatan, fanns på varje stadsgårdstomt i Sigtuna, en hallbyggnad som var gårdsägarens representativa byggnad (fig. 4). Denna utgjorde ett slags filial till stormännens/gårdsägarnas betydligt mer imponerande hallar på landsbygden där man hade sitt huvudsakliga viste.

Tidigare under vikingatiden fungerade hallbyggnaderna på stormansgårdarna bl a som rum för den hedniska kulten. Sannolikt fortsatte detta bruk, men nu med kristna förtecken, både på stormansgårdarna på landet och i staden. Att det verkligen förhåller sig så finns arkeologiska belägg för. Det är nämligen i stadsgårdsmiljön vi påträffar föremål förknippade med kristen trosutövning: sepulkralstenar av grekisk porfyr (fig. 5), hängkors av metall, små kors av trä, skärvor av bysantinska amforor för olja och vin, kristna böner ristade med runor på revben etc.

För den kristna kulten, för att kunna fira mässan, var det invigda altaret det primära, inte kyrkobyggnaden.

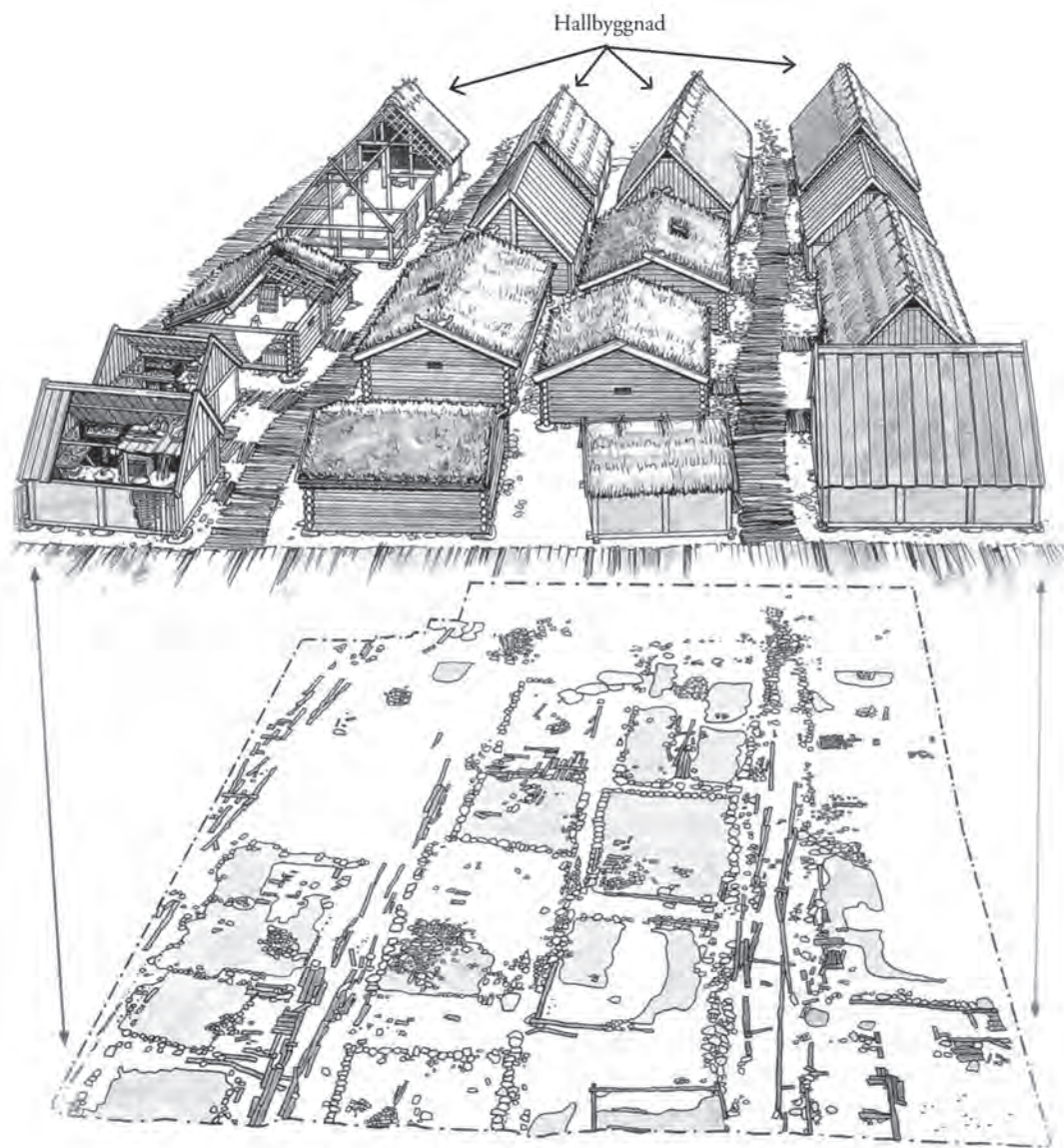

Fig. 4. Fyra stadgårdar, kv. Trädgårdsmästaren, Sigtuna. Hallen längst bak på varje tomt markerad med en pil. Rekonstruktion: Björn Pettersson. Teckning: Mats Vänehem. Efter: Tesch 1998.

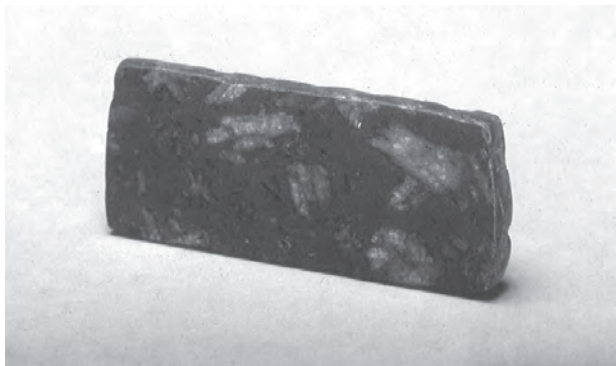

Fig. 5. Sepulkralsten av grekisk porfyrit, slipad på alla sidor. Storlek: 7x3x1 cm. Kv. Professorn 2, Sigtuna. Foto: Gabriel Hildebrand, Raå.

den som sådan. Oavsett var kulten utövades symboliserade altaret den gudomliga närvaron. I det sammanhanget är i synnerhet sepulkralstenarna av stort intresse. En sepulkralsten är ett invigt lock till en relikgömma i ett altarbord av sten eller trä. Den lilla stenplattan i altarbordet har också setts som en symbol för lockhällen i Kristi grav. En träskiva med en infälld sepulkralsten, kanske inte större än att kalk och patén nätt och jämnt fick plats, kunde också tjäna som ett flyttbart altare eller resealtare (fig. 6). Det är möjligt att man också kunde lägga en liten flat sten av det här slaget direkt på det bord där mässan skulle firas.²⁶ Inte mindre än sex sådana stenar har påträffats i Sigtuna. Förutom enstaka fynd av sepulkralstenar är ett tiotal lösa altarskivor med ram av trä, kända från andra platser i Skandinavien. Antalet stenar påträffade i Sigtuna ställer emellertid staden i en särskild dager. Genom innehavet av ett flyttbart träaltare, kunde mässan firas utan tillgång till en speciell kyrkobyggnad och oavsett om gårdsägaren befann sig i staden eller hemma på gården på landet.²⁷

När biskop Adalvard höll mäsas i Sigtuna i början av 1060-talet är det emellertid rimligt att tänka sig att det skedde i en träkyrka – Sigtunas första domkyrka – belägen på den tidigare kungsgårdstomten mitt i staden.²⁸ Sannolikt byggdes ytterligare några träkyrkor, men denna period blev kort.²⁹ Redan mot slutet av 1000-talet byggdes den första stenkyrkan – en efterföljare till den första domkyrkan av trä. Av denna stenkyrka har endast grundmurarna bevarats. Kyrkan har varit ca 28,0 meter lång och 12,4 meter bred. I anslutning till kyrkans södra sida fanns en tillbyggd »korsarm« med ca 4,0 x 4,0 meters golvyta. I denna har flera gravar påträffats, vilket tyder på att utbyggnaden fungerat som gravkor.³⁰ Kyrkan har haft en grund men bred absid, som ansluter direkt till långhusets väggar. Planformen är ovanlig och brukar benämnas absidsalskyrka (se fig. 5 kyrka 1, Wikström denna volym). Ett par av de mer framträdande absidsalskyrkorna i Skandinavien, har båda en krypta, så även sigtunakyrkan.³¹ Kryptan är invändigt 7,7 x 5,5

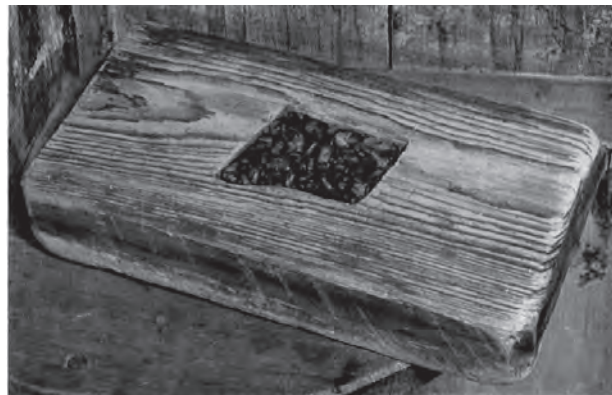

Fig. 6. Rätt tillyxad skiva av furu med en infälld sten av diabasporfyrit hittad i Hedarevs stavkyrka från 1500-talet (efter Näsström 1948). Enligt Emil Ekhoﬀ (1914-16) påträffades föremålet gömt under prediksstolen.

meter och till skillnad från de andra kyrkorna är den belägen i kyrkans västra del. Två symmetriska trappor utgör förbindelselänk mellan kryptan och kyrkorummets.³² Höjdskillnaden mellan kryptans golv och kyrkorummets är knappt en meter. Under kryptans golv finns någon form av stenkonstruktion (grav?). Ovanpå kryptan har sannolikt varit ett mindre torn med ett läktarrum varifrån kyrkans patronus kunde följa mässan. Eftersom kryptkyrkor vanligtvis förknippas med helgonkult, som grav- eller minneskyrkor för biskopar och kungliga martyrer har kyrkan i museets trädgård också intagit en central plats i Sigtunas sakrala stadsrum. Trapporna har i det sammanhanget varit en förutsättning för de processioner som kan ha passerat kryptan vid kyrkliga högtider.

Med uppförandet av domkyrkan inleddes en period av intensiv byggnadsverksamhet först i Sigtuna (fig. 2b) och senare under 1100-talet i omlandet. Samtidigt upphörde bruket att begrava på gravgård-

arna eller på de gamla ättebackarna på landsbygden.

De romanska stenkyrkorna i Uppland är begränsade till ett område med ca 4-5 mils radie från Sigtuna (fig. 7). Troligen speglar denna spridningsbild den ursprungliga omfattningen av sigtunastiftets organiserade område. Gamla Uppsala däremot ligger i den norra kanten av de romanska stenkyrkornas utbredningsområde. De flesta av kyrkorna har kor med en halvrund avslutning, en absid, som också tolkats som en symbol för biskopens överhöghet.³³

Det är under denna period som kungamakten och kyrkans samhällseliga position och funktioner staplande började ta form. Kungamakten var mycket instabil och samhällets elit utgjordes av magnatfamiljer, som var löst sammanknutna genom äktenskapsallianser och släktskapsband. Kyrkan var inte en enskilt politiskt handlande institution, utan utnyttjades av elitens medlemmar.³⁴ Det är mot denna bakgrund vi ska se den febrila byggnadsaktivitet som utbröt un-

Fig. 8. Processionsvägen. Kyrkan i förgrunden är S:t Nicolaus. Kyrkan längst bort är S:t Per och däremellan ligger en av de namnlösa kyrkorna. Rekonstruktion: Jacques Vincent (bild), Jan O. M. Karlsson & Sten Tesch. Efter: Tesch & Vincent 2003.

der 1100-talets första hälft. Stenkyrkorna var byggnadsverk som krävde en stor kapitalinvestering. De var i lika hög grad världsliga som kristna manifestationer, som uppfördes av rikets mest inflytelserika personer och familjer. Kyrkorna byggdes alltså varken av eller för folket. Kyrkans ideologi legitimerade kungadömet och en ny samhällsordning.

Sigtunakyrkornas regelbundna placering, med trettiofem eller femtio meter mellan varje kyrkogård, utmed en nyanlagd gata och med domkyrkan »mitt i byn« (på den tidigare kungsgårdstomten) vara inte bara en maktmanifestation (fig. 2b). Det tyder också på en medveten planering vars syfte var att skapa ett sakralt stadsrum där både Gud och Konung hyllades. Staden som byggts för kungamaktens behov, fick nu också en kristen innebörd. Den nyanlagda stenlagda gatan, som bitvis är arkeologiskt belagd, fungerade sannolikt som en ceremoniell processionsväg vid de stora kyrkliga högtiderna. Ytterligare en stenlagd gata, från processionsvägen och ner mot domkyrkan har säkert också ingått i processionsstråket. Övriga gator i staden var träbelagda. Vid varje kyrka, beroende på vilka relikier som fanns i kyrkan, ägde olika kulhandlingar rum (fig. 8). Nu hade mässan och de ceremonier som tidigare utförts i hallen definitivt flyttat in i kyrkan. Det är frestande att se kung Inge den äldre (1079-1084, 1087-1110) som hjärnan bakom skapandet av det sakrala stadsrummet i Sigtuna.

Först under 1200-talets lopp kan vi se en helt utbyggd sockenorganisation med tillhörande församlingar. Det innebar en radikal förändring av det kyrkotopografiska rummet i Sigtuna. S:t Lars fungerade sannolikt som stadsförsamlingens kyrka och S:t Per och S:t Olof som församlingskyrkor för den omgivande landsbygden. Övriga kyrkor revs, förutom S:t Nicolaus som var privat under hela medeltiden (fig. 2c-d).³⁵

4. Utgrävningar i S:t Olofs kyrkoruin

Kyrkan

S:t Olofs kyrka låg längst i öster av kyrkorna utmed processionsvägen (fig. 2b). Idag omger Mariakyrkans kyrkogård även S:t Olofs ruin (fig. 9). Kyrkoruinen är 26 meter lång och dess största bredd är 21,5 meter. Långhusets yttre bredd är ca 14 meter. Kyrkan har ett kort långhus, centraltorn över korsmitten, korsarmar utan absider och ett absidförsett treskeppigt kor (fig. 10). Kyrkan är byggd av utvald och kluven marksten. I hörn och arkadbågar finns inslag av huggen sandsten. Sannolikt har inslaget av sandsten ursprungligen varit mer konsekvent. Exteriört har kyrkans utseende varit tänkt som pseudobasilka. I varje fall gäller det koret. Kalkbruksfogarna har troligtvis varit utstrukna så att intrycket varit nära en putsad kyrkas (fig. 10).

Långhuset är mycket kort, ca 5 meter i innermått, och saknar ingång. Det kraftiga centraltornet vilar på fem massiva pelare med kvadratisk tvärsnitt. Ursprungligen har det varit åtta pelare, så att tornet burits upp av dubbla arkadbågar åt alla väderstreck. Det absidförsedda korets mittskepp är brett och har ursprungligen antingen haft en öppen takstol eller ett platt innertak av trä. Innertaket ersattes under senmedeltiden av tegelvalv. De smala sidoskeppen har delvis bevarade tunnvalv av gråstensflis. Kyrkans fönsteröppningar har en utformning som är unik i landet, trånga och avsmalnande uppåt samt med dageröppningen i murens ytterliv. Den enda medeltida portalen, i den norra korsarmen, har en liknande utformning fast större och dess höjd tyder på att den utformats med tanke på kyrkliga processioner. I den södra korsarmen har det ursprungligen endast funnits en fönsteröppning. Under senmedeltiden eller senare byggdes en sydportal varvid fönsteröppningen delvis förstördes.

Fig. 9. S:t Olofs ruin från SÖ. Foto: Jacques Vincent. Efter: Tesch & Vincent 2003.

Fig. 10. S:t Olof (stenkyrka II). Rekonstruktion: Jacques Vincent (bild), Jan O. M. Karlsson & Sten Tesch. Efter: Tesch & Vincent 2003.

På korets södra sida har man under senmedeltiden eller senare tagit upp två större fönsteröppningar.

I anslutning till korets södra yttermur kan man idag se grunden till en liten murad byggnad, i vilken syns spåren av en numera uttorkad och cementerad stensatt brunn. Det lilla brunnshusets norra mur har byggts in i kyrkans södra mur, vilket betyder att den är äldre än den synliga kyrkans mur.³⁶ Den murade byggnaden kan ha uppförts över en helig källa knuten till S:t Olofskulten.³⁷ I dess norra mur finns en lågt placerad fönsteröppning som vetter in mot kyrkan kor. Enligt Armin Tuulse har denna öppning fungerat som ett *hagioskop*, d v s en fönsteröppning varifrån man ser det heliga – t ex ett relikskrin stående framför högaltaret. Dess undergörande källvatten gjorde att brunns huset besöktes av många obotligt sjuka, som ej hade tillträde till koret, men som ändå kunde skåda relikskrinet genom fönsteröppningen.³⁸ Den naturliga tolkningen av fönsteröppningen är emellertid att den är vänd åt motsatt håll och att den utgör ett ursprungligt fönster i det från början fristående brunns huset, vilket anknyter till Gunnar Redelius' tolkning, nämligen att det i själva verket är brunns huset som härbärgerat en relik av hög dignitet d v s fungerat som relikvarium. På så sätt blir fönsteröppningens funktion som hagioskop mer logisk.³⁹ Källan/brunnen kan också ha använts i samband med dopceremonier, vilket betyder att huset även skulle kunna rubriceras som ett baptisterium.

S:t Olofs planform är märklig på det viset att koret är både större och längre än långhuset. Det tyder på att kyrkan varit stort tänkt, men att byggherrens kanske avslutats efter en mindre måttstock. Det befintliga långhuset är sannolikt yngre än resten av kyrkan. Vid en utgrävning 1923 framkom grundmurar väster om långhuset som visar att man hade för avsikt

att göra detta 4-5 meter längre, dvs nästan lika långt som koret samt treskeppigt som detta (fig. 11).⁴⁰ Olika faktorer har anförts varför bygget avbrutits och inte fullbordats som planerat: Till dessa förklaringar hör sigtunastiftets upphörande i mitten av 1100-talet,

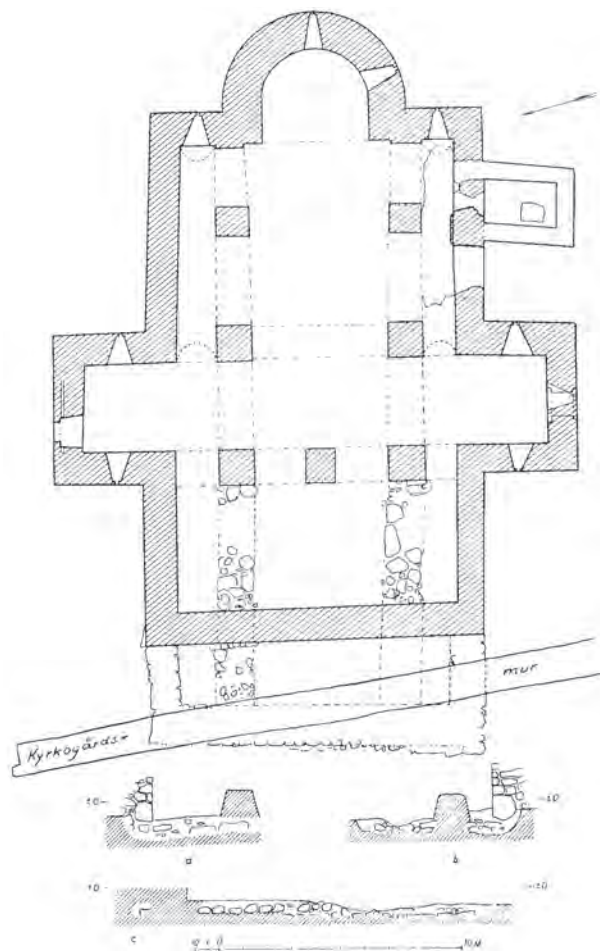

Fig. 11. S:t Olof planritning 1923. Efter: Thordeman 1922-23.

de östliga piraternas härjning av Sigtuna år 1187 eller en allmän nergång för staden.

Det kan också vara så att långhuset under hela medeltiden bestått av ett provisorium byggt av trä. Avsaknaden av spår av valvanfang på tornets västfasad tyder på detta.⁴¹ Enligt 1600-talshistorikern Messenius lät Johan III på 1580-talet förbättra och bygga om flera av sigtunakyrkorna. Inte minst S:t Olof bär spår av kungens katolska nit. De murade tegelpartierna i centraltornet, rivningen av en del av de kvadratiska pelarna, men också det korta och oansenliga långhuset av sten skulle kunna vara Johan III:s verk.⁴² Under 1600-talet började kyrkan att förfalla och mot slutet av 1600-talet återstod endast ruiner. Sedan 1890-talet underhålls ruinen i syfte att bevaras i sitt befintliga skick.

Datering, förebilder och funktion

Eftersom S:t Olofs kyrka saknar direkta motsvarigheter har konst- och arkitekturhistoriker haft mycket svårt att stildatera när kyrkobygget påbörjats. Spännvidden ligger mellan tidigast 1080 och 1160.⁴³ Det har också funnits vitt skilda åsikter när det gäller förebilderna till denna unika kyrkobyggnad. De tätt placerade arkadbågarna och pelarna i korsmitten har setts som ett byggnadssätt framsprunget ur stavkyrkoarkitekturen, d v s man har tänkt i trä men byggt i sten.⁴⁴ Ett uppslagsrikt förslag är att kyrkan haft en bysantinsk eller armenisk centralkyrkoanläggning som förebild.⁴⁵ Förebilder har också sökts i krigarhelgonets egen kyrka, Nidarosdomen i Trondheim, i sin äldsta skepnad⁴⁶ och dess föregångare, Olav Kyrres Kristkirke.⁴⁷ Anglo-normandiska stilförebilder har också föresvävat flera forskare.⁴⁸ Det gäller t ex de avsmalnande och trånga fönsteröppningarna. Andra återigen har sett fönsteröppningarna som sprungna ur den norska stavkyrkoarkitekturen. En rysk for-

skare anser att S:t Olof i Sigtuna och ytterligare ett par svenska kyrkor visar försök på att imitera fornryska kyrkstile.⁴⁹ Av särskilt intresse är de jämförelser som gjorts med benediktinordens kyrkoarkitektur.⁵⁰ Kyrkans planform, treskeppigheten med de trånga välvda sidoskeppen och den höga nordportalen kan tyda på en arkitektur anpassad till benediktinernas processionsinriktade liturgi.

När det gäller kyrkans funktion har det anförts många olika förslag, t ex domkyrka för en av två konkurrerande missioner; den engelska med utgångspunkt från S:t Olof och den bremensiska från S:t Per.⁵¹ Andra förslag är att den byggts som benediktinsk klosterkatedral eller vallfartskyrka för S:t Olofskulten,⁵² prostkyrka⁵³ och gotländsk gilleskyrka.⁵⁴ Under senmedeltiden har kyrkan helt klart använts som kyrka för en församling som bodde helt eller delvis utanför staden.⁵⁵

Gunnar Redelius är en av dem som ivrigast hävdar att S:t Olof är byggd enligt benediktinsk tradition. Insatta i ett sammanhang, det sakrala stadsrummet, anser han att S:t Per och S:t Olof är »byggda för att samspela i ett folkligt-liturgiskt skådespel där konungen mottages av kyrkan och folket och där konungen hyllas, inte bara som härskare utan också som en pilgrim på väg till relikien i klosterkyrkan (S:t Olof)«. ⁵⁶

Arkeologisk undersökningar 2001, 2002 och 2004

Tidigare har endast en utgrävning gjorts i S:t Olof. Den utfördes 1923 och berörde framför allt grundmurarna väster om det nuvarande långhuset.⁵⁷ När nya utgrävningarna planerades 2001 var därför frågeställningarna enkla: Går det att få en närmare datering av kyrkan? Hur är kyrkans grundmurar konstruerade? Finns det gravar inne i kyrkan? Finns det gravar som är äldre än kyrkan? Har det funnits en träkyrka

på platsen innan stenkyrkan byggdes? Sammanlagt har under tre grävningssäsonger ca 25 kvadratmeter undersökts både inne i ruinen och utanför, men endast en mindre del har grävts ner till ursprunglig markyta (fig. 12).

Redan det första året (2001) gjordes en förbryllande upptäckt inne i kyrkan – en murad grund som var lika bred, djup och välbyggd som kyrkans grundmur. Det framkomna murpartiet låg mellan två av pelarna i korets södra del (fig. 13). Murens ovansida låg inte mer än ett par decimeter under den nuvarande grusade markytan i ruinen. Ovansidan var plan och stenarna var fogade med kalkbruk. Eftersom en av de kraftiga pelarna var placerad direkt på muren låg det nära till hands att tolka muren som en del av ett sammanhängande fundament för pelarna. Ett sådant rutformigt system av pelarfundament har t ex dokumenterats vid undersökningar i Clemenskirken i Oslo (fig. 14).⁵⁸ Det fanns dock funderingar om att vi var en ännu äldre stenkyrka på spåren, vilket var

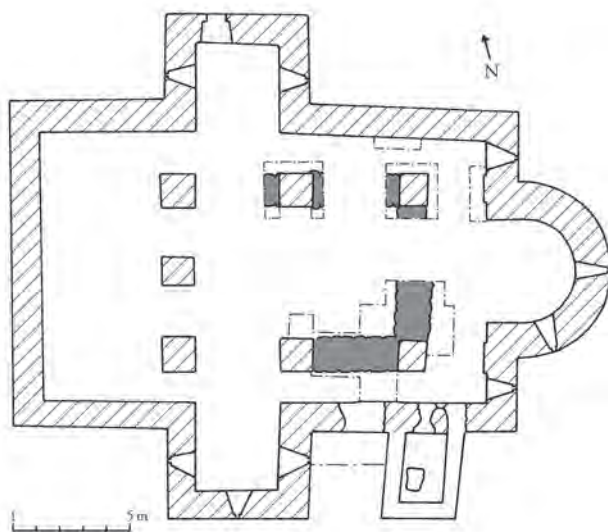

Fig. 12. S:t Olof planritning. Arkeologiska undersökningar 2001, 2002 och 2004.

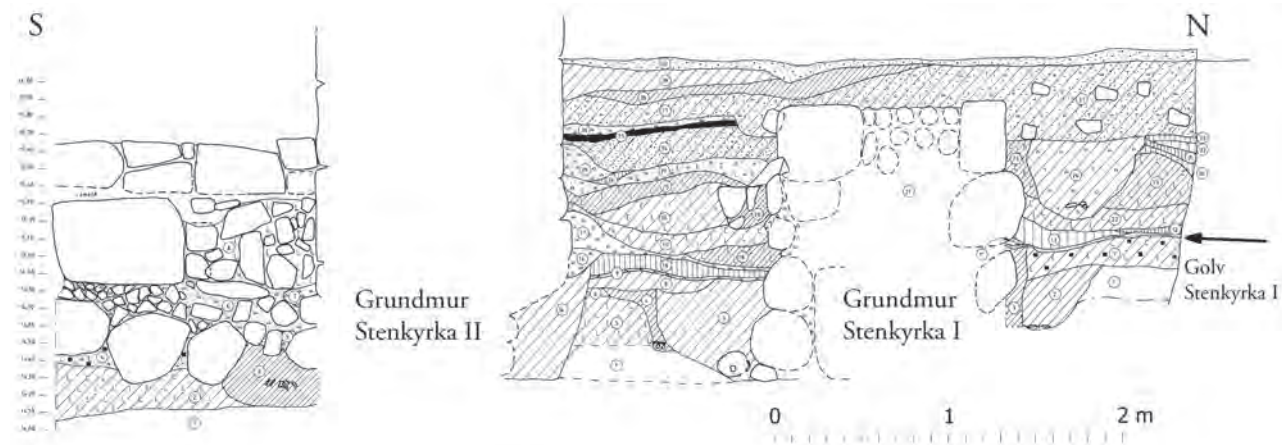

Fig. 13. S:t Olof profilritning. Arkeologiska undersökningar 2001 och 2002. Grundmurar stenkyrka I och II.

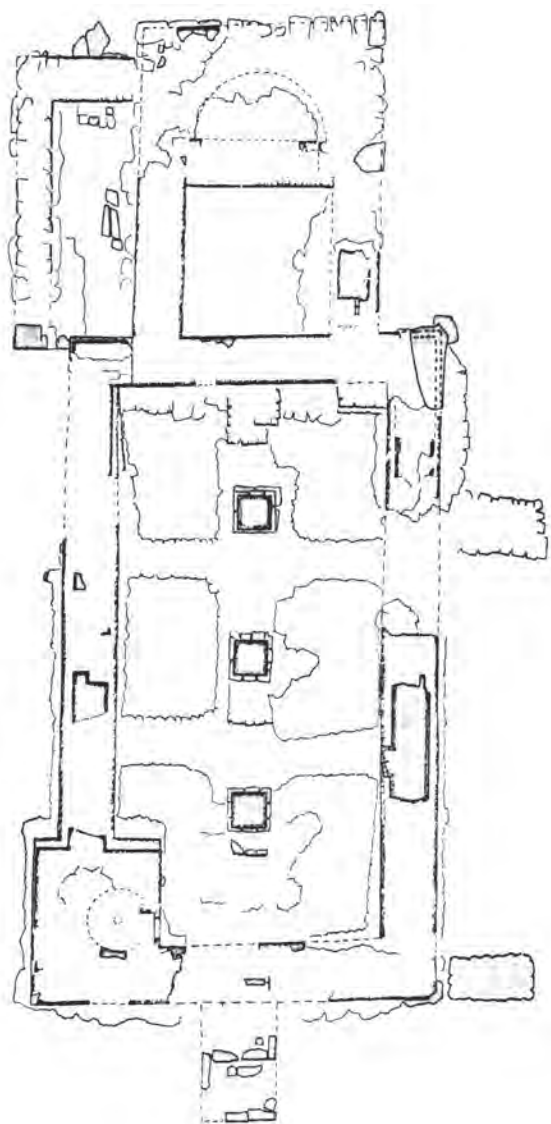

Fig. 14. Clemenskirken i Oslo med dess ett inre grundmurssystem. Ursprungligen var det nog tänkt att pelarna skulle placeras där grundmurarna korsar varandra, men så blev inte fallet. Efter: Eide 1974.

en hisnande tanke eftersom S:t Olof allmänt anses vara en av de absolut äldsta stenkyrkorna i Sverige. Vid en utvidgning av schaktet öster och söder om den östligaste pelaren framkom inte några spår av grundmuren, vilket det borde ha gjort om muren primärt byggts som fundament för pelaren.

Det andra året (2002) grävdes ett schakt norr om pelaren och mycket riktig, här fanns en fortsättning på muren. De framkomna murpartierna bildade nu en rät vinkel med pelaren stående över hörnet. I hörnet, ca en meter under markytan i ruinen, påträffades till yttermera visso en tunn kalkbruksslammad golvnivå (fig. 13), vilket slutligen bekräftade misstanken att muren tillhör en stenkyrka som är äldre (stenkyrka I) än den vi ser idag (stenkyrka II). Dessutom var en liten bit av den yngre stenkyrkans golvbeläggning bevarad ovanpå den framkomna äldre kyrkans mur. Det står alltså klart att murresterna skulle kunna tolkas som det sydöstra hörnet av ett rakt avslutat kor eller en mindre rektangulär byggnad. Av golvnivån i stenkyrka I framgår att inte hela den framkomna muren är en grundmur utan att de två översta skiften utgör kyrkans dagermur (fig. 13).

För att på ett enkelt sätt försöka fastställa stenkyrka I:s planform gjordes det påföljande året (2003) en markradarundersökning. Vid undersökningen framkom vissa indikationer på underliggande murar och gravar, men inte tillräckligt säkra för att tillföra något till helheten. Därför grävdes nästa år (2004) ytterligare tre mindre schakt, enbart i syfte att fånga upp grundmurens sträckning. Inga kulturlager äldre än 1500-talet berördes, men stenkyrka I:s planform kunde ändå följas vidare mot norr och väster (fig. 12). Liknande schakt planeras i år (2005).⁵⁹

I samband med de utgrävningar som gjorts har också flera gravar undersökts, varav de flesta på kyrkans

sydsida mellan den södra korsarmen och brunnshuset. En av dessa gravar var äldre än stenkyrka II och hade delvis förstörts i samband med grundgrävningen för densamma. Delar av graven låg dessutom under brunnshuset, vilket betyder att graven var äldre än både stenkyrka II och brunnshuset. Dessutom påträffades en grav inne i kyrkan, delvis under grundmuren till stenkyrka I och delvis förstörd av nergrävningen för grundmuren, vilket betyder att denna grav är äldre än stenkyrka I. I båda gravarna låg de gravlagda med armarna längs med kroppen (armställning A). I gravfyllningen fanns inga spår av kalkbruk. Gravarna är belägg för att stenkyrkorna föregåtts av en träkyrka och/eller en gravgård på samma plats. Stenkyrka I har troligtvis varit i bruk under en mycket kort period innan en ny och större kyrka byggdes. Härvid utnyttjades den äldre kyrkans nerbrutna och avjämnade murar som fundament för de kraftiga fyrkantiga pelarna i stenkyrka II. Avståndet mellan grundmurarna var i söder endast 1,2 meter (fig. 13). Brunnshuset fogades in i kyrkans södra vägg. För att täcka över den äldre kyrkans murar gjordes kraftiga utfyllnader och överst påfördes ett lager med lera. Den ursprungliga golvnivån i stenkyrka I ligger endast några centimeter under dagens markyta i ruinen. Även den yngre grundmuren var välbyggd, nedgrävd ca 2 meter i marken och fogad med kalkbruk i dess övre del.

S:t Olofs byggnadshistoria kan nu skisseras enligt följande:

1. Gravgård ca 980-1050 och/eller
2. träkyrka med kyrkogård och intilliggande fristående relikvarium/baptisterium, ca 1050-1075
3. Stenkyrka I med kyrkogård och intilliggande fristående relikvarium/baptisterium, ca 1075-1100-talets början

4. Stenkyrka II med brunnshus infogat i sydmuren och tillhörande kyrkogård, ca 1100-talets början-1500-talets slut. På 1300-talet får kyrkan valv och stora fönsteröppningar tas upp i stället för de små.
5. Stenkyrka II förfaller och blir ruin, 1600-1900-talet

Eftersom det inte finns så många exempel på murade grundmurar är de i varje fall delvis murade grunderna i S:t Olof I och II av stort intresse. Det är dock inte nog med detta. Det finns faktiskt ytterligare exempel på en murad grundmur från Sigtuna. Vid arkeologiska undersökningar av kyrkolämningen i museets trädgård 1993 och 1995 påträffades också en murad grundmur. Den var ca 2 meter bred och djupt nergrävd ca 1,4 meter och fogad med kalkbruk. Det var endast ett kort avsnitt av grundmurens södra fasad, som frilades vid dessa utgrävningar. Därför är det omöjligt att avgöra om grundmuren varit fogad med kalkbruk rakt igenom. Det ska också sägas att vid undersökningstillfället låg inte fokus på att lösa grundmurens konstruktion utan på stratigrafien och att undersöka de gravar, bl a en biskopsgrav, som fanns på kyrkans södra sida.⁶⁰ Av dokumentationen framgår dock att kalkbruksfogningen var tydligast i grundmurens övre del. Detta faktum, att stenkyrkan haft en mer eller mindre stel grundmur, har i den diskussion som följt varit ytterligare ett belägg för att kyrkan ska uppfattas som den äldsta stenkyrkan i Sigtuna och för dess status som domkyrka.

5. *Slutord*

I samband med två utgrävningar i Sigtuna har det framkommit att två av stadens minst sex romanska kyrkor varit grundlagda med en delvis murad grund. Som

anförts ovan tillhör en sådan grundmurningsteknik det allra äldsta skedet av stenkyrkobyggnad i Skandinavien. Den stela grundmurningstekniken infördes från kontinenten av utländska byggmästare. Sannolikt insåg man snart att denna teknik inte passade vårt bitra klimat med kraftig tjällossning, varför man övergick till att bygga mer följsamma grundmurar.

I S:t Olofs kyrkoruin har dessutom påträffats en delvis murad grundmur till en byggnad som är äldre än den tidigare kända. Med tanke på S:t Olofs ställning i den kyrkoarkeologiska och arkitekturhistoriska diskussionen är detta mycket intressant och en närmare datering av kyrkans byggnadshistoria är naturligtvis av mycket stort vetenskapligt värde. Dateringsfrågan kan angripas på två sätt. Dels genom C14-dateringar av både gravar och kalkbruk, dels genom en kalkbruksundersökning, som kan användas för en relativ datering av olika byggnadsdelar. Slutmålet är att kunna upprätta en byggnadshistorisk matris över S:t Olof både under och över mark – från den jungfruliga markytan på 900-talet till dagens ruin och de restaureringar som gjorts av denna. När det gäller grundmurarna vore det naturligtvis önskvärt att finna ett skadat parti av grundmuren, i varje fall till stenkyrka I, för att kunna göra en genomskärning och därmed få en tydligare bild av dess konstruktion och om den varit murad rakt igenom.

Hur ska då undersökningsresultaten inpassas i tidigare forskares syn på S:t Olof? Vem ligger bakom byggandet av stenkyrka I och II och för vem byggdes de? Som anförts ovan visar stenkyrka II upp många drag som kan knytas till benediktinernas arkitektur. Några skriftliga belägg för benediktinordens närvaro i det medeltida Sverige finns inte. I Danmark och Norge ger de skriftliga källorna bättre besked. I synnerhet i Danmark grundades ett stort antal benediktinkloster.

Det är därför rimligt att anta att det funnits enstaka nerlag av benediktinska klostergrundningar även i Sverige och i Sigtuna.⁶¹ Att tolka S:t Olof (stenkyrka II) som en benediktinskt klosterkatedral skulle också passa väl in i tankarna om det medvetet uppbyggda sakrala stadsrummet.⁶²

Ännu osäkrare är naturligtvis svaren på dessa frågor när det gäller stenkyrka I och brunnshuset, där vi sannolikt rör oss i tiden före år 1100. Utan att se det som ett svar kan det vara av intresse att nämna ett par tankar kring runstenresandet och kyrkans närvaro i Sigtuna, som under senare år framlagts i ett par doktorsavhandlingar.

Torun Zachrisson ser den andra vågens runstensresande, från mitten av 1000-talet till en bit in i 1100-talet, som en riktad missionsinsats från biskopen i Sigtuna med syfte att vinna fler själar för den kristna tron. När runstenresandet upphör började de första stenkyrkorna att uppföras på landsbygden. Zachrisson ser också ett samband med införandet av tiondet. Enligt en skriftlig källa från 1200-talet uppfördes stenkyrkan i Gamla Uppsala år 1138.⁶³

Laila Kitzler Åhfeldt har visat att många runstenar gjordes av flera personer i samarbete. Ristarsignaturen stod inte för en enskild person utan för en verkstad. Dessa verkstäder krävde en organisation med både liturgisk kunskap och skriftlighet samt kunskap om hur man hantverksmässigt gick till väga för att hugga en runsten. Kitzler Åhfeldt föreslår därför att runstensverkstäderna ingått i någon typ av tidig monastisk struktur, antingen sekulär eller regulär, det vill säga monastiska sällskap,⁶⁴ som kanske följt Benedikts regel. Båda författarna framhåller de engelska stilinfluensterna i runstensristandet, vilket tyder på att när den Hamburg-Bremensiske biskopen fördrivits från Sigtuna så är det engelska missionärer som varit mest verk-

samma. Att de skriftliga källorna tiger gör inte tankarna mindre intressanta. Kanske finns det möjligheter att arkeologiskt närma sig dessa frågor. Den koncentration av liturgiska föremål som kan knytas till vissa stadsgårdar i Sigtuna kan vara ett sådant spår även om många av dessa fynd pekar på östkyrkliga kontakter. Kanske kan också den murade grundmuren vara en väg att arkeologiskt närma sig problemet?

Noter

1. Ekroll 1997 s. 76 ff.
2. Andersson & Hildebrand 1988 s. 102 ff.
3. Förutom dominikankonventet grundat 1237, som föregicks av ett misslyckat grundläggningsförsök 1220-21, har bl. a. Tuulse 1968 och Lovén 2001 diskuterat möjligheten att funnits en benediktinsk klosterstiftelse i Sigtuna. Två kilometer norr om Sigtuna grundlades ca 1160 ett cistercienserkloster, det första kända klostret i Svealand. Klostret flyttades emellertid till Säby (Julita) i Södermanland efter ett eller ett par decennier.
4. Martinus Aschaneus, uppvuxen i sigtunatrakten, kyrkoherde och en rikets första antikvarier. Vidare se Wikström denna volym not 15.
5. T.ex. Brunius 1851 och Klingspor 1876.
6. Andersson 1983.
7. Redelius 1975 och 1999.
8. Douglas 1979.
9. Hillbom 1987; Tesch 2001 a s. 15 och b; Pettersson i tryck.
10. Tesch 2000.
11. Redin 1997; Ottosson 1996 fig. 8.
12. Projektet »Kungsgård – biskopskyrka – torg«. Projektets arbetshypotes framgår av titeln, som beskriver den centralt belägna museitomtens medeltida utveckling. Tesch & Edberg (red.), Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta 2001.
13. De planerade undersökningarna omfattar S:t Olof, S:t Nicolaus, S:t Per och kyrkan i museets trädgård. Med tiden och beroende på resultaten kan frågeställningarna utvecklas. Hittills har utgrävningar gjorts i S:t Olof 2001, 2002 och 2004 (Fogelberg & Tesch 2002 och 2003, rapportmanus). Dessutom planeras en inventering och dokumentation av den stora mängd huggen byggnadssten som idag kan återfinnas som sylvstenar, dörrstenar och trappstenar mm i hus och trädgårdar inom den medeltida stadskärnan. I Sigtuna Museums samlingar finns dessutom ett stort antal byggnadsfragment tillvaratagna. Merparten av dessa stenar härrör från någon av stadens romanska kyrkor. I detta arbete ingår också att bestämma bergarten och dess proveniens samt att försöka bestämma byggnadsfragmentens funktion och plats samt i vilken byggnad de ingått.
14. Persson 2003.
15. Senare bidrag se Bonnier 1989 och Lovén 1990.
16. Även gravarna har blivit intressanta i det sammanhanget. I en avhandling av Anna Kjellström som läggs fram 2005 vid Arkeoosteologiska forskningslaboratoriet (AOFL), Stockholms universitet analyseras 574 gravar från både grav- och kyrkogårdar i Sigtuna. Avhandlingens titel är *The Urban Farmer. Archaeosteological Analysis of Skeletons from Medieval Sigtuna Interpreted in a Socioeconomic Perspective*.
17. Tesch 2001a och b.
18. Roslund 1997.
19. Tesch 2000; 2001b och 2003.
20. Tesch 2001 a.
21. Cinthio 2002; Møller & Olsen 1961.
22. Skre 1995; Lidén; 1997 s. 209 ff.
23. Ullén 1998 s. 200.
24. Tesch 2001 b s. 29; Stolt 2001 s. 33 ff.
25. Vid utgrävningar av vikingatida gravfält i Uppland har det under de senaste decennierna blivit alltmer uppenbart att många brukats en god bit in i 1100-talet. Det betyder att gravfälten transformerats till kristna begravningsplatser. Det betyder också att eventuella träkyrkor inte ska sökas på platsen för stenkyrkan utan i anslutning till gården och gravfältet. Ett bra exempel på ett sådant gravfält har undersökts vid Valsta i Norrsunda socken, ca 1 mil SÖ om Sigtuna. Se Andersson 1997.
26. Stolt 2001 s. 25 ff.
27. Tesch 2001 b s. 28 f.
28. Kungsgården antas ha flyttats till stadens västra kant. I samband med detta avhystes flera stadsgårdstomter. I anslutning till den nya stadsgården uppfördes så småningom S:t Pers kyrka (fig. 2b)
29. Tesch 2000, 2001 a b. Av en lycklig omständighet framkom för några år sedan, i kv. Magistern i stadsområdets västra kant indirekta belägg för en träkyrka. Här undersöktes tre rader med gravar som syntes ordna sig efter en kyrkobyggnad belägen norr om undersökningsschaktet. Kyrkogården verkar att ha haft mycket kort varaktighet och någon stenkyrka byggdes aldrig på platsen.

- Ett annat indirekt belägg framkom vid en undersökning som gjordes för att lokalisera Viby cistercienserkloster utanför Sigtuna. Härvid framkom grundmuren (utan kalkbruk) till en normalstor romansk stenkyrka med absid. Kyrkobygget hade aldrig fullföljts. Likafullt påträffades 4 skelettgravar i och intill kyrkan. En av gravarna som bestod av en kista gjord av hällar låg mitt i kyrkan. Graven som sannolikt är en patronatsgrav har sannolikt hört till en träkyrka inom ramen för den planerade stenkyrkan. Stenkyrkan bör vara påbörjad före ca 1060, då klostret inrättades.
30. Tesch 2001 b s. 18.
 31. Kyrkan vid Sverkersgården på Omberg i Östergötland. Holmström 1999. och Gregoriuskirken/Olavskirken i Trondheim. Christophersen 1992.
 32. Samma arrangemang finns också i de andra två kryptkyrkorna som är kända från medeltida svenskt område; kyrkan vid Sverkersgården och Skara domkyrka. Wideen 1993.
 33. Wienberg 1997.
 34. Hermanson 2000.
 35. Bonnier 1989 s. 12.
 36. Bonnier 1987 s. 281.
 37. Floderus 1941 s. 116; Bonnier 1987 s. 281.
 38. Tuulse 1968 s. 40.
 39. Redelius 1999 s. 1.
 40. Thordeman 1944.
 41. Redelius 1999 s. 4.
 42. Floderus 1941 s. 120, Bonnier 1989 s.12.
 43. Ottosson 1996 s. 19.
 44. Bonnier 1987 s. 19 »...en monumental stavkyrka – byggd i sten.«, Tuulse 1968 s. 40.
 45. Thordeman 1922.
 46. Lundberg 1935 s. 228 ff.
 47. Tuulse 1968 s. 40.
 48. Cornell 1920, s. 101, Svanberg 1964 s. 24, Tuulse 1968, s. 40.
 49. Ioannisyan, s. 320.
 50. Tuulse 1968 s. 40.
 51. Sundquist 1953 s. 188 ff.
 52. Tuulse 1968 s. 40.
 53. Bonnier 1989 s. 11.
 54. Floderus 1941 s. 92.
 55. Bonnier 1989 s. 12.
 56. Redelius 1999 s. 11.
 57. Thordeman 1944.
 58. Eide 1974. plansje 2.
 59. Tesch 2001 b.
 60. Enligt traditionen grundade kung Inge den äldre och drottning Helena omkring år 1100 ett kloster för nunnor i Vreta, som följde Benedikts regel. Nilsson 1998 s. 117.
 61. Redelius 1999; Tesch 2000, 2001.
 62. Zachrisson 1998 s. 155 ff.
 63. Kitzler Åhfeldt 2002 s. 68 ff.

Litteratur

- Andersson, Gunnar: A Struggle for Control. Reflections on the Change of Religion in a Rural Context in the Eastern Mälaren Valley. Andersson, Hans et al. (red.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, 1997, s. 353-372 .
- Andersson, Karin: Svensk kyrkoarkeologi (avsnitt 1). *Hikuin* 9, 1983, s. 113-120.
- Andersson, Karin & Hildebrand, Agneta: *Byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset*. Riksantikvarieämbetet. 2:a reviderade upplagan Stockholm 1988.
- Bonnier, Ann Cathrine: Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350. *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift* 51, 1987.
- Bonnier, Ann Cathrine: Sigtuna och kyrkorna. Sten Tesch (red.), *Avstamp – för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*, Sigtuna Museum 1989, s. 9-15.
- Brunius, C. G.: *Konstanteckningar under en resa år 1849*. Lund 1851.
- Cinthio, Maria: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm 2002.
- Cornell, Henrik: *Sigtuna och Gamla Uppsala. Ett bidrag till kännedomen om de engelsksvenska förbindelserna under 1000-talet*. Stockholm 1920.
- Christophersen, Axel: Olavskirke, Olavskult og Trondheims tidlige kirketopografi – problem og perspektiv. Steinar Supphellen (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift till Grethe Authén Blom*, Det Kongl. Norske videnskabers selskab, Skrifter 1. Trondheim 1992, s. 39-67.
- Douglas, Marietta: *Sigtuna. Rapport 5*. Projektet Medeltidsstaden. Stockholm 1979.
- Eide, O. E.: *De toskipede kirker i Oslo*. Et forsøk på redatering og opphavsbestemmelse med utgangspunkt i de siste utgravninger i Clemenskirken. 2. opplag. Bergen 1974. (stencil)
- Ekhoff, Emil: Sigtunas ödekyrkor. *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, Tionde bandet, 1:a häftet, 1905, s. 131-140.

- Ekhoff, Emil: *Svenska stavkyrkor*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1914-16.
- Ekroll, Øystein: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo 1997.
- Floderus, Erik: Nya bidrag till kännedomen om Sigtunakyrkorna. *Fornvännen* häfte 4, 1935, s. 206-218.
- Floderus, Erik: *Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad*. Stockholm 1941.
- Fogelberg, Kerstin & Sten Tesch: Utgrävningar i S:t Olofs kyrka. *Populär arkeologi* nr 2 2002, s. 37-38.
- Fogelberg, Kerstin & Sten Tesch: *Utgrävningar i S:t Olofs kyrkoruin 2001-2002*. Sigtuna Museum, preliminär rapport 2002.
- Gihl, Gunnar: Sigtuna och Norrsunda. Tvenne antikvariskt – topografiska manuskript af Martinus Aschaneus, utgifna och kommenterade. Akademisk afhandling. *Upplands Fornminnesförenings tidskrift* XL, 1925-26.
- Hermanson, Lars: Släkt, vänner och makt. *En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 24, 2000.
- Hillbom, Eva: Kvarteret Nunnan, (del av K. Sigtuna Svensson). T. Andrae, M. Hasselmo & K. Lamm (red.). *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar UV, Stockholm 1987, 230-234.
- Holmström, Marie: Alvastra i statsbildningstid. *Forskaren i fält – en vänbok till Kristina Lamm*. Stockholm 1999, s. 149-160.
- Ioannisyan, Oleg: *Between Byzantium and the Romanesque West: The Architecture of Old Rus' in the 10th-13th Centuries*. Michael Müller-Wille (red.), Rom and Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts, Band II, 1999, s. 297-323.
- Kitzler Åhfeldt, Laila: *Work and Worship. Laser Scanner Analysis of Viking Age Rune Stones*. Theses and Papers in Archaeology B:9. Archaeological Research Laboratory. Stockholm University 2002.
- Klingspor, Carl Arvid: Anteckningar under Resor i Uppland sommarens 1869. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* I.
- Lidén, Hans Emil: Kirkene bygges. Havarsholm, Jørgen (red.), *Nyt lys på middelalderen*, Oslo 1997, s. 209-220.
- Lovén, Christian: Romanska storkyrkor i Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, 1990, s. 7-26.
- Lovén, Christian: Kloster, klosterliknande inrättningar och klostertraditioner. *Fornvännen* 2001/4, s. 243-266.
- Lundberg, Erik: Sigtunakyrkorna och Norge. *Fornvännen* nr 30, 1935, s. 219-236.
- Lundberg, Erik: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000-1400*. Stockholm 1940.
- Møller, Elna & Olaf Olsen: Danske trækirker. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961, s. 35-58
- Nilsson, Bertil: *Sveriges kyrkohistoria. Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm 1999.
- Näsström, Gustaf: *Forna dagars Sverige*. Kulturhistorisk bilderbok om hedenhös och medeltid, Stockholm 1948.
- Ottoson, Mikael: *Stadskyrkor berättar om medeltidens Sigtuna och Skara*. C-uppsats i medeltidsarkeologi. Arkeologiska Institutionen, Lunds universitet 1996.
- Persson, Kjell: *Rapport. Geofysisk prospektering med georadar vid S:t Nicolaus och S:t Olofs kyrkor Sigtuna 3D-modellering*. Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms universitet 2003.
- Pettersen, Björn: *Arkeologiska undersökningar i kv. Nunnan 1987, Sigtuna*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum (in print).
- Redelius, Gunnar: *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid*. Stockholm 1975.
- Redelius, Gunnar: *Sankt Olofs kyrka i Sigtuna*. Diskussionsunderlag för seminarium 8/9 1999, Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. (stencil).
- Redin, Lars: Med ögonvråns förlängda seende. Agneta Åkerlund et al. (red.), *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*, Stockholm Archaeological Reports Nr 33, 1997, s. 593-601.
- Roslund, Mats: Crumbs from the rich man's table. Byzantine finds in Lund and Sigtuna c. 980-1250. *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish medieval archaeology*, Lund Studies in Medieval Archaeology 19, 1997, s. 239-297.
- Skre, Dagfinn: Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. Hans-Emil Liden (red.). *Mötet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Oslo 1995, s. 170-233.
- Stolt, Bengt: Boktyngder och bärbara altarskivor. *Kyrkliga sällsynheter på Gotland och annorstädes*, Uddevalla 2001, s. 25-42.
- Sundquist, Nils: Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Lund, H. (red.), *Uppsala stads historia I*, Utgiven av Uppsala stads historiekommitté, Uppsala 1953.
- Svanberg, Jan: *Medeltida kyrkoarkitektur i Norden*. Stockholm 1964.
- Tesch, Sten: Sigtuna – rikets första stad. Peter Bratt (red.), *Forn tid i ny dager. Arkeologi i Stockholmstrakten*, Stockholms Läns Museum, Stockholm 1998, s. 157-173.
- Tesch, Sten: Det sakrala stadsrummet. Den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. *Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2000 nr 1, s. 3-26.

- Tesch, Sten (2001 a): Från hall till kyrka. Kristen kult och kyrkobyggnade i 1000-talets Sigtuna. *Populär Arkeologi* 2001 nr 2, s. 14-16.
- Tesch, Sten (2001b): Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi. Sten Tesch & Rune Edberg (red.), *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*. Sigtuna Museers skriftserie 9, 2001, s. 9-44.
- Tesch, Sten & Jacques Vincent: *Vyer från medeltidens Sigtuna*. Sigtuna Museers skriftserie 10, 2003.
- Thordeman, Bengt: En österländsk kyrkotyp i Sverige? N. Afzelius, H. Olsson. & R. Josephson (red.). *Dikt och studie 1922*. Minnesskrift utgiven av Estetiska föreningen i Uppsala, Uppsala 1922.
- Thordeman, Bengt: Från det äldsta Sigtuna. Olof Palmes grävning år 1915. Bearbetad av Bengt Thordeman. *Upplands Fornminnesförenings tidskrift XXXVII*, Uppsala 1922-23, s.14-32.
- Thordeman, Bengt: S:t Olov i Sigtuna. Dess rekonstruktion och konsthistoriska ställning. *Fornvännen* 1943, s. 28-42.
- Tuulse, A. *Romansk konst i Norden*. 1968.
- Ullén, Marian: Kyrkobyggnade i trä och sten. Bertil Nilsson (red.), *Sveriges kyrkohistoria - Missionstid och tidig medeltid*, 1999, s. 199-207.
- Wideen, Harald: *Skara domkyrkas krypta och gotiska förhall*. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis Humaniora 33. Göteborg 1993.
- Wienberg, Jes: Enten – eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin* 24, *Kirkearkæologi i Norden* 6, 1997, s. 7-44.
- Wikström, Anders & Kjellström, Anna: *Rapport Arkeologisk slutundersökning i kvarteret Magistern, Sigtuna*. Rapportmanus.
- Zachrisson, Torun. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholms universitet 1998.

Den svårfångade kronologin

Om gravstratigrafi och problem med dateringen av Sigtunas tidigmedeltida kyrkor

Av Anders Wikström

1. Inledning

De senaste årtiondenas arkeologiska undersökningsverksamhet i Sigtuna har inneburit en förbättrad utgångspunkt för diskussioner om stadens utveckling. Sedan slutet av 1800-talet har totalt ca 350 arkeologiska undersökningar utförts, varav något mindre än hälften innan Medeltidsstadsprojektets avrapportering på 1970-talet.¹

Trots den intensiva undersökningsverksamheten vet vi idag fortfarande tämligen lite om Sigtunas kyrkliga förhållanden. En viktig bidragande orsak är att det skriftliga källmaterialet från tidig medeltid är nästintill obefintligt. Under 1900-talet var det främst konst- och arkitekturhistoriker som ägnade sig åt Sigtunakyrkorna. Det arkeologiska materialet har inte beaktats i lika stor utsträckning. Fram till idag har få riktade forskningsundersökningar av kyrkorna utförts.² Däremot har gravgårdar och kyrkogårdar ofta berörts av exploateringar, vid drygt 100 av de 350 arkeologiska undersökningarna. I dagsläget har omkring 600-700 gravar undersökts med varierande grad av dokumentation. Kyrkogårdarnas avgränsning har i några fall också kunnat bestämmas tack vare långa ledningsgrävningar.³

Idag är det arkeologiska materialet så omfattande att det är möjligt att strukturera den kyrkotopografiska utvecklingen bättre, från stadens äldsta tid fram

till reformationen då Gustav Vasa fastlade dagens situation. Fyra steg eller skeden kan urskiljas:

1. Gravgårdar utan kyrkobyggnader (980-1050)
2. Privata träkyrkor med kyrkogårdar (1050-1100)
3. Privata stenkyrkor i ett »sakralt stadsrum« (1100-1200)
4. Sockenbildning och kyrkliga institutioner (1200-1500)

De fyra stegen skall inte ses som avgränsade perioder där kyrkorna kan passas in utan är en översiktlig struktur för att förklara det komplicerade händelseförloppet.⁴ Trots senare års forskningsinsatser och arkeologiska undersökningar återstår en rad viktiga frågor. Den kanske främsta rör datering av de enskilda kyrkornas byggnadshistoria. Ytterligare frågor som det råder osäkerhet kring är de olika kyrkornas funktion och hur många kyrkor det egentligen fanns i Sigtuna under medeltiden.

Utgångspunkten för denna artikel är problemen kring datering av stenkyrkorna. Inledningsvis görs en sammanställning av kunskapsläget. Den skall dock inte betraktas som fullständig, utan är en översikt för att belysa problemen med dateringen av de enskilda stenkyrkorna. Kyrkornas funktion kommer inte att beröras och inte heller de två första stegen i den kyrkotopografiska utvecklingen.⁵

2. Sigtunas kyrkor

Idag känner vi till att det i Sigtuna under medeltiden fanns mellan 8 och 11 kyrkor och kyrkliga institutioner. De kyrkor vi känner namnen på är följande (inom parentes första skriftliga omnämnande samt referens till Svenskt Diplomatarium, DS); S:t Per (prosten i Atundaland var kyrkoherde i S:t Per 1220),⁶ Mariakyrkan (dominikankonventets kyrka påbörjad 1237), S:t Göran (ev. hospital, 1278, DS I 634), S:t Olof (1286, DS II 918), S:t Nicolaus (1304, DS II 1433) och S:t Lars (1311, DS III 1821). Det fanns även ett antal gillen: Frisergillet som nämns på två runstenar, den heliga gravens gille, det heliga korssets gille, S:t Knuts gille och S:t Pers gille.⁷ Dessa gillen kan ha haft egna kyrkobyggnader.⁸ Möjligen har det även funnits en S:ta Gertruds kyrka. S:ta Gertrud är dock inte nämnd i några medeltida dokument om Sigtuna, men omtalas som ett gille på 1500- och 1600-talen.⁹

Arkeologiskt känner vi till ytterligare minst två kyrkor som vi inte vet namnen på; en kyrka i kvarteret S:ta Gertrud/Urmakaren och en kyrka i kvarteret S:t Nicolaus.¹⁰ Sannolikt har det även funnits en kyrka i kvarteret Magistern. Kyrkobyggnaden har ännu inte påträffats men kan påvisas indirekt genom kyrkogården. Ytterligare en kyrka kan ha funnits i kvarteret Kålllandet, även här har en möjlig kyrkogård påträffats. Utöver dessa kyrkor har även en tidigare okänd kyrka påträffats nordost om Sigtuna, i Viby. Tidigare ansågs spåren av grundmurar härröra från ett cistercienserklöster, men arkeologiska undersökningar utförda 1997-99 visade att de tillhört en romansk gårdskyrka med absid. Stenkyrkan blev dock aldrig färdigbyggd, vilket framgick genom avsaknaden av byggnationslager. Endast grundmurarna byggdes klart runt en befintlig träkyrka, vilket påträffade gravar visar.¹¹

Utöver det arkeologiska materialet och de kyrkor

som är kända från medeltida dokument finns även uppgifter från 1600-talet. I Erik Dahlbergs *Svecia Antiqua et Hodierna* finns ett kopparstick över Sigtuna.¹² På kopparsticket är, förutom S:t Per, S:t Nicolaus, S:t Lars, S:t Olof och Mariakyrkan, ytterligare två kyrkoruiner utritade; S:t Erik och S:t Bartholomaeus. Dessa två omnämns även i en predikan 1656 av prästen Schupp.¹³ Även Aschaneus beskriver ett par av sägen omtalade grundmurar som kyrkoruiner, vid Kämpasten och »Ragualdz Slätten«, idag Ragvaldsbo.¹⁴ Varken S:t Erik, S:t Bartholomaeus eller grundmurarna vid Kämpasten och Ragvaldsbo har kunnat beläggas, vare sig historiskt eller arkeologiskt.

Första gången som de enskilda kyrkorna beskrivs antikvariskt och geografiskt är i Aschaneus beskrivning av Sigtuna¹⁵ från 1612 och i Johannes Messenius *Sveopentaprotopolis* sannolikt från samma år.¹⁶ I Gunnar Gihls avhandling om Aschaneus finns marginalanteckningar där S:t Per, S:t Olof och S:t Lars placeras geografiskt.¹⁷ Det intressanta med marginalanteckningarna är att de verkar hänvisa till Johannes Messenius *Sveopentaprotopolis*, »De qua lege« och »De quo« som skulle kunna översättas »om vilket kan läsas«.¹⁸ Sannolikt bygger också kopparsticket över Sigtuna i Dahlbergs *Svecia* på Messenius och Aschaneus skrifter. Dessa tre olika källor från 1600-talet är m.a.o. samstämmiga, men bygger sannolikt på gemensam grund. En källa med en annan bakgrund är den äldsta kända historiska kartan över Sigtuna från 1630-talet. På kartan finns Mariakyrkan, S:t Lars, S:t Nicolaus och S:t Per utritade, men inte S:t Olof. På kartan omnämns dock S:t Per som »Temp S. Laurentij«. Källor från 1600-talet benämner alltså samma kyrka på två olika sätt, S:t Per och S:t Lars. Frågan är varför kyrkan kallas S:t Lars på den historiska kartan och vilket som är det riktiga. Sannolikt är dock namnen förväxlade.

3. Kyrkotopografin och dateringsförslag

Inledningsvis nämndes att forskningen kring Sigtunas medeltida kyrkor till stor del är baserad på konst- och arkitekturhistoriska studier och att få riktade arkeologiska undersökningar av kyrkorna har utförts. De undersökningar som dock har genomförts har givit mer konkret arkeologiskt dateringsunderlag. Genomgången av kyrkotopografin och olika dateringsförslag baseras främst på de senaste årtiondenas arkeologiska resultat, men i vissa fall finns även hänvisningar till äldre forskning.¹⁹ Kyrkornas placering framgår av figur 1.

S:t Per

Större delen av S:t Pers kyrkoruin står kvar än idag. Kyrkan har en korsformig planlösning med ett centraltorn, ett tvåskeppigt långhus och ett mindre torn med läktarvåning i väster. Väster om kyrkan finns en stor stenpackning som har tolkats som grunden till ett bredare västtorn.²⁰ En av de första riktade arkeologiska undersökningarna i modern tid av en kyrka i Sigtuna gjordes i S:t Per, 1969 och 1974 av Gunnar Redelius och Karin Andersson. Kyrkan anses vara byggd i två omgångar. Först den östra delen med centraltorn och korsarmar omkring 1080-1100 och

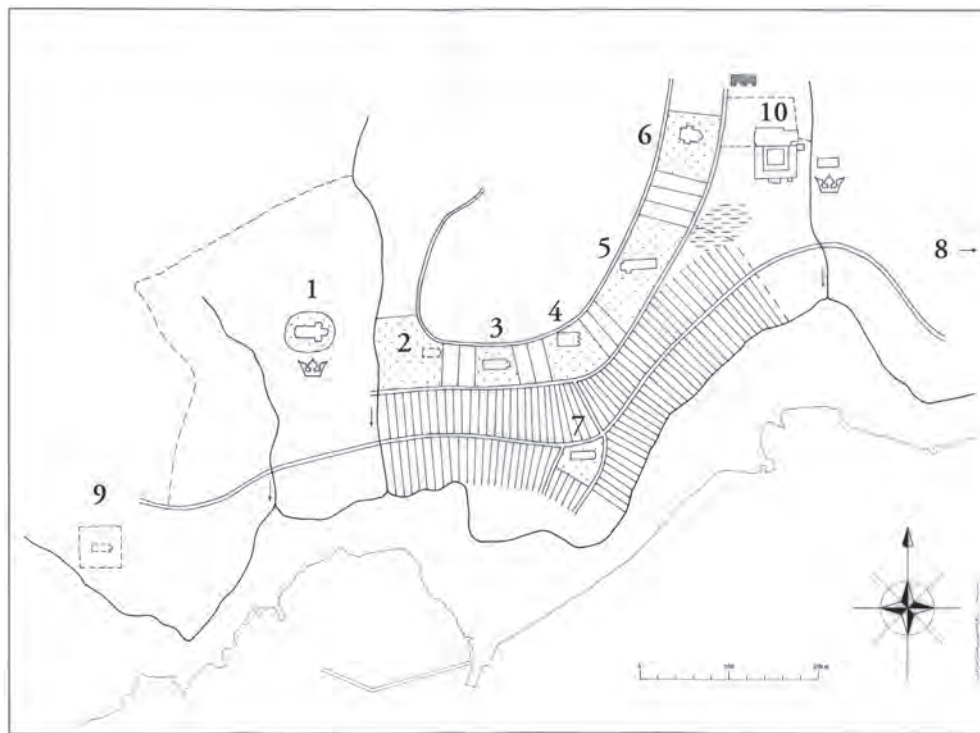

Fig. 1. Kyrkornas placering i Sigtuna under 1200-talet. 1) S:t Per; 2) eventuell kyrka i kvarteret Källandet, 3) kyrka i kvarteret S:t Nicolaus, 4) S:t Nicolaus, 5) S:t Lars, 6) S:t Olof, 7) kyrka i kvarteret S:ta Gertrud och Urmakaren, 8) kyrka i kvarteret Magistern, eventuellt S:ta Gertrud, 9) eventuell plats för S:t Göran och hospitalet, men är ännu inte påträffad 10) S:ta Maria, dominikankonventets kyrka. Ritning: Jacques Vincent.

sedan kring 1200-talets början tillkom långhus och västtorn.

Namnlös kyrka i kvarteret Kållandet

Denna kyrka är endast indirekt belagd genom sin kyrkogård. Vid några tillfällen har ett fåtal gravar påträffats; vid en vattenledningsgrävning 1925, vid en undersökning av Erik Floderus 1931 och vid en fjärrvärmegrävning i Prästgatan 1991-92. Dokumentationen från de två första undersökningarna är mycket knapphändig och anger endast att delar av humanben påträffats. De fyra gravar som undersöktes 1991-92 tyder på att det rör sig om tidigmedeltida gravar p.g.a. deras armställning. Någon stenkyrka har inte påträffats, och kanske byggdes det aldrig mer än en träkyrka. Det finns också en möjlighet att det endast rör sig om en gravgård utan kyrkobyggnad liknande den som påträffats i kvarteret Nunnan, 1985-87.

Namnlös kyrka i kvarteret S:t Nicolaus

Även denna kyrka kunde tidigare endast beläggas indirekt genom sin kyrkogård. Vid den arkeologiska undersökningen i Prästgatan 1991-92 påträffades ett hundratal gravar och sannolikt fragmentariska rester efter grundmuren till den södra långhusväggen. Gravmaterialet tyder främst på tidigmedeltida begravningar vid både en stenkyrka och en äldre träkyrka. Sannolikt finns det också begravningar från gravgårdar i materialet, men de är mycket svåra att särskilja från begravningar som skett vid en träkyrka. De arkeologiska resultaten tyder på att stenkyrkan revs redan under senare delen av 1200-talet, vilket också kan förklara att det inte finns några skriftliga dokument som omnämner kyrkan. När stenkyrkan byggdes är oklart, sannolikt under senare delen av 1000-talet eller början av 1100-talet. Kyrkogårdens utbredning

mot väster, öster och norr har kunnat fastställas och i samband med en arkeologisk förundersökning vintern 2004 även den södra.²¹

S:t Nicolaus

S:t Nicolaus kallades på 1660-talet för den »gamble ryske kyrkian«.²² Den användes som rådhus på 1500-talet, och var sannolikt privat under hela medeltiden och kan ha fungerat som en »köpmannakyrka«. Den var byggd av sandsten och enligt några skisser från 1800-talet var den en treskeppig basilika med tre lika stora absider. Kyrkoruinen var fortfarande synlig på 1800-talet, men större delen av den revs och en stor del av kyrkogården schaktades sannolikt bort i samband med att Prästgatan byggdes om mot slutet av 1800-talet.²³ Idag finns inga synliga rester kvar ovan mark och det är oklart exakt var kyrkan stod. Enligt anteckningar av Emil Eckhoff från 1901 påträffades grundmurar som sannolikt kommer från kyrkan. Uppgifter om att det fanns bruk mellan stenarna och att gravar påträffades både innanför och utanför muren tyder på det.

Erik Floderus har föreslagit att kyrkan uppfördes efter 1100-talets mitt,²⁴ och Gunnar Redelius anser att kyrkan bör ha uppförts före mitten av 1200-talet.²⁵ I kyrkan påträffades på 1600-talet ett mynt,präglat i Köln för ärkebiskop Adolph I 1193-1205,²⁶ vilket möjligen kan tyda på att kyrkan byggdes på 1100-talet. Arkitekturfragment som antas komma från kyrkan har stilistiskt daterats till 1100-talets andra hälft.²⁷

S:t Lars

En av de mer svårdaterade kyrkorna i Sigtuna är S:t Lars. Den enda synliga delen som återstår är västtornet, men en del av norra långhusväggen ligger under en kulle. Sannolikt var S:t Lars den största i Sigtuna.

Endast en arkeologisk undersökning av kyrkan har utförts, 1989 av Lars Redin. Kyrkans grundplan består av ett västtorn, ett enskeppigt långhus och sannolikt ett rakavslutat kor. Det gammalmodiga intrycket, uppförd i gråsten och enskeppig, och närheten till en mer »modern« anläggning, dominikankonventet, ger en antydning om att kyrkan byggdes tidigt. Även en runsten med bevarad bemålning har påträffats i kyrkans murverk, vilket kan tyda på en datering kring första hälften av 1100-talet.²⁸ Efter den arkeologiska undersökningen 1989 lade Redin fram ett förslag om att kyrkan byggdes först vid mitten av 1200-talet, baserat på de arkeologiska resultaten. Redin själv har dock ifrågasatt sitt tidigare förslag.²⁹

S:t Olof

Som ett första steg i projektet »Sigtunas tidigmedeltida kyrkor i ett arkeologiskt perspektiv« har arkeologiska undersökningar utförts i S:t Olof åren 2001, 2002 och 2004. I detta sammanhang kommer inte äldre arkeologiska forskningsresultat att beröras, utan enbart dateringsresultaten från de arkeologiska undersökningarna (se vidare Tesch i detta band av Hikuin). En av frågorna inför de arkeologiska undersökningarna av S:t Olof var dateringen av kyrkan. För att uppnå detta mål togs sammanlagt tre mindre schakt om ca 24 m² upp under 2001 och 2002. Dessa grävdes delvis ned till orörd mark. Resultaten visade att dagens kyrkoruin sannolikt har föregåtts av både en äldre stenkyrka och en träkyrka och/eller en gravgård.³⁰ Byggnadshistorien skisserades enligt följande:

1. Gravgård ca 980-1050
2. Träkyrka ca 1050-1075
3. Stenkyrka I ca 1075-1100-talets början
4. Stenkyrka II ca 1100-talets början – reformationen

Under 2004 har ytterligare tre schakt undersökts, men enbart i syfte att närmare fastställa stenkyrka I:s planform. Inga kulturlager äldre än 1500-tal berördes, men stenkyrka I:s planform kunde ändå följas mot norr och nordöst. Undersökningen av S:t Olof är ännu inte avslutad.

Namnlös kyrka på Sigtuna museums tomt

Den äldsta stenkyrkan i Sigtuna brukar anses vara den på Sigtuna Museums tomt.³¹ I äldre forskning kallades ofta kyrkan S:t Gertrud. De arkeologiska undersökningar som bedrivits där 1993 och 1995 har visat att stenkyrkan sannolikt byggdes runt 1070-1080. Undersökningsresultaten visade att stenkyrkan föregicks av en träkyrka som sannolikt byggdes redan vid mitten av 1000-talet. Stenkyrkan revs mot slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet, vilket kan förklara varför det inte finns några skriftliga dokument som omnämner kyrkan. Grundplanen har få paralleller i de nordiska länderna, med en kort och bred absid som ansluter direkt mot långhuset. Kyrkan är 28 meter lång och 12,4 meter bred. I den västra delen finns sannolikt en krypta. Grundmurarna är uppbyggda med vanlig gråsten sammanfogad med murbruk, vilket anses vara en ålderdomlig teknik som inte är anpassad till det kalla klimatet i Norden.³² Kyrkogårdens avgränsning har en ovanlig form sannolikt som ett resultat av den strikt reglerade stadsplanen.

S:t Gertrud och en kyrka i kvarteret Magistern

I äldre arkeologisk forskning har kyrkolämningarna på Sigtuna museums tomt identifierats med S:t Gertrud till stor del beroende på Aschaneus beskrivning, därav också kvartersnamnet. Kyrkan kan dock inte ha haft S:t Gertrud som skyddshelgon. Resultat från arkeologiska undersökningar har visat att kyrkan

både är äldre än och tas ur bruk innan S:ta Getruds-kulten på allvar har sitt inträde i Norden på 1300-talet. En möjlig förklaring är att Aschaneus trodde att kyrkan hade haft S:ta Gertrud som skyddshelgon p.g.a. tomtens folkliga namn »Och hafr iag hört af thee gambleste män i Staden, kalla then Tompten Gertraut Tompt ähnnu«. ³³ En annan förklaring är att Aschaneus syftade på en helt annan plats. En möjlig sådan är i den östra utkanten av staden, dagens kvarteret Magistern. Vid ett par arkeologiska undersökningar i kvarteret har gravar påträffats, 1992 och 1998. ³⁴ Några av dessa hade kalkbruk i fyllningen vilket innebär att det sannolikt har funnits en stenkyrka på platsen. Armställningarna tyder också på att kyrkogården åtminstone delvis har använts under hög- och/eller senmedeltid.

S:t Görän och hospitalet

Första gången som ett hospital i Sigtuna nämns är 1278 (DS I 634) i samband med omnämnande av ärkestiftets övriga hospital i Enköping och Stockholm. Första gången som S:t Görän nämns är i ett medel-

tida brev om ett ägobyte av tomtmark mellan klostret och staden daterat till 1510. I brevet framgår också S:t Görans placering »Then ena Tompten ligger wästerstj Byn vid Sancti Jerians cappal«. ³⁵ S:t Görans kapell eller kyrka bör alltså ha legat i den västra delen av Sigtuna. Det är dock oklart om Sigtuna hospital och S:t Görän skall ses som en enhet. Ännu har inga kyrkolämningar eller någon kyrkogård påträffats som med säkerhet kan härledas till S:t Görän eller lämningar som kan härledas till hospitalet. ³⁶ Sannolikt har det medeltida hospitalet haft ett kapell eller en kyrka med S:t Görän som skyddshelgon, men uppgifterna är inte helt entydiga. I Aschaneus beskrivning framgår att »Thett Gamble Sigtuna Stadz Hospital, hafr varit, på thenn västre vdden frå S. Pederz kyrkio, vid wijken, Ther til hafr varit en platz vunderlagt, och kallaz ähnu Hospitaalz vdden och löten«. ³⁷ Av Aschaneus beskrivning framgår också att S:t Görans kapell inte fanns kvar vid 1600-talets början, »är och Synes nu icke grundwaalen til, seden thetz mera! Så Snart kune nu Gudz husen ödeläggias«. ³⁸ I en sammanställning om Sigtuna stads

År	Undersökning/kvarter	Antal gravar	Kyrkogård/gravgård
1983	S:ta Gertrud (UV)	26	Namnlös kyrka
1984	Nunnan (UV)	50	Gravgård
1987	Nunnan (SMUV)	64	Gravgård
1991-92	Fjärrvärmegrävningen (SMUV)	103	Namnlös kyrka
1991	Urmakaren 1 (SMUV)	98	Namnlös kyrka
1992	Röda skolan (SMUV)	9	Namnlös kyrka
1993	S:ta Gertrud (SMUV)	22	Namnlös kyrka
1995	S:ta Gertrud (SMUV)	37	Namnlös kyrka
1997	Prästgatan (SMUV)	124	S:t Lars
1998	Magistern 2 (SMUV)	32	Namnlös kyrka
1999	S:t Olofsgatan (SMUV)	10	S:t Olof
Total		575	

privilegier av Olof Palme framgår dock att Sigtuna har haft ett hospital åtminstone fram till 1680.³⁹ En möjlig förklaring är att hospitalet har flyttats från Hospitalsudden till en annan plats och att kapellet eller kyrkan, S:t Göran, därmed togs ur bruk.

4. Datering av gravar

Som framgår ovan är vår kunskap om Sigtunas kyrkor i vissa avseende ännu liten, trots omfattande arkeologisk verksamhet. En viktig orsak är att de flesta arkeologiska undersökningar har utförts på kyrkogårdarna och inte i kyrkorna.⁴⁰ Det finns ett relativt stort gravmaterial från Sigtuna, men betydligt mindre dokumentation från kyrkorna. En metod för att datera kyrkorna skulle därför kunna vara att analysera gravmaterialet. Kyrkorna dateras således indirekt genom gravarna. I detta sammanhang är det inte den enskilda gravens datering som är intressant, utan relationen mellan kyrkogårdarna och dynamiken i kyrkobyggandet och kyrkornas användningstid. Det slutgiltiga målet är att kunna gå vidare från ovan nämnda stegvisa kyrkotopografiska utveckling till en mer dynamisk. Det är t.ex. osäkert om alla stenkyrkor byggdes ungefär samtidigt eller inte. En annan oklar fråga är hur kyrkorna i Sigtuna förhåller sig till kyrkor och händelser i resten av Mälardalen t.ex. (Gamla) Uppsala. För att kunna svara på dessa frågor är det viktigt att datera varje enskild kyrka.

Inom det närmaste året kommer en sammanläggningsavhandling av Anna Kjellström, Osteoarkeologiska Forskningslaboratoriet vid Stockholms Universitet; »The Urban farmer: Archaeoosteological Analysis of Skeletons from Medieval Sigtuna Interpreted in a Socioeconomic Perspective«. I avhandlingen kommer möjliga spår av socio- samt politisk-ekonomiska förändringar att eftersökas och diskuteras.

Skelettmaterialet kommer från elva arkeologiska undersökningar som utförts i Sigtuna under perioden 1983-1998 och består av över 500 gravar.

De arkeologiska undersökningarna har utförts vid elva olika tillfällen fördelat på gravgårdar och fyra kyrkogårdar med totalt 575 dokumenterade gravar:

Den osteologiska avhandlingen kommer att i kombination med de arkeologiska resultaten innebära en kraftigt förbättrad utgångspunkt för diskussioner kring Sigtunas medeltida stadsbefolkning och de olika kyrkorna och kyrkogårdarnas sociala och kyrkliga status.

I samband med avhandlingsarbetet har en enhetlig arkeologisk genomgång av gravmaterialet från de elva undersökningarna gjorts. Gravarna delades in i tre olika faser baserat på en stratigrafisk analys, material i fyllningen, armställning och fynd. Eftersom ingen enhetlig sammanställning hade gjorts tidigare var behovet stort. Arbetet omfattade även en digitalisering av alla enskilda gravar i ett geografiskt informationssystem.

Dateringsmetoder

För datering av medeltida gravar finns det i princip fyra mer eller mindre exakta metoder; 14C metoden, dendrokronologi, föremål i graven och armställning. En stratigrafisk bearbetning kan också ge relativa dateringar. För Sigtuna varierar dateringsmöjligheterna mellan metoderna p.g.a. specifika förutsättningar. Genomgången nedan är baserad på erfarenheter från ovanstående bearbetning.

14C datering

För medeltida material ger 14C metoden mycket grova dateringar i förhållande till tidsspännet. Felmarginalen på ett prov kan ligga inom intervallet +/- 40 år, vilket innebär att andra dateringsmetoder ofta är att föredra. För Sigtunas del har detta inneburit att me-

toden hittills inte har använts i större utsträckning på medeltida gravmaterial (se dock vidare nedan).

Dendrokronologisk datering

Den enda exakta dateringsmetoden är dendrokronologi. I Sigtuna går dock denna metod inte att använda eftersom kistor normalt sett inte finns bevarade i tillräcklig utsträckning. I bästa fall finns enbart fragmentariska trärester kvar efter kistor och i de flesta fall är endast förekomst av kistspik den enda möjligheten att identifiera en kista.

Fynd

Ytterligare ett sätt att datera gravar är fynd och föremål i graven eller gravfyllningen. Överlag innehåller dock de kristna gravarna i Sigtuna mycket få fynd, vilket gör att endast enstaka gravar kan dateras utifrån fyndmaterial. Bilden kompliceras också av att det på vissa kyrkogårdar finns kulturlager som begravningsarna har skett i, t.ex. vid kvarteret S:ta Gertrud och Urmakaren. Ibland förekommer också mycket diffusa och svårtolkade kulturlager som t.ex. vid S:t Lars och på kyrkogården i kvarteret S:t Nicolaus. Kulturlagren vid dessa båda kyrkogårdar saknar stratigrafiskt urskiljbara lager och kan närmast betraktas som utfyllnader. Vad de har haft för funktion är oklart. Detta innebär ett problem eftersom det därför finns föremål i gravfyllningen som inte har med begravningen att göra. Det kan därför i vissa fall vara mycket svårt att bestämma föremålets ursprung.

Armställningar

Det har länge varit känt att variationer i de begravdas armställning kan relateras till olika tider. Problematiken med armställningar blev grundligt bearbetad av Lars Redin i hans avhandling om Lagmanshejdan.

Redin delade in armställningarna i fyra huvudtyper; A, B, C och D.⁴¹ Det finns dock varianter, vilket också framgår av Redins avhandling. Även Kieffer-Olsen har påpekat detta faktum. Han menar att det i vissa fall kan bero på att armarnas placering har ändrats som ett resultat av kroppens förmultning. Vid registrering av varje enskilt skeletts armställning är därför symmetrin och händernas placering viktig. I de fall armarna ligger asymmetriskt bestäms armställning utifrån den »högst« belägna armen, varav den »högsta« är C med armarna på magen.⁴²

Andra forskare har dock påpekat att en asymmetrisk armställning kan ha andra orsaker. T.ex. kan en hand på bröstet symbolisera en välsignelse.⁴³ Döden var en ständig följeslagare i livet och fokus lades på dessa två världar samtidigt, vistelsen på jorden och själens existens eller sömnen i en annan värld i väntan på uppståndelsedagen.⁴⁴ Kroppens placering i graven kan därför sannolikt ses som ett uttryck för den medeltida föreställningen om »livet« efter döden och hur människor förhöll sig till hädanfärden. Dessa olika uttryck, t.ex. armarnas placering hos den döde, kan också följas i den medeltida konstvärlden på t.ex. kyrkomålningar, trästatyer och gravmonument.⁴⁵ Utifrån denna aspekt kan ytterligare en, asymmetrisk, armställning vara möjlig. På Birger Jarls gravmonument i Varnhems kyrka intar de tre figurerna en armställning där höger hand är förd upp över bröstet mot mantelremmen, medan vänster hand ligger över midjan.⁴⁶ Denna mantelbandsgest uppträder i konsten tidigast på kontinenten under sent 1100-tal och i Norden och i utlandet fick den stort genomslag under 1200-talet.⁴⁷ Den räknas som 1200-talets höviska modegest och frågan är om den även har avsatts i begravningskicket, vilket t.ex. gravmonumentet och gravar med liknande armställning antyder (fig. 2 och 3).

Fig. 2. Birger Jarls gravmonument i Varnhems kyrka, Västergötland. Efter: Swanberg 1996 s. 164, bild 245.

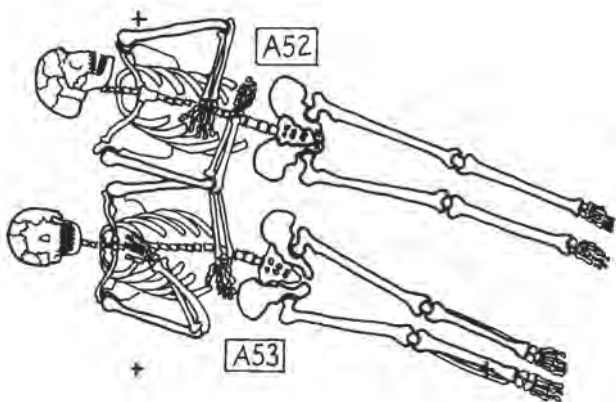

Fig. 3. Liknande armställning som på gravmonumentet har påträffats hos gravar vid arkeologiska undersökningar i Sigtuna. En pargrav från en arkeologisk undersökning i Prästgatan 1997-98. Ritning: Johan Westerlund.

Bearbetningar av gravmaterial har också lett till kronologisk indelning av de fyra typerna.⁴⁸ De flesta undersökningar grundar sig på danskt och sydsvenskt gravmaterial och det är oklart om armställningskronologin är tillämplig på Sigtunas gravmaterial. I stora drag verkar kronologin stämma överens, men efter-

som de olika armställningarna ibland förekommer parallellt ger metoden en ganska grov datering.

Datering av gravar baserat på armställning är också problematisk p.g.a. att armar och händer av olika orsaker inte finns kvar. För att belysa detta redovisas en genomgång av gravmaterial från en arkeologisk undersökning i Prästgatan 1997-98. Av totalt 96 gravar hade 26 gravar (27%) armarna strikt placerade enligt de fyra typerna; 2 gravar enligt typ A, 11 gravar enligt typ B, 6 gravar enligt typ C och 6 gravar enligt typ D, samt 1 grav i hocker. Utöver dessa hade 21 gravar (22%) olika varianter där ena eller båda armarnas placering var »fel«. I 19 gravar (20%) saknades ena armen, vilket innebär att armställning inte kunde bestämmas med säkerhet. I resterande gravar (31%) saknades armar helt. I en större del av gravmaterialet saknas m.a.o. möjlighet att med säkerhet bestämma armställning, vilket innebär att armställning som dateringsmetod i många fall är osäker.

Stratigrafisk analys och fasindelning

Vid en stratigrafisk analys av gravmaterial kan principen »single context« användas. Metoden utvecklades i Storbritannien på 1970-talet av Edward Harris och kan med fördel användas på både kulturlager och gravar.⁴⁹ Principen går i korthet ut på att olika typer av händelser får ett kontextnummer som sedan relateras till närmast över- och underliggande kontexter i en matris. I t.ex. fallet med gravar skulle nedgrävning, skelett och fyllning i graven få var sitt eget kontextnummer.

Av ovan nämnda stratigrafiskt bearbetade gravmaterial användes inte i något fall »single context« vid undersökningstillfället. Alla gravar har därför efterbearbetats för att materialet skulle bli enhetligt. I bearbetningen gjordes ingen skillnad på de tre olika

händelser som utgör en begravning. Nedgrävning, skelett och fyllning behandlades som ett kontextnummer med numrering utifrån gravens anläggningsnummer. Anledningen är att de tre händelserna endast i enstaka fall finns dokumenterat. I det stora flertalet av gravar har endast skelettet dokumenterats, och inte nedgrävning eller fyllning. Detta är en stor brist i dokumentationen, vilket har inneburit att det i ett flertal fall har varit svårt att avgöra tidsrelationen mellan olika gravar. I de flesta fall har det dock ändå gått att avgöra tidsrelationen främst genom att nedgrävningar för enskilda gravar har »stört« äldre gravar. Därmed har nedgrävningarna indirekt dokumenterats. Vid bearbetningen av gravmaterialet har därför stor vikt lagts vid att hitta nedgrävningar via »störningar« i äldre gravar.

Efter att de stratigrafiska relationerna mellan gravarna hade fastställts gjordes en matris över varje undersöknings gravmaterial. Matrisen användes sedan som grund för en fasindelning baserat på främst tre kriterier; stratigrafisk relation, kalkbruk eller inte kalkbruk i gravfyllningen och armställning. Kalkbruk i gravfyllningen bestämmer om begravning har skett vid en stenkyrka eller en träkyrka/gravgård. Principen är att det vid byggnationen av en stenkyrka bildas tjocka lager av kalkbruk på marken som sedan följer med ned i gravfyllningen vid begravningar. Vid träkyrkor och gravgårdar finns inte motsvarande kalkbrukslager, vilket således innebär att det inte finns något kalkbruk i gravfyllningen. Användandet av detta kriterium förutsätter naturligtvis att förekomsten av kalkbruk har dokumenterats, vilket inte alltid är fallet. I de fall där varken stratigrafisk relation finns eller där förekomsten av kalkbruk inte har dokumenterats användes den begravdes armställning som kriterium för fasindelning.

5. Går det att använda gravmaterial för datering av kyrkor?

Dateringsjämförelse mellan tre kyrkogårdar baserat på en analys av gravmaterial

Analysen av gravmaterial och dateringsjämförelsen bygger på den i avsnitt 4 nämnda bearbetningen och fasindelningen. Principen som används vid jämförelsen bygger på att begravningsskicket under medeltiden var likvärdigt vad gäller t.ex. armställning och antalet begravda. Redan denna princip innebär dock ett källkritiskt problem. Kyrkornas funktion, begravningstraditioner och status *kan* ha varit olika mellan kyrkor och därmed återspeglas i begravningsskicket. Dateringsjämförelsen skall därför mer ses som tendenser, vilka måste kompletteras och jämföras med andra dateringsmetoder (se vidare nedan 14C datering av gravar för att datera kyrkor).

De gravmaterial som jämförs kommer från tre olika kyrkogårdar och sex olika arkeologiska undersökningar (fig. 4):

- Kyrka 1 undersökningar i kvarteret S:ta Gertrud och Urmakaren (1983, 1990, 1993 och 1995)
- Kyrka 2 undersökning i samband med fjärrvärmenedläggning (1991-92)
- S:t Lars undersökning i Prästgatan (1997-98)

Valet av dessa tre kyrkogårdar beror på att gravmaterialen är förhållandevis likvärdiga. De kommer från den södra eller sydöstra delen av kyrkogårdarna, förutom i Kyrka 1 där ett 20-tal gravar också kommer från den nordvästra delen (fig. 5). Antalet dokumenterade gravar är också förhållandevis stort, 153 (183) gravar från Kyrka 1, 95 (103) gravar från Kyrka 2 och 96 (124) gravar från S:t Lars.⁵⁰ Gravmaterialen skil-

Fig. 4. Översiktskarta över Sigtuna med placeringen av de tre kyrkogårdarna som nämns i texten. A) Kyrka 1 i kvarteret S:t Gertrud och Urmakaren, B) Kyrka 2 i kvarteret S:t Nicolaus och C) S:t Lars.

jer sig åt genom att kyrkorna och kyrkogårdarna har haft olika lång användningstid. S:t Lars kyrkogård var i bruk ända fram till reformationen, medan de två andra kyrkogårdarna sannolikt togs ur bruk redan under början av 1300-talet. Detta innebär att analysen försvåras eftersom man kan anta att fler begravningar har skett vid S:t Lars och att äldre gravar därmed skulle vara mer söndergrävda och fragmenterade. För att kontrollera detta kategoriserades alla gravar enligt en skala på mellan 1 till 4 beroende på fragmenteringsgrad. Kategori 1 innebar nästintill intakta skelett och kategori 4 innebar att endast uppemot 25% av skelettet fanns bevarad. Förvånansvärt nog visade det sig att gravmaterialet från S:t Lars var minst fragmenterat. Ungefär 48% av gravarna hamnade inom kategori 1 och 2. I övriga gravmaterial hamnade mellan 37 och 42% av gravarna inom samma kategorier. Skillnaderna är m.a.o. små och sannolikt påverkar de inte jämförelsen mellan kyrkogårdarna nämnvärt. Även

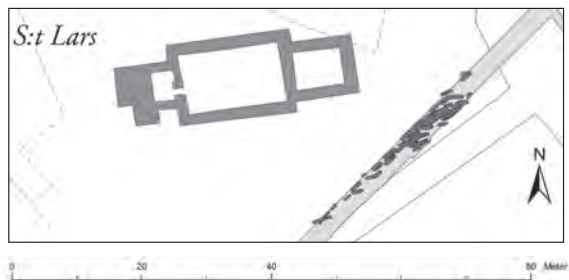
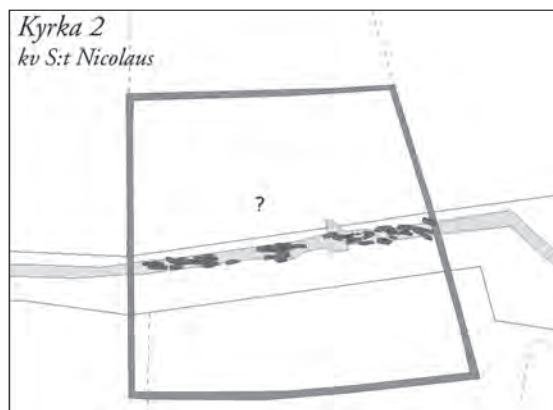
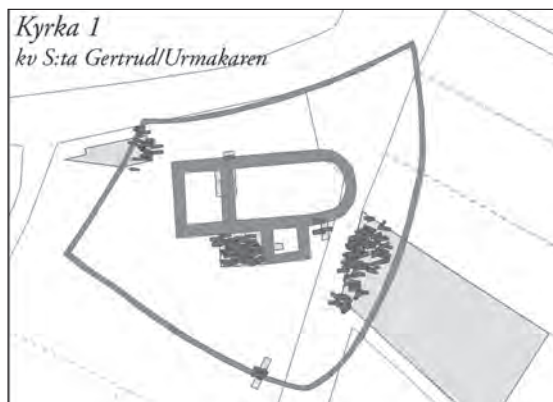

Fig. 5. Närbilder på de tre kyrkogårdarna med gravarnas placering i förhållande till kyrkorna samt avgränsning av kyrkogården där det är känt.

fragmenteringsgraden mellan de olika faserna är likvärdiga med en något högre fragmenteringsgrad i de äldre faserna. Även här är skillnaderna små.

Eftersom de tre kyrkorna har använts olika länge är gravmaterialet från Kyrka 1 och 2 indelat i två faser, men S:t Lars i tre faser. Fas 1, sent 900-tal fram till ungefär 1100-tal, utgör den tidigaste fasen och karaktäriseras av gravgårdar och kyrkogårdar med tillhörande träkyrka med gravar utan kalkbruk i fyllningen och i huvudsak armställning A och B.⁵¹ Fas 2, 1100-tal till ungefär början av 1300-tal, utgörs av stenkyrkor med gravar som innehåller kalkbruk i fyllningen och armställning A, B och C. Fas 3, 1300-tal till 1500-tal, karaktäriseras av armställning C och D med enstaka B. Den kronologiska gränsen för varje fas är av nödvändighet inte preciserad eftersom de olika kyrkorna sannolikt inte byggdes samtidigt. Fasindelningen baseras därför främst på andra kriterier som armställning, stratigrafisk bearbetning och kalkbruk i fyllningen. Med denna metod är det därmed också möjligt att jämföra gravmaterialen för att kunna datera stenkyrkorna. Principen är att om två stenkyrkor byggs samtidigt och kyrkogårdarna används lika länge bör gravmaterialet också vara likvärdigt i fördelningen av t.ex. antalet gravar och armställningar, dock med reservation för ovan nämnda källkritiska aspekter.

När det gäller antalet gravar i varje fas skiljer sig gravmaterialen åt mellan kyrkogårdarna. Vid S:t Lars är antalet gravar per fas jämt fördelat, 39 gravar i fas 1, 35 gravar i fas 2 och 22 gravar i fas 3. Vid kyrka 2 är fördelningen 27 gravar i fas 1 och 68 gravar i fas 2. Den största skillnaden finns vid kyrka 1 där fördelningen är 28 gravar i fas 1 och 125 gravar i fas 2.

Även vad gäller fördelningen av armställningar per fas skiljer sig gravmaterialen åt (fig. 6).⁵²

Fas 1

Vid kyrka 1 var fördelningen 4 (5) gravar med armställning A och 2 (6) med armställning B. Vid kyrka 2 fanns 10 (16) gravar med armställning A och 3 (3) gravar med armställning B. Vid S:t Lars var förhållandet det omvända, endast 1 (7) gravar med armställning A och 9 (13) gravar med armställning B.

Fas 2

Vid kyrka 1 var fördelningen 12 (24) gravar med armställning A, 17 (32) med armställning B, 4 (9) med armställning C och 2 (5) med armställning D. Vid kyrka 2 fanns 1 (7) gravar med armställning A, 6 (12) gravar med armställning B, 9 (15) med armställning C och 1 (6) med armställning D. Vid S:t Lars var förhållandet 1 (3) gravar med armställning A, 2 (6) gravar med armställning B, 5 (12) gravar med armställning C och 0 (5) gravar med armställning D.

Fördelningen av antalet gravar per fas skulle kunna tyda på att fas 1 vid kyrka 1 är tidsmässigt mycket kort i förhållande till fas 2 (ungefär 1 till 5 i antalet be-

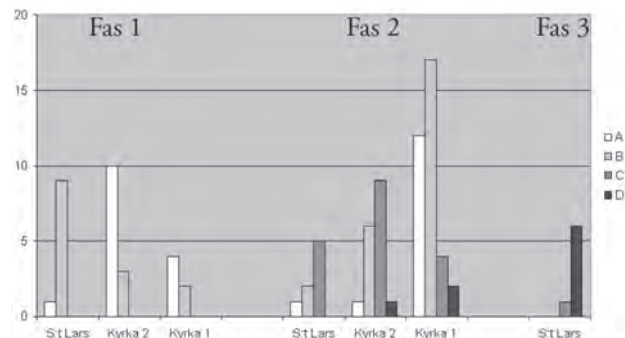

Fig. 6. Diagram som visar fördelningen av antalet säkra armställningar i förhållande till fas på varje kyrkogård.

gravda). Även det förhållandevis höga antalet gravar med tidiga armställningar A och B i fas 2 stöder dateringsförslaget att stenkyrkan byggdes tidigt (se avsnitt 2). Faserna vid S:t Lars är likvärdiga i antalet begravingar (ungefär 1 till 1), vilket kan tyda på att de använts lika länge. Procentuellt fler gravar med den tidsmässigt senare armställningen B i fas 1 skulle också kunna tyda på att stenkyrkan S:t Lars byggdes senare än både stenkyrka 1 och stenkyrka 2.

14C datering av gravar för att datera kyrkor – presentation av metod

Som har framgått i denna artikel är problemen med att datera Sigtunas tidigmedeltida kyrkor stora. Men det kanske finns ett sätt – 14C dateringar satt i relation till arkeologiska utsagor. Inspirationen till denna metod är resultat från 14C datering av kvarnlämningar från 1600-talet som redovisats i en artikel av Matthias Bäck och Ulf Strucke. I ett försök att precisera den kronologiska utsagan från fyra 14C dateringar utnyttjades statistiska beräkningsmöjligheter i ett kalibreringsprogram. Kronologiska iakttagelser som byggde på arkeologiskt och historiskt material sattes upp som postulat som matades in i kalibreringsprogrammet. Resultatet visade att 14C dateringarna kunde preciseras, men att metoden inte är helt problemfri. Det är stor risk för cyklisk bevisföring och postulaten tenderade att vara för generella.⁵³

Sannolikt skulle metoden kunna testas för datering av kyrkor via gravmaterial. En 14C datering på en enskild grav ger normalt en alldeles för stor felmarginal för att det ska vara användbart. Men om 14C dateringar från flera gravar används i relation till varandra (äldre eller yngre enligt den stratigrafiska principen) kan sannolikt preciseringen ökas. Principen är att av två gravar, en äldre och en yngre, kan inte den äldre gra-

vens 14C datering vara yngre än den yngre gravens.

På samma sätt kan andra typer av kriterier eller postulat sättas upp för att ytterligare öka 14C dateringarnas precision. T.ex. förekomst av kalkbruk i gravens fyllning vilket indikerar om begravingen har skett på en kyrkogård med en stenkyrka. Även förekomst av tegel i fyllningen samt fasindelning av gravarna skulle kunna användas som kriterium. 14C datering av flera gravar från en kyrkogård i kombination med det arkeologiska källmaterialet skulle därför kunna ge möjlighet till indirekt datering av kyrkobyggnader.

Det finns sedan tidigare ett antal 14C dateringar på gravar från Sigtuna. Proverna är dock fördelade på 5 olika kyrkogårdar och inte tagna så att gravarna har stratigrafisk relation till varandra. Därför behövs ytterligare prover för att få ett bra dateringsunderlag. De kyrkor som metoden skulle kunna testas på är kyrkan i museets trädgård och S:t Lars. Dels finns det ett stort gravmaterial från båda kyrkogårdarna som är väldokumenterat och stratigrafiskt bearbetat, dels finns det sedan tidigare ett antal 14C daterade skelett. Dateringen av kyrkan i museets trädgård är också relativt väl känd, vilket innebär att metodens användbarhet skulle kunna testas på denna kyrka. Enligt de senaste undersökningsresultaten kan kyrkans grundläggning dateras till omkring slutet av 1000-talet. Den rivs ett par hundra år senare, senast kring 1300. Vad gäller S:t Lars är det tvärtom, olika hypoteser om kyrkans grundläggning spänner över ca 150 år, alltifrån tidigt 1100-tal till mitten av 1200-talet. Den är sedan i bruk fram till reformationen.

Metoden att använda fler 14C prover i relation till varandra har, mig veterligt, inte använts tidigare för att datera medeltida kyrkor. Förhoppningen är att metoden ska kunna ge ytterligare dateringsmöjligheter. I dagsläget har metoden inte kunnat testas på Sigtunas

gravmaterial. Medel har söks för detta ändamål och har beviljats från Vetenskapsrådet. Resultaten kommer därför att redovisas i ett annat sammanhang.

6. Sammanfattning

I denna artikel har jag försökt att visa på problemen kring datering av Sigtunas tidigmedeltida stenkyrkor. Att stenkyrkobyggandet tog fart tidigt i Sigtuna råder det ingen tvekan om. Trots en intensiv arkeologisk undersökningsverksamhet under mer än 100 år råder det fortfarande osäkerhet kring de enskilda kyrkornas datering, vilket främst beror på att mycket få undersökningar har gjorts inne i kyrkorna. Dateringsförslagen är därför främst baserade på konsthistoriska stilelement. Det är också oklart hur många kyrkor som fanns. Av totalt 8 till 11 medeltida kyrkor och kyrkliga institutioner är endast fyra synliga idag, varav tre är ruiner. En kyrka har påträffats vid arkeologiska undersökningar, och ytterligare två eller tre kan beläggas indirekt genom kyrkogårdar. Några kyrkor finns också omnämnda i medeltida skriftliga källor, men har ännu inte påträffats.

Omfattande moderna exploateringar på kyrkogårdarna har inneburit att det idag finns mellan 600-700 undersökta gravar. Ungefär 570 av dessa har bearbetats i samband med ett avhandlingsarbete i osteologi. En fråga som ställdes i artikeln är om gravmaterialet kan användas för att datera kyrkorna. Svaret får väl än så länge anses bli nja. Antalet begravingar som skett och fördelningen av armställningar skiljer sig åt mellan kyrkogårdarna, kanske som ett resultat av kyrkornas olika datering. Resultaten kan dock bero på olika begravningskick. Inom en snar framtid kommer en metod för att precisera C14 dateringar att prövas. Metoden går i korthet ut på att ett antal C14 prover av gravar sätts i relation till varandra

och till arkeologiska resultat, t.ex. stratigrafisk relation. Förhoppningen är att denna metod ska kunna komplettera och förbättra möjligheterna att precisera de enskilda kyrkornas datering. Tyvärr finns ännu inga konkreta resultat, men de C14 dateringar som redan finns ger en antydning om att metoden kan fungera. De enskilda kyrkornas kronologi är därför fortfarande svår fångad, men svaret på frågan om det går att datera kyrkor utifrån gravmaterial kanske så småningom blir ja.

Noter

1. Douglas 1978 s. 25-26. Sigtuna avrapporterades i Medeltidsstaden 6. Totalt 151 undersökningar redovisades i stadsarkeologiskt register (SR). Sedan dess har ytterligare drygt 200 undersökningar utförts.
2. S:t Lars ruin 1989 av Lars Redin, de underjordiska kyrkolämnarna i museets trädgård 1993 och 1995 samt S:t Olof 2001, 2002 och 2004 inom ramen för projektet »Sigtunas tidigmedeltida kyrkor i ett arkeologiskt perspektiv«.
3. Tesch 2000 s. 3-4.
4. Tesch 2001 s. 21.
5. För mer fullständiga genomgångar hänvisas till bl.a. Tesch 2000, Tesch 2001 och Ros 2001 och däri anförd litteratur.
6. Bonnier 1989 s. 11.
7. Floderus 1941 s. 126 och Douglas 1978 s. 13.
8. Bonnier 1989 s. 9.
9. Floderus 1941 s. 126 och Tesch 2001 s. 12. Floderus ger dock inte någon hänvisning till källan.
10. Dock inte kyrkan S:t Nicolaus som ligger i Klockbacken.
11. Karlsson & Tesch Rapportmanus.
12. I: 67 av H. Padt Brügge från 1686.
13. Ros 2001 s. 133.
14. Gihl 1925 s. 18.
15. Martinus Aschaneus handskrift »Beskrifning om Sigtuna Stad« från 1600-talet gavs ut i tryck första gången 1925 i en doktorsavhandling av Gunnar Gihl. Avhandlingen är dock utgiven i två olika skrifter och med olika sidnumrering; dels i Upplands Fornminnesförenings Tidskrift XL, dels i ett fåtal exemplar i Källor till Sigtuna stads och Sigtunabygdens historia, del 2. Sid-

- hänvisningarna i denna artikel syftar på den senare. Sigtuna hembygdsföreningen gjorde också handskriften tillgänglig för nutida läsare genom en bearbetning av texten till nutidssvenska och utgiven i tryck 1995.
16. Redelius 1975 s. 19.
 17. Gihl 1925 s. 16-17. »S. Peders kyrkia, västerst i siööorten. De qua lege Sueopentapopol[is], cap.13«, »S: olau i kyr. öster i Staden De quo Sueopentaprot: cap.13« och »S: lars mitt i Staden«. Även S:t Göran och S:ta Gertrud placeras geografiskt.
 18. Egen översättning av de latinska orden baserat på en ordlista i Janson 2004. »de av, från, om« (s. 229), »quae som, vilken, vilket, vilka, vad av *quis* eller *qui*« (s. 253), »quo med vilken av *quis* eller *qui*« (s. 254) och »lego *legi lectus légere* läsa« (s. 241).
 19. En stor del av genomgången bygger på Tesch 2001 s. 12-17, 30-32. Inga vidare hänvisningar från denna referens ges därför i den fortlöpande texten.
 20. Floderus 1935 s. 206-209 och Redelius 1975 s. 64.
 21. Wikström 2005 s. 10-11.
 22. Palme 1930 s. XIX.
 23. Floderus 1941 s. 119.
 24. Floderus 1941 s. 118.
 25. Redelius 1975 s. 28.
 26. Floderus 1941 s. 18 och Bonnier 1989 s. 12.
 27. Lovén 1990 s. 20.
 28. Bonnier 1987 s. 21.
 29. Redin 1997 s. 598, Tesch 2000 s. 22 och Tesch 2001 s. 41 not 65.
 30. Fogelberg & Tesch rapportmanus.
 31. Bonnier 1987 s. 21 och Tesch 2000 s. 7-10.
 32. Tesch 2000 s. 8.
 33. Gihl 1925 s. 18.
 34. Wikström och Kjellström rapportmanus.
 35. Gihl 1925 s. 5.
 36. Wikström & Kjellström 2004. Vid en arkeologisk förundersökning 2003 påträffades ett par gravar nedanför Sigtunastiftelsen under Manfred Björkqvists Allé. Det har tidigare inte rapporterats om några gravar i detta område. Möjligen kan gravarna indikera platsen för S:t Göran, men armställningarna tyder snarare på en tidigmedeltida datering.
 37. Gihl 1925 s. 14.
 38. Gihl 1925 s. 18.
 39. Palme 1915.
 40. I dagsläget har ca 350 undersökningar utförts, varav ett 50-tal i kyrkomiljö och ett 30-tal på gravgårdar. Av de ca 50 undersökningar som utförts i kyrkomiljö är ca 15 gjorda i kyrkor.
 41. Redin 1976 s. 132-150.
 42. Kieffer-Olsen 1993 s. 23-24.
 43. Kieffer-Olsen 1993 s. 23 not 40.
 44. Nilsson 1987 s. 133 och Gurevitz 1997 s. 111-113.
 45. Cinthio 2002 s. 215-223.
 46. Svanberg 2002 s. 114.
 47. Bengtsson 2003 s. 9-10.
 48. Kieffer-Olsen 1993 s. 21-24 och s. 73-39.
 49. Harris 1997 s. 66 fig. 24.
 50. Sifferorna inom parentes anger det totala antalet dokumenterade anläggningsnummer från de arkeologiska undersökningarna. Dessa motsvarar inte antalet gravar p.g.a. att humanben i gravfyllningen ibland har fått anläggningsnummer. Vid S:t Lars påträffades också en massgrav om ca 20 individer där varje enskilt skelett fick ett anläggningsnummer. Massgraven kan betraktas som en grav. Dessa har därför utelämnats vid jämförelsen.
 51. Vid kyrka 1 har det sannolikt inte skett några begravnings på en gravgård utan enbart på en kyrkogård med tillhörande träkyrka.
 52. Första siffran anger gravar där armställning med säkerhet har kunnat bestämmas och siffran inom parentes anger den totala siffran där även de osäkra armställningarna tagits med i beräkningen.
 53. Bäck & Strucke 2003 s. 23-24.

Litteratur

- Bengtsson, Herman: Gesternas roll i det medeltida bildberättandet. *Bild och berättelse* (red. Helena Edgren & Marianne Roos), Åbo 2003, s. 9-20.
- Bonnier, Ann Catherine: Kyrkorna berättar. *Upplands kyrkor 1250-1350. Upplands Fornminnesförenings tidskrift* 51, 1987.
- Bonnier, Ann Catherine: Sigtuna och kyrkorna. *AVSTAMP – för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna* (red. Sten Tesch), Sigtuna 1989, s. 9-15.
- Bäck, Mattias & Ulf Strucke: Begränsningar inom den historiska arkeologin – metoderna eller vår fantasi? 14C-dateringar och 1600-talets arkeologiska lämningar. *Stratigrafiens mångfaldighet. 4. Nordiske Stratigrafimøte. Viborg Middelalderseminar 2* (red. Ann Bodilsen, Jesper Hjerminde & Mette Iversen), Viborg 2003, s. 19-25.
- Cinthio, Maria: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*, Stockholm 2002.
- DS. *Diplomatarium Suecanum*. Utg. av Riksarkivet genom Johan Gustaf Liljegren, Bror Emil Hildebrand m.fl. Stockholm 1829.

- Douglas, Marietta: *Sigtuna. Medeltidsstaden 6*. Rapport Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer. Stockholm 1978.
- Floderus, Erik: Nya bidrag till kännedomen om Sigtunakyrkorna. *Fornvännen* 1935, s. 206-218.
- Floderus, Erik: *Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad*. Stockholm 1941.
- Fogelberg, Kerstin & Sten Tesch: *Preliminär rapport. Arkeologiska undersökningar S:t Olofs kyrkoruin 2001-02*. Rapportmanus.
- Gihl, Gunnar: Sigtuna och Norrsunda. Tvenne antikvariskt-topografiska manuskript af Martinus Aschaneus, utgifna och kommenterade. Akademisk afhandling. *Upplands Fornminnesförenings tidskrift* XL, 1925-26.
- Gihl, Gunnar: Sigtuna och Norrsunda. *Källor till Sigtuna stads och Sigtunabygdens historia*. Del 2. Uppsala 1925.
- Gurevič, Aron: *Den svårfångade individen. Självsyn hos fornnordiska hjältar och medeltidens lärda i Europa*. Stockholm 1997
- Harris, Edward: *Principles of Archaeological Stratigraphy*. Second edition (third printing), London 1997.
- Janson, Tore: *Latin. Kulturen, historien, språket*. Stockholm 2004.
- Karlsson, Jan O. M. & Sten Tesch: Arkeologisk forskningsundersökning i Viby, S:t Olofs sn, 1997-99. Rapportmanus.
- Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravshik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsulgravninger*. Ph.d. afhandling, Aarhus universitet 1993.
- Lovén, Christian: Romanska storkyrkor i Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, 1990, s. 7-26.
- Nilsson, Bertil: Död och begravning. Begravningskicket i Norden. *Tanke och tro. Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetstliv*. Studier till Det medeltida Sverige 3 (red. Ferm, Olle & Göran Tegnér), Stockholm 1987, s.133-150.
- Palme, Olof: Sigtuna stads privilegier. *Källor till Sigtuna stads och Sigtunabygdens historia*. Del 1. Uppsala 1914.
- : Sigtuna stads utveckling under nyare tiden. *Gamla Svenska Städer, gator och gränder – hus och gårdar*. Band I. Stockholm 1930, s. XVI-XXXVIII.
- Redelius, Gunnar: *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid*. Stockholm 1975.
- Redin, Lars: Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. *Acta Archaeologica Lundensia series in 4º*. Nr 10, Lund 1976.
- : Med ögonvråns förlängda seende. *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Red. Agneta Åkerlund m.fl. Stockholm Archaeological Reports Nr 33, 1997, s. 593-601.
- Ros, Jonas: Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen. *OPIA* 30. Uppsala 2001.
- Svanberg, Jan: Stenskulpturen. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund 1996.
- : Bilden av Birger jarl – fantasi och verklighet. *Birger jarls tid – en brytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 2001*. Red. Lin Annerbäck. Runica et Mediaevalia, Opuscula 8. Södertälje 2002, s. 89-128.
- Tesch, Sten: Det sakrala stadsrummet – Sigtunas medeltida kyrkotopografi. *META, medeltidsarkeologisk tidskrift* nr 1, 2000, s. 3-26.
- : Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi. *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*. Sigtuna museers skriftserie 9 (red. Sten Tesch & Rune Edberg), Sigtuna 2001, s. 9-44.
- Wikström, Anders: *Rapport Arkeologisk förundersökning. Sigtuna Prästgården 2004*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum nr 14. Sigtuna 2003.
- : *Rapport Arkeologisk förundersökning. Stiftelsen Humlegården, kv Humlegården 3, Sigtuna 2004*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum nr 22. Sigtuna 2005.
- Wikström, Anders & Anna Kjellström: *Rapport Arkeologisk förundersökning. Manfred Björkqvists Allé 2003*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum nr 15. Sigtuna 2004.
- : *Rapport Arkeologisk slutundersökning i kvarteret Magistern, Sigtuna*. Rapportmanus.

Åbo domkyrkas första murade sakristia

Av Knut Drake

1. Inledning

Under loppet av 1200-talet fick det finska biskopsstiftet en fast organisation med lokala församlingar. De första sockenkyrkorna byggdes av trä och av samma material uppfördes domkyrkan på biskopsgården Korois. I slutet av seklet flyttades biskopssätet till staden Åbo, halvannan kilometer längre ner vid stranden av Aura å, där en ny domkyrka av trä invigdes 1300. Vid det laget hade man redan börjat bygga stenkyrkor på Åland, men på fastlandet vidtog uppförandet av murade kyrkor först i början av 1400-talet. Dessa gråstenskyrkor byggdes ofta i etapper, så att man började med att mura en fristående sakristia norr om socknens gamla träkyrka. Denna tradition går möjligtvis tillbaka på det faktum att man i Åbo inledde uppförandet av en murad domkyrka med att bygga en fristående gråstenssakristia.¹

2. Tidigare forskning

De första byggnadsarkeologiska undersökningarna i Åbo domkyrka företogs i samband med den stora restaureringen på 1920-talet. Forskningarna inleddes med utgrävningar i sakristian, där man 1923 ville inrätta ett nytt pannrum. Under den nuvarande sakristians golv hittade man då lämningar av två äldre sakristior, sakristia 1 och sakristia 2 (fig. 1). När putsen från kyrksalens norra vägg några år senare avlägsnades kom en gråstensmur till synes vilken tolkades som sydgaveln i

sakristia 1 (fig. 2). Denna gavel skulle ha sparats när man rev den gamla sakristian för att få rum för sakristia 2. Enligt denna uppfattning fanns alltså den äldre sakristians sydmur kvar i sin helhet, medan endast obetydliga rester av de övriga murar hade påträffats. I öster fanns grundsulan och ett skift av den gamla sakristimuren kvar. På norra sidan återstod så pass mycket rester att man kunde fastställa murens läge och rummets bredd. Den västra muren var i sin helhet bortbruten.

Utgrävningsresultaten presenterades av Juhani Rinne i hans bok om Åbo domkyrkas medeltida byggnadshistoria.² Enligt Rinne hade man inlett uppförandet av sakristia 1 med att gräva bort ett ca 60 cm tjockt jordlager på byggplatsen. Under jordlagret fanns ett tunt skift av fast morän på berggrund. Moränen hade jämnats ut med ett lager bruk och ovanpå detta hade man murat ca 1,5 m breda grundsulor för de ca 1,2 m tjocka sakristimurarna. Dessa uppfördes av rätt jämnstora stenar i skalmursteknik, med en något så när regelbunden skiftgång. Den strikt rektangulära byggnadens yttre planmått var 8,6x7,5 m och de inre måtten 6,2x5,2 m. Detta stämmer inte helt överens med den av Rinne publicerade utgrävningsplanen (fig. 1), enligt vilken rummets bredd skulle ha varit ca 5,7 m.³

Rinne utgick ifrån att båda sakristiorna hade varit fristående och lät därför markera två gavlar i den nya putsen på långhusväggen (fig. 3). Till den äldre gaveln hänfördes hela det sammanhängande grå-

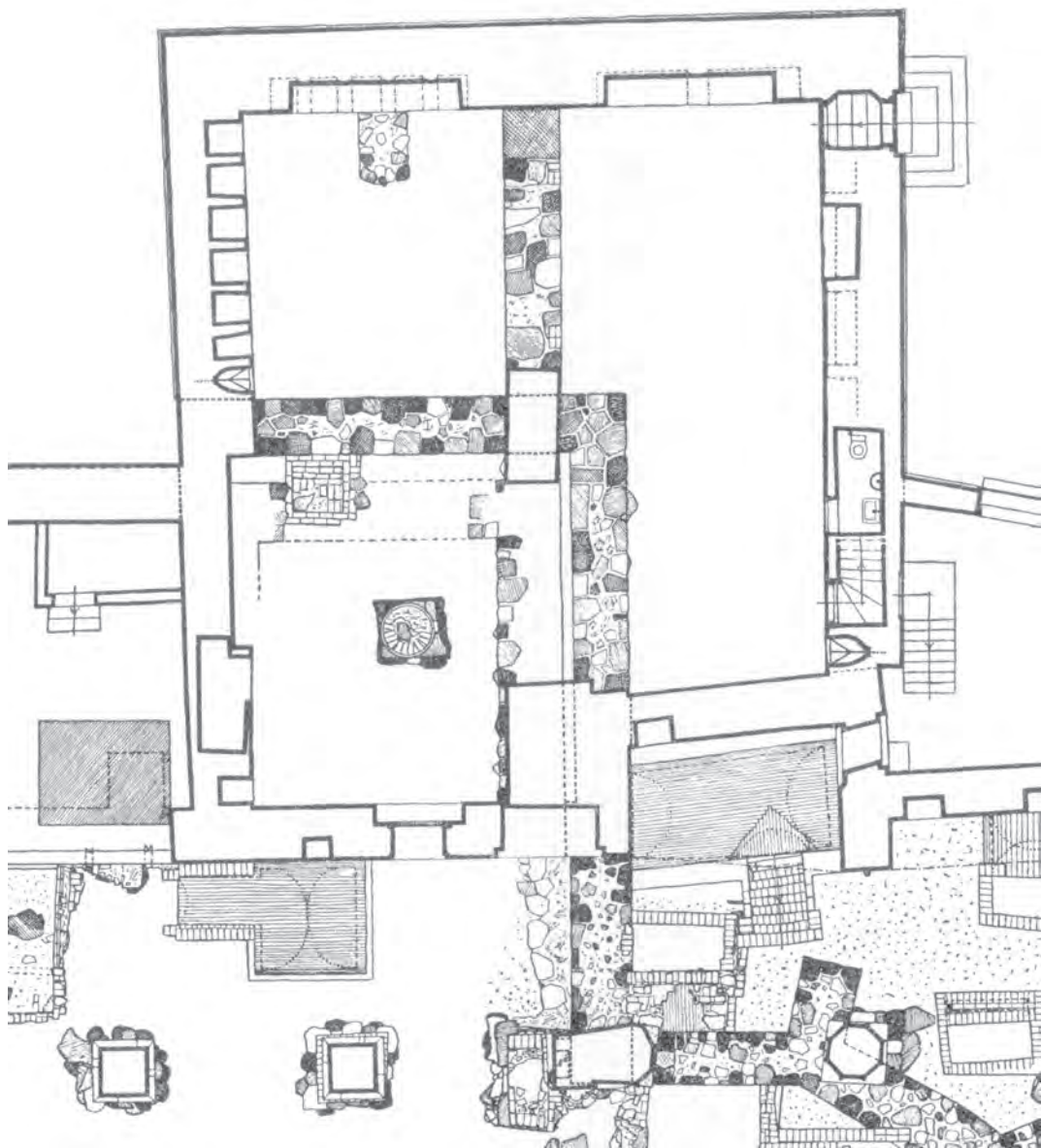

Fig. 1. Plan över utgrävningarna i Åbo domkyrkas sakristia 1923. Efter: Rinne 1941.

Fig. 2. Långhusets norra vägg. Spår av en bortbruten tegelpilaster och den västra delen av gavelmuren i en äldre gråstenssakristia. Foto: K. Kiviranta 1926. Museiverkets bildsamlingar, Helsingfors.

stensmurverket, medan den yngre gaveln utformades med hjälp av det gavelröste av tegel som kan ses på sakristivindens sydvägg (fig. 10).⁴ De båda gavlarnas bas ligger i nivå med långhusets ursprungliga golv, ungefär en meter lägre ner än det nuvarande. Rinne uppger inga exakta mått, men då långhusets aktuella golvnivå är +16,39 möh kan vi räkna med att den ursprungliga nivån var ca +15,40 möh. Sakristimurarna

skulle ha varit ca 4 m höga vartill kom 4,5 m för gavelröstet. Rinne utgick ifrån att sakristian hade uppförts av enbart gråsten och att alla tegelytor i gaveln är sekundära. Han tog inte ställning till hur den ursprungliga portalen varit utformad men räknade med en äldre gråstensportal på samma ställe som den nuvarande, ett faktum som enligt honom stöddes av den breda avlastningsbågen i murverket. Den ca 100x70 cm stora rektangulära muröppningen i toppen av gråstensmuren tolkade Rinne som en förbindelseled mellan sakristivinden och träkyrkans vind. Gavelröstets kanter var murade av stenar som genom tillhuggning hade anpassats efter sidornas lutning och röstets toppvinkel var påfallande vid, ca 84°.

Rinnes datering av sakristia 1 var obestämd, men han ansåg att det regelbundna gråstensförbandet, gavelröstets toppvinkel och de tillhuggna kantstenarna var tecken på hög ålder. Han räknade med att sakristian hade uppförts invid en församlingskyrka av trä som sedan slutet av 1100-talet funnits på platsen och menade att både träkyrkan och sakristian hade rivits då man kort efter 1229 började uppföra domkyrkan.⁵

Rinnes rekonstruktion av sakristia 1 har accepterats av alla senare forskare, men dateringen har varit föremål för diskussion. Iikka Kronqvist tänkte sig att träkyrkan vid medlet av 1200-talet hade uppförts som sockenkyrka för en tysk handelskoloni och att gråstenssakristian fogats till kort därpå.⁶ Bo Lindberg anslöt sig till Rinne och pläderade för en tidig datering.⁷ Carl Jakob Gardberg följde Kronqvist och räknade med att sakristia 1 har byggts ca 1260.⁸ Dateringsfrågan fick en ny vändning då Markus Hiekkänen kunde påvisa att man av allt att döma hade börjat bygga Åbo domkyrka först på 1280-talet. Sakristia 1 stod kanske färdig 1291 då canonicus Magnus från Rusko valdes till biskop *in sacristia ecclesie nostre aboensis*.⁹

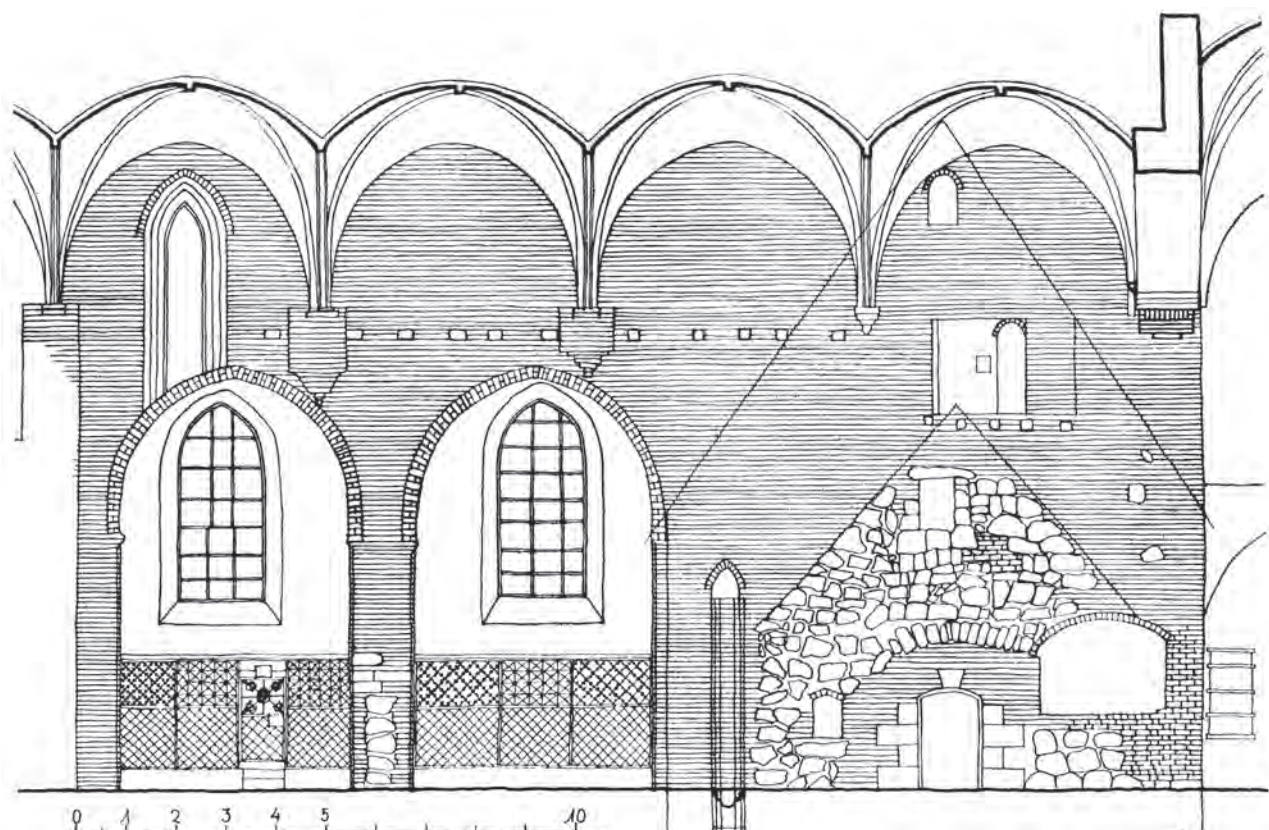

Fig. 3. Uppmätning av den östra delen av murverket i norra långhusväggen. Efter: Rinne 1941.

3. Nya synpunkter

Då man 1802 grävde grunden för det nya akademihuset söder om domkyrkan hittades en skatt innehållande ca 8000 mynt. Då ägaren var okänd placerades skatten tills vidare i ett skåp i domkyrkans sakristia, med följd att tjuvar en natt i februari 1804 bröt sig in där och for i väg med pengarna. Till följd av detta beslöt kyrkomötet att den gamla sakristiportalen skulle rivas och ersättas

med en stadigare ingång. Den nya granitportalen uppfördes av stenhuggaren Nils Stenstam 1805.¹⁰

Den gamla portalen återges på en ritning av Johan Sundsten 1793 (fig. 4). Det var fråga om en profilerad spetsbågig tegelportal med botten i nivå med långhusets ursprungliga golv. Samma portal finns också avbildad på andra ritningar från tiden före 1805.¹¹ Spår av tegelmurverket kring portalen kom i dagen då put-

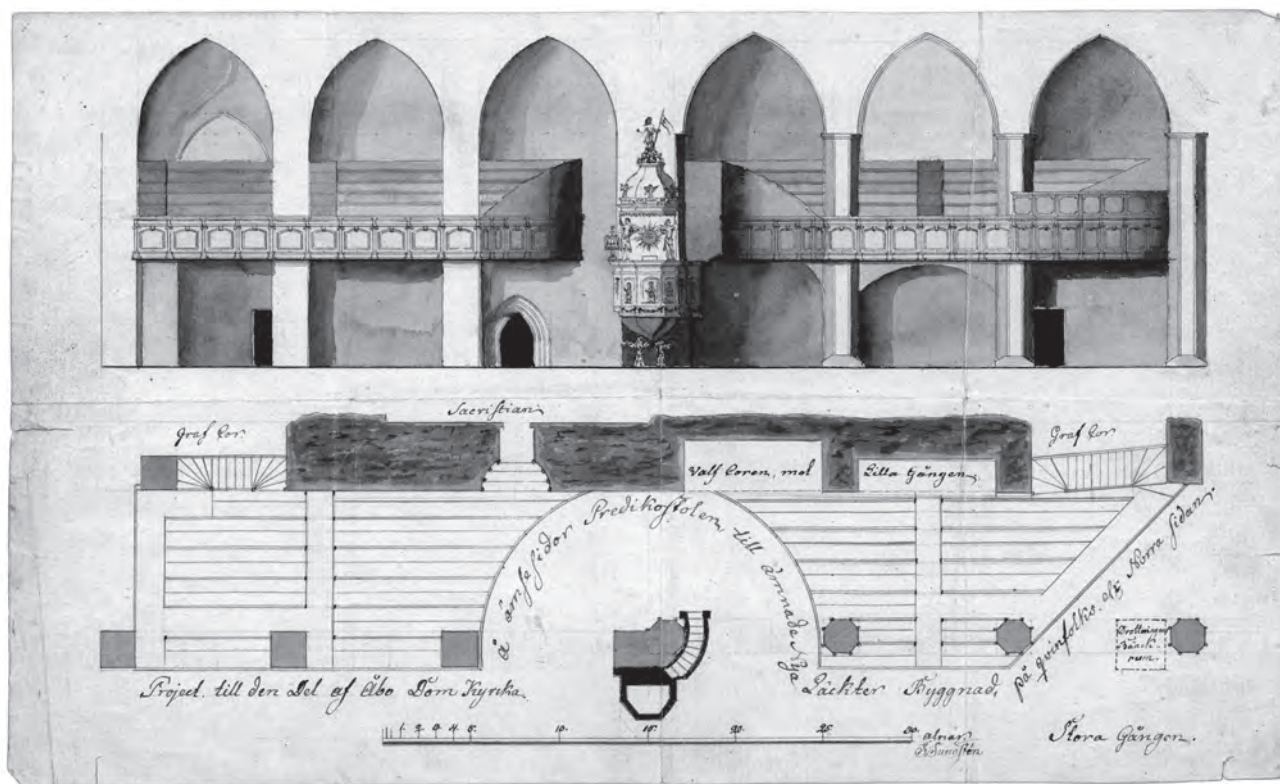

Fig. 4. Planritning för uppförande av läktare bakom predikstolen i Åbo domkyrka. Johan Sundsten 1793. Bildsamlingarna, Riksarkivet, Stockholm.

sen på långhusmuren avlägsnades 1926. På det fotografi som då togs kan man ana den gamla portalens kontur strax väster om det nya ramverket (fig. 2). Ett motsvarande tegelmurverk kan ses på murens andra sida (fig. 5). I båda fallen står teglen i förband med gråstenarna, vilket visar att det är fråga om murverket kring den äldre sakristians portal.

I samband med 1920-talets restaurering förnyades domkyrkans golv. Då hittade man under golvet i Borgmästarkoret en kalkstenshäll, i vilken den 3-4 cm

höga sockeln för den ena posten i en tegelportal finns uthuggen (fig. 6). Blockets format är ca 186x90x40 cm och materialet inhemska kalksten.¹² Hällen är naggad i kanterna men man kan tydligt urskilja att kvartsstav, rundstav, liljestav, hålkål och rundstav har ingått i profilerna (fig. 7a). Motsvarande tegel har hittats som lösfynd i kyrkan. Rinne och Kronqvist var av samma mening i fråga om sockelprofilerna, men oense om hällens ursprungliga läge. Rinne menade att den hade hört till långhusets gamla västportal som

Fig. 5. Den västra delen av sakristians sydoägg. Foto K. Kiviranta 1923. Museiverkets bildsamlingar, Helsingfors.

hade rivits på 1640-talet, medan Kronqvist tänkte sig att den kom från sakristian.¹³ Några andra alternativ kommer knappast i fråga. Domkyrkan hade nog ytterligare fyra ingångar: huvudportalen, prästdörrsportalen och korportalen i söder samt kalkstensportalen i norr.¹⁴ Av dessa kommer varken korportalen eller nordportalen i fråga eftersom de finns bevarade. Huvudportalen är ombyggd, men sockelpartiet torde vara oförändrat. Prästdörrsportalen är riven, men

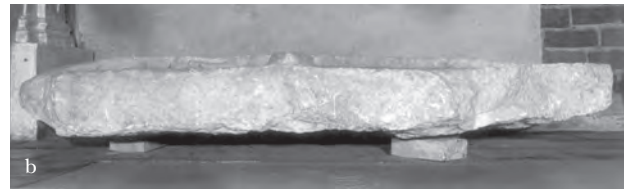

Fig. 6. Kalkstenshäll med sockel för tegelportal. Påträffades på 1920-talet under golvet i Borgmästarkoret: a hällens övre sida, b hällens främre kant. Foto P. Kujanpää 2005.

även dess sockel torde finnas kvar under golvet. Västportalen är förstås en möjlighet, men Kronqvists förslag att hällen stammar från sakristiportalen är nog det mest troliga. Vi kan föreställa oss att kalkstenshällen placerades i Borgmästarkoret då granitportalen byggdes 1805 och att den sedan städades undan då domkyrkan fick nytt golv efter branden 1827.

Den nya sakristiportalen förlades något öster om den ursprungliga och därför kan vi tänka oss att kalkstenshällen har burit upp tegelportalens östra post. Vid ett försök att rekonstruera portalen är det lämpligt att komplettera tegelprofilerna med en kvartsstav vid övergången mot långhusväggen (fig. 7b). Dörröppningens bredd är okänd, men med hjälp av de be-

varade spåren och 1700-talets ritningar kan vi passa in en portal av lämplig storlek i den ca 7,5 m breda sakristigaveln (fig. 8). Gavelns läge i långhusmuren låses av röstets välbevarade västra kant (fig. 9). Sakristians sydvästra hörn är bortbrutet men vi kan räkna med att sakstimuren har varit ca 3,8 m hög och gaveln i sin helhet 8 m hög. Alla dessa mått baserar sig på uppskattning, men felmarginalen ligger kring plus/minus 10 cm.

Denna rekonstruktion visar att Rinnes tolkning av gråstensmuren som en sammanhängande sakristigavel var felaktig. Varken den rektangulära öppningen eller den breda avlastningsbågen har hört ihop med sakristia 1.¹⁵ Endast den västra delen av murverket hör dit. Det tjocka putslagret som sedan 1920-talet täcker långhusväggen gör att man inte nu kan urskilja några murfogar, men av Rinnes vägguppmätning att döma finns det en gräns som börjar i gavelröstets

västra kant i höjd med muröppningen och som har fortsatt snett ned öster om den gamla portalen. Murverket till höger om fogen är av annan art än gavelmurverket (fig. 3). Stenarna är större och förbandet mera regelbundet och dessutom ser man inga spår av tillhuggna stenar i gavelröstets östra kant. Det som Rinne uppfattade som en enhetlig gavelmur måste i själva verket vara en sköldmur för de valv som planerades att uppföras under den byggnadsperiod som följde på sakristia 1, det s.k. sakristia 2-skedet.¹⁶

En närmare undersökning av den rektangulära öppningen bekräftar detta antagande. Öppningen går obruten igenom väggen och mynnar på sakristivinden ut i övre kanten av en gråstensmur (fig. 10). Muren stiger här till ca +23,50 möh, varav man kan dra slutsatsen att det är fråga om sakristia 2 – skedets norra långhusmur.¹⁷ Sidomurarna i sakristia 2 står i förband denna mur, vilket visar att sakristia 2 inte har

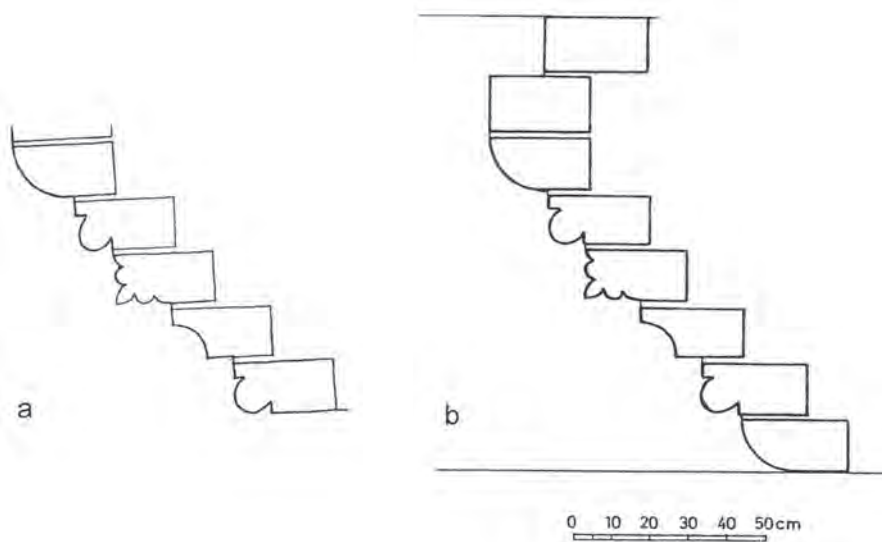

Fig. 7. Kalkstenshällen, a tegelportalens profiler enligt Rinne, b författarens förslag till rekonstruktion av portalens profiler.

uppförts som en fristående byggnad.¹⁸ Den äldre gaveln sparades inte med tanke på en ny sakristigavel, utan som en del av långhusmuren. Därigenom kunde man bevara den värdefulla tegelportalen, som sedan var i bruk ända till 1805.

Juhani Rinnes datering av sakristia 1 till början av 1200-talet baserade sig dels på tanken att den i sin helhet hade murats av gråsten, dels på att stenarna i gavelmuren var jämnstora och lagda i ett regelbundet förband. Ytterligare tecken på hög ålder var ga-

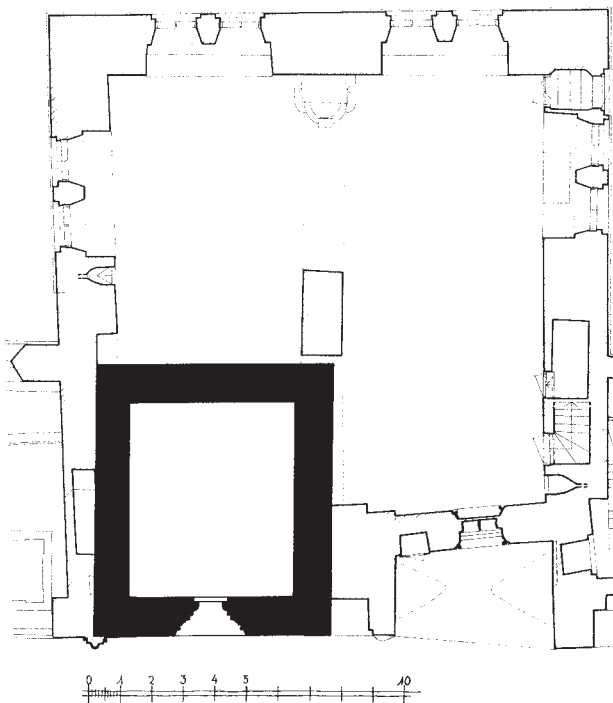

Fig. 8. Rekonstruerad plan av sakristia 1, infälld i planen av den nuvarande sakristian, enligt uppmätning av T. Heinonen & V. Laine 1977. Museiverket, Helsingfors.

velröstets vida toppvinkel och de speciellt tillhuggna kantstenarna.¹⁹ Inget av dessa argument håller dock streck. Sakristian var försedd med en portal av tegel och murverket uppvisar ett oregelbundet förband (fig. 2). Särskilt tillhuggna kantstenar hörde till saken i de medeltida kyrkgavlarna och toppvinkeln i ett gavelröste kan inte användas som dateringskriterium i samband med vår medeltida sakralarkitektur.²⁰

Även Iikka Kronqvist tänkte sig att sakristia 1 hade uppförts av enbart gråsten och att tegelportalen härstammade från sakristia 2. Enligt hans mening hörde sakristia 1 och den äldre sakristian i Virmo (fi. Mynämäki) till en grupp fristående sakristior, som

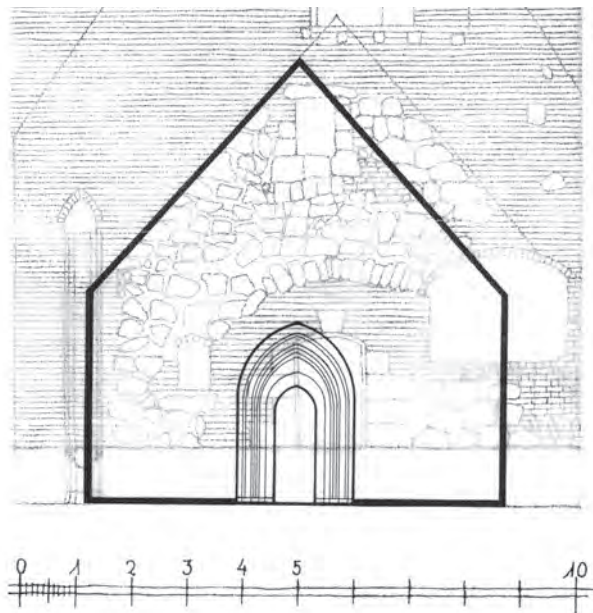

Fig. 9. Sakristia 1. Rekonstruerad sydfasad infälld i Rinnes vägguppmätning. Ritning: G. Buschmann Martin 2005.

Fig. 10. Sakristians vindsvåning. Södra väggen. Foto P.O. Welin 1977. Museiverkets bildsamlingar, Helsingfors.

utgjorde de äldsta murade byggnaderna i landet. De skulle ha uppförts innan arbetena på Åbo domkyrka inleddes 1286.²¹ Detta resonemang håller inte måttet. Tegelportalen hörde till sakristia 1 och sakristian i Virmo var aldrig fristående. Det finns dock ett visst samband mellan de båda sakristiorna. Sakristian i Virmo har en portal med samma tegelprofiler som vi känner från kalkstenshällen i Åbo, med undantag av liljestaven (fig. 11). Samma profiler har sydportalen i Nousis (fi. Nousiainen) långhus.²² De båda portalerna är emellertid rundbågade och har inga kalkstensocklar varför de knappast är helt samtida med Åboportalen. De båda sockenkyrkorna, som dateras till ca 1420-1430, uppvisar i själva verket flere drag som binder dem samman med kärnkyrkan i Åbo, d.v.s. den slutliga tegelkatedralen med treskeppigt välv långhus, femsidigt kor och sakristia i två våningar.²³ Därmed kan 1420-talet anges som ett tämligen säkert *terminus ante quem* för sakristia 1. I annat sammanhang har jag föreslagit att sakristia 2 skulle ha uppförts på Albrekts

Fig. 11. Sakristiportalen i Virmo kyrka. Efter: Riska 1961.

av Mecklenburg (1364-1389) tid och sakristia 1 något tidigare, ett bud som kvarstår.²⁴ 1280-talet är fortfarande ett lockande alternativ, som dock helt faller bort om biskopsvalet 1291 förrättades i en träsakristia.²⁵

4. Slutkommentar

Den domkyrka av trä som i slutet av 1200-talet uppfördes i Åbo var tydligen länge i bruk. Tanken på att ersätta den med en stenkatedral fanns sannolikt med ända från början, men stiftets resurser räckte på länge

inte till för ett sådant storföretag. Det första försöket att förverkliga stenkyrkoplanerna resulterade i en sakristia av gråsten med en spetsbågig perspektivportal av tegel. Längre än så kom man inte den gången och den fristående sakristian fick ge vika då man i följande skede började uppföra en gråstenskyrka med långhus, kor och sakristia i förband med varandra. Men också nu blev arbetet på hälft och först i början av 1400-talet uppfördes den tegelbyggnad som utgör kärnan i våra dagars Åbo domkyrka.

Noter

1. Drake 2003c s. 121 ff.
2. Rinne 1941 s. 91ff.
3. Detta kan bero på att måttsättningen på planen av kyrkan är bristfällig. Jfr fig. 2 och fig. 10.
4. Rinne 1941 s. 101. Detta gavelröste härstammar från ett betydligt senare stadium. Drake 2003a s. 86ff.
5. Rinne 1941 s. 398.
6. Kronqvist 1948 s. 16, 35 ff.
7. Lindberg 1975 s. 52 ff.
8. Gardberg 2000 s. 37.
9. Hiekkänen 2002; FMU 201.
10. Korhonen 1929 s. 256f.
11. T. ex. *Projekt till lektare i Åbo Domkyrka* av Carl Fr. Sundvall, 4.9. 1800. Åbo landsarkiv.
12. Kalkstenen är grovkristallin och innehåller rikligt med små flak av grafit. Allt detta tyder på att bergarten är metamorf, dvs har omkristalliserat under förhöjda temperaturer. Detta betyder att kalkstenen är av lokalt ursprung i södra Finland. Utlåtande av professor Carl Ehlers, Åbo Akademi, 17.11.2004.
13. Rinne 1941 s. 122ff; Kronqvist 1948 s. 39.
14. Domkyrkan kan redan under medeltid ha haft en s.k. biskopsdörr mot nordost i högkoret.
15. Avlastningsbågen hör antagligen ihop med granitportalen.
16. Drake 2003c s. 127.
17. Ännu 2003 antog jag i anslutning till Kronqvist att murarna i det långhus om började uppföras i sakristia 2-skedet var tegelbekladda. Drake 2003c s. 128.

18. Drake 2003b s.138 ff.
19. Rinne 1941 s. 91 ff; Lindberg 1975 s. 52 ff.
20. Hiekkänen 1995 s. 121 ff.
21. Kronqvist 1948 s. 16 ff, 36 ff.
22. Riska 1961 s. 17 ff, s. 223 ff.
23. Drake 2003c s. 127 ff.
24. Drake 2003a s. 89.
25. FMU 201. Jfr not 9.

Litteratur

- Drake, Knut: Åbo domkyrkas äldre byggnadshistoria. *Taidehistorialisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 27, 2003a, s. 79-90.
- Drake, Knut: Åbo domkyrka och byggnadsarkeologin. *Kaupunkia pintaa syvemmäätä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*, 2003b, s. 135-154.
- Drake, Knut: Åbo domkyrka – ett fält för fortsatt forskning. *Hikuin* 30, 2003c, s.121-136.
- Hausen, Reinhold: *Finlands medeltidsverkunder I-VIII*. Helsingfors 1910-1930. (FMU).
- Gardberg, C.J., Simo Heininen & P.-O. Welin: *Nationalhelgedomen. Åbo domkyrka 1300-2000*. Helsingfors 2000.
- Hiekkänen, Markus: *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. Helsinki 1994.
- Hiekkänen, Markus: Ålands medeltida kyrkor – en smal eller bred infallsvinkel. *Historisktidskrift för Finland* 1995:1, s. 113-128.
- Hiekkänen, Markus: Die Gründung der Stadt Turku. Civitas et castrum ad Mare Balticum, Baltijas arheologijas un vestures problemas dzelzs laikmeta un viduslaikos. Rakstu krajums – veltijums LZA istenajam loceklim prof. Dr. habil. hist. Andrim Caunem 65 gadu dzives jubileja. Riga 2002, s. 157-177.
- Hiekkänen, Markus: Suomen kivikirkot keskiajalla. Helsinki 2003.
- Korhonen, Arvi: Turun tuomiokirkko vv. 1700-1827. *Turun tuomiokirkon historiaa. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja III*. Turku 1929.
- Kronqvist, Iikka: Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. *Finska fornminnesföreningens tidskrift* 48:1. 1948, s. 7-80.
- Lindberg, Bo: Åbo domkyrka intill 1318. *Åbo stads historiska museum. Årsskrift* 36-37. 1975, s. 15-94.
- Rinne, Juhani: *Turun tuomiokirkko keskiaikana I. Tuomiokirkon rakennushistoria*. Turku 1941.
- Riska, Tove: Mynämäen rovastikunta. *Suomen kirkot – Finlands kyrkor* 2. Helsinki 1961.

Några finska kyrkogravar med pärlor från 1600-1700-talen

Af Markus Hiekkänen

1. Inledning

Under medeltiden och tidig ny tid i Finland såsom i andra länder är gravarna så gott som tomma på gravföremål eller åtminstone är de synnerligen fyndfattiga. Man har lagt märke till gång på gång under arkeologiska undersökningar i kyrkor och kyrkplatser att seden att i Finland begrava liken med föremål är förbi efter ca 1200 e.Kr. Ändå kan någonting observeras som avviker från detta allmänna schema. Efter en nära nog fyndtom period under medeltiden och 1500-talet kan man se tecken på förändringar. Avsikten med denna artikel är att presentera finska gravar med pärlor från 1600- och/eller 1700-talet.

Den historiska tidens arkeologiska föremål har varit ett ganska förbisett forskningsområde i Finland – och är det även idag.¹ Man kan också säga att ämnet har dykt upp ytterst sällan inom de kyrkoarkeologiska symposierna sedan år 1982. Lyckligtvis har den nya arkeologgenerationen intresserat sig mera för ämnet.²

2. Gravar med pärlor

År 1981 utförde författaren arkeologiska utgrävningar i Esbo medeltidskyrka väster om Helsingfors med syftet att utforska långhusets kulturlager samt en del av den medeltida sakristians kulturlager. Dessutom ingick byggnadsarkeologiska undersökningar främst vid de 1821-1823 raserade delarna av medel-

tidskyrkan. Enligt Knut Drake byggdes kyrkan av sten under 1480-1490-talen. Senare har dendrokronologiska undersökningar preciserat byggnadstiden till ca 1485-1490.³

Utgrävningens budget var knapp, likaså tiden för arbetet, vilket betydde att dokumentationen inte blev tillräckligt noggrann. Fyndplatsernas spatiella läge kunde dock dokumenteras tillfredsställande. En intressant fyndgrupp var pärlorna som uppgick till sammanlagt ca 100 stycken och hade en spridning nära nog över hela golvytan i långhuset.

Vid rapportarbetet kunde jag märka vissa fyndkoncentrationer, även om en stor del inte bildade något som kunde kallas för »clusters«. Senare dokumenterade jag koncentrationerna på en karta för en bok om utgrävningarna.⁴ Enligt min mening visar kartan med ganska stor tydlighet att det var fråga någonting speciellt (fig. 1). I synnerhet kan noteras två pärlkoncentrationer i norra sidoskeppets tredje travé räknat från öster. Den västligare av dessa innehöll 37 svarta pärlor av glas medan den östligare bestod av ett antal av 28 stycken både genomskinliga, röda och svarta pärlor av glas. Dessutom fanns runda pärlor av bärnsten. Vidare har två eller tre andra pärlgrupper kunnat konstateras, men antalet föremål var här mindre.

Under den tid som materialet från Esbo var under bearbetning hade författaren möjlighet att år 1983 utföra arkeologiska undersökningar i Lempäälä kyrka i

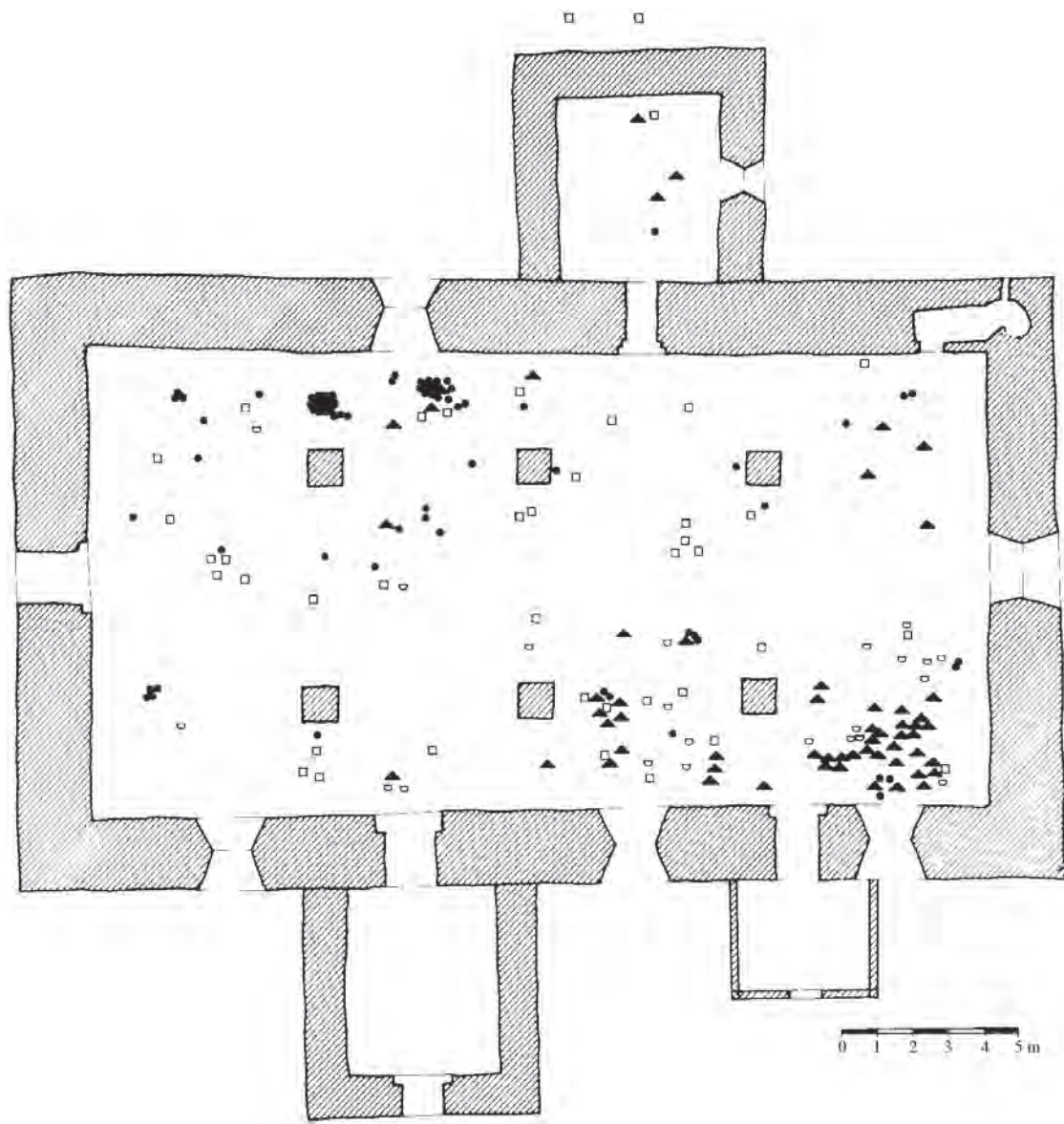

Fig. 1. Fyndgrupper från Esbo kyrkas utgrävning 1981. Pärlorna är markerade med fyllda cirklar. Efter: Hiekkanen 1989, 65.

Tavastland.⁵ Genom sällning hittades totalt 43 pärlor i kulturlagret under långhuset. Av dem koncentrerade sig hela 25 stycken till en av släktgravarna av furu i knuttimringsteknik (grav nr. 6). Redan under bearbetningen av Esbofynden tolkade jag pärlgrupperna som hörande till gravar vilka hade blivit helt förstörda på grund av senare gravläggningar och golvarbeten. Denna tolkning fick nu stöd i Lempäälä kyrka, men även här var problemet det att inga ekonomiska möjligheter fanns för detaljerad dokumentation.

Tolkningen fick definitivt stöd ett år senare i Rengo kyrka.⁶ Även här undersöktes långhusets hela golvyta men det ekonomiska utgångsläget var bättre: utgrävningen kunde ske minutiöst delvis efter de naturliga lagren.

En av mina utgångspunkter under utgrävningen av Rengo kyrka var att undersöka om de avlidna hade fått gravföremål med sig i graven och i så fall hurudana. Stenkyrkan från början av 1500-talet gav till en relativt bra möjlighet till detta eftersom den övergavs vid mitten av 1600-talet. Därefter användes en liten träkyrka byggd söder om stenkyrkan som blev ruin. Senare, under 1780-talet byggdes stenkyrkan upp på nytt och togs åter i bruk. Inga gravläggningar gjordes därefter under golvet.⁷ Däremot begravde man inom stenkyrkans väggar mellan ca 1650 och 1780 enligt den tolkning som framlades av författaren 1993. Tolkningen grundar sig på skillnaden i gravarnas fyllnadsjord. I en del gravar bestod fyllnadsjorden helt av sand medan andra förutom sand innehöll mer eller mindre rikligt med murbruks- och tegelgrus. Den första gruppens gravar ansåg jag hade blivit grävda före kyrkan blev ruin medan de senare grävdes genom rasmassorna, alltså efter ca 1650 men före 1780.

Inga mynt hittades i gravarna och även i övrigt var gravarna fyndfattiga. Mot denna bakgrund är de tre

gravarna med sina respektive pärlband intressanta. Alla blev funna kring de avlidnas halsar. I grav 17 fanns 30 svarta, facetterade glaspärlor, medan de i grav 4 var 39 och bestod av vitt, genomskinligt glas. Pärlorna var dels runda, dels tunnformade. Det må nämnas att den

Fig. 2. Pärlbandet från grav 23 i Rengo kyrka. Efter: Hiekkänen 1985, 202.

döda hade en slät fingerring på vänstra handens ring- eller långfinger. Under den dödas haka i grav 23 fanns hela 54 pärlor varav de flesta var svarta pärlor med fasetter. Dessutom fanns fyra likadana röda pärlor av glas samt en blå och en ljusblå av samma material. En pärla var gjord av ben eller horn (fig. 2).

Författarens genomgång av fynden i Nationalmuseums fyndkataloger visade att stenkyrkorna i Esbo, Lempäälä och Rengo inte är de enda där pärlor har hittats. Man har i själva verket funnit mer eller mindre av dem i alla kyrkor där arkeologiska undersökningar har utförts så att kulturjorden har sållats (se katalogen).⁸ För det mesta är det fråga om spridda, enstaka pärlfynd som inte kan bindas till en viss grav. Här kan man konstatera att dokumentationsmöjligheterna bara i extrema fall som i Rengo, eller nyligen i Hämeenkoski i Tavastland har varit tillräckligt bra för identifiering på gravnivå. Tanja Ratilainen, en av symposiets deltagare, har gjort undersökningar i Hämeenkoski.

Dessutom har dokumenteringen av fyndplatserna för det mesta inte varit tillfredsställande. Till exempel hittade man 72 pärlor vid utgrävningen av Kimito kyrka 1960, men lägesdokumentation saknas. Samma problem möter i Hammarland, Nousis, Reso och Sjundeå kyrkor, men här kan sällens maskstorlek ha spelat en närmare odefinierbar roll. I vissa kyrkor har inga pärlor hittats vilket möjligen kan tolkas så, att ingen sållning skedde under utgrävningen.⁹ Sådana kyrkor är t.ex. Karis, Korpo, Lundo, Nagu, Sagu och Vichtis. I en del fall har några pärlor kunnat plockas fram utan sållning (Nådendal). Det är alltså mycket information som har försvunnit.

Men det finns några kyrkor där koncentrationer av glas- eller andra pärlor har påträffats (se katalog). I Bjärnå kyrka påträffades två grupper av pärlor, båda

med tråden kvar. Ett likadant fynd har gjorts i Pernå (ett pärlband) och Messuby kyrkor (ett pärlband) samt i Åbo domkyrka (ett pärlband). Vid utgrävningen av Sastamala (Karkku) kyrka hittades en grupp av 34 pärlor i en grupp. En del av dem var ännu uppträdde på ett band. Under träkyrkolämningarna i Urdiala fann man ett antal pärlor i en grav år 1954. Graven i fråga är en likadan timmergrav som nämndes ovan i samband med Lempäälä kyrka. Även vid kyrkogårdsutgrävningarna i Hämeenkoski har hittats ett antal pärlor i en grav.

Pärlbanden från Bjärnå, Messuby, Pernå och Sastamala tillsammans med tre pärlband från Rengo kyrka visar att pärlbanden har lagts i gravarna med den avlidna. Därför lönar det sig att närmare söka efter likadana pärlkoncentrationer som nämndes ovan i kyrkorna i Esbo och Lempäälä. Under de arkeologiska utgrävningarna av Letala kyrka hittades 30 pärlor av vilka 13 stycken fanns i en grupp nära pelaren N4, alltså nordvästra delen av långhuset. I Virmo kyrka har fem pärlor möjligen hittats nära varandra. I Lojo kyrka har flera grupper av pärlor tillvaratagits. I Brahestad brann en blockpelarkyrka av trä från 1600-talet år 1909. I efterundersökningar hittades några pärlor men inga grupper.

Att antalet pärlfynd varierar beror enligt min mening ofta på sållmaskans diameter.¹⁰ Att man vid undersökningarna av Nousis kyrka hittade bara fyra pärlor beror antagligen på det här. En annan sak är sedan att man inte alls har använt sig av sållen, såsom i Nådendals kyrka.

Författarens genomgång av Nationalmuseets, Ålands Museums och arkeologiska institutionens vid Åbo universitet kataloger över arkeologiska grävningsfynd från medeltidskyrkorna har givit som resultat ca 1000 pärlor från 39 kyrkor.¹¹

3. Dateringen av pärlgravar

Det finns alltså pärlbandsmaterial från flera säkra gravar. Vad kan man läsa ut av dem dateringsmässigt? Rörande Rengo kyrka nämndes i det föregående att kyrkans gravar kan delas i två grupper med hänsyn till arten av gravgropens fyllnadsjord. Enligt min tolkning signalerar murbruks- och tegelfragment i fyllnadsjorden att graven har grävts under den tid kyrkan var ruin. Dessa gravar är alltså den yngre gruppen och koncentrerar sig till åren ca 1650-1780. Däremot är gravarna utan murbruks- och tegelfragment tidigare. Fyllnadsjorden i alla pärlgravar innehöll rikligt med murbruks- och tegelfragment, vilket alltså ger datering till senare delen av 1600-talet eller första delen av 1700-talet.

Dateringen kan styrkas av att alla avlidna har blivit begravda i kistor, av vilka tydliga rester kom fram. Tolkningen här beror på att kistebegravningar tycks ha blivit vanliga under 1600-talet i Finlands perifera församlingar, inte tidigare.

I andra kyrkor pekar fyndomständigheterna i samma riktning. I Pernå kyrka hittades pärlbandet i en kista, som har begravts i en släktgrav av timmer. Släktgravar har aldrig undersökts som helhet i Finland och därför är det svårt att uttala sig om deras ålder. Enligt författarens mening ser det ut att de skulle ha kommit till användning i landsbygdens församlingskyrkor i Finland på 1600-talet – åtminstone finns inga indier på tidigare ursprung. De byggdes ännu sent på 1700-talet ända tills kyrkobegravningarna slutades fr.o.m. 1770-talet i Åbo stift. Om dateringen håller streck är pärlbandet från Pernå antingen från 1600- eller 1700-talet, hellre kanske från det senare årtalet. Släktgrav nr. 6 i Lempäälä kyrka där 25 pärlor kom fram kan inte dateras närmare än det här och inga

dateringsmöjligheter finns heller för Urdialagraven. För pärlgrupperna från Bjärnä, Esbo, Lojo, Messuby, Sastamala och Virmo finns inga hållpunkter.

Man kan kanske dra en slutsats på grund av det föregående att det i Finland inte har varit sed att ge den döda (döde?) en pärlband med i graven under medeltiden och inte heller under 1500-talet. Inte heller under första hälften av 1600-talet tycks pärlor lagts med den avlidna/e i graven om man får dra slutsatsen av de gravar som grävts kring och i den så kallade Helgeandskyrkan i Åbo. Kyrkan med kyrkogård har varit i användning under slutet av 1500-talet och första hälften av 1600-talet.¹² Ännu under vikingatiden var seden spridd i Finland men under den därpå följande så kallade korstågstiden mellan cirka 1025 och 1200 sjönk deras antal för att försvinna med andra gravföremål vid utgången av 1200-talet.¹³

För denna artikel har detaljanalys av pärlornas material, storlek och form med tillhörande jämförande studier inte gjorts. Inte heller har sådana utförts tidigare med pärlor från historisk tid.¹⁴ Det är troligen den enda vägen som kanske skulle hjälpa både med dateringen och med proveniensens. För närvarande bearbetar Anna Väänänen från Åbo universitet sin *pro gradu*-avhandling om pärlor från historisk tid och antagligen blir situationen därigenom bättre inom en nära framtid.

4. Kön och läge

Under de arkeologiska undersökningarna i Rengo mätte författaren systematiskt skelettens lårben och data analyserades senare.¹⁵ Därigenom fick man som resultat att alla pärlgravar har varit kvinnobegravningar, vilket kan även väntas. Åldern på de avlidna kunde inte verifieras.

Ett intressant drag var Rengogravarnas läge. Två av dem hittades nämligen klart söder om långhusets öst-västliga symmetriaxel och också den tredje var på södra sidan av den nämnda axeln, dock nära den. Vi kan alltså konstatera, att den sedvanliga segregationen av könen – kvinnorna på norra, männen på södra delen av långhuset – inte tycks stämma med gravläggningarna.

Här kommer dock en annan faktor i spelet. Om min ovannämnda tolkning av dateringen håller, var ju stenkyrkan inte i användning under den tid som begravingarna skedde. Gudstjänsterna hölls då strax söder om stenkyrkan i en liten träkyrka så som jag nämnde ovan. Kanske fanns det då andra regler för gravsättning som vi inte känner till. Denna tolkning styrks av att den senare gruppens gravar befinner sig på ett klart begränsat område i långhuset, nämligen i dess södra del. Ansåg man att endast en viss del av kyrkan fick användas? Eller var det enklare att gräva gravgropar där jämfört med den västra och norra delen? Kanske fanns här fler nerfallna stenar, valvfragment och annat som hindrade gravgrävning? De arkeologiska undersökningarna avslöjade inte sådant som skulle ha bidragit till problemets lösning.

Rengo kyrka kan alltså i detta hänseende vara ett undantagsfall. Åtminstone i kyrkor som Esbo och Letala ser det ut som om gravarna med pärlor skulle ligga norr om långhusets öst-västliga symmetriaxel. Det samma är fallet i Messuby där pärlbandet hittades nära norra väggen. I Urdiala byggdes släktgraven där pärlorna hittades nästan i långhusets mittaxel. Däremot fanns pärlorna i Sastamala (Karkku) i långhusets sydvästra hörn, alltså utan tvivel på manfolksidan. Merparten tycks dock finnas på norra sidan av kyrkorummet.

5. Pärlor i kyrkor utanför Finland

För denna artikel har inte materialet i de andra skandinaviska länderna eller t.ex. i de baltiska länderna samt Polen och Tyskland kunnat genomgås. Materialet är, av vad man kan sluta sig till enligt de förfrågningar som författaren gjort, omfattande och det har inte intresserat forskarna. Publikationerna är alltså få och de systematiska studierna obefintliga. Ett par konstateranden räcker härvidlag. I Estland dyker pärlbanden i gravmaterialet upp på de s.k. bygravfälten med början i tidigt 1600-tal, men de finns i mindre antal också fr.o.m. 1200-talet.¹⁶ Något årtionde senare finns de på södra Estlands stadskyrkogårdar (t.ex. Viljandi) samt i Tallinn på St:a Barbaragravfältet.¹⁷ Vissa pärlband är publicerade såsom från Tääksi bygravfält.¹⁸ Enligt Heiki Valk finns pärlor från den historiska tiden på olika gravfält och kyrkogårdar i Lettland men deras antal verkar inte vara lika stort som i Estland.

På utgrävningarna i Domkyrkoparken i Linköping har Göran Tagesson och Johan Westerlund konstaterat en tydlig förändring kring sekelskiftet 1700. Förändringen syns i gravfynden vilkas antal stiger drastiskt. Tillsammans har man funnit mera än 40 pärlor, men de har inte analyserats närmare.¹⁹ I norra Sverige har man tagit fram pärlor åtminstone vid utgrävningarna av Nordingrå kyrkoruin i Ångermanland som har publicerats av Carl af Ugglas. En del av dem är fynd av radband av medeltida härkomst, medan resten är yngre. Af Ugglas nämner också kyrkorna i Hamneda (Småland), S:t Per i Visby (Gotland), Kyrkoköpinge (Skåne) och Alböke (Öland). Dessutom nämner han ett par skattfynd med pärlor (Ella park, Täby sn, Uppland och Hukekulla, Timele sn, Västergötland).²⁰ Et femtiotal pärlor hittades vid PKbankens utgrävning i Lund samt ett antal från

Helgeandsholmen i Stockholm.²¹ Inga pärlor nämns från gravfältet Lagmanshejdan.²²

Från Tyskland kan nämnas ett nytillkommet fynd från Mariakyrkan i Kamenz i Oberlausitz. I kyrkans torn hittades ett pärlband med 72 olikfärgade pärlor. Dateringen torde vara 1600- eller 1700-talet.²³

6. Orsaker till pärlbegravningar?

Vad kan då ha förorsakat att några av de tiotusentals döda gissningsvis under 1600-talet och under tidigare delen av 1700-talet igen fick med sig ett halsband i graven i några kyrkor åtminstone i Finland? Saken borde givetvis forskas i en större kontext genom att dra med också andra föremålsgrupper som t.ex. ringar men till detta finns inte tillfälle här. I vilket fall som helst ger det dåvarande officiella, kyrkliga mentala klimatet inga positiva incitament till att bära ett pärlband runt halsen. Redan från och med slutet av 1620-talet hade en strängare mentalitet rotat sig i Åbo stift genom biskop Isaacus Rothovius, och den lutheranska ortodoxin varade länge in på 1700-talet. År 1664 lanserades den allmänna dräktförordningen.²⁴ En anspråkslös klädedräkt fordrades i synnerhet av bönderna, och man kunde tro att det skulle ha inneburit en nagel i ögat för prästerskapet att bära halsband och i synnerhet ifall de döda begravdes med sådana. Delvis har den givetvis kunnat gömmas av svepduken, men frågan består ändå. Orsaken till att man i några fall ville att pärlbandet skulle komma med i graven runt halsen på den döda – om det nu sedan var på önskan av den avlidne eller av de efterlevande – förblir ändå dold.

Det är intressant att notera att pärlbanden inte dyker upp under 1600-talet i de historiska källorna i Finland. Det tycks inte ha haft samma värde som till

exempel fingerringar, bågare och så kallade silverbälten som då och då noteras som föremål lämnade som pant. Förutom ringar har inte dessa föremål hittats i gravar under ny tid.

En intressant aspekt är möjligheten att pärlbanden i själva verket har en funktion av radband eller rosenkrans, vilket Hanne Dahlerup Koch påpekade under symposiet. Pärlband som dateringsmässigt och genom placeringen i graven kan tolkas som radband har också påträffats i viss utsträckning. Till exempel vid utgrävningarna på Skaelskørs karmeliterklosters kyrkogård har man hittat radband i hela 15 gravar.²⁵ Som sagt har inga pärlband hittats i Finland varken i medeltida gravar eller det senare 1500-talets gravar.

Bland de historiska källorna finns en notis om att rosenkransandakten var känd vid medeltidens slut. År 1510 eller 1511 gjorde herr Jakob, kyrkoherde i Borgå församling sitt testamente där han gav ett radband av korall till herr Henrik, kyrkoherde i Kangasala.²⁶ Uppgiften torde vara pålitlig men andra skriftliga källor finns inte. Däremot finns ett altarskåp bevarat från Somero socken med den så kallade Apokalyptiska Madonnan som centralfigur.²⁷ Jungfru Maria avbildad på måleri och skulptur har med goda skäl ansetts ha haft anknytning till rosenkransandakten i synnerhet då hon är omgiven av en krans av rosor.²⁸ En sådan krans har funnits även omkring Someroskåpets Maria.²⁹

Annars är det inte mycket att nämna om rosenkransar i Finland. Det må nämnas att en av sörjande klerkerna vid sankt Henriks begravning avbildade i hans sarkofag från kring 1430 i Nousis kyrka håller rosenkransen och att i ett bokspänne hittat vid utgrävningarna av Jomala kyrka år 1961 håller munken ett kors i högra och ett radband i vänstra handen.³⁰

Kan då de finska pärlbanden i gravarna som antagligen härstammar från 1600- eller 1700-talet tolkas som radband eller rosenkrans? Enligt vissa källor är detta möjligt eftersom det finns uppgifter om kännedom av den katolska rosenkransandakten från 1600-talet. Till exempel i Punkalaidun kapell socken i Satakunda anklagade några av socknens bönder år 1646 bl.a. sin kapellan Erik Hansson för flera misstag han gjort sig skyldig till. Till dem hörde att han bland äldre kvinnor hade organiserat »rosarium« i stället för att hålla gudstjänst i kyrkan. Bonden Bertil Eriksson hade varit behjälplig genom att samla allmosor för att fira »rosarium«. Kyrkoherden nekade och berättade att han inget visste om saken och att han inte hade druckit skål vid sådana tillfällen så som man plägade göra. Däremot erkände Mickel Persson Laurila att han hade deltagit i ett möte under två nätter tillsammans med andra gäster.

Om hösten 1646 angav kyrkoherden från Punkalaiduns modersocken Vittis flera kvinnor från Kauvatsa. De hade hållit »möten eller rosarium« där man knäböjd läste de tio buden, trosbekännelsen och Paternoster, alla nio gånger. Dessförinnan hade man berett aftonvard med öl. Under riterna hade några deltagare stigit på flinstenar med järnföremål i handen för att några gamla kvinnor skulle få sin syn tillbaka.³¹

Uppgifter som ovan finns även från andra håll i Satakunda på 1600-talet. Rosenkransfirandet var alltså någonting levande då, men den officiella attityden mot den var avvärijande och negativ. Problemet är dock att det arkeologiska och det historiska materialet kanske inte möts därför att dateringarna är svävande. Inga säkra uppgifter finns om att något av de kända pärlbanden skulle ha hört till förra delen av 1600-talet.

Dessutom bars de av vad man kan avgöra från materialet i Rengo runt halsen. I gravarna på den ovan nämnda Skaelskørs karmeliterklosters kyrkogård hittades bara tre band runt skelettets hals medan nio hittades i förbindelse med skelettets fingrar eller armen. Ur rosenkranskultens synvinkel är detta logiskt eftersom rosenkransens plats inte gärna är runt halsen, åtminstone inte när den är i aktivt bruk.

Svaret på frågan om de finska pärlbanden har haft någonting med rosenkransandakten att göra blir alltså: *nescimus*. Författaren har dock känslan att seden att begrava de döda med pärlband har att göra med adaptation av det högre samhällsskiktets vanor. En noggrann analys av pärlmaterialet med tillhörande jämförande studier med medeltida allmäneuropeiskt material kanske kommer att ge förutsättningar för bättre insyn i frågan. Det tycks ju finnas åtminstone vissa typer av pärlor och pärlmaterial som användes för rosenkransbanden.

7. Slutord

Som sammandrag vill jag konstatera att jag har lagt fram några uppgifter om gravar med pärlband som synbarligen är från 1600-talet eller 1700-talets tidigare del. Jag har kommit med några förslag till tolkning men allmänt sett finns det ännu mycket att utforska. En intressant fråga är vilka resultat man får om pärlbegravningar i det övriga Skandinavien och kontinenten.

Noter

1. År 1993 konstaterade författaren att grundforskningen av den historiska tidens föremål har knappast ens påbörjats i Finland. Hiekkänen 1993 s. 89.
2. Se t.ex. Dahlerup Koch 2000 s. 107-136. I synnerhet vid arkeologiska institutionen på Åbo universitet har man under led-

ning av professor Jussi-Pekka Taavitsainen fokuserat mera på föremålsforskning speciellt i projektet From village into town. Changing ways of life in Southwestern Finland from the 10th to the 16th century.

3. Drake 1958 s. 24-26; Hiekkänen 1994 s. 219-220; Hiekkänen 1999 s. 68-75; Hiekkänen 2003 s. 208-210.
4. Hiekkänen 1988 s. 65 fig. 58; Hiekkänen 1989 s. 65 fig. 58.
5. Hiekkänen 1986 s. 91-101.
6. Hiekkänen 1985 s. 202-203; Hiekkänen 1990 s. 247-254; Hiekkänen 1993 53-252.
7. Detta kunde konstateras under utgrävningarna 1984.
8. Katalogen innehåller inte pärlor funna under kyrkor utan territoriell församling eller kapell samt församlings- och kapellkyrkor eller bönehus grundade efter medeltiden. Av de föregående se t.ex. Eckerö Signildskär (NM 3952:5; ÅM 170:13) och Kjulo Kyrkoholmen (NM 39044:3). Av den senare gruppen t.ex. Uleåborg domkyrka (Norra Österbottens landskapsmuseum 12161:13-14, 305 & NM 2002067:1, 122, 133, 943; det sistnämnda fyndet består av 28 pärlor av vilka en del i en träd och hela bandet omlindade möjligen barnets svepduk); Virmo Hietämäki (NM 7467) och Tammerfors Harju (NM 59145:34, 36, 46). Dessutom finns flera pärlfynd, som har anknytning till tillfälliga gravplatser såsom massgravar efter strider samt epidemigravar. Sådana har författaren tills vidare noterat t.ex. från Janakkala Sipilä gård (NM 7287; NM 36142:2), Kyrkslätt kapellansbostället (NM 1229) och Storkyro Luhtala (NM 48063:24). Se även Rinne 1909 s. 134 samt utgrävningarna vid gravplatsen Askola Ruoksmäa. Pärlor har hittats också vid stadsutgrävningarna (t.ex. Åbo NM 4811:4, 20; Åbo NM 4033; Åbo NM 4034; Åbo stadsbibliotekstomten 2004, okatalogiserade) samt i borgutgrävningarna (t.ex. Kustö slott NM 2862:12 & NM 2003025:5; Åbo slott NM 4811:4; Kastelholms slott ÅM 490:63 = 28 st. i en träd samt 13 st. lösa). Se även Seppänen 1999 s. 61. Några har hittats i kontext som är boplatser eller tyder på en sådan (t.ex. Finström Örnäs Sundberg ÅM 70; Jomala Prästgården ÅM 231:64; Jomala, Sälby ÅM 331; Jomala Österkalmare ÅM 722:15; Kalajoki Ronkala 86051:39; Kyrkslätt NM 6358:7; Leppävirta båtvarvet NM 3913:2; Pernå prästgård NM 98018:17, 115, 123-125, 189, 195 & NM 2000051:146, 240, se Palm & Pellinen 2002, 37; Saltvik Germundö gård ÅM 497:4-6, nr 4 kan vara från järnåldern; Tavastkyro Kärki NM 2392:99; Ulvsby Storgård 31054; Vehkalahti Eerola NM 66058). Se även NM 2086:361; NM 5160:399; NM 3934; ÅM 365:33). Det finns

också föremål om vilkas funktion råder osäkerhet. Pärlliknande föremål kan vara t.ex. mellanled i kristallkronor (t.ex. Reso NM 68051:344) eller knoppar av prydnadsnålar. Små pärlor har också applicerats i huvudbonader eller håret. Se t.ex. Rengo kyrka (NM 86041:111); Uleåborg domkyrka (Norra Österbottens landskapsmuseum 12161:30, 134-137); Saltvik kyrka (ÅM 302:616, ett antal glaspärlor med en diameter av ca 1 mm i en koppartråd). Enligt vänligt meddelande av Anna Väänänen har likadana hittats också vid utgrävningarna av Karlö träkyrkas plats samt från kapellet i Virmo Hietämäki och Lojo stenkyrka. I katalogerna har också antecknats föremål vilkas identifiering som pärlor osäkra, t.ex. Mariehamn (ÅM 597:2) och Finströms kyrka (ÅM 424:348). I Jaakkima Sorola lär ha hittats ett pärlband i en grav. Rinne 1909 s. 134. Likaså vid undersökningar efter branden av Brahestads kyrka 1908 lär Juhani Rinne ha hittat pärlor. Författarens notis.

9. Antalet småfynd i Reso kyrka är dock så stor (NM 68051:1-653) att man är benägen att söka andra orsaker. Kanske har man helt enkelt kastat bort pärlfynden? – Om dokumentationens betydelse se Alén 2001 s. 13-23.
10. Se Alén 2001 s. 18-21.
11. Författaren vill tacka Anna Väänänen för viktiga korrigeringar rörande fyndnumren.
12. Pihlman 1994 s. 61, 73, 88-89, 93-94. Kommentrar till metodiken i Pihlmans artikel (t.ex. antalet gravar) *Kykyri* 1995 s. 124-128.
13. Kivikoski 1968 sp. 641-642; Kivikoski 1973 s. 111, 142; Ranta 1994 s. 91-97; Ranta 1999 s. 70-76; Lehtosalo-Hilander 2000 s. 217-218.
14. Författaren konstaterade 1988 att skillnaden mellan järnålderspärllor och historiska tidens pärlor är otydlig p.g.a. ringa forskning. T.ex. ett antal pärlfynd som katalogiserats i dåvarande förhistoriska byråns fyndkatalog kan vara från historisk tid. Som exempel nämnde författaren ett fynd från 1980-talet nära Borgå (NM 22196:4 = 21 st. pärlor av glas betecknade i huvudkatalogen som härstammande från järnåldern). Hiekkänen 1988 s. 96 not 23; Hiekkänen 1989 s. 96 not 23. – Pärlorna från sen järnålder i Finland har analyserats genomgående av Helena Ranta i hennes licentiatavhandling från år 1998. Ranta 1998. Grunduppgifter om medeltida pärlor se Arrhenius & Rydbeck 1968 sp. 637-641; Kivikoski 1968 s. 641-642.
15. Hiekkänen 1993 s. 89-90. Analysen utfördes av dr. Milton Nunez.

16. Valk 1999 s. 52.
17. E-mail från Heiki Valk, Tartu, till författaren 3. september 2004. Stadskyrkogårdsmaterialet kommer att publiceras av Valk i CCC-projektets publikationer inom den närmaste framtiden under titeln »'Grave goods' in Estonian urban churchyards: a reflection of different traditions and ideologies«.
18. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1990, 4, plansch VIII, av vilka nr. 7 är medeltida, resten från 1600-talet eller 1700-talets början.
19. Tagesson & Westerlund 2003 (WWW-dokument).
20. Af Ugglas 1941 s. 63-67.
21. Stenholm 1976 s. 303-304; Dahlbäck 1982 s. 251.
22. Redin 1976 s. 103-104.
23. Krabath 2005 s. 55-56.
24. Pyllkänen 1955 s. 3-7; Ranta 1975 s. 401.
25. Dahlerup Koch & Lynnerup 2003 s. 96. Se även Dahlerup Koch 2000 s. 107-136.
26. Finlands medeltidsurkunder 5495 (*j rosarium corallinum d. Henrico in Kangasalo*). Se också Pirinen 1956, 486. Författaren har inte kunnat identifiera pärlor av korall i det finska arkeologiska materialet från historisk tid. Man troligen använde ordet »korall« för att beteckna någonting som i själva verket var gjord av bärnsten.
27. Hiekkänen 1999 s. 47-50.
28. Nisbeth 1969 sp. 418-419.
29. Hiekkänen 1999 s. 48.
30. ÅM 353:750.
31. Niemelä 1986 s. 158.
32. Enligt grävningsberättelsen från år 1962 i Nationalmuseet skickades dessutom 81 okatalogiserade pärlor till Bjernå.
33. I grunden av kapellet i Virmo Hietämäki har ett stort antal, 166 st., pärlor hittats. NM 7467:5.
34. Författaren har daterat domkyrkans första fas till de två sista årtiondena av 1200-talet (Hiekkänen 1994 s. 225-227; Hiekkänen 1997 s. 83-85) medan Knut Drake under senare åren genom detaljerad analys av byggnadsfragmenten har presenterat möjligheten att den byggdes först under senare delen av 1300-talet eller början av 1400-talet. Se t.ex. Drake 2003 s. 135-152.
35. Jag vill tacka museiföreståndare Riikka Kaisti, Domkyrkomuseet i Åbo, för uppgifterna om pärlbandet från Schultz-ättens grav.
36. En del av Koroispärlorna torde el. kan vara förhistoriska (:97, 134, 318, 485, 1172, 1355) el. kan ej säkert identifieras som pärlor (:303, 2486, 2494, 2628).
37. Dateringen av långhuset i Lojo har genom dendrokronologiska undersökningar under de senaste åren kunnat bekräftas till åren mellan 1470 och 1490. Projektet har finansierats av Finlands Akademi. Hiekkänen 2004. Författarens tidigare tolkning till 1510-talet har alltså visat sig vara för ung. Se Hiekkänen 1994 s. 230-231; Hiekkänen 2003 s. 62, 212.
38. Även om pärlor grupperas i fyndkatalogen är arealen där de konstateras ha hittats alltför stor för att möjliggöra sammanställningen av t.ex. gravgrupper. Se utgrävningsrapporten 1966 i Museiverkets historiska arkiv, Helsingfors.
39. Enligt katalogen är :254 »bit av mosaikpärla, färgerna obestämbara«. Vikingatida?
40. För övrigt har vid utgrävningarna kring Kökars kyrka (franciscanerkonventets område samt andra byggnadslämningar) hittats följande pärlor: ÅM 553:28, 34 (utgrävning 1983); ÅM 563:277 (utgrävning 1984?); ÅM 579:193, 197 (utgrävning 1985); ÅM 623:305-307 (utgrävning 1988); ÅM 636:180, 505, 609-610 (utgrävning 1989); ÅM 640:292 2 st., 747, 915 2 st., 951-952, 1019, 1027, 1155, 1278, 1340, 1549, 1607, 1731 (utgrävning 1990); ÅM 656:110, 192, 523, 760, 822, 932-933, 1031, 1266, 1360 (utgrävning 1991); ÅM 674:70, 147, 182, 188-189, 216, 303, 328-329, 369, 397, 403-406, 407-408, 426-427, 444, 468, 608, 655, 786-787 (utgrävning 1995); ÅM 677:11, 63, 66, 130, 213, 424, 508, 584, 696 (utgrävning 1996); ÅM 681:25, 45, 72, 165-166, 277, 346, 355, 357 (utgrävning 1997).
41. Numren 241 & 471 är i katalogen beskrivna som mosaikpärlor. De kan alltså vara från järnåldern.
42. Vid Sunds kyrkas utgrävning 1998-1999 hittades 11 pärlor, se rapporten som bevaras i Sunds församling (kopia i Ålands museum).
43. Se om utgrävningarna Jäkärä 2000 s. 60.
44. Se om grävningarna Mikkola 2004 s. 31-40.
45. Se om utgrävningarna Laakso 2004 s. 56-60.
46. Utgrävningarna utfördes under sovjettiden och resultaten är bristfälligt kända. Fynden finns åtminstone delvis antagligen i St. Petersburg. Jag tackar Aleksandr Saksas för vänliga uppgifter. – Utgrävningar har utförts även vid franciscanerkonventet av Esa Kahila 1936 (NM 36159) och vid dominikanerkonventet av Oskar Niemi 1941 (NM 41095) och 1943. Inga pärlor hittades vid utgrävningarna. Ovannämnde V. A. Tjulenev († 1996) har gjort grävningar även här på 1980-talet (enligt vänlig muntlig uppgift av Aleksandr Saksas åtminstone 1987, 1989 och 1992) men uppgifterna är ringa.

* Stort tack till följande forskare som hjälpt mig med materialsamlingen och sina kunskaper: Hanne Dahlerup Koch, Tiina Jäkärä, Riikka Kaisti, Ville Laakso, Esa Mikkola, Markku Mäki vuoti, Sirkku Pihlman, Helena Ranta, Tanja Ratilainen, Aleksandr Saksa, Göran Tagesson, Jouni Taivainen och Anna Väänänen.

Litteratur

Af Ugglas, Carl: Nordingrå kyrkoruin. Fynden. *Ångermanland* 1940-1941. Örnsköldsvik 1941, s. 54-79.

Alén, Vesa: Från svärd till knappnålar. Relationen mellan nya grävningssmetoder och föremålsfynd i utgrävningen av några kyrkor på 1960-1980-talen. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2001:1. Lund 2001, s. 13-23.

Arrhenius, Birgit & Monica Rydbeck: Pärlor. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid XIII*. Helsingfors 1968, sp. 637-641.

Dahlbäck, Göran (red.): *Helgeandsholmen*. Stockholm 1982.

Dahlerup Koch, Hanne: Rosenkranse i grave. Gravskikkens baggrund, datering og perspektive. *Hikuin* 27. 2000, s. 107-136.

Dahlerup Koch, Hanne & Niels Lynnerup: *Skaelskørs karmeliterkloster og dets kirkegård. Senmiddelalderlig gravskik samt et Limogeskrucifiks*. Nordiske Fortidsminder, Serie C, Band 2. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København 2003.

Drake, Knut: *Esbo kyrka under fem sekler*. Ekenäs 1958.

Drake, Knut: Åbo domkyrka och byggnadsarkeologin. Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX*. Red. Liisa Seppänen. Suomen keskiajan arkeologian seura, Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland. Turku 2003, s. 135-152.

Hiekkänen, Markus: Rengon kirkon vanhat haudat. *Suomen historia* 3. Helsinki 1985, s. 202-203.

Hiekkänen, Markus: Archaeology of the Medieval stone church of Lempäälä in Satakunta, Finland. Finds from prehistorical and historical times. *Fennoscandia Archaeologica III*. Helsinki 1986, s. 91-101.

Hiekkänen, Markus: Den oktagonala kyrkan i Rengo och andra polygonala byggnader i det senmedeltida Finland. Kirkearkæologi i Norden 3, Åbo, Finland 1987. *Hikuin* 17. 1990, s. 247-254.

Hiekkänen, Markus: *Polvesta polveen täällä... Espoon kirkon esiin kaivettua menneisyyttä*. Espoo 1988.

Hiekkänen, Markus: *Här har släkte efter släkte... Ur Esbo kyrkas framgrävda förflutet*. Esbo 1989.

Hiekkänen, Markus: Rengon kirkon historia. *Rengon historia*. Renko 1993.

Hiekkänen, Markus: The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, Finska Fornminnesföreningens tidskrift* 101. Helsinki 1994.

Hiekkänen, Markus: Turun tuomiokirkko – hiippakunnan keskus. Åbo domkyrka – stiftets centrum. Turku ja Kalmarin unioni. Pohjolan suurvalta ja heräävä leijona. *Turun maakuntamuseon näytelysite, Åbo landskapsmuseums utställningskatalog* 24. Turku 1997, s. 80-85.

Hiekkänen, Markus: Espoon keskiaikainen kivikirkko. Esbo medeltida stenkyrka. Välähdyksiä keskiajasta. Espoo keskiajalla ja uuden ajan taitteessa. Glimtar ur medeltiden. Esbo under medeltiden och i början av vasatiden. *Espoon kaupunginmuseon tutkimuksia, Esbo stadsmuseums forskningsserie* 6. Espoo 1999, s. 62-79.

Hiekkänen, Markus: *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Kustannusosakeyhtiö Otava. Helsinki 2003.

Hiekkänen, Markus: Pyhän Laurin kirkko rakennettiin 1400-luvulla. Puulustot kertovat Lohjan kirkon iän. *Lohkare* 3/2004. Lohja 2004, s. 2.

Jäkärä, Tiina: Armställningar från tre finska medeltida begravningsplatser – Korois i Åbo, Liikistö i Ulvsby och Kirkkailanmäki i Hollola. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2000:3. Lund 2000, s. 56-63.

Kivikoski, Ella: Untamalan »Kalevanpojan viikatteentikku«. *Kotiseutu* 5-7/1952 s. 161-164.

Kivikoski, Ella: *Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text. Neuausgabe*. Finnische Altertumsgesellschaft. Helsinki 1973.

Kivikoski, Ella: Pärlor. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid XIII*. Helsingfors 1968, sp. 641-642.

Krabath, S.: *Die Kette des Küsters?* Archäologie in Deutschland 1.2005, s. 55-56.

Kykyri, Marita: Utgrävningarna på Julinska tomten i Åbo. En kommentar. *Finskt Museum* 100, 1992. Helsingfors 1995, s. 124-128.

Laakso, Ville: Coins, radiocarbon and stratigraphy – dating methods and their problems in connection with inhumation graves of Kappelinmäki in Lappeenranta and other Karelian cemeteries. *Fenno-Ugri et Slavi* 2004, s. 56-60.

Lehtosalo-Hilander, Pirkko-Liisa: Luistari – A History of Weapons and Ornaments. Luistari IV. *Suomen Muinaismuistoyhdis-*

- tyksen aikakauskirja, *Finska Fornminnesföreningens tidskrift* 107. Helsinki 2000.
- Mikkola, Esa: Pälkäneen Pyhän Mikaelin kirkon raunioiden kaivaukset vuonna 2003. *Muinaistutkija* 1/2004. Helsinki 2004, s. 31-40.
- Niemelä, Jari & Seppo Suvanto: *Vuoteen 1721*. Punkalaitumen historia I. Vammala 1986.
- Paavola, Kirsti: Keminmaan vanhan kirkon hautojen tutkimus. *Oulun yliopiston arkeologian laboratorion tutkimusraportti* 154. Oulu 1997.
- Palm, Jukka & Hanna-Maria Pellinen: Historiallisen ajan maaseutu-arkologiaa Pernajassa. *Muinaistutkija* 3/2002. Helsinki 2002, s. 29-46.
- Pettersson, Lars: Hailuodon palanut puukirkko ja sen maalaukset. Karlö brunna träkyrka och dess målningar. *Suomen Muinais- muistoyhdistyksen aikakauskirja, Finska Fornminnesföreningens tidskrift* 73. Helsinki 1971.
- Pihlman, Sirku: Begravningar i Åbo under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Tolkningsproblem kring Helgeandskyrkans gravar. *Finskt Museum* 99, 1992. Helsingfors 1994, s. 59-99.
- Pirinen, Kauko: Turun tuomiokapituli keskiajalla. *Suomen kirkko- historiallisen seuran toimituksia, Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar* 58. Helsinki 1956.
- Pylkkänen, Riitta: 1600-luvun kuolinpukuja Turun tuomiokirkko- museossa. *Turun kaupungin historiallinen museo, vuosijulkaisu* 17-18. 1953-1954. Turku 1955, s. 3-40.
- Ranta, Helena: Suomen rautakautisista lasihelmistä. *Kentältä poimitua* 2. Helsinki 1994, s. 91-97.
- Ranta, Helena: Bead finds from Viking and Crusade Periods – indicators of cultural contacts or ethnic identity? *Fenno-Ugri et Slavi* 1997. Helsinki 1997, s. 70-76.
- Ranta, Helena: Helmet koruina ja symboleina: esimerkkinä Luitstarin, Anivehmaan ja Köyliönsaaren kalmistolöydöt. Licentia- tavhandling. Helsingfors universitet, arkeologiska institutionen, 1998. Opublicerat.
- Ranta, Raimo: *Åbo stads historia 1600-1721*. Åbo 1975.
- Redin, Lars: Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°*. Nr. 10. Lund 1976.
- Rinne, Juhani: Kulttuurihistoriallisia tutkimuksia vuonna 1909. *Suomen Museo, Finskt Museum* XVI, 1909. Helsinki 1909, s. 132-136.
- Seppänen, Liisa: Muun löytöaineiston helmet ja sirpaleet. *SKAS* 4/1999. Turku 1999, s. 55-64.
- Stenholm, Leifh: Dräkttillbehör och smycken. Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi. *Archaeologica Lundensia. Investigationes Antiquitatibus Urbis Lundae* VII. Malmö 1976, s. 293-305.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka: Kuusiston linnan kaivauslöydöt. *Turun kaupungin historiallinen museo. Raportteja* 3. Turku 1980.
- Tagesson, Göran & Johan Westerlund: *Domkyrkoparken, Linköping. Gravar från 1100-talet till 1810*. [Http://www.raa.se/uv/rapp_dafarost.htm](http://www.raa.se/uv/rapp_dafarost.htm).
- Taivainen, Jouni: Vanhan tarinan jäljillä – Lepaan keskiaikaisen sakastin pohjoispuolen koekaivaukset 1999. *SKAS* 1/2001, s. 20-27.
- Valk, Heiki: *Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225-1800 AD*. CCC Papers 3. Visby-Tartu 1999.

Katalog över pärlor hittade vid arkeologiska undersökningar i Finlands medeltida kyrkor.

Katalogen är uppställd landskapsvis i alfabetisk ordning. S = långhuset byggd av sten under medeltiden. T = långhuset byggdes inte av sten under medeltiden; en stensakristia (SSa) som en första fas av ett stenkyrkoprojekt har dock byggts. Långhusets el. en fristående sakristias datering efter namnet på kyrkan. NM = Nationalmuseet, Helsingfors. ÅM = Ålands Museum. ÅUA = Arkeologiska institutionen vid Åbo universitet.

Egentliga Finland

- Björnå, S, 1460-1480. Utgrävning 1962, Olavi Tapio, NM 62106:37-39 = 59 st. inom vilka två grupper pärlor i tråd: 8 st. (:37) och 50 st. (:38).³²
- Kimito, S, 1460-1469. Utgrävning 1960, Reino Palmroth, NM 60129:229 = 72 st., ingen lägedokumentation.
- Letala, S, 1475-1483. Utgrävning 1967, Olavi Tapio, NM 67100:297-327 = 30 st. av vilka åtta (:302-315) nära varandra.
- Nousis, S, 1420-1430. Utgrävning 1967, Olavi Tapio, NM 67101:284-287 = 4 st., ej spatiella grupper.

Nädendal, S, 1480-1490. Utgrävning 1963-1964, Henrik Lilius, NM 64048:24-28 = 5 st., ingen lägedokumentation.

Reso, S, 1500-1520. Utgrävning 1968, Olavi Tapio, NM 68051:207-212 = 6 st., bristfällig lägedokumentation.

St. Karin, S, 1440-1460. Utgrävning 1945, Lars Pettersson, NM 45090:9-10, 31 = 4 st., ingen lägedokumentation.

Virmo, S, 1425-1440. Utgrävning 1959, Reino Palmroth, NM 59143:24, 29, 80, 120-122 = 10st. av vilka fem (:121) hittades möjligen nära varandra.³³

Åbo domkyrka, S, 1280-1300 el. början av 1400-talet.³⁴ Utgrävningar 1922-1927, Juhani Rinne, Åbo och St. Karins kyrkliga samfällighet, samling av konst- och kultur historiska föremål nr. 1313 = 12 st.³⁵

Åbo Korois, T. Utgrävning 1898-1899, Hjalmar Appelgren, NM 86020:168 = 1 st; utgrävning 1900-1902, Juhani Rinne, NM 52100:58, 97, 98-99, 121, 134, 155, 191, 303, 318, 337, 354-355, 375-376, 382, 478-480, 485, 530, 542, 552-554, 578, 608, 615, 660, 704, 716, 734, 760, 804, 819, 850, 854, 915, 942, 956-957, 975, 1172, 1257, 1355, 1387, 1616, 2486, 2494, 2628 = 59 st., ej spatiella grupper. NM 69053:23-25, 3 st.³⁶

Nyland

Borgå, S, 1445-1450. Utgrävning 1956, Reino Palmroth, NM 56117 :13, 20, 30 = 3 st., ej spatiella grupper.

Esbo, S, 1485-1490. Utgrävning 1981, Markus Hiekkänen, 84061 :217-270.

Kyrklätt, S, 1430-1480. Utgrävning 1956, Reino Palmroth, NM 56116:39, 83 = 2 st., bristfällig dokumentation.

Lojo, S, 1470-1490.³⁷ Utgrävning 1966, Olavi Tapio, NM 66102:161-196, 298-307 = 44 st., bristfällig dokumentation.³⁸

Pernå, S, 1435-1445. Utgrävning 1938, Erkki Kartano, NM 38143:49 st. i en band i två delar ur en kista.

Sjundeå, S, 1460-1480. Utgrävning 1969, Olavi Tapio, NM 69102:46-48 = 3 st.

Tenala, S, 1460-1480. Utgrävning 1985, Marja Terttu Knapas, NM 85051:48 = 1 st.

Åland

Eckerö, S, 1370-1420. Utgrävning 1951, C. J. Gardberg, ÅM 221:103, 8 st., bristfällig dokumentation.

Finstrom, S, 1440-1450. Utgrävning 1969, Matts Dreijer, ÅM 424:370, 375, 463 (5 st.), 488 (2 st.), 497, 575-576, 578-579, 581, 632, 651, 709 (3 st.) = 20 st.; utgrävning 1970, Matts Dreijer,

ÅM 436:116-117, 157, 193-199 = 10 st.; utgrävning 1970, Matts Dreijer, ÅM 443:33 = 1 st.

Föglö, S, 1510-1530. Utgrävning 1966, Matts Dreijer, ÅM 393:3, 92 = 2 st.; utgrävning 1967, Matts Dreijer, ÅM 403:254, 330 = 2 st.³⁹

Geta, S, 1500-1520. Utgrävning 1965, Matts Dreijer, ÅM 383:4 = 1 st.

Hammarland, S, 1300-1350. Utgrävning 1913, Björn Cederhvarf, NM 6471:105, 116, 124, 127, 167 = 6 pärlor, ingen lägedokumentation.

Jomala, S, 1270-1290. Utgrävning 1961, Matts Dreijer, ÅM 353:312, 576, 603, 607, 664, 695, 725, 744-746, 767, 861, 1003-1006, 1081-1083, 1177, 1215, 1256, 1267, 1303-1304 = 25 st.

Kumlinge, S, 1500-1520. Utgrävning 1961, Matts Dreijer, 354:54 = 1 st.

Kökar, S, 1500-1520. Utgrävning 1937, Erkki Kartano, NM 37132:74-77 = 4 st.; utgrävning 1990, Kenneth Gustavsson, ÅM 641:41 = 1 st.⁴⁰

Lemland, S, 1290-1310. Utgrävning 1957, Matts Dreijer, ÅM 305:163, 255, 309, 341, 352 4 st., 353, 357, 417, 418-421, 422, 429 4 st., 430 4 st., 431 3 st., 432, 433 4 st., 475, 583-585, 587-588, 599 = 39 st.

Saltvik, S, 1350-1380. Utgrävning 1956, Matts Dreijer, ÅM 302:67-68, 70 3 st., 93, 117, 136, 158 9 st., 241, 249, 254, 274, 279, 290, 366, 396, 471, 483, 580, 597, 686, 705, 733 = 32 st.⁴¹

Sund, S, 1290-1310. Utgrävning 1998-1999, Cecilia Pantzar, ÅM 691:58, 59, 64, 66, 118, 138, 164, 184, 185, 218, 229 = 11 st.⁴²

Satakunta

Lempäälä, S, 1502-1505. Utgrävning 1983, Markus Hiekkänen, NM 84060:136, 176-199 = 43 st., varav 25 (:177-179, 184, 187, 189-192) ur en släktgrav och 6 i en lös grupp i närheten av norra korpilastret.

Messuby, S, 1510-1530. Utgrävning 1959, Reino Palmroth, NM 59144:58-61, 75, 77, 79, 87, 92, 96, 105, 116, 117, 123 = 35 st. varav 18 (:75) i ett tjockt band i närheten av predikstolen vid norra väggen samt på samma plats 4 lösa pärlor (:77, 87).

Sastamala, S, 1497-1505. Utgrävning 1960, Reino Palmroth, NM 60127:119-127 = 53 st. varav 34 i en grupp (delvis i ett band) i långhusets SÖ hörn samt 13 st. i en grupp, läge okänt.

Tyrvis, S, 1506-1516. Utgrävning 1964-1965, Olavi Tapio, NM 65078:142-168 = 26 st., ingen lägedokumentation.

Ulsby Liikistö, T. Utgrävningar 1930-1934, Iikka Kronqvist, NM 34127:54 = 2 st.; utgrävning 2002, Tiina Jäkärä, NM 2003006:14, 19 = 2 st.⁴³

Tavastland

Hämeenkoski, S, 1510-1540. Utgrävning 1997, Miikka Kumpulainen, NM 98014:1 = 1 st.; utgrävning 1999, Tuija Lompolo, NM 2000027:4 = 6 st. hela och 14 st. fragment i en grav; utgrävning 2000, Anu Kehusmaa, NM 2000064:1 = 1 st.; utgrävning, Tanja Ratilainen 2002, ÅUA 795:9-10 = 2 st.

Pälkäne, S, 1495-1505. Utgrävning 2003, Esa Mikkola, NM 2004045:113-114, 127-129, 152, 188, 190 = minst 13 st.⁴⁴

Rengo, S, 1510-1540. Utgrävning 1984, Markus Hiekkänen, NM

86041:41-43 = 122 st. varav 30 st. i grav 17 (:41), 39 st. i grav 4 (:42), 53 st. i grav 23 (:43).

Urdiala, SSa, 1520-1540. Utgrävning 1954, Reino Palmroth, NM 54149:5 = 15 st. i en grav.

Karelen

Lappee, Kauskila, T. Utgrävning 2003, Ville Laakso, NM 34303:171, 340, 363, 527, 529, 595, 631 = 7 st.⁴⁵

Viborg stadskyrka, S, 1430-1450. Utgrävningar 1985-1989, V. A. Tju-lenev, bland fynden lär ha funnits pärlor.⁴⁶

Identifieringen av Olavsaltaren i Finland som metodologiskt problem

Av Jyrki Knuutila

1. Inledning

Norges nationalhelgon S:t Olav har varit dyrkad också i Finland under medeltiden och också efter den ända till 1800-talet. Det finns många bevis om det.¹ På grund av dessa bevis kan man lägga märke till att kulturen av S:t Olav varit både kyrklig och folklig. Olavskulturen har således brukats inne i och utanför kyrkor.

Populariteten av en helgonkult kan man försöka att värdera med bevis som tillhör hans eller hennes kyrkliga kult. Sådana uppgifter är antalet kyrkor vigda åt ett helgon och kyrkliga konstföremål föreställande ett helgon. På grund av de största antal kyrkor dedicerade åt Helige Olav och kyrkliga konstföremål föreställande honom kan man konstatera att Olavskulturen har varit den mest populära i Finland. Den har också brett ut sig till hela det dåtida bosatta landet.²

Till den kyrkliga Olavskulturen har hört liturgi, d.v.s. mässor och bönestunder som har firats på S:t Olavs dag den 29 juni. Därför har det behövts ett sidoaltare i kyrkan. Detta sidoaltare kunde ha invigts åt Helige Olav. Man kan anta att det har funnits många Olavsaltaren i Finland under medeltiden p.g.a. Olavskulturens popularitet och spridning.

Om en forskare vill undersöka Olavsaltaren i Finland, kommer han eller hon ganska snart att lägga märke till det mycket problematiska läget med temat. Det finns nämligen inga från medeltiden härstammande direkta bevis om Olavsaltaren, varken kon-

kreta eller skriftliga. De enda direkta uppgifterna om Olavsaltaren är sena, två skriftliga källor från 1600-talet. Kontraktsposten i Åland, *Boëtius Murenius* († 1670) föreskrev i Jomala kyrka den 15 maj 1653 att »Altare och s. Olais belete rödies af vägen i wakenhuset«. Han gav en instruktion med samma innehåll gällande Hammarlands kyrka den 18 februari 1660 »När s. Olav och hans altare boorttaghes på söder sidan«. ³ Inga andra direkta källor existerar överhuvudtaget. Läget är alltså mycket annorlunda än t.ex. i Sverige, där det finns många skriftliga och andra bevis om Olavsaltaren.⁴

Frånvaron av konkreta bevis och skriftliga källor om Olavsaltaren är oväntad också av det skälet att det har funnits flera sidoaltaren under medeltiden i Finland. Förskonade sidoaltaren och kyrkoarkeologiska fynd om lämningar av dem är vittne till det.⁵ Flera dedikationer av sidoaltaren kan man också bevittna enligt medeltida testamentsbrev.⁶

Hypotesen om Olavsaltaren i Finland kan alltså argumenteras av två skäl. För det första har Olavskulturen varit mycket populär och vidspridd. Man kan därför anta att Olavsaltaren har existerat på samma sätt som utomlands. För det andra, flera åt andra helgonen dedicerade sidoaltaren föranlåter en att förmoda existens av Olavsaltaren.

Uppdraget i denna uppsats är att metodologiskt överväga om man kan utforska existens av Olavsaltaren.

ren utan avseende på direkta konkreta bevis och skriftliga källor om sakförhållandet. Frågan om Olavsaltaren kommer man i det följande närma sig indirekt utifrån det källmaterial som berättar om hans kult i Finland. Detta källmaterial spelar då roll som ett indicium. Kort och källkritiskt källmaterial som kunde antas ge bevis om Olavsaltaren i finska medeltida kyrkor kommer att presenteras. Detta källmaterial har delats i fem grupper. De omfattar kyrkor dedicerade åt S:t Olav, skulpturer föreställande honom, avlatsbrev, liturgiskt källmaterial och andra uppgifter. Information om varje källmaterialgrupp kommer i slutet att jämföras med varandra för att ge en helhetsbild om Olavsaltaren i Finland. Existens av Olavsaltaren är dock avhängig av alt arvigning. Det är därför först nödvändigt att i viss utsträckning behandla litet denna vigning i det medeltida Sverige.

2. *Frågan om alt arvigning i Sverige*

Varje medeltida kyrka hade ett högaltare och i princip flera sidoaltaren. Antalet av de sistnämnda var naturligtvis större i stora kyrkor än i mindre landskyrkor. Detta förklarades inte enbart av kyrkans storlek utan också med praktiska skäl beroende på liturgisk verksamhet. Stora kyrkor hade nämligen flera präster med skyldighet att läsa mässor och bönestunder varje dag. En landskyrka har oftast bara en präst som inte kunde utöva motsvarande liturgisk verksamhet än hans kollega i stora kyrkor. Så många altaren behövdes alltså inte i landskyrkor. Åtminstone två sidoaltaren tycks ha existerat i Skandinaviens landskyrkor från 1100-1400-talen. De har stått i långhusets nordöstra och sydöstra hörn, på var sin sida om triumfbågen. Det finns också bevis om existens på flera sidoaltaren i några landskyrkor i Finland.⁷

En kyrka skulle bli konsekrerad av biskopen enligt

regler i den kanoniska rätten. Samma bestämmelser avsåg också altaren, speciellt högaltaren. Ett kapell skulle åter bli benedicerat av en lokal präst. Högaltaret i ett kapell skulle igen bli konsekrerat av biskopen.⁸ Kyrkan och kapellet samt deras högaltare blev då tillägnade eller dedicerade. De kunde helgas åt Gud eller sekundärt också Heliga Treenigheten, det heliga korset eller helgon osv. Om kyrkan eller högaltaret har varit vigda åt något helgon har han eller hon varit kyrkans eller högaltarets titelperson. Kyrkans eller högaltarets titel har alltså varit detta helgons, t.ex. S:t Olav. Dedikationen har antingen kunnat förrättas genom den »högtidliga« konsekrationen av en biskop eller genom den »enkla« benediktionen av en lokal präst. Innehållet i de båda liturgiska handlingarna har varit att undanta kyrkan från profan användning för kultiskt bruk.⁹

Liturgiska föreskrifter angående vigningen av högaltaret gavs i samband med formulär för kyrkovigningen i Pontificale, en bok som innehöll liturgiska föreskrifter för biskopar. De enda komplett bevarade Pontificale-böckerna i Norden härstammar från 1400-talet och hör hemma i Lund ärkestift och Roskilde stift. Dessa handskrivna böcker har formulär för kyrkovigningen. De innehåller en bön där man bad: »Sanctificetur hoc altare in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, in honore sanctorum N.« Bönen lästes när högaltaret blev begjutet med olja. Samma helgon blev också nämnt i andra böner under invigningen.¹⁰ Högaltaret i en kyrka var alltså konsekrerat åt något helgon enligt Pontificale-böckerna från Lund ärkestift och Roskilde stift.

Kyrkobalkarna i de svenska landskapslagarna förutsatte vigningen av en kyrka som en självklarhet. De gav dock inga direkta föreskrifter att det skulle ske. I själva verket föreskrev ingen av kyrkobalkarna en skyl-

dighet för kyrkovigningen. De bestämde också om kontant ersättning till biskopen för vigningen av en kyrka. En kyrka kunde inte bli vigd utan att dess högaltare också var det.¹¹ Bestämmelser gällande kyrkovigningen i åtminstone Upplands- och Hälsingelagarna har också tillämpats i Finland.¹²

Det tycks enligt kyrkobalkarna vara klart och otvivelaktigt att kyrkor med högaltare har vigts i Sverige och Finland generellt. Om man studerar det noggrannare är dock läget komplicerad. Man bör nämligen veta om kyrkan i fråga varit en egenkyrka eller en menighetskyrka? Har den dessförinnan varit ett kapell eller en kyrka? Med egenkyrkor avses kyrkor ägda av kungar, biskopar, adelsmän, storbönder, kloster, domkapitel, hospital osv. Biskopskyrkan har alltså tillhört egenkyrkor i denna mening. Termen menighetskyrka begagnar man för en kyrka som uppförts och underhålles kollektivt av samtliga män inom ett bestämt område.¹³

Kungar, rika jordägare och kloster har enligt den svenske forskaren Gunnar Smedberg haft egenkyrkor i Sverige under medeltiden. En del av dem har varit kapell. De är m.a.o. församlingskyrkor som har blivit byggda och underhållna av bönder.¹⁴ Det fanns också i Finland menighetskyrkor, slottskyrkor eller kapell, klosterkyrkor eller kapell, hospitalkyrkor eller kapell, privata sjöfartskapell samt en biskopskyrka. Rika storgårdar hade också privata kyrkor eller kapell under första skedet av Finlands kristnande i 1100-talet.¹⁵

Kapell, egenkyrkor och menighetskyrkor har haft olik kyrkorättslig ställning och också liturgisk funktion. Har detta faktum haft inverkan på invigningen? Det finns inte material för att kontrollera hur kyrkor och kapell med högaltaren verkligen har varit dedicerade i Sverige och Finland. Man skall också komma ihåg att det har funnits stora avstånd i Sverige,

speciellt i Upplands stift. Dessutom skulle bönder betala kontant ersättning till biskopen för kyrkovigningen. De var därför inte speciellt hågade att efterkalla biskopen för dedikationen. Å andra sidan var inte heller biskopen alltid villig att genast resa till en avlägsen ort för att viga där en ny kyrka med högaltaret. Detsamma gällde också högaltaret av ett kapell. Han kunde ha gjort det senare, i samband med sin biskopsvisitation.¹⁶

Gunnar Smedberg har övervägt frågan om förverkligandet av kyrkovigningen. Han har fäst avseende vid en föreskrift i ärkebiskop *Nils Allessons* stadgar av 1297 för Uppsala ärkestift. En konsekrerad sten skulle enligt det påbudet ha funnits i alla kyrkor. Stenen skulle vara tillräckligt stor för att hostian och kalken skulle rymmas där även på påskdagen, d.v.s. dagen för den stora lekmanakommunionen. Smedberg har tolkat denna föreskrift så att bara denna altarsten har varit invigd i några norrländska kyrkor, d.v.s. dessa kyrkor har inte varit konsekrerade. Denna altarsten har varit rubbad.¹⁷ Man kan anta att den konsekrerade altarstenen har ställts på högaltaranläggningen i kyrkans eller kapells kor. Sådana altarybyggnader var kända för att vara av sten, tegel eller trä. Åtminstone i Finland har det funnits rester av högaltaranläggningar av trä.¹⁸

Sidoaltaren borde också i princip vara dedicerade enligt den tyske altarforskaren Andreas Schmid.¹⁹ Har kyrkan eller kapellet med högaltaret inte varit konsekrerade har sidoaltaren inte heller varit invigda. Den svenske liturghistorikern Bengt Stolt har behandlat denna fråga. Han har ju framfört att sidoaltarna i svenska landskyrkor i regel inte har haft korsmärkningar på altarskivans mitt och hörn.²⁰ Alla sidoaltaren har alltså troligen inte varit invigda.

Detta är det enda som man säkert kan konstatera

om vigningen av sidoaltaren. Man kan ändå ställa flera frågor angående dedikation av sidoaltaren i kapell, egenkyrkor och menighetskyrkor. På dessa frågor kan man dock inte svara då det inte finns något material för det. Har invigd, rubbad altarsten varit placerad endast på en altaranläggning av sidoaltaren? Har det funnits flera rubbade altarstenar i en kyrka? Har rubbad altarsten kunnat placeras på endast altarbyggnaden av sten eller har den också kunnat sättas på en altarläggning av trä?²¹ Har dessa altarstenar varit benedicerade, m.a.o. välsignade av en lokal präst? Har en kyrka haft enbart en rubbad altarsten som har kunnat överflyttas från ett sidoaltare till ett annat? Har en egenkyrka eller ett kapell haft bara ett högaltare?

För att konkludera kan man konstatera att frågan om vigningen av högaltaren och sidoaltaren är mycket komplicerad och svår. Även om termen *dedicerat altare* i själva verket inte är noggrant, skall i det följande användas begreppet *åt S:t Olav tillägnade högaltaren och sidoaltaren*.

3. Källmaterial som berättar om Olavskulten i Finland

Kyrkor helgade åt S:t Olav

Det fanns 15 sådana kyrkor i Finland som var dedicerade åt Helige Olav enligt skriftliga källor från medeltiden eller 1500-1700-talen. Till dess det fanns ännu åtta kyrkor med samma dedikation efter olika indiciebevis. Bland dessa kan nämnas t.ex. högsta festgrad för S:t Olavs dag samt från medeltiden härstammande marknadstradition. Det fanns alltså sammanlagt 23 landskyrkor helgade åt honom i Finland under medeltiden.²² 19 av dem var menighetskyrkor eller kapell, fyra återigen sådana kyrkor som kan uppfattas

som egenkyrkor. I det följande undersöks om dessa kyrkor och kapell kunde ha haft Olavsaltaren.

Olavsaltare som högaltaret

Var kyrkans högaltare dedicerat åt kyrkans skyddspatron? Svaret på detta spörsmål är inte enkelt efter den information som vi har om dedikationer av medeltida altaren. Det tycks ha funnits åtminstone tre olika alternativ för dedikation av högaltaret. Högaltaret har för det första kunnat vara enbart Kristusaltare utan andra dedikationer. Dedikation åt Kristus berodde på högaltarets liturgiska funktion med den heliga nattvarden. Högaltaren uppfattades som Kristusaltaren särskilt under de första kristliga århundradena.²³ Några av högaltarna har varit Kristusaltaren i Sverige under medeltiden.²⁴ Det finns ingen information om högaltaren som Kristusaltaren i Finland.

För det andra har också kyrkan och dess högaltare kunnat vara vigda åt samma helgon. Det finns många exempel på detta utomlands.²⁵ Läget har varit sådant också i Finland. Som exempel på detta kan Åbo domkyrka, en biskopskyrka nämnas samt Virmo kyrka i Egentliga Finland. Högaltaret i Åbo domkyrka har varit dedicerat åt kyrkans skyddshelgon Jungfru Maria, S:t Erik och S:t Henrik.²⁶ Virmo kyrka, en menighetskyrka, har varit helgad åt S:t Lars och S:t Erik. Dess högaltare har haft ett antemensale med avbildningar av Helige Lars, Erik och Henrik samt martyriet av Heliga Katharina av Alexandria. Enligt en bestämmelse från 1837 berättade helgonavbildningar i högaltaret om dess dedikation.²⁷ Hade denna bestämmelse efterföljts redan under medeltiden, kunde högaltaret vara invigt åt alla nämnda helgon. Å andra sidan vet man att testamentsgåvor har givits åt Jungfru Marias, Helige Lars' och Heliga Katharina av Alexandrias altaren. De har alla kunnat vara sidoaltaren.²⁸

Högaltaret kan alltså tolkas vara invigt åt S:t Erik, den andra av kyrkans beskyddare.

Högaltaret har för det tredje kunnat vara dedicerat åt ett annat helgon än kyrkans skyddspatron. Detta kan förmodas t.ex. med anledning av den information som existerar utomlands och i Sverige.²⁹ Det finns också i Finland kunskaper och hänvisningar som kan tolkas vittna om samma sak. Nådendals kyrka i Egentliga Finland har varit dedicerad åt Jungfru Maria, Heliga Birgitta och Anna samt Helige Johannes. Kyrkan har varit klosterkyrka av birgittinerkloster, alltså en egenkyrka. Kyrkans högaltare har stått i munkkoret eller högkoret på kyrkans västra sida. Högaltaret har invigts åt apostel Petrus. Det mest betydande sidoaltaret i östra koret eller nunnekoret är å sin sida helgat åt Jungfru Maria. S:t Olav i Kaland eller Nykyrko i Egentliga Finland, en menighetskyrka, har varit en av 23 landskyrkor dedicerade åt honom i Finland. Kyrkan har haft ett stort altarskåp med dörrar på högaltaret.³⁰ Scener av Jungfru Maria liv har varit föreställda i skåpet. Akter av Heliga Barbaras legend har därtill varit avbildade i dess dörrar. Högaltaret kan uppfattas vara invigt åt Jungfru Maria och Heliga Barbara utifrån altarskåpet.³¹ Kyrkan har också haft en fristående skulptur föreställande sin beskyddare, Helige Olav. Den ganska stora, cirka två meter långa skulpturen har dock inte hängit ihop med altarskåpet.³² Olavsskulpturen har då troligen stått på ett sidoaltare, möjligtvis på ett Olavsaltare.³³

Olika dedikationsbruk av högaltaren betyder att 23 finska Olavskyrkor inte kan automatiskt ses ha haft Olavsaltaren som högaltaren. Sådana kan man dock anta ha existerat även i Finland efter den upplysning och tolkning som finns om högaltarens dedikationer i Åbo domkyrka och Virmo kyrka. Å andra sidan har högaltaren inte varit som Olavsaltaren i alla fin-

ska Olavskyrkor. Den slutsatsen kan man dra av den kunskap och tydning som existerar om högaltarens dedikationer i Nådendals och Kalands kyrkor.

Olavsaltare som ett sidoaltare

Ovan (se not 29) konstaterades att Olavsaltare var ett sidoaltare i Uppsala domkyrka och i Tallinn Olavskyrkan samt troligen också i S:t Olav i Kaland eller Nykyrkos kyrka. Den första av ovannämnda instruktioner av kontraktsposten Boëtius Murenus gällde borttagandet av Olavsaltare med skulptur från Jomala kyrka, en av Olavskyrkorna i Finland. Man kan utläsa ur den beskrivningen att Olavsaltare var ett sidoaltare i Jomala kyrka som var en menighetskyrka. Det stod på södra sidan av kyrkan. Alla dessa exemplar bevisar att finska Olavskyrkor hade Olavsaltare som ett sidoaltare.

Olavsaltaren har existerat som sidoaltaren också i kyrkor invigda åt andra helgon. Det finns flera exempel på detta t.ex. i Sverige.³⁴ Den förenämnda föreskriften av Boëtius Murenus kan konstateras vittna om Olavsaltare i S:t Katarina i Hammarland, en menighetskyrka. Det sidoaltaret har stått i vapenhuset enligt instruktionen.³⁵ Nämnda exempel bevisar att både Olavskyrkor och åt andra helgon dedicerade kyrkor hade sidoaltaren uppkallade efter Helige Olav i Finland.

Avlatsbrev

Helgonkulter har underförstått varit omnämnda i avlatsbrev som har varit adresserade till olika kyrkor. Avlat har nämligen tillerkänts av påven till dessa botgörare som under vissa helgonfester besökte kyrkorna i fråga. Det är således möjligt att undersöka vilka helgonkulter som varit i bruk i dessa församlingar som avlatsbrev var adresserade till. S:t Olav har då varit en av dyrkade eller hedrade helgon i Åbo domkyrka samt i Närpes, Rimito (båda i Egentliga Finland) och

Vesilax (i Satakunda) kyrkor och också i Viborgs (i Karelen) stadskyrka efter avlatsbrev.³⁶ Alla dessa kyrkor har varit menighetskyrkor.

Av dessa kyrkor har endast Närpes kyrka och Viborgs stadskyrka varit Olavskyrkor. Olavskulten har därför varit betydande i dessa kyrkor. Man kan av den orsaken anta att de haft Olavsaltaren. Olavskulten har efter avlatsbrev varit en av helgonkulterna i Åbo domkyrka samt i Rimito och Vesilax kyrkor. Existens av Olavsaltaren i dessa kyrkor är således också möjlig. Olavsfestens liturgiska handlingar kan förstås ha firats på ett sidoaltare dedicerat åt något annat helgon.

Skulptur föreställde S:t Olav

Det har funnits i Finland sammanlagt 65 skulpturer av olika art föreställande S:t Olav. Största delen av dem (44) har varit fristående. Dessutom har 10 altarskåppskulpturer samt en helgonskåppskulptur och 6 Olavsskåppskulpturer har existerat. Därutöver har det funnits dessutom en relief i antemensalet och en på en korstol, en bronsgravyr på en sarkofag samt en avgjuten relief på en kyrkoklocka.³⁷

Ur denna uppsats synvinkel kan man fästa avseende enbart vid sådana skulpturer som kan förmodas ha stått på Olavsaltaren. Då man kan behandla närmare 44 fristående skulpturer samt en helgonskåppskulptur och 6 Olavsskåppskulpturer. Altarskåppskulpturer samt reliefer, bronsgravyr och avgjuten relief bevisar inget om Olavsaltaren.

Det finns dock flera källkritiska problem beträffande dessa 51 konstföremål under rannsakingen. De fristående skulpturerena föreställande S:t Olav bevisar inte säkert existens av en Olavsaltare. Det är nämligen omöjligt att påvisa var fristående skulpturer verkligen har stått. De har kunnat ha sin plats i altarskåp, helgonskåp eller Olavsskåp.³⁸ De har också

kunnat stå på en upphöjning eller ett väggutsprång.³⁹ Framför skulpturen har man således kunnat be. Man kan inte ens vara säker i fallet på grund av storleken av en skulptur. En annan källkritisk fråga handlar om anskaffandet av Olavsbilder och deras placering i kyrkan. En Olavsskulptur donerad av en person har nämligen kunnat sättas på ett altare uppkallat åt något annat helgon. Doneringen har inte nödvändigtvis ersatt dediceringen av det altaret som skulpturen eller helgonskåp har placerats på. Man kan också fråga sig om skulpturen har kunnat tas bort av ett sidoaltare när donatorn har dött eller hans eller hennes testamentspengar till altaret har varit använda.

Det finns dock några Olavsskulpturer som kan uppfattas som bevis för Olavsaltaren. Till sådana skulpturer kan räknas de Olavsbilder som bevarats i Närpes, Rimito och Vesilax kyrkor. Då Olavskulten har brukats i dessa kyrkor enligt avlatsbrev torde dessa Olavsbilder ha utnyttjats när Olavsmässan och bönestunder har förrättats under Olavsdagen. Närpes kyrka har därtill utgjort Olavskyrkan. Olavsskulpturerna i Närpes, Rimito och Vesilax kyrkor kan således antas vara belägna på Olavsaltaren då Olavsbilder och Olavsliturgin har knutit dem samman.⁴⁰

Det finns också två skriftliga omnämnanden om Olavsskulpturer på Olavsaltaren. Ovan har redan nämnts att de åländska kyrkorna i Hammarland och Jomala har haft skulpturer på Olavsaltaren. Dessa båda har varit menighetskyrkor. Dessutom har en försilvrad Olavsskulptur befunnit sig i Åbo domkyrka.⁴¹ Skulpturen kan antas stå på Olavsaltaret i Åbo domkyrka. Olavsaltaret har nämligen förmodats att existera i Åbo domkyrka, då hans kult har brukades där efter avlatsbrev. Ett av kyrkans kor har likaledes kallats S:t Laurentius och S:t Olavs kor. Det har varit omnämnt i räkenskaperna från åren 1613 och 1615.

Helige Lars och S:t Olavs kor har varit det första koret från Allra helgons kor på kyrkans södra sida.⁴²

En skriftlig urkund kan jämväl bevisa om Olavsaltaret i Korpo kyrka, en menighetskyrka i Egentliga Finland. En Olavsskulptur har nämligen under 1600-talet stått på läktaren ovanpå korskranket i denna kyrka.⁴³ Skulpturen kan tidigare antas ha stått på sidoaltaret tillägnat S:t Olav. Olavsaltaret har nämligen i regel varit beläget i långhusets sydöstra hörn, på sidan om triumfbågen.⁴⁴ Korskranket har också legat på samma plats. Olavsskulpturen har troligen efter reformationen kunnat lyftas upp till läktaren.

Det är likaledes problematiskt att uppskatta huruvida Olavsskåp och helgonskåp kan bevisa existensen av Olavsaltaren. Detta kan konstateras på samma grund som gjorts ovan med den fristående skulpturen. Man kan trots detta anta att Olavsskåp och helgonskåp med Olavsbild har placerats på Olavsaltaren. Detta kan förmodas av det skälet att Olavsskåp och helgonskåp med Olavsskulptur haft en mycket central funktion i den liturgiska Olavskulten. Olavsmässan och bönestunder under Olavsdagen har förrättats framför Olavsskåp och helgonskåp med Olavsbilden.⁴⁵

Olavsskåp har existerat i Kisko, Rimito (båda i Egentliga Finland), Saloinen (i Österbotten), Ulsby (i Satakunda), Urjala och Vånå (båda i Tavastland) kyrkor. Sääksmäki (i Tavastland) kyrka har likaledes haft ett helgonskåp med en skulptur av Helige Olav.⁴⁶ Alla dessa kyrkor har varit menighetskyrkor. Man kan alltså anta att Olavsaltaren har funnits i dessa kyrkor.

Liturgiska källmaterialet

Det liturgiska källmaterialet med anknytning till S:t Olavs kult i Finland har en lång historia bakom sig. Kvarstående lösa pergamentblad har lösgjorts ur sina

egentliga sammanhang, dvs. liturgiska böcker efter reformation. Dessa pergamentblad har använts som pärmar till räkenskapsböcker. I detta sammanhang har några uppteckningar gjorts av fogdar på pergamentblad.⁴⁷

Livlig vetenskaplig diskussion har pågått angående var dessa uppteckningar har gjorts. De kunde ha gjorts i Stockholm, i Åbo eller i detta fögderi, där fogden i fråga arbetade. I det sistnämnda fallet har pergamentblad samlats av fogdar från församlingar i området av fogderi. Dessa pergamentblad kan lokaliseras till ett visst område och till vissa församlingar på grund av uppteckningarna på pergamentblad.⁴⁸

Man kan i det sista fallet anta att det liturgiska materialet med anknytning till S:t Olavskulten varit i bruk i några bestämda kyrkor. Dessa kyrkor är menighetskyrkor i Ilmajoki (Österbotten), Kangasala (Satakunda), Karislojo (Nyland), Kumo (Satakunda), S:t Bertils (Egentliga Finland), Tammela (Tavastland), Vesilax (Satakunda) och Vörå (Österbotten). Dessutom har liturgiskt material med anknytning till Olavskulten brukats i egenkyrka av birgittinerklostret i Nådendal (Egentliga Finland). Av dem har endast Kangasala kyrkan varit vigd åt S:t Olav. Hans kult har också varit brukad i Vesilax kyrka enligt avlatsbrev och Olavsbild. Därför kan man förmoda att Olavsliturgin förrättats i nämnda kyrkor vid ett altare dedicerat åt honom. Det är dock möjligt att Olavsliturgin har förrättats vid ett sidoaltare uppkallat åt något annat helgon. Trots detta kommer det i det följande antas att dessa 8 menighetskyrkor och en egenkyrka har haft Olavsaltaret.

Andra uppgifter

Som tidigare har sagts finns det några skriftliga källor från 1600-talet som berättar om S:t Olavsaltaren i

Hammarlands och Jomala kyrkor. Åbo domkyrka har också förmodats ha ett Olavsaltare enligt räkenskapsurkunderna från början av 1600-talet.⁴⁹ Helige Olavs kult har dessutom varit brukats där enligt avlatsbrev. Kyrkan har också haft den försilvrade skulpturen. Rester av altaranläggningar har upptäckts i kapellet i Olavsborg (privatkapell i Savolax). Några forskare har med anledning av detta fynd förmodat att detta kapell haft ett Olavsaltare.⁵⁰

Hollola menighetskyrka i sydöstra Tavastland har dedicerats åt Jungfru Maria. Kyrkan har kunnat identifieras ha åtminstone sex grunder för sidoaltare.⁵¹ Kyrkan har ett unikt antemensale (i vidstående bild) som härstammar från slutet av 1400-talet och som är finskt arbete. En monstrans kan ses i mitten av antemensalet. På vänstra sidan av monstransen med en hostia kan Jungfru Maria och två apostlar uppfattas. På högra sidan står S:t Olav, S:t Henrik och S:t Erik.⁵²

Andra Olavsbilder har också förekommit i Hollola kyrka. Helige Olav har varit avbildad i en skulptur och en relief i korstolen. Hans kult kan därför konstateras ha varit populär i Hollola kyrka. Samma sak bevisas på samma sätt av det faktum att S:t Olav har avbildats på högra sidan av monstransen och hostian anknyter till kyrkans liturgi och altare. Man kan av denna anledning förmoda att Hollola kyrka har haft ett Olavsaltare.

Jag har funderat över om det finns en betydelse i det faktum att Jungfru Maria och S:t Olav avbildats bredvid varandra. Man vet att Jungfru Marias altare i regel var placerad vid nordsidan av kyrkan. Vid södersidan låg vanligen ett sidoaltare som var uppkallat åt något manligt helgon som var mycket populärt i denna kyrka. Han var alltså Helige Olav. Har hans altare varit belägen vid södersidan av långhuset mittemot Jungfru Marias altare vid långhusets nordsida?

4. Olavsaltaren i Finland, en helhetsbild?

Sammanfattningsvis kan konstateras att ovanstående fem källgrupper innehåller information som kan tolkas bevisa existens av Olavsaltaren i Finland. Informationen existerar oberoende av om det har varit fråga om menighetskyrkorna, egenkyrkorna eller biskopskyrkan. Ovan har också nämnts att det finns flera källkritiska problem med informationen i källgrupperna. Ingen av dessa fem källgrupper kan därför enbart källkritiskt bevisa en säker uppskattning om altaren i fråga.

Man kan emellertid försöka att utforma en helhetsbild om Olavsaltaren genom att sammanfoga och jämföra informationen i nämnda källgrupper. Om det nämligen finns flera källuppgifter om ett Olavsaltare i en viss kyrka, kan man ha en något säkrare hänvisning i frågan. Därför har uppgifterna i dom fem källgrupperna ställts sida vid sida i nedanstående tabell.

Man kan se att det i den första kolumnen totalt finns 23 påteckningar som berättar om Olavskyrkor i Finland. De fem avlatsbrev bland vilka Helige Olav har nämnts bland i bestämda kyrkor dyrkade helgon, har placerats i den andra kolumnen. 13 påteckningar i den tredje kolumnen visar fristående skulptur samt Olavsskåp och ett helgonskåp som kan tolkas ha stått på Olavsaltaren. Den fjärde kolumnen har 9 påteckningar som ger uttryck åt användningen av liturgiska urkunder i vissa kyrkor. Den sista kolumnen har totalt fem påteckningar som berättar om och som kan tolkas som ett vittnesbörd om Olavsaltaren.

Om man läser raderna i tabellen, kan man se hur många påteckningar som finns i varje rad. Påteckningarna påvisar å sin sida hur många källuppgifter det finns för en kyrka för att bevisa om Olavsaltaren. Kyrkorna kan grupperas i tre grupper utifrån antal påteckningar. Till den första gruppen hör Åbo dom-

Nr	Landskap	Kyrklig byggnad	Dedikation	Avlatsbrev	Konstföremål	Liturgisk källa	Annat bevis
1.	Åland	Hammarlands kyrka, mk			○		○
2.		Jomala kyrkan, mk	●		○		○
3.		Lemböte sjöfartskapell, ek	●				
4.	Egentliga Finland	Kaland, Nykyrko kyrka, mk	●				
5.		Kisko kyrka, mk			●		
6.		Korpo kyrka, mk			●		
7.		Lemo kyrka, mk	●				
8.		Kyrkan vid Nädendals birgittinerkloster, ek				●	
9.		Nagu kyrka, mk	●				
10.		S:t Bertils kyrka, mk				●	
11.		Rimito kyrka, mk		●	●		
12.		Åbo domkyrka, bk		●	●		●
13.		Kyrkan vid Åbo dominikanska konvent, ek	●				
14.	Nyland	Karis eller Tenala kyrka, mk	●				
15.		Karislojo kyrka, mk				●	
16.	Satakunda	Kangasala kyrka, mk	●			●	
17.		Kumo kyrka, mk				●	
18.		Lappi annex kapell, mk,	●				
19.		Närpes kyrka, mk	●	●	●		
20.		Tyrvis kyrka, mk	●				
21.		Ulfby kyrka, mk	●		●		
22.		Vesilax kyrka, mk		●	●	●	
23.		Vläne kyrka, mk	●				
24.	Tavastland	Hollola kyrka, mk					●
25.		Kalvola kyrka, mk	●				
26.		Sysmä kyrka, mk	●				
27.		Sääksmäki kyrka, mk			●		
28.		Tammela kyrka, mk				●	
29.		Urjala kyrka, mk			●		
30.	Vänä kyrka, mk	●		●			
31.	Öster-botten	Ilmajoki kyrka, mk				●	
32.		Oulunsalo kapell, mk	●				
33.		Pedersöre kyrka, mk	●				
34.		Saloinen kyrka, mk	●		●		
35.	Vörå kyrka, mk				●		
36.	Karelen	Kivinebb kyrka, mk	●				
37.		Viborgs stadskyrka, mk	●	●			
38.		Kapellet i Viborgs slott, ek	●				
39.	Savolax	Kapellet i Nyslott (Olavsborg), ek	●				●

Tabell. Bevis som kunde antyda S:t Olavs altare i några finska kyrkor; ●: källan innehåller information som kan tolkas som bevis på Olavsaltaren i Finland; ○: det är fråga om samma källa; bk, ek, mk: en biskopskyrka, en egenkyrka, en menighetskyrka, menighetskapell.

kyrka (nr. 12), Närpes (nr. 19) och Vesilax kyrkor (nr. 22) med tre källhänvisningar till existens av Olavsaltaren. Den andra gruppen blir samlad av Jomala (nr. 2), Kangasala (nr. 16), Rimito (nr. 11), Saloinen (nr. 34), Ulfby (nr. 21) och Vänä (nr. 30) kyrkor samt också Viborgs stadskyrka (nr. 37). Samtliga har två källhänvisningar till altaren i fråga. Detta gäller också Jomala kyrka, ty påteckningar i den tredje och femte kolum-

nen framställer samma källa. Alla andra kyrkor eller kapell har bara en påteckning (nr. 3-10, 13-15, 17-18, 20, 23-29, 31-33, 35-36, 38-39). Dessa kyrkor hör till den tredje gruppen. Samma sak gäller likaledes Hammarlands kyrka (nr. 1, 16) ty dess två påteckningar framställer i själva verket samma källa.

Man kan tillsvidare konstatera att sammanlagt 39 kyrkor och kapell har källhänvisning till existens av

Olavsaltare. Men till hur många av dem har detta altare verkligen funnits? Det är omöjligt att svara på denna fråga helt säkert ty alla källor enbart hänvisar till frågan. Det enda undantaget är påteckningar vid Hammarlands och Jomala kyrkor som framställer en säker källa. Man kan dock anta att flera källhänvisningar ger en säkrare uppgift om existens av Olavsaltaren. Detta kan speciellt konstateras i anslutning till Åbo domkyrka samt Närpes och Vesilax kyrkor. Samma sak gäller också två påteckningar vid Kangasala, Saloinen, Ulfsby och Vånå kyrkor samt Viborgs stadskyrka. Orsaken till den sistnämnda slutledningen är att alla de fem kyrkorna har varit Olavskyrkor. Det har alltså funnits 10 kyrkor som kan tolkas att ha haft Olavsaltaren enligt flera och säkrare tyda källor.

Antalet kyrkor med Olavsaltare kan således variera mellan 10 och 39. Fler än så kan inte kritiskt uppskattat konstateras i denna fråga.

Noter

1. Bland dessa finns det också kyrkor helgade åt honom, kyrkliga konstföremål föreställande honom, liturgiska källor med anknytning till hans kyrkliga kult och olika slags material av folktradition. Olav har under medeltiden varit mest populära manliga förnamn i Finland. Se t.ex. Nordmann 1912 s. 437; Pirinen 1981 s.17-37; Pirinen 1991 s. 169; Knuutila 1996 s. 197; Knuutila 2003 s. 82-83.
2. T.ex. Pirinen 1981 s. 23-37; Knuutila 1997 s. 93-101.
3. Boëtius Murenienus' *Acta Visitoria* ... 1908 s. 254, 432. Det är dock källkritiskt problematiskt att tolka orden »Altare och s. Olais belete« och »s. Olav och hans altare«. Boëtius Murenienus har nämligen med »altaret« också kunnat mena ett altarskåp. Det kan också vara möjligt att det är fråga om altaret dedicerat åt något annat helgon. Trots dessa källkritiska påpekanden, har begreppen »Altare och s. Olais belete« och »s. Olav och hans altare« i det följande tolkats som ett bevis på Olavsaltaren i Hammarlands och Jomala kyrkor.

4. Åtminstone Uppsala domkyrka, Linköping domkyrka (i Östergötland), Åkerгам kyrka i Helly, Gotland och Hallaröd kyrka i Skåne har haft bevis om Olavsaltaren (Jørgensen 1909 s. 152; Odenius 1950 s. 38, 41, 47, 50; Jokipii 1989 s. 121). Existensen av ett Olavsaltare kan man också sluta sig till på basis av liturgiska föremål. T.ex. Folkkärna kyrka i Dalarna har enligt Ingallil Pegelow haft ett sidoaltare vigd åt S:t Olav och S:t Erik då en paten med bilder av båda nämnda helgon från året 1523 har bevarats i denna kyrka (Pegelow 1998 s. 198-199).
5. Medeltida sidoaltaren har blivit förskonat oupphävda och är nästan fullständiga i Finströms (i Åland) och Rusko (i Egentliga Finland) kyrkor (Hiekkänen 2003a s. 91-92). Grundläggningar av sidoaltaren har också upptäckts t.ex. i Hollola och Lojo kyrkor, båda i Nyland (Saartio 1952 tillägg s. 20; Riska 1985 s. 185; Tapio 1990 s. 30).
6. Det finns flera medeltida testamentsbrev som berättar om donationer till helgonsaltaren. Ett legat har givits t.ex. till S:t Mikael's altare i Finström kyrka på Åland. FMU IV nr 4010. Juhani Rinne har antagit p.g.a. testamentsbrev att Åbo domkyrka har haft över 40 sidoaltaren vigda åt olika helgon. Rinne 1941-1952 II s. 1-111; jfr Hiekkänen 2003a s. 91, där antalet sidoaltaren i Åbo domkyrka sägs vara åtminstone 30. Viborgs (i Karelen) stadskyrka hade också flera sidoaltaren. Hiekkänen 2003a s. 91.
7. Stolt 1993 s. 137-138; Hiekkänen 2003a s. 92-93. Se också Schmid 1871 s. 160-166, 245-247, 309-311. Å andra sidan kan man inte dra slutsatser om existens av sidoaltaren i alla kyrkor på grund av resultaten om kyrkoarkeologiska utgrävningar. Docent Markus Hiekkänen har givit denna information till författaren av denna uppsats den 15 december 2004.
8. Om vigningen av ett altare se t.ex. Schmid 1871 s. 311. Om vigningen av kyrkan och kapellet se t.ex. Rinne 1941-1952 III s. 29-32; Smedberg 1973 s. 102-106 samt litteratur omnämnda i den sistnämnda undersökningen.
9. Smedberg 1973 s. 103-105. Se också Hellström 1971 s. 269. Han diskuterar vigningen av en kyrka från olika aspekter.
10. Strömberg 1955 s. 122, 123, 125, 138, 213, 215, 216, 228. Om vigningen av altaren under 1000-1500-talen se t.ex. Schmid 1871 s. 247-249, 311-312; Smedberg 1973 s. 105; Hiekkänen 2003a s. 46-50.
11. Hellström 1971 s. 263-266, 268-274; Smedberg 1973 s. 191-193. Smedberg jämför kyrkovigningar i Sverige med motsvarande handlingar i Norge och Island. Se om kyrkovigningar i Norge och Island Smedberg 1973 s. 113-125, 154-161.

12. Svenska invandrare kom till Finland under 1100-1200-talen från Mälardalens län, Hälsingland, Dalarna och Gästrikland. Därför har speciellt länsskapslagarna Upplandslagen och Hälsingelagen tillämpats också i Finland. Om svenska invandrare i Finland se t.ex. Suvanto 1973 s. 182, 267-268; Suvanto 1985 s. 29-37; Pirinen 1989 s. 24-33; Törnblom 1998 s. 307-308.
13. Smedberg 1973 s. 88-102.
14. Smedberg 1973 s. 162-181.
15. Taavitsainen 1987 s. 98-99; Taavitsainen 1989 s. 85-86; Knuutila 2003 s. 83-83; Hiekkänen 2004 s. 162-164. Åbo domkyrka har dock fungerat också en församlingsskyrka.
16. Smedberg 1973 s. 193.
17. DS II nr. 1187; Smedberg 1973 s. 193-194. Ärkebiskop Nils Allessons stadga om den konsekrerade stenen upprepades i Åbo-biskop Hemmings synodalstadgor av 1352. FMU I, 624.
18. Hiekkänen 2003a s. 89; Hiekkänen 2003b s. 95-014.
19. Schmid 1871 s. 311.
20. Stolt 1993 s. 138. Jfr Schmid 1971 s. 311. Varje altare skulle enligt honom vara invigt.
21. Om sidoaltarebyggnader av trä se Hiekkänen 2003a s. 93.
22. Knuutila [2000b] s. 144-145. Följande kyrkor har varit helgade åt S:t Olav i Finland enligt skriftliga källor från medeltiden och 1500-1700-talen. De är kyrkor i Jomala (på Åland), Kaland, Lemo, (båda i Egentliga Finland), Närpes, Tyrvis, Ulfaby (alla tre i Satakunda), Sysmä (i Tavastland) och Kivinebb samt Viborgs stadskyrka (båda i Karelen). Följande kapell har haft samma dedikation: Lappi annex kapell och Yläne kapell (båda i Satakunda), och Oulunsalo kapell (i Österbotten). Följande egenkyrkor, Lemböte sjöfartskapell (på Åland), kyrkan vid Åbo dominikanska konvent och kapellet i Nyslott (i Savolax) har också haft samma skyddshelgon. Följande kyrkor har varit helgade åt S:t Olav i Finland efter olika indiciebevis: kyrkor i Nagu (i Egentliga Finland), Karis eller Tenala (i Nyland), Kangasala, Vänå (båda i Tavastland), Pedersöre och Saloinen (båda i Österbotten). Det följande kapellet har haft samma dedikation, Kalvola kapell (i Tavastland). Den följande egenkyrkan, kapellet i Viborgs slott (i Karelen) har också haft samma skyddshelgon.
23. Se t.ex. Schmid 1871 s. 161-163.
24. Jag är professor Jan Svanberg och FT Anne Lidén tacksam för denna information.
25. Högaltaret i Frauenkirche i Oberwesel var helgat åt Jungfru Maria och hennes mor, Heliga Anna. Biskopen i Västerås *Mag-nus Augustini* (som biskop 1353-1369/70) invigde den 3 juni 1358 Arboga kyrka i Västmanland och dess högaltare åt Maria Magdalena, S:t Martinus och S:t Nicolaus. DS VII, nr. 5912; Ekström 1949 s. 250; Trotzig 1996 s. 23. Högaltarets dedikation var inte beroende av om relik av helgonet hade varit placerat i högaltaret. Schmid 1871 s. 171-172.
26. Rinne 1929 s. 29.
27. Schmid 1871 s. 389. Det är dock omöjligt att tänka sig att alla helgonbilder i altarskåpet på högaltaret skulle berätta om dess dedikation åt alla helgon i fråga.
28. Hiekkänen 2003a s. 87, 91, 249.
29. S:t Olav i Tallinn (Oleviste kirik) har ett sidoaltare som Olavsaltare. Det stod i Marikapellet på södra sidan av Olavkapellet. Olavsaltaret var ett altare för första mässan (s. Olowes der wromysen altar). Dedikationen av högaltaret är okänd. Tallinna Linnaarhiiv Tallinna Magistraat A. a. 15a, 5b. v. Hansen 1885 s. 11; Johansen 1951 s. 29; Kala 1996 Lisa nr. 3. Ett Olavsaltare har varit ett sidoaltare också i Uppsaladomkyrka som har varit helgat åt Heliga Erik, Laurentius och biskopen Henrik. Ett sidoaltare dedicerat åt Heliga Olav och Heliga Henrik grundades dit 1410. Jokipii 1989 s. 121. Om dedikationen av Uppsala domkyrka t.ex. Lovén 2004 s. 33 not 39; jfr. Wrangel (†) & Cinthio 1954 s. 582. S:t Olav i Tallinn har haft totalt 30 sidoaltaren. Alla av dessa har dock inte varit i bruk. Kala 2001 s. 172; Ruutu 2004 s. 65, not 178.
30. Hausen 1922 s. 29; Rinne 1941-1952 III s. 225, 227; Lilius 1972 s. 37, 42.
31. Se också Ekko 1985 s. 18. De nämnda dedikationerna är dock hypotetiska och baserar sig på att altarskåpet hade stått på högaltaren under medeltiden.
32. Riska 1959 s. 183-192, 194-195.
33. Olavsskulpturen har varit placerad t.ex. i S:t Olofs kyrka i Skåne på triumfbågens södra sida. Förekomsten av ett Olavsaltare är dock i detta fall osäker. Lidén 1999 s. 34.
34. Som ett exempel kan nämnas S:t Petrus i Malmö som hade Olavsaltare. Nyberg 1997 s. 77. Om dedikationen av S:t Petrus i Malmö t.ex. Sandblad 1951, s. 144-145.
35. Om dedikationen S:t Katarina i Hammarland t.ex. Linna 1996 s. 160. Det är oklart om Olavsaltare har stått i vapenhuset av S:t Katarina under medeltiden.
36. REA nr. 18; FMU I nr. 999 (avlatsbrevet till Åbo domkyrka från året 1398); FMU III nr. 2854 (avlatsbrevet till Rimito kyrka från år 1450); FMU III nr. 2791 (påviska bekräftelsebrevet till

- Viborgs stadskyrka från året 1449 angående altaren byggda av kung Karl Knutson). Bekräftelsebrevet i fråga har här nämnts i sammanhang av avlatsbrev fastän dess innehåll har ingenting att göra med avlater. FMU IV nr. 3161 (avlatsbrevet till Vesilax kyrka från året 1450–1461). Se också Gallén 1978 s. 291-292; Pirinen 1981 s. 24 not 13 om datering och identifiering av avlatsbrevet från 1391 till Åbo domkyrka. Jfr Rinne 1941-1952 II s. 41. Avlatsbrevet från 1398 har enligt honom innehållit ett konkret omnämnande om Olavsaltaret i Åbo domkyrka. Sådant finns dock inte i det avlatsbrevet. Pirinen 1956 s. 421, not 11; Pirinen 1981 s. 24.
37. Knuutila 1997 s. 91-93; Knuutila 2001 s. 472-473. Det finns inte någon noggrann uppgift i båda uppsatser angående antalet av reliefer på korstolar. Det sägs vara två. Bara en relief existerar dock på korstolen, en annan står i antemensalet.
38. Stolt 1993 s. 138.
39. Man kan i en bild som avbildar tidigt bildstormande år 1531 i Schweiz se att en skulptur har stått på en upphöjning eller ett väggutsprång. I bilden kan man också ses två sidoaltaren utan skulptur. Bilden har publicerats av Ruutu 2004 s. 59, bild.
40. Lidén 1999 s. 249-254.
41. BFH III s. 370.
42. Rinne 1941-1952 II s. 41, 102, 107. Han antar att Åbo domkyrka har haft altaren dedicerade åt Helige Lars och Olav redan i början av 1300-talet då domkyrkan har varit under uppförande. Förmodan grundar sig på att Åbo stift har varit ett suffraganstift i Uppsala kyrkoprovin. Då Heliga Laurentius och Olav har varit beskyddare i Uppsala domkyrka, skulle de ha varit populära helgon också i suffraganstiftets domkyrka. Rinne konstaterar dock att man inte känner till ett prebende till Olavsaltaret i Åbo domkyrka. Jfr. Rinne 1941-1952 II s. 102-104, 107. Olavsaltaret har enligt honom också grundats i Allra helgons kor. Det kan dock inte bevisas med urkunder. Pirinen 1981 s. 24, not 13. Obs. S:t Olav var inte beskyddare i Uppsala domkyrka.
43. Diarum Gyllenianum ... 1962 s. 131.
44. Stolt 1993 s. 138.
45. Lidén 1999 s. 249-250.
46. Knuutila 1997 s. 94-97.
47. T.ex. Knuutila 1984 s. 69-72.
48. T.ex. Haapanen 1922 s. VII—XXXVI; Renvall 1939 s. 21-37; Brunius 1991 s. 457-472; Taitto 1992 s. 460; Brunius 1994 s. 18-19; Ringbom 1995 s. 279.
49. Några forskare har antagit att Åbobiskopen lät placera relik av S:t Olav i Åbo domkyrka eller kapellet vid Olavsborg (i Savolax). Den var nämligen under uppförande i dessa dagar. Rinne 1929 s. 41; Rinne 1941-1952 II s. 102; Knuutila 2000a, s. 195-196. Någon Olavsrelik är dock inte känd under medeltiden i Finland. Åbobiskopen Magnus Stiernkors (som biskop 1489-1500) föreslog dock i ett brev från den första juli 1493 Nidarosbiskopen Gaute Ivarson ett utbyte av relik. Magnus ville ge en relik av S:t Henrik och han ville ha en relik av S:t Olav. DN XVIII nr. 125; FMU V nr. 4505; Wallin 1896 s. 71-72; Pirinen 1956 s. 421; Maliniemi 1967 s. 567. Då det inte finns något bevis att relikens kommit Finland tillhanda (Gardberg 2000 s. 113) kan relikens inte utgöra bevis om Olavsaltaren.
50. Sinisalo 1966 s. 72-73; Lappalainen 1971 s. 359-361.
51. Saartio 1952 tillägg 20.
52. Riska 1985 s. 130-131.

Källor och litteratur

- BFH III: *Bidrag till Finlands historia* I-V. Med understöd av statsmedel i tryck utg. af Finska statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1881-1917.
- Boëtius Murenienus' Acta Visitatoria: *Boëtius Murenienus' Acta Visitatoria*. Utgifna af Kaarlo Österbladh. Finska Kyrkohistorista Samfundets Handlingar 6. Borgå 1908.
- Brunius, Jan: Sockenkyrkornas liturgiska böcker. Studier i pergamentsomslagen i riksarkivet. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till Det medeltida Sverige* 5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1991, s. 457-472.
- Brunius, Jan: Medeltida böcker i fragment. En översikt över pergamentsomslagen i Riksarkivet. *Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 80 (1993). Arlöv 1994, s. 3-33.
- Diarum Gyllenianum 1962: *Diarum Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622-1667*. Utgiven och kommenterad av C. J. Gardberg och Daniel Toijer. Värmland förr och nu 1962. Meddelanden från Värmlands fornminnes- och museiförening 60 (1962). Karlstad.
- DN XVIII: *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve*. XVIII. Oslo 1907-1908.
- DS II, VII: *Diplomatarium Suecanum. Svenskt diplomatarium* I-X. Utgivet av Riksarkivet. II, VII. Stockholm 1829-2004.
- Ekko, P. O.: Eräs varhaiskirkkojemme avain. *Sukuwiesti* 7-8 / 1985. Helsinki 1985, s. 15-18.

- Ekström, Gunnar: *Västerås stifts herdaminne I. Medeltiden och reformationstiden*. Västerås 1949.
- FMU I, III, V: *Finlands medeltidsurkunder I-VIII*. Samlade och i tryck utgifna af Finlands statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910-1935.
- Gallén, Jarl: Studier i Åbo domkyrkans Svartbok. *Historisk Tidskrift för Finland* 63 (1978). Helsingfors 1978, s. 286-311.
- Gardberg, C. J.: Keskiaikaiset alttarit. *ecclesia aboensis. Turun tuomiokirkko 1300-2000*. C. J. Gardberg & Simo Heininen & P. O. Welin. Hämeenlinna 2000, s. 109-114.
- Haapanen, Toivo: *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. I Missalia*. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja – Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter IV. Helsingfors 1922.
- v. Hansen, Gotthard: *Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals*. Reval 1885.
- Hausen, Reinh.: *Nädendals kyrka och klosterruiner*. Helsingfors 1922.
- Hellström, Jan Arvid: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Rätthistoriskt bibliotek 16. Skrifter utgivna av institutet för rätthistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Motala 1971.
- Hiekkänen, Markus: *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Keuruu 2003. (cit. Hiekkänen 2003a).
- Hiekkänen, Markus: Wooden Main Altars in the Medieval Stone Churches of Finland. *Travelling with an Archaeologist through the Baltic Countries. Studies in Honour of Jüri Selirand. Läänemere-maades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Research into Ancient Times, Muinaja Teadus* 13. Tallinn – Tartu 2003, s. 95-104. (cit. Hiekkänen 2003b).
- Hiekkänen, Markus: An Outline of the Early Stages of Ecclesiastical Organization in Finland. *Current Issues in Nordic Archaeology. Proceedings of the Conference of Nordic Archaeologists, 6-9 September 2001, Akureyri, Iceland*. Society of Icelandic Archaeologists. Ed. by Garðar Guðmundsson. Reykjavik 2004, s. 161-165.
- Johansen, Paul: *Nordische Mission, Revals Gründung und Schwedensiedlung in Estland*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiets Handlingar 74. Lund 1951.
- Jokipii, Mauno: Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja. *Suomen Museo* 96 (1989). Helsinki 1989, s. 61-131.
- Jørgensen, Ellen: *Helgendyrkelse i Danmark. Studier over kirkekultur og kirkeligt liv fra det 11te Aarhundredes midte til reformationen*. København 1909.
- Kala, Tiina: *Tallinna hiliseskaegne kirik enne luterlikku reformatsiooni*. Magistritöö Tartu Ülikool. Ajaloo osakond. Tallinn 1996.
- Kala, Tiina: Tallinna raad katoliku kirik reformatsiooni algaastail. »Dat register der Vicarien vnd presentien wadt se don Ock van den moncken« *Muinaisaja loojangust omariikluse läveni*. Anders Andresen. Tartu 2001 s. 170-190.
- Knuutila, Jyrki: Ritualet i Åbo stift. Den medeltida finländska manualetraditionen i ljuset av ritualefragmenten i Helsingfors universitetsbibliotek. *Finska Kyrkohistoriska Samfundets Årsskrift* 74 (1984). Loimaa 1984, s. 69-115.
- Knuutila, Jyrki: The Motifs of the Works of Art Depicting St. Olav in Finland Between the 13th and 16th Centuries. *Ars Ecclesiastica. The Church as a Context for Visual Arts. International Symposium Held in Jyväskylä 18.-21. 8. 1995*. Käytännöllisen teologian laitoksen julkaisuja (Publications of the Department of Practical Theology) 85. Jyväskylä 1996, s. 197-218.
- Knuutila, Jyrki: Sankt Olav i Finlands kyrkliga konst under medeltiden. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red. av Lars Rumar. Skrifter utgivna av Riksarkivet 3. Jyväskylä 1997, s. 91-114.
- Knuutila, Jyrki: Pyhän Olavin alttarit Suomessa. *Arpa lankei ihanasta maasta. Piispa Olavi Rimpiläisen juhla kirja*. Jyväskylä 2000a, s. 191-204.
- Knuutila, Jyrki: Pyhä Olavi Hämeessä ja Satakunnassa. *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa*. Tampereen museoiden julkaisuja 55. [Tampere 2000b], s. 143-151.
- Knuutila, Jyrki: Der Kult des Heiligen Olaf in der Kunstgeschichte: eine Analyse der Kunstgegenstände mit Olavsmotiv in Finnland. *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Veröffentlichungen der Aue Stiftung 12. Lübeck 2001, s. 471-497.
- Knuutila, Jyrki: The Cult of Saint Olav and the Dominican Convent of Turku. *Dominikaanit Suomessa ja Itämeren alueella. / Dominicans in Finland and around the Baltic Sea during the Middle Ages. Turun Maakuntamuseo. Raportteja 18 / Turku Provincial Museum. Report 18*. Saarijärvi 2003, s. 79-88.
- Lappalainen, Pekka: *Säämingin historia I:2*. Pieksämäki 1971.
- Lidén, Anne: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut*. Diss. Västervik 1999.
- Lilius, Henrik: Naantali. *Naantalin rovastikunta. Turun arkkihiippakunta VI. Suomen Kirkot – Finska Kyrkor VI*. Helsinki 1972, s. 9-88.
- Linna, Martti: Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot. *Vesilahti 1346-1996. Vesilahden 650-vuotisjuhla kirja*. Toim. Helena Honka-Hallila. Vesilahti 1996, s. 148-207.

- Lovén, Christian: *Erikskulten i Uppsala*. Uppland 2004, Halmstad 2004, s. 7-37.
- Maliniemi, Aarno: Olav den helige (Finland). *Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid* XII. Helsingfors 1967, s. 567-568.
- Nordmann, P. St. Olofs dyrkan i Finland. *Finsk Tidskrift* 72 (1912). Helsingfors 1912, s. 427-454.
- Nyberg, Tore: Olavskulten i Danmark under medeltiden. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red. av Lars Rumar. Skrifter utgivna av Riksarkivet 3. Jyväskylä 1997, s. 53-82.
- Odenius, Oloph: Till frågan om hypostaslikhet mellan Tor och St Olof. *Credo. Katolsk tidskrift* 30 (1949). Stockholm 1949, s. 21-51.
- Pegelow, Ingallil: Kristi Lekamen för dig utgiven. Om bilder på svenska medeltida patener. *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*. Stockholm 1998.
- Pirinen, Kauko: *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*. Diss. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 58. Forssa 1956.
- Pirinen, Kauko: Pyhän Olavin palvonta Suomessa. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja* 70-71 (1980-1981). Loimaa 1981, s. 17-37.
- Pirinen, Kauko: Suomen asuttaminen alkaa, Suomi liittyy länsimaiseen kulttuuripiiriin, Suomi pohjoismaisessa unionissa. *Kivikaudesta Koivistoon. Suomen historian pääpiirteitä*. Espoo 1989, s. 8-51.
- Pirinen, Kauko: *Suomen kirkon historia 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika*. Porvoo 1991.
- REA: *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. The Black Book of Abo Cathedral*. Facsimile Version of the 1890 Edition with a new Introduction and Translations of the original Preface and the Register of Documents with brief Introductions. Jyväskylä 1890 (1996).
- Renvall, Pentti: Suomen tilintarkastuksen organisointi 1500-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 37 (1939). Helsinki 1939, s. 21-37.
- Ringbom, Åsa: Motivics and Mariology: Maria in Sole in St. Michael's Church of Finström. *Icon to Cartoon. A Tribute to Sixten Ringbom. Taidehistoriallisia tutkimuksia / Konsthistoriska studier* 16. Helsinki 1995, s. 273-287.
- Rinne, Juhani: Turun Tuomiokirkon alttarit. *Turun Tuomiokirkon historiaa*. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja III. Turku 1929, s. 28-65.
- Rinne, Juhani: *Turun tuomiokirkko keskiaikana I-III*. Turku 1941-1952.
- Riska, Tove: *Vehmaan rovastikunta. Turun arkkihöppakunta I. Suomen Kirkot – Finska Kyrkor* I. Helsinki 1959.
- Riska, Tove: Kirkon sisustus ja irtaimisto. *Hollolan kirkko. Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa*. Hämeenlinna 1985, s. 118-175.
- Ruutu, Antti: Liivinmaan reformaation kuvainraastot. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 94 (2004). Jyväskylä 2004, s. 42-77.
- Saartio, Rafael: *Hollolan kirkko kuvissa*. Helsinki 1952.
- Sandblad, Nils Gösta: Stadsbeskrivning. Malmö. *Svensk uppslagsbok* 19. Malmö 1951, s. 143-148.
- Schmid, Andreas: *Der Christliche Altar und sein Schmuck archäologisch-liturgisch dargestellt*. Regensburg, New-York & Cincinnati 1871.
- Sinialo, Antero: Olavinlinnan keskiaikainen kappeli. *Suomen Museo* 73 (1966). Helsinki 1966, s. 64-87.
- Smedberg, Gunnar: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Diss. Bibliotheca Theologiae Practicae 32. Stockholm 1973.
- Stolt, Bengt: Kyrkorum och kyrkoskrud. *Mässa i medeltida socken*. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Pitz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993, s. 136-163.
- Strömberg, Bengt: *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden*. Studia Theologica Lundensia. Skrifter utgivna av teologiska fakulteten i Lund 9. Lund 1955.
- Suvanto, Seppo: *Satakunnan historia III. Keskiaika*. [Pori] 1973.
- Suvanto, Seppo: *Keskiaika. Suomen historia* 2. Espoo 1985.
- Taavitsainen, J-P: Suomalaiset limousinit. *Tutkimustyö ja museotoimi. Muséerna och forskningen. Juhlakirja Knut Draken täyttäessä 60 vuotta* 6. 3. 1987. *Festskrift tillägnad Knut Drake på 60-årsdagen* 6. 3. 1987. Turku 1987, s. 94-101.
- Taavitsainen, J-P: Finnish Limousines. Fundamental Questions about the Organizing Process of the Early Church in Finland. – *Quotidianum fennicum. Daily life in medieval Finland. Medium aevum quotidianum* 19. Ed. by Christian Krötzl and Jaakko Masonen. Krems 1989, s.75-88.
- Taitto, Ilkka: *Documenta Gregoriana. Lätinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa*. Porvoo 1992.
- Tallinna Linnaarhiiv: *Tallinna Magistraat A. a. 15a*.
- Tapio, Olavi: Varhaisia esinelöytöjä Tyrvään vanhan kirkon kaivauksista. *Suomen Museo* 73 (1966). Helsinki 1966, s. 57-63.
- Törnblom, Lena: Medeltiden. *Finlands historia* 1. Ekenäs 1998, s. 271-426.
- Trotzig, Aina: Den heliga Maria Magdalena i svensk medeltidskonst. En ikonografisk undersökning. *Kyrkohistorisk årskrift* 1996. Uppsala 1996, s. 11-96.
- Wallin, V.: Kirkkojemme suojeluspyhät. *Suomen Museo* 3 (1896). Helsinki 1896, s. 54-76.
- Wrangel, Ewert (+) & Eric Cinthio: Uppsala domkyrka. *Svensk uppslagsbok* 30. Malmö 1954, s. 582-584.

The terracotta masks of the Holy Cross Church of Hattula

By *Tanja Ratilainen*

1. Introduction

Holy Cross Church of Hattula in Häme (Sw.: 'Tavastland'), is located approximately 100 kilometres north of Helsinki (Sw.: 'Helsingfors') and six kilometres north of the medieval castle of Hämeenlinna (Sw.: 'Tavastehus'). The church is the only preserved medieval church in Finland that was originally completely made of brick.¹ In addition to its building material, the church is famous for its colourful and rich paintings completed at the beginning of the 16th century.²

The church is cruciform in plan, the sacristy on the north and the porch on the opposite side of the nave (fig. 1). There is an outer buttress in every corner of the church and in the middle of the western part of the nave wall. The gables are decorated with brick ornamentation-like crosses and band-like niches. The nave is three-aisled. The vaults of the nave and the sacristy form a simple cross. The church is surrounded by a stone wall with two gatehouses, which probably date from the 18th century.³ The clock tower on the west side was built around 1813. The church was in regular use until 1857.⁴

The nave and the sacristy of the church are fairly well preserved in their medieval appearance. Only the western end of the south wall of the nave was almost entirely rebuilt, and two new windows were opened on the north wall as some of the old ones were

enlarged.⁵ With the exception of the east wall, the porch was entirely torn down and rebuilt in stone, possibly during the 18th century (fig. 2).⁶

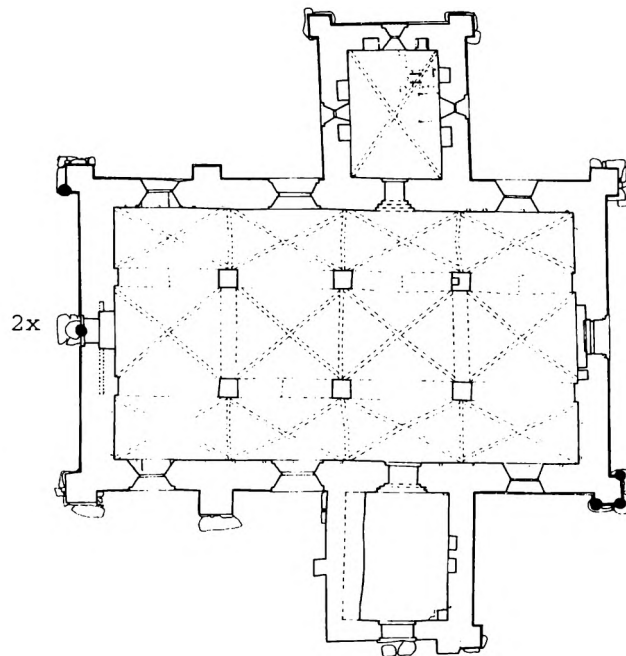

Fig. 1. The plan of the church. The dots mark the places of the masks. The plan drawn by Reino Peltonen and Pauli Savolainen in 1966, completed by Tapio Hirvonen in 1994 and modified by T.R. 2005.

Fig. 2. The porch and nave. Three masks in the southeast buttress. Southeast view. Photo: T.R. 2004.

As with many other medieval churches in Finland, the Church of Hattula has grown younger and younger as the research has developed.⁷ At the moment, it is considered to have been built in the 15th century, probably somewhere between 1472-1490, when Knut Posse was in charge of the Hämeenlinna castle.⁸ The common building material and the proximity of the castle have naturally led the scholars to connect the church and the castle together.⁹ The first to examine the connection more thoroughly was Knut Drake, according to whom the brick size, bonding technique and the same type of moulded bricks used in the decorative ornamentation showed that the buildings were likely to be under construction at

the same time.¹⁰ Later, Markus Hiekkänen re-examined the common features and, with some criticism, agreed with Drake.¹¹

This article treats one of the interesting details of the church – the terracotta masks situated in the walls outside the church. Firstly, the masks and their position in the church are presented. Secondly, a comparison to other Finnish terracotta masks is made. Thirdly, the origin and the meaning of the masks are under attention, but the conception of terracotta mask needs to be defined first.

A mask is defined here as an artificial face without the other parts of the head or body.¹² A mask can be made of wood, stone or terracotta, baked clay.¹³ In architec-

ture, a mask can be used individually or it can form part of a larger entity – for example, a capital band of a portal.¹⁴ The figures represented in masks vary.

2. Masks

There are six terracotta masks in the church of Hatula. One of them is located in the west wall above the window and another in the same wall above the attic opening (fig. 1, 3). The rest of the masks are situated

Fig. 3. The west gable and position of the masks. Photo: T.R. 2004.

in two of the corner buttresses of the nave, one in the southwest corner of the northwest buttress and three in the corners of the southeast buttress (fig. 1, 2). Here they are called corner-masks.¹⁵

The mask above the west window has a wrinkled forehead, and the mouth turns downwards, expressing unhappiness or dissatisfaction. The point where it is attached seems to form some sort of hat. It is the most finely made of the masks (fig. 4, 5). Its companion above the attic opening is the biggest one of the masks. It is quite a rough face, with a straight mouth and other facial features, but it has also got elegant wrinkles in the forehead (fig. 6). The third mask in the west wall is located in the corner of the northwest buttress. The face is partly broken, but the elegant chin and eyes can be seen (fig. 7). The first two masks appear to be males and the last-mentioned could be a female.

The other three corner masks are found in the southeast buttress of the nave. The one in the northeast corner has an elegant, calm face (fig. 8, 9). This could

Fig. 4. The mask above the west window. West view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 5. The mask above the west window. Northwest view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 6. The mask above the attic opening. West view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 7. The mask in the corner of the northwest buttress. Southwest view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 8. The mask in the northeast corner of the southeast buttress. Northeast view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 9. The mask in the northeast corner of the southeast buttress. Southeast view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 10. The mask in the middle corner of the southeast buttress. Southeast view. Photo: T.R. 2004.

be another female. The one in the middle corner is a fairly sharp and simple face with a straight mouth and carved chin (fig. 10). The mask in the southwest corner is badly damaged, but it is possible to detect a straight mouth and part of the line of the chin (fig. 11). These last two could be male representations.

All the masks were most likely shaped by hand with fresh clay and then baked.¹⁶ The big face above the attic opening was probably made to the flat side of the wall brick. The rest of the masks were made to the end of the normal wall brick. The smallest face was probably made of two parts: the hat and the face (fig. 5).¹⁷

3. History of Research

Since the beginning of the research, the masks have been under the attention of scholars, but have remained a sort of curiosity which were mainly used to

Fig. 11. The mask in the southwest corner of the southeast buttress. Southwest view. Photo: T.R. 2004.

date the church. No-one put much effort into examining the masks themselves.

It was enough for Juhani Rinne and K.K. Meinander, the writers of the booklet made for the people visiting the church to mention the masks and say that their use represented a very old feature in the medieval architecture: in Finland, it was rarely used in the outer decoration or inside the church.¹⁸ In the article by Julius Ailio, the author listed the features which, according to him, belonged to the Romanesque and Gothic styles. Among the Romanesque features, he mentioned the terracotta faces, which were to be dated »in the southern areas« at least to the end of the 12th century or to the beginning of the 13th century.¹⁹ In Ailio's view, the special features of architecture, such as the masks, showed that the parish of Hattula had functioned as »a mother« to other parishes in Häme.²⁰ Jaakko Puokka, an art historian, resorted to describing the masks as strange and rare ritual decorations with their origins in the Catholic countries.²¹

The first time the masks were more closely examined was in 1960 when conservator Veikko Kiljunen executed the restoration of the paintings in the east end of the church. He also made copies of the masks at the same time.²²

When Iikka Kronqvist was looking for grounds to date the church, it was compared to St. John's Church of Tartu (Est.: 'Jaani kirik'). This Estonian church had originally boasted hundreds of terracotta masks in the outer and the inner walls.²³ Kronqvist figured on the basis of the existence of some architectural features – in particular, the terracotta masks – that the influence on the appearance of the Hattula church came directly from Estonia.²⁴ But Drake pointed out that St. John's with its tower and narrow choir was significantly different from the Holy Cross

and that the last-mentioned was more related to the Finnish tradition of church building.²⁵ Later, Hiekkänen offered that the Hattula church was rather closely related to the churches of Varsinais-Suomi (Sw.: 'Egentliga Finland') and Uusimaa (Sw.: 'Nyland').²⁶ Hiekkänen has also pointed out that, in general, the churches on both sides of the Finnish Gulf do not have as much in common as scholars used to think. The few influences from Estonia or the Baltic region are limited to the Finnish coastal area at most. In addition, he noted that both the areas were rather more likely influenced directly by the region to the south of the Baltic.²⁷

I also studied the masks in my master thesis on the building technique of the church of Hattula, but as a whole they remained merely an interesting detail. However, the idea that more masks may have originally existed emerged at this point. Hiekkänen's proposal made in 1987 of the masks being the images of the master mason and his assistants seemed a reasonable explanation at the time.²⁸

4. Masks in other Finnish Churches

In terms of art history, the terracotta masks are considered to be stone sculptures, which are quite few in Finland compared to the over 800 wooden specimens which have survived in medieval churches.²⁹ There are four known cases in which limestone was used for a mask. Firstly, in the church of Lieto (Sw.: 'Lundo'), there was a font with four sculptured masks on its foot.³⁰ Secondly, two architectural fragments with masks have been found in Jomala, in the Åland Islands.³¹ In addition, in the sacristy of the Turku (Sw.: 'Åbo') Cathedral, there is a finely carved face in a vault console.³²

In Finland, masks were made more often of terracotta than of stone; a total of 16 terracotta masks are

to be found at least in seven medieval churches in Finland, Hattula included.³³

Nagu and Korpo

In the churches of Nagu (Fi.: 'Nauvo') and Korpo (Fi.: 'Korppoo'), which according to Hiekkänen were built approximately between the 1430s and the 1450s,³⁴ one can find a male with a two-part beard made of terracotta. At Nagu, the mask is situated in the vault console of the south aisle pillar: therefore, it is immediately seen when entering the nave from the porch.³⁵

The mask is formed of four pieces (fig. 12). It has an open mouth, two-part beard, wide nose, and the eyes are filled with charcoal. The beard and the moustache are painted in black.³⁶ The same kind of mask is found at Korpo elevated in the outer west wall of the tower.³⁷

Bearded masks though made of limestone, are also found in Estonia, in the Padise monastery and the Risti church.³⁸ Apparently being aware of this, Kartano suggested that the mason responsible for the vaulting and the gables in the Nagu church came from the Eastern Baltic region.³⁹ Nikula also saw the connection,⁴⁰ but according to Hiekkänen too much emphasis has been put on the details in looking for connections between Estonian and Finnish church building. As a whole, the building traditions in the countries in question differ greatly from each other.⁴¹

Pernaja

In the Church of Pernaja (Sw.: 'Pernå'), which was built circa the 1440s,⁴² one can find four daemon-like masks made of terracotta in the vault consoles of the sacristy (fig. 13).⁴³ Kartano has proposed that the masks may have been one of the features which the

Padise monastery has transmitted from the architecture of the Teutonic Order. The monastery possessed land in the surroundings of Pernaja and would therefore have had the possibility to exert influence on the building of the church.⁴⁴ However, the masks do not resemble the masks in the Padise monastery, so in my view the connection is not that obvious.

Fig. 12. The mask of Nagu church. Southeast view. Photo: Markus Hiekkänen 11.10.1992, Hiekkänen 1994 p. 175, fig. 168.

Fig. 13. One of the masks of Pernaja church. Lindberg 1919 p. 2, fig 1.

Huittinen

Finally, we will examine the four masks of the Church of Huittinen (Sw.: 'Vittis') which may have a connection with Hattula. In the outer walls of the Church of Huittinen, which was built between approximately 1495 and the first decade after 1500,⁴⁵ there are three terracotta masks in the east gable (fig. 14). One of them is located above the window, another above the three-foil niche,

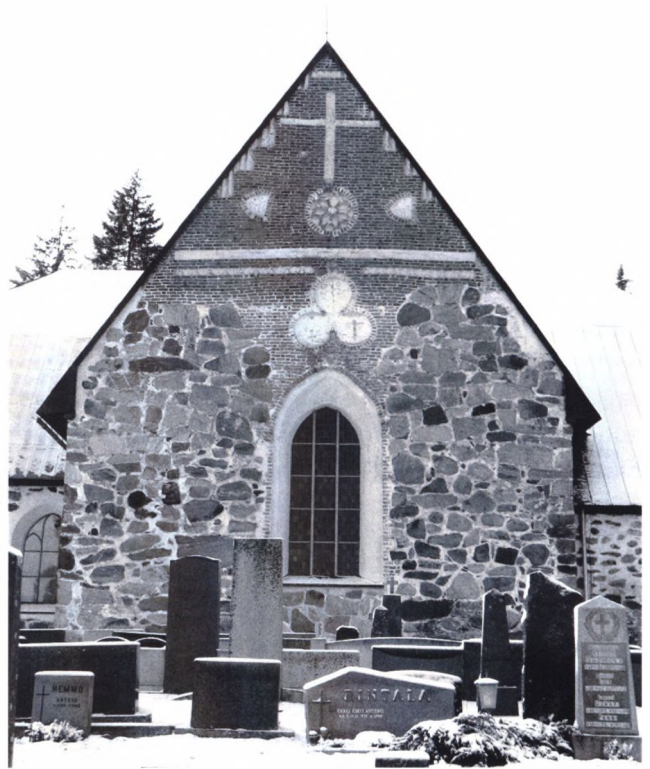

Fig. 14. The east gable of the Church of Huittinen. One of the masks is located above the window, another above the three-foil niche and the third one on the south side of the cross-shaped niche. Photo: T.R. 2004.

and the third one on the south side of the cross-shaped niche. The fourth mask is situated above the window in the south wall of the nave (fig. 15).⁴⁶

Since the masks are covered with dirt, it is very difficult to see their features clearly, but the three masks in the gable have something in common – a large nose (fig. 16-18). The mask above the eastern window

Fig. 15. The eastern part of the south wall of the nave. The mask is located above the window. Photo: T.R. 2004.

Fig. 16. The mask above the east window. East view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 17. The mask above the three-foil niche. East view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 18. The mask south to the cross-shaped niche. East view. Photo: T.R. 2004.

Fig. 19. The mask above the window in the south wall. South view. Photo: T.R. 2004.

seems to have ears (fig. 16). The one in the south wall is completely different from others (fig. 19). Its expression is happy – even smiling – and the form of the face is ellipse-like while the others have a more oval-like face. The mask is painted with red. All the masks have a rather personal appearance, so Kronqvist was probably correct in stating that the masks were made on wet clay by hand.⁴⁷

The position of the large window above the small doorway and the mask above the first-mentioned resemble the west wall of the Hattula church,⁴⁸ but other common features between the masks of the two churches are difficult to find (fig. 3, 15). Huittinen's seem even more primitive than the masks of Hattula, but as Kronqvist already figured, it may be possible that Huittinen's masks were adopted from Hattula and that the churches were even built by the same architect.⁴⁹ At least the dating of the two churches would allow for this.⁵⁰

5. Origin of the Masks

Since the masks in other Finnish churches did not help us in studying the origin of the masks, we turn our attention abroad and back to Tartu, Estonia.

The masks of St. John's are very neatly made, elegant and styled faces with hair-locks and hats (fig. 20). According to Drake, they were serially made, and the ones in Hattula were the individual products of a sculptor. He figured that the faces have nothing to do with each other.⁵¹

Drake suggested that the masks of Hattula were probably imported, perhaps from somewhere along the southern coast of the Baltic Sea. He reasoned that the corner masks were meant to function as vault consoles inside the church. To put them in the wrong place would act as apparent proof of foreign import.⁵²

Fig. 20. An example of the masks in St. John's church, Tartu, Estonia. Photo: Knut Drake 1991.

To test this idea, I have divided the masks in groups according to their common features.⁵³ 1) the women or the saints (fig. 7, 8), 2) the angry primitive men (fig. 6, 10, 11) and 3) the elaborate mask of two parts (fig. 4). If we look at their style in general, they can be divided into two groups – the elaborate masks (fig. 4, 7, 8) and the primitive masks (fig. 6, 10, 11).

These groups may suggest that they were possibly made in two to three sculptors' workshops. If the foreign builders had brought the masks with them, they would have known where to put the corner masks. In the case where the builders were local, they would have purchased imported masks and presumably did not know how to use them. This is possible, but still does not seem a very reasonable explanation.

I still regard it as probable that originally there were more masks. When the plan with the location of all masks is given attention (fig. 1), it can be seen that the corner masks are not situated symmetrically

from one to another. It would seem logical to place a mask in every corner of the buttress, or at least in every corner buttress of the nave. Since it is possible that we do not know the original combination of the masks, we cannot rely on the differences between them when interpreting their origin. Rather, in my view there are enough common features to regard it as possible that a bricklayer moulded the masks according to a certain design, and that they were baked at the same site near the church as all the usual wall bricks were baked.⁵⁴

Perhaps the answer lies in an architect called Hinrich Brunsberg who exerted impact in Northwest Poland from 1350 to 1428. In addition to other buildings, he built the Church of St. Peter and Paul in Stettin, where he used masks in the outer wall of the nave and the sacristy (fig. 21).⁵⁵ Drake has presented the idea that the three-aisled chancel of the Cathedral

Fig. 21. An example of the masks in the south wall of the church of St. Peter and Paul in Stettin. Southwest view. Photo: Knut Drake.

Fig. 22. The inner yard of the main castle of Hämeenlinna. See the brick ornamentation. Photo: Terhi Mikkola.

of Turku was built by one of Brunsberg's students circa the 1440s. According to Drake, the plan and facade of the chancel, which was decorated with a special brick ornamentation, would be typical of the Hinrich school.⁵⁶ A modification of the same facade ornamentation is found in the yard of the main castle of Hämeenlinna,⁵⁷ and the connection arises here between the Hattula church and the Hämeenlinna castle: the same kind of moulded bricks and ornamentation are found in the gable of the church too (fig. 3, 22).⁵⁸ The masks of Stettin and Hattula do not exactly resemble to each other, but the idea to use masks could derive from this connection: or is this exaggeration as based on style and brick ornamentation?

6. Meaning of the Masks

What do the masks represent? What is their meaning? Hiekkanen has suggested that the biggest face in the west wall could be the face of the master mason responsible for planning and building the church. Smaller masks would be leaders of the groups of ma-

sons.⁵⁹ This is possible, since master builders or masons have sometimes left their images in churches,⁶⁰ but why do these seem so angry or dissatisfied and others so calm? Why do two of the masks have such deep wrinkles in their forehead?

As I have suggested above, two of the masks could represent a female or a saint, or even both. The rest of the masks could be males. If the expressions of the Tartu masks are compared to the masks in question, they are quite neutral, but in Stettin and in the Church of Tikøb in Denmark for instance, the masks have the mouth downwards, creating an unhappy or dissatisfied expression, just as in Hattula (fig. 20, 21, 23). The key to understanding the deeper meaning of the masks could be hidden in the expressions on their faces.

The location of the masks could have a purpose, too. Were the masks of the west wall put there to remind the people of devils before entering a god«s temple? Did the corner masks look at every corner of the world or in every direction of the wind for a certain purpose? Were they symbolically guarding so-

Fig. 23. Some of the masks in the outer walls of the Tikøb church, Denmark. Photo: Knut Drake.

omething or do they relate to the processions which might have taken place in the cemetery?

7. Conclusions

Placing a mask in the vault console or the outer wall of the church is relatively rare in the Finnish medieval churches, but placing a mask in the corner of the outer buttress is unique, the only case being the Church of Hattula.

Because the masks of Tartu differ from those of Hattula and the influence of Estonian church architecture has proven to be weak or non-existent outside the coastal area, the idea to use masks in the church of Hattula does not convincingly derive directly from there. Instead, a new potential connection could be the influence from the Cathedral of Turku, transmitted via the Castle of Hämeenlinna by the Hinrich Brunsberg school.

To explain the location of the corner masks by saying that the builders did not know their purpose as vault consoles does not seem a reasonable explanation. In my view, it is more likely that the masks were

not imported but made near the construction site. I would also suggest that the builders knew where they would put the masks and that they were also familiar with their symbolism.

The masks could represent the builders of the church, but their negative expressions do not support this. Two of the masks may be female figures and the rest males. The key to understanding the masks could lie in the expressions and in their location, but without any deeper investigation – without trying to solve what they meant to the medieval churchgoer – it is impossible for now to do more than merely throw ideas into the air.

Notes

1. Edgren & Hiekkänen 1987 p. 87; Hiekkänen 1996 p. 47, note 1, p. 58.
2. Pettersson 1982 p. 187-228.
3. Hiekkänen 1996 p. 64-66.
4. Rinne & Meinander 1912 p. 3-4.
5. Drake 1967 p. 218; Drake 1970 p. 13; Ratilainen 2001.
6. Hiekkänen 1996 p. 59.

7. See, for example, Hiekkänen 1994 p. 220; Hiekkänen 1996 p. 49.
8. Drake 2001a p. 216-217; Drake 2001b p. 126-127; Hiekkänen 2003a p. 168; Ratilainen 2001; Ratilainen 2001 p. 6.
9. See, for example, Ailio 1913 p. 1-2; Aspelin 1891 p. 11; Rinne & Meinander 1912 p. 10; Pettersson 1955 p. 574.
10. Drake 1967 p. 224; Drake 1970 p. 24-27.
11. Hiekkänen 2003a p. 165-166, 168.
12. A mask is the frontal part of the head. They can wear a head-dress and have hair. In the Dictionary of Architecture, mask is defined in this manner: »Representation of a face, human, animal, or fantastic beast, used in architectural ornament often part of grotesque decoration.« In the literature, clear masks are called heads (see, for example, Lagerlöf & Svanhström 1991 p. 109; Svanberg 1987 p. 20-21, 83), so the conception among researchers seems undefined.
13. Masks can apparently be painted too, as A.W. Rancken terms the faces painted in the vault consoles of the Laitila church (Rancken 1930 p. 31, see Riska 1959 p. 224). In the Dictionary of Architecture, terracotta is defined in this manner: »hard unglazed pottery of which decorative tiles and architectural enrichment, statuary, urns etc are made.« According to Tjernström it may be difficult to differentiate between terracotta and brick. Usually the terracotta should be made of finer ingredients, but this is not a rule. Also, since the size and forms are used to differentiate between them, the terracotta objects should be larger and more diversified (Tjernström 2003 p. 18-19). In the sources, the writers mostly use the word brick to describe the material the masks are made of.
14. See, for example, Lagerlöf & Svanhström 1991.
15. The largest mask above the attic opening measures about 32x23 cm and the rest of the masks about 15x15 cm (Kiljunen 1960).
16. Kiljunen 1960.
17. The window in the west wall of the nave was enlarged most likely at the beginning of the 16th century (See Ratilainen 2001). It is therefore possible that the face above the window was put there at that time, but it is also possible that the face had already been attached above the smaller window most likely existent there previously. In many cases, the upper parts of the buttresses are rebuilt and fixed (see Ratilainen 2001). It is for this reason fairly certain that the corner masks are not attached to the original masonry. Only the large face above the attic opening appears to be in the original masonry. No-one has questioned the originality of the masks and neither have I, but this is just to reiterate that, in theory, it is possible that they are not in their original location or order.
18. Rinne & Meinander 1912 p. 7.
19. Ailio 1913 p. 4-5.
20. Ailio 1913 p. 6-9. The idea has subsequently been criticized by Hiekkänen (Hiekkänen 1996 p. 47-76). See: Christianisation, Hiekkänen 2002 p. 488-497.
21. Puokka 1956 p. 25.
22. Kiljunen 1960.
23. Arman 1965 p. 111-116; Drake 1970 p. 23.
24. Kronqvist 1948a p. 67-68.
25. Drake 1967 p. 224-229; 1970 p. 21-28.
26. Hiekkänen 1994; Hiekkänen 1996 p. 47-56.
27. Hiekkänen 1991 p. 15-42.
28. Ratilainen 2001; Hiekkänen 1987.
29. Lindberg 1998 p. 61; Hiekkänen 2003b p. 95. The only wooden mask surviving in Finland is the one in the vault of the Finström church in the Åland Islands (Dreijer 1963 p. 33-39; Särkány 1973 p. 124). According to Dreijer, it was probably first situated in the wooden church (Dreijer 1963 p. 33-39; Dreijer 1973 p. 29, 57). See also Hiekkänen 1994 p. 276, note 73.
30. The font was destroyed in the bombings of 1941 (Riska 1964 p. 266-267).
31. Dreijer 1973 p. 56-57, Riska 1987 p. 187.
32. Rinne 1929 p. 95.
33. Only seven masks of limestone, connected to three churches, are known.
34. Hiekkänen 2003b p. 56. See also Hiekkänen 1994 p. 219.
35. Nikula 1973 p. 128.
36. Ibid.
37. Nikula 1973 p. 28.
38. Tuulse 1948 p. 17-21, 25.
39. Kartano 1951 p. 128.
40. Nikula 1973 p. 28.
41. See above. Hiekkänen 1991 p. 38.
42. Hiekkänen 2003b p. 57. See also Hiekkänen 1994 p. 218.
43. Kartano 1948 p. 87; Lindberg 1919 p. 69-70; Utterström 1989 p. 13.
44. Kartano 1948 p. 95.
45. Hiekkänen 2003b p. 58-59. See also Hiekkänen 1994 p. 227.
46. Lindberg 1919 p. 81.
47. Kronqvist 1948b p. 99.

48. Partly also their form.
49. Kronqvist 1948b p. 108-109.
50. Hattula 1472-1490, Huittinen 1490-1500s (see Introduction). Without studying more of the building history of the church of Huittinen, it appears possible that the large window above the door in the south wall was added later during the medieval period, since it is not located exactly above the doorway. An interesting detail if kept in mind that the large window of Hattula also is not original.
51. Drake 1967 p. 226; Drake 1970 p. 23.
52. Ibid.
53. The elaborate corner mask in the west end of the church and northeast corner of the southeast column seem to form a pair, even if the other is broken. They could be products of the same sculptor. The flat line of the mouth connects the mask above the attic opening and the rest of the masks in the southeast column.
The mask in the southwest corner is also badly damaged, but the other two have something else in common – the eyes and the nose. The chin or the lines under the nose of the broken specimen as well as the one in the middle corner were made in the same way, probably with a finger. These three may be made by the same hand. The mask above the west window seems to be different from all the others, but what it has in common with the big face are the wrinkles in the forehead. All but the first pair mentioned feature fairly unhappy or angry looks on their faces.
54. A brick kiln was found at Herniäinen near the church (see Kuokkanen 1981 p. 45; Rautavaara-Brax 1968, Viljo 1969), but its dating to the medieval period is uncertain. Nevertheless, the bricks were probably made near the construction site (see Kuokkanen 1981 p. 42-45, 55).
55. Zaske 1990 p. 27-28, 47. Brunsberg was famous for a personal style as well as for using moulded bricks and their different colours. He used a considerable number of details and decorations in his work (Zaske 1990 p. 11, 17, 43).
56. Drake 2001 p. 78-91; Drake 2003b p. 145.
57. Drake 1968; Drake 2003a p. 12.
58. See Drake 1967 p. 224; Drake 1970 p. 24-27; Hiekkänen 2003a p. 165-166, 168.
59. Hiekkänen 1987.
60. See Svanberg 1982 p. 102-110.

Literature

- Ailio, Julius: Hattulan kirkko Hämeen emäkirkko. Härmäläis-osa-kunnan kotiseutujulkaisu I. Juhlajulkaisu valtioneuvos J. R. Danielson-Kalmarin täyttäessä 60 vuotta. *Kaijuja Hämeestä* XIII, 1913, p. 1-10.
- Aspelin, Eliel: *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään*. Liite Wilhelm Lubken taiteen historian suomennokseen. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia osa 80, Helsinki 1891.
- Arman, H & Co.: *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Tallinna 1965.
- Curl Stevens, James: *A Dictionary of Architecture*. Oxford 1999.
- Drake, Knut: Tegelkyrkan i Hattula. *Stockholm Studies in History of Art* 13, 1967, p. 216-230.
- Drake, Knut: Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Eine baugeschichtliche Untersuchung. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminneföreningens tidskrift* 68, 1968.
- Drake, Knut: Hattulan kirkon problematiikkaa. *Arx Tavastica* 2, 1970, s. 12-29.
- Drake, Knut: Die Bauherren der Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Castella Maris Baltici 3-4, *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* V, 2001a, p. 212-217.
- Drake, Knut: Die Deutschordensburgen als Vorbilder in Schweden. Burgen kirchlicher Bauherren. *Forschungen zu Burgen und Schlössern*. Band 6, 2001b, p. 123-128.
- Drake, Knut: Häme Castle as a Subject of Research. At Home within Stone Walls: Life in the Late Medieval Häme Castle. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* VIII, 2003a, p. 11-14.
- Drake, Knut: Åbo domkyrka och bygnadsarkeologin. Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* IX, 2003b, p. 135-152.
- Dreijer, Matts: Jätten Finn i Finström. *Sanct Olof. Jubok för de åländska församlingarna* 14-17. 1960-63, 1963, p. 33-39.
- Dreijer, Matts: S. Mikael in Finström. *Åländsk Odling* 34: e årgången, 1973, p. 3-67.
- Edgren, Helena & Markus Hiekkänen: Kapell eller icke kapell – det är frågan. *Finskt Museum* 94, 1987 p. 87-97.
- Hiekkänen, Markus: Near but Far. Finnish and Estonian church architecture in the Middle Ages. *Suomen museo* 1991, 1992, p. 19-42.
- Hiekkänen, Markus: The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska fornminneföreningens tidskrift* 101, 1994.
- Hiekkänen, Markus: Uusia tutkimuksia Hattulan Pyhän Ristin kirkosta. *Arx Tavastica* 10, 1996, p. 47-76.

- Hiekkanen, Markus: The Christianisation of Finland – A Case of Want of Power in Peripheral Area. Centre Region Periphery. *Medieval Europe Basel 2002*. Volume I: Keynote-Lectures to the Conference Sections 1-3. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. Hertingen 2002.
- Hiekkanen, Markus: Hattula Church and Häme Castle. At Home within Stone Walls: Life in the Late Medieval Häme Castle. *Archaeologia Medii Aevii Finlandiae* VIII, 2003a, p. 165-170.
- Hiekkanen, Markus: Suomen kivikirkot keskiajalla. Keuruu 2003b.
- Kartano, Erkki. Pernä kyrka. Medeltida byggnadsskeden. *Finskt Museum* 1947-1948, 1948.
- Kartano, Erkki: Några sydfinska stenkyrkor. Nagu kyrka. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminneföreningens tidskrift* XLIX: 3, 1951, p. 5-134.
- Kronqvist, Iikka: Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. Jälkeenjääneitä tutkielmia. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminneföreningens tidskrift* XLVIII: 1, 1948a p.7-80.
- Kronqvist, Iikka: Huittisten kirkko. Esitelmä Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kokouksessa 2.10.1941. Jälkeenjääneitä tutkielmia. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminneföreningens tidskrift* XLVIII: I, 1948b, p. 96-110.
- Kuokkanen, Rauno: Tiilen lyönti ja käyttö ristiretkialta 1850-luvulle. *Suomen tiilitölliisuuden historia* I, 1981.
- Lagerlöf, Erland & Gunnar Svahnström: *Gottlands kyrkor. En vägledning*. Kristiansand 1991.
- Lindberg, Bo: Kuvataide ja käsityö. Keskiajalta nykyaikaan. *Suomen taiteen historia*. 1998, p. 35-68.
- Lindberg, Carolus: *Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor*. Helsingfors 1919.
- Nikula, Sigrid: Åbolands prosteri I. Borgå stift del I. *Finlands kyrkor* 7. *Suomen kirkot* 7, 1973.
- Pettersson, Lars: Hämeenlinna ja Hämeen keskiaikaiset kirkot. Esihistoria ja keskiaika, *Hämeen historia* I, 1955, p. 543-641.
- Pettersson, Lars: Till frågan om Hattula målningarnas donator. *Societas Scientiarum Fennica. Vuosikirja* LIX B N: o 10, 1982, p.187-228.
- Puokka, Jaakko: *Hattulan kirkko*. Helsinki 1956.
- Rancken, A.W.: Letala. *Suomen kirkot* II. *Finlands kyrkor* II, 1930.
- Ratilainen, Tanja: Stratigrafinen muurien lukeminen – esimerkkinä Hattulan Pyhän Ristin kirkko. *SKAS Suomen keskiajan arkeologian seura* nr. 4, 2001, p. 4-13.
- Rinne, Juhani & K. K. Meinander: Hattulan vanha kirkko. *Suomen nähtävyyksiä* 5, 1912.
- Rinne, Juhani: *Turun tuomiokirkko. Seitsemänsataavuotismuistolle*. Kuvas-to. Helsinki 1929.
- Riska, Tove: Vehmaan rovastikunta. Turun arkkihiippakunta I osa. *Suomen kirkot* I, *Finlands kyrkor* I, 1959.
- Riska, Tove: Turun tuomiorovastikunta I. Turun arkkihiippakunta osa III. *Suomen kirkot* 3, *Finlands kyrkor* 3, 1964.
- Riska, Tove: Keskiajan puunveisto ja maalatut alttarikaapit. *Ars Suomen taide* I, 1987, p. 184-226.
- Sárkány, Tomás: Finströms kyrka. Ålands medeltida kyrkor. Studier utgivna av Ålandsseminariet vid Anders Zorns professur i nordisk och jämförande konshistoria tillägnade Sten Karling. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art* 25, 1973, p.113-132.
- Svanberg, Jan: *Medeltida byggmästare*. Uppsala 1983.
- Svanberg, Jan: Furstebilder från Folkungatid. *Skrifter från Skaraborgs länsmuseum* 9, 1987.
- Tjernström, Sofia: Keramik i arkitekturen. Laholm 2003.
- Tuulse, Armin: Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminneföreningens tidskrift* XLIX: 1, 1948 p. 5-87.
- Utterström, Anita: *Pernä kyrka. Pernajan kirkko*. Pernaja 1989.
- Zaske, Nikolaus: *Grosse Baumeister*. Berlin 1990.

Unpublished sources

- Hiekkanen, Markus: Hattulan vanhan kirkon tutkimukset kesä-elo-kuu 1987. Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board for Antiquities.
- Kiljunen, Veikko: Hattulan kirkon itäpäädyn ulkopuolisen kalkkimaalauksen restaurointi sekä kipsimuottien valmistus eräistä ulkopuolisista veistoksista 7.-15.6.1960. Archives of the Department of History of the National Board for Antiquities.
- Ratilainen, Tanja: Rakennusarkeologinen tutkimus Hattulan Pyhän Ristin kirkon rakennustekniikasta. Master thesis. 2001. Archives of the Department of Archaeology in the University of Turku.
- Rautavaara-Brax, Tuula: Hattulan, Hurttalan, Herniäisten inventointikertomus 1968. Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board for Antiquities.
- Viljo, Eeva Maija: Hattulan Herniäisten tiilitutkimus 1969. Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board for Antiquities.

Summaries

Norwegian Churches

By Ebbe Nyborg

Norwegian churches are still in use, even far north beyond the Arctic Circle. But they are also monuments of Christianity down through the ages. They are excellent cultural monuments. Here of course we consider especially the older churches, the stave churches, Norway's unique contribution to the European cultural heritage, the stone churches and their ruins from the Middle Ages and the wooden churches from the 17th-18th centuries.

As far as proportions are concerned, there is only one single Norwegian church, Nidarosdomen, to match the larger West European cathedrals of the Middle Ages. This church, however, represents the whole of Scandinavia with its exquisite architecture and sculptures, the origins of which are still a bit of a research mystery. Neither can it be said that the old, Norwegian churches excel in number and by this make an impression on the countryside. This is due to the fact that far too many churches have been demolished. As we know today there are only twenty-six listed stave churches left out of the hundreds once to be found in the valleys.

The churches are key factors in our culture. There can never be too much co-operation and friendship. Here we are to celebrate and dwell upon the fertile Nordic co-operation, which thrives in church research,

and which for a long time has manifested itself by research gatherings such as this in Søgne. Just think, that we from all Scandinavia know each other personally in our field of work and can learn from each other, be inspired by each other and by positive criticism. It is not only a personal happiness and enrichment. Our co-operation gives an invaluable encouragement both in connection to our own work and challenges, and when we are to enter the international scene and draw attention to the delights of the Scandinavian world.

Alternatively placed church towers

Practical solutions and architectural ideals in the late medieval churches

By Thomas Bertelsen

The main part of the Danish medieval church towers were built at the west gable of the church. However, in 47 cases the tower was alternatively placed (fig. 1, 2, note 2). Like most medieval church towers in Denmark these unusual examples are gothic. The majority were built in the Eastern part of Denmark, 17 alone on Zealand.

The towers were alternatively placed due to a number of reasons. The landscape might have prevented a west tower or the tower could be erected

above a chapel, porch or sacristy thus representing an economic solution (fig. 1, 3). However, practical reasons do not explain all alternatively placed towers. For instance, the tower of Drøsselbjerg church on Zealand is built in front of the south portal of the church, thus the tower is used as a porch (fig. 6). In this case the surroundings do not prevent a west tower and the many extensions of the church indicate that financial matters were not an issue.

The line between practical solutions and architectural ideals in medieval buildings is not clear. However, some of the alternatively placed towers must be products of architectural considerations. Perhaps symbolism also played a role but as the alternatively placed towers typically were raised above porches – a part of the church with no obvious liturgical purpose – symbolic reasons do not seem important.

The use of the term *capella* in the medieval diocese of Slesvig

Aspects of the formation and development of the parochial system

By Morten Pedersen

In written sources churches in the diocese of Slesvig in the southern parts of medieval Denmark are often termed *capella*. This is an unique situation compared to the other parts of medieval Denmark where *capella* does not appear to have been commonly used. In the article the use of *capella* in the written sources from Slesvig is discussed. It is shown how the term first of all denoted new churches who were not yet in a position as full parish churches. With examples it is shown how their pastoral care was often limited

at the expense of the old motherchurches to which they also could be under different kinds of obligations. In the western parts of the diocese, the Wadden Sea, the use of *capella* seems to spring from a situation where relics of arrangements from the early 13. century comparable to the English ‘old-minsters’ were preserved into the late middle ages. In these remote districts systems with old baptismal churches and smaller and less significant chapels does not seem to have been eradicated by the establishing of the more homogeneous parish structure in the 12. and 13. centuries.

But *capella* were also used for churches who due to floods, wars, plague or other crisis had difficulties scraping along and therefore seems to have been annexed to other parish churches. It is shown how danish churches entered into such arrangements in the early 13. century and not only as a consequence of the crisis in the middle of the 14. century as has been generally assumed by danish historians.

Church, Heritage and Conflict – Mårup on the cliff

By Jes Wienberg

The medieval church of Mårup in Jutland, Denmark, is situated on a cliff only a few meters from the North Sea. Every year the sea comes closer. The church is deserted since 1928. As the erosion of the cliff accelerated in the 1980s a vigorous debate started regarding the future of the church and its churchyard. The church has become a great tourist attraction as a symbol of cultural and human perishability in front of the relentless nature.

Different alternatives have been considered: Preser-

vation by coast protection, movement further into land, transfer to an open air museum or investigation before destruction. The local population organised in a society »The Friends of the Church of Mårup« wants coastal protection, whereas the antiquarian authorities already have carried out archaeological investigations and documentation before a planned taking down of the building. The locals want to preserve the church unchanged as a symbol of the coastal population in Jutland, whereas the authorities view the church primarily as a source material. The authorities give priority to the protection of the environment with its eroding cliff.

The debate is seen in perspective of the general transformation of churches into cultural heritage. The gradual change around 1900 from ruthless renewal and demolition of medieval churches, to voluntary or legal protection is followed in Denmark and Scania (Sweden). Since 1918 no medieval church has been deliberately demolished in these areas. Finally, the debate of Mårup is seen in the perspective of international conflicts concerning the interpretation, use and ownership of cultural heritage.

Myths and Archeology: The History of Nidaros Cathedral before 1200 AD

By Øystein Ekroll

The early history of Nidaros Cathedral and its surrounding area has hitherto been a carefully constructed house of cards, based on pious legends dating back to at least the 13th century, with the aim to give the site a continuous Christian tradition dating back to 1030.

The Cathedral of Nidaros and the medieval Arch-

bishop's Palace are situated on the southern part of the Nidarnes peninsula. The medieval town of Nidaros/Trondheim was situated on the northeastern part of the peninsula, along the west bank of the river Nid. The cathedral complex occupies the highest part of the peninsula, a plateau situated c.14 meters above sea level. In the middle ages the royal residence lay by the river, to the east of the cathedral, and the canonical residences were situated north of the cathedral.

According to traditions from the early 13th century, the main altar of the cathedral is placed on the spot where the body of King Olav Haraldson (St Olav) was secretly buried in a desolate area outside Trondheim for one year after his death in the battle of Stiklestad on July 29, 1030. The 12 meters deep well next to the altar has been identified with the source with healing water which, according to the same legend, sprang up next to the grave.

The site of the mid-11th century church of St. Mary, demolished in the 1160s by Archbishop Øystein Erlendsson, has since the 1880s been located to a point 30 meters northeast of the cathedral. This assumption is based on some fragmentary remains of masonry excavated in 1887, and a passage in an Icelandic saga manuscript from the late 15th century, which claims that the tribune for the popular acclamation of Norwegian kings which stood here, was built above the site of the altar of St. Mary's Church.

This story has been carefully retold by generations of historians until today. But a critical reinterpretation of the original sources, combined with new archaeological excavations in the area, has given another story. This plateau, far from being desolate in 1030, was filled with agricultural activity, and was probably the site of the manor of Nidarnes, mentioned around 1000 AD, when it was confiscated by the king.

The archeological evidence for St. Mary's Church turns out to be false, as the presumed »chancel« of the church must be a vaulted basement, probably from a tower connected to the royal residence. The first cathedral, the predecessor of the present one, was probably built within the royal precinct as a royal palace church, and presumably was given to the bishop in the early 12th century, when a new St. Nicholas Church was built as a Royal chapel. The later function of St. Mary's Church and why it was demolished remains a mystery.

The original burial place of St. Olav was probably on a sand bank next to the river Nid, where a source with excellent water still exists. This has locally been associated with St. Olav for at least 200 years, but ignored by most historians. However, no cathedral could be built here, so the burial site had to be transferred to a new site: The highest point of the peninsula, where the main altar of the Cathedral still stands. In order for the site to be convincing for pilgrims, a well was dug a few meters from the altar and presented as the true source. This »pious fraud« was convincing enough to be accepted until today.

The ordinary and the surprising in vernacular church architecture: Two Norwegian-American solutions in the rural Upper Midwest 1892-94

By Jens Christian Eldal

During the same period two rural congregations belonging to the same Norwegian-American Lutheran denomination built new churches of strikingly differ-

ent types. One is an ordinary longitudinal Neogothic structure, then common to most Christian denominations in both the US and Northern Europe. (Figs. 1-5). The other is a new structure of the kind developed among American low church Protestants beginning in the 1860s, featuring elements from the theatre designed to emphasize the spoken word in worship. This is a church type which has only recently been studied in its historical context (Kilde 2002). Being the very first of this new church type among the great number of Norwegian-American Lutheran churches, this example also includes some exceptional personal solutions incorporated in the building type. (Figs. 7, 8, 10, 14-16.)

A variety of sources offer insight into the planning processes leading to these quite different solutions. Both congregations were well established after 40-50 years in the US. Nevertheless they continued to conduct business and worship in the Norwegian language and to use the liturgy of the established church of the homeland. They also seem to have kept strictly to their own ethnic group when they sought out specialists for their church building projects. On the other hand, the resulting designs, constructions, crafts and materials are all American. One church was planned as a close copy of a specific church in that same region, and design drawings were ordered from the same master builder who had built the other one. Using this common type as a model naturally gave a very common or ordinary result. Behind the other church, »the surprising«, stood an individual, the local inventor with enough status in the community and with the necessary skills to lead his fellow congregation members into a new building type he copied from a near by Methodist church (figs. 6, 9).

He was even able to add some significant design features of his own. On the other hand, this individual did not have sufficient resources or opportunities to carry these emendations to the building type outside of his own little community.

Konvensjoner om faste kulturminner: Norges forpliktelser og utfordringer til fagmiljøet

By Françoise Hanssen-Bauer

Since 1961, Norway has ratified seven international conventions on the cultural heritage and its protection. The author presents two of these conventions, the so-called Granada and Malta conventions that Norway ratified in 1996 and 1995 respectively. She focuses her discussion on a few articles in these conventions, and claims that these express a general approach to preservation which implies several challenges and requirements to the concerned professions and communities. She summarizes three emerging dilemmas:

- Preserving vs. use and access;
- Expert control over decision making vs. participation of the public;
- Developing national professional traditions vs. European collaboration and coordination

Technological mapping of Norwegian polychrome wooden sculpture 1100-1350

New light on the Virgin from Veldre, the Virgin from Østsinni and the Crucifix from Tretten

By Kaja Kollandsrud

The work presented herein is part of an ongoing research project mapping the material and techniques used in the construction and painting of Norwegian polychrome wooden sculptures from the period 1100-1350. The project is presented with updated statistical figures from Kollandsrud 2002.

New analysis of the Virgin from Veldre, the Virgin from Østsinni and the Crucifix from Tretten (Fig. 1-5) has revealed that these pieces have been partly re-carved and re-polychromed after their original production. The original sculptures have been dated stylistically from their carvings to different parts of the thirteenth century. The sculptures all belongs to the area around the bishopric of Hamar. Even though the original carvings are dated differently, the author suggests that the same hand could have carried out the re-painting, at least on the two Virgins. There are striking similarities between the polychrome on the three pieces. The author suggests that what is seen today is a fifteenth century alteration of an earlier scheme. This conclusion is based on the examination of the techniques and materials used and their methods of application. Other sculptures in the Oslo University collection are used as comparative examples.

Vicarage and parish in Stavanger diocese in the Middle Ages

By Frans-Arne Stylegar and Jan Brendalsmo

In historical research the vicarages in Norway are usually believed to have been common in the 14th century, and to have been established by the owner of the church farm. Our research indicates that while vicarages (*prestebol*) did exist in the 14th century, the majority of priests lived either in separate rooms or separate buildings at the church farm, and that several of them probably were employed on a yearly basis, as were ordinary farm workers. Only a minority of priests were owner-occupiers, and it was most likely a common occurrence that the priests' holdings lay in between strips belonging to other farmers (i.e. a run-rig system). For different kinds of reasons a structural change in the Church's organisation occurred at the end of the 14th and in the 15th century, in the sense that parishes were organised, the boundaries of the existing vicarages were regularised and new vicarages established at all churches, each with a resident priest, and the land rent was allocated to the church's *fabrica*, i.e. to the church building and its maintenance, and to priest's *mensa*, i.e. to defraying the expenses of the priest. The Plague in 1348-50 led to a reduction both in the number of priests and in the level of ecclesiastical revenues, and this contributed to a reorganisation of the Church's holdings. Further reasons for the late-medieval reorganisation was the fact that the Church's leaders now had a firmer grip on pastoral care in Norway, and that the owners of the private churches had changed their attitudes regarding the ownership of churches and priests. Still, it is primarily in the late 15th and early 16th century that

the bishops and, later, the king's officials took action and established separate farms for the priests, i.e. vicarages of a type known in later centuries.

Archipelago chapels of the North. A brief survey with some reflections

By Christer Westerdahl

During the High and Late Middle Ages it seems that quite a number of maritime chapels were built and used in the archipelagoes of the North. The period is roughly the middle of the 14th to the middle of the 16th century, with varying factors of Lent enforcement and of the ensuing state of the international fish markets. These datings have, however, seldom been proved at the individual sites. Neither has a comparative perspective been used very often within this immense area.

Most chapels are directly attached to harbours, presumably either for fishing or for shipping, some for both. The main emphasis is with some cases at the coasts of Agder, South Norway, but the scope is all-Nordic. Some of these harbours continue to be used during a long time. Their chapels may be used, reused, moved or rebuilt into Lutheran times.

During the 17th and 18th centuries were built an even larger number of fishing chapels, especially on the Swedish northern side the Baltic, in the middle parts of the Bothnian Sea. These chapels have a background in long-range fishing by burghers of Gävle and other towns in the Baltic, north of Stockholm and towns situated at lake Mälaren west of Stockholm.

The archipelagoes of Finland have a number of chapels which seem to have a combined background

in seafaring and fishing. Some sites have been supposed to be intentionally connected to islands mentioned in the earliest Baltic sea itinerary sequence c. AD 1300. Within the borders of medieval Denmark there are few of this island type of chapel, mainly since the definition of a Scandinavian archipelago does not apply here. The whole area has got a number of separate burial sites for drowned sailors. Some of these probably had a chapel as well.

The author tries to sketch types of indications of unknown chapel sites, such as place names, oral tradition as well as the position of these sites in a context of a non-Christian ritual landscape, with foundation myths associated with virgins and other female beings, of local and regional power and of service for fishermen and sailors, questions on the causes for the erection of chapels, problems in identification of remains and the probable dating in an all-Nordic perspective.

S:t Eriks Chapel in Uppsala

A preliminary and short report of an archaeological excavation 2004

By Ronnie Carlsson

In the summer of 2004 a small archaeological investigation was performed in Riddartorget, a little park just south of Uppsala cathedral. This was once the location of a chapel dedicated to the Swedish national saint Erik. Erik Jedvardsson, the Swedish king, possibly of English descent, was killed in 1160 by Magnus, a Danish pretender to the Swedish throne, in Östra Aros (now Uppsala). The chapel was presum-

ably built on the execution place. The body was originally buried in (old) Uppsala, later put in a reliquary and together with the archbishops see and the name moved to Östra Aros, since then Uppsala.

The earliest reference to the chapel is probably from 1278, and from the 1330ies or 1340ies there is a notion that Arnerus started to build the stone chapel which means that the first building was a wooden one. The chapel was destroyed in fires and rebuilt but finally was tore down in the 18th century. Its exact location is known thanks to maps from the 17th century and the cellarium of the sacristy was discovered in the 1960's.

The excavation area was 3.5×7.5 m and the northern wall of the chapel was lying just under the surface. On the inside there was part of a vault pillar and on the outside a part of the corresponding buttress and also traces of a limestone socle. A thick layer of building rubble lied on both sides, a result of the tearing down in the 18th century. Among the rubble where several profile bricks from the vaults, which where added relatively late to the building if judged by the vault pillar's stratigrafical relation to the main wall. The youngest remains consisted of small floor areas of bricklaying and preceding them were several floor related layers, but nothing of the actual floor, stones, floorboards or tiles had been left, only the filling layers.

In general the excavation revealed relatively few artefacts. The most common find was iron nails, presumably mostly from coffins; the nails appeared together with scattered human skeletal remains in several filling layers. A heap of iron girdles was what was left of a treasure chest buried just inside the northern wall, but the content was missing.

In the centre of the chapel a 1.5 × >1.5 m brick oven

for heating, like a hypocaust, had been dug down under the floor level, probably during late medieval time. The excavation for the oven and the north wall had left very little of the earlier stratigraphy left, but what was left showed no signs of a wooden chapel nor did the layers look like they were deposited inside a chapel. Thus the conclusion that the wooden chapel was situated somewhere else though probably close by.

On solid foundation

About the building of stone churches in the 12th century Sigtuna

By Sten Tesch

This study deals with the least known and discussed part of the church – the foundation wall. The discussion is about how to use the construction of the foundation wall as a means to separate the absolutely oldest romanesque churches from the others. In Sigtuna at least six stone churches were built in a very short period beginning around AD 1100. These are some of the oldest stone churches in Sweden. Small research excavations in connection with two of the churches have revealed that the upper parts of the foundation walls were partly walled with mortar. The evidence from the ruin church of S. Olof has been especially rewarding. Walls from a possible church or a part of a church older than the visible ruin was found inside. Both buildings had partly solid foundation walls. This method is in Scandinavia supposed to have been used only when the earliest stone churches were built. The use of solid foundation walls was soon abandoned in favour of foundations built up without mortar.

This study also describes the development from Christian graveyards (sv. gravgårdar) to Romanesque churches in a sacred townscape.

Almost from the beginning Sigtuna stands out as an out-and-out Christian place, where the elite could demonstrate a Christian identity. An almost continuous chain of graveyards, where people are buried according to Christian ritual, surrounds the settlement area. So far there are no traces of wooden churches, only secondary indications.

A diocese, the first in the region, was established in Sigtuna c.1060 by the archbishop of Hamburg-Bremen. A cathedral was built in the middle of the town. All other churches were built along a new street, parallel and North to the main street Stora Gatan, and in the same area as the graveyards. The church topography reflects an intention to create a sacred townscape for ecclesiastical processions. It also reflects the idea of the holy and heavenly city.

The last time a Sigtuna bishop is mentioned is in 1134. The Sigtuna bishopric must have ceased before 1164, when the bishopric in Old Uppsala became the archbishopric of Sweden. But Sigtuna remained an important ecclesiastical centre. In c.1215 the Pope gave the Church permission to move the archbishopric from Old Uppsala to Sigtuna, but the transfer was for unknown reasons never made.

Two or three of the romanesque churches were demolished already in the late 13th century due to the organisation of parishes in the Lake Mälaren region. The others were abandoned after the Reformation in the first half of the 16th century. Three of the churches now stand as ruins, the other three are only preserved as foundation walls below ground.

The elusive chronology

Interpreting stratigraphy in graves and the problems with dating the early medieval churches in Sigtuna

By Anders Wikström

Sigtuna is the oldest medieval town in Sweden. It was founded around 970-980 by king Erik Segersäll and was from the very beginning characterized by a strong Christian influence. The construction of stone churches took place early. The oldest stone church was built in the second half of the eleventh century. It is uncertain how many churches there were in Sigtuna during the Middle Ages. Out of the original 8-11 medieval churches and ecclesiastical institutions only four are still visible today three are ruins. One has been discovered as a result of archaeological excavations, and another two or three possible church sites are known through their cemeteries. Some of the churches are mentioned in medieval written records, but are not yet discovered.

This article is an attempt to shed light upon the problems with dating the early medieval churches in Sigtuna. In spite of intense periods of archaeological excavations over more than a hundred years there are still uncertainty about the datings of the individual churches. This is first and foremost a result of the fact that few archaeological excavations have been carried out inside the churches. Therefore most of the dating proposals are based upon architectural styles and elements. Extensive modern land development on the former churchyards have led to more than 700 graves having been excavated. Data from about 570 of these have been processed and studied for a PhD in osteology. One question asked in the article is if it is possible to use grave material to indi-

rectly date the churches. The number of burials and the distribution of arms positions in the burials differ between the three churchyards in the study, maybe because the churchyards have different datings. The result may also be due to different burial practices. In the article there is also a presentation of a method that will be tested in the near future. The method is in short a test to see if a number of C14 samples from graves in conjunction with archaeological results can be used to calculate more precise statistical results from the samples. The expected result is that this method will work and thereby improve and increase the possibilities to get more precise datings of the individual stone churches.

The First Stone Sacristy in Turku Cathedral

By Knut Drake

Turku Cathedral was consecrated in 1300. The church of that time was probably a modest wooden building, which was not replaced until in the early 15th century by the nave of the brick-built cathedral that is still standing. Already during the 14th century, a few attempts were made to begin building a stone church to replace the old wooden one. The result of the first attempt was a greystone sacristy, the remains of which were discovered during building archaeological investigations in the 1920s. According to the investigations' supervisor, Juhani Rinne, the remains once belonged to a building which was made entirely of natural stone. Its southern gable end should still be visible in the north wall of the current church's nave. In the upper part of the greystone wall is an opening measuring 100 x 70 cm, which according to Rinne

would have led to the old sacristy's attic. The original doorway to the sacristy was torn down in 1805 and replaced with a granite portal. Rinne thought that the original portal was also built of natural stone.

In this article, I demonstrate that Rinne's interpretations were erroneous. Only the western section of the stonework visible in the current nave's north wall was part of the old sacristy's gable wall. The opening at the top of the masonry section does not belong to the gable; it functioned as a doorway to the attic of the new sacristy built during the following building phase. The first stone sacristy was accessed through a brick-built portal with a pointed arch. A limestone slab discovered in the 1920s has apparently served as a socle in this first brick portal, as its moulding corresponds to the bricks from the portal's jamb.

Turku Cathedral's sacristy is mentioned in a document from 1291. However, this need not be a reference to the stone sacristy discussed here, as it could also refer to a wooden sacristy. Because there is no other evidence that could be used for dating, the construction date of the stone sacristy remains an open question.

Church graves with beads from 17th and 18th centuries in Finland

By Markus Hiekkänen

Very few studies concerning artefacts found in graves during post-medieval time in Finland have been carried out. This article presents a group of graves excavated in Finnish medieval stone churches which have the common feature that necklaces have been found in them. The beads most often are of glass while a

minority are of e.g. gagat, amber, horn and other materials. No typological or stylistic study concerning the beads has been carried out for this article (Anna Väänänen, University of Turku, has currently finished her Mag. Phil. thesis e.g. along these lines). Only in few cases the archaeological investigation can have been carried out in such detail that the necklaces definitely can be said to have been around the neck of the deceased. Still, in many cases clusters of beads in a restricted area strongly point to this. The number of certain or almost certain necklaces is ca 15.

The find circumstances and historical data give together as a result that graves with beads appear not earlier than the middle of the 17th century and that they disappear during after the middle of the 18th century. It seems that necklaces were only carried in graves by women. The distribution of the graves inside a church seems to show that they are more often to be found on the northern than on the southern side of the central east-west axis of the nave.

The reason for burying the dead with necklaces is not easy to find. One possibility could be that the catholic tradition of rosary still was alive in parts of Finland during the late 17th century. In fact, there is historical knowledge towards this at least during the first half of the century. Still, the necklaces are found around the neck of the deceased, not around their wrists which would be a proper way to carry a rosary. According to the author the most probable reason to bury dead between around 1650 and 1780 AD with a necklace was to adapt to the custom of the upper classes of the society with their habit of wearing necklaces. – A catalogue (attached to the end of the article) of beads found in archaeological excavations of Finnish medieval stone churches in the end of the article contains documentation of approximately 1000 beads from 39 churches.

Identification of Altars of St. Olav in Finland as a methodological problem

By Jyrki Knuutila

The cult of the patron saint of Norway, St. Olav has been one of the most important saint cults during the Middle Ages in Finland, as well. There are many evidences of that he has been worshipped both by ecclesiastical and popular adoration. Therefore, many Altars of St. Olav should be supposed to exist in Finland. However, there you can't find almost any evidences of mentioned Altars, neither literally nor archaeological. The only obvious literally evidences come from 17th Century, not also from the Middle Ages.

Despite of this exiguity of evidences, Altars of St. Olav can be supposed to have existed because of popularity of his cult. In this study, existence of named Altar has been investigated by considering evidences concerning the cult of St. Olav. Those evidences have been studied methodically of viewpoint of Altars of St. Olav.

The Finnish medieval churches have had main altars and side altars, as well. Number of the last mentioned altars has been different in various churches. According to Canon law, bishops should consecrate Altars. However, you can ask if all side altars in Finland have had an Episcopal consecration. They could have had benediction of local priest, as well. Some side altars could not have been consecrated or blessed, at all. Thus, the concept of altars dedicated to St. Olav has been used in this study instead of concept of altars consecrated or blessed to him.

According to common source-material concerning dedication of altars in Finnish medieval churches,

both main and side altars dedicated to St. Olav seems to exist in churches consecrated to him. However, main altars have not automatically been dedicated to St. Olav in churches consecrated to him. There are some churches where the cult of St. Olav has been very important according indulgence letters, liturgical material connected with his cult and sculptures in the altarscreen of St. Olav and some freestanding sculptures evidenced historical records. Altars dedicated to him can be assumed to exist in those churches because liturgical cult of a Saint has been linked to an altar. As well, there are some other concrete circular evidences linked to the cult of St. Olav in some churches. Those churches could also have had altars dedicated to him.

The number of churches with Altars of St. Olav varies between 10 and 39. The number is depending on how many evidences do exist per church and how to interpret the weight as evidence of each one of evidences.

Terrakottamaskerna i Heliga korsets kyrka i Hattula

By Tanja Ratilainen

I denna artikel jämförs de sex terrakottamaskerna i Heliga korsets kyrka i Hattula med masker i andra medeltidskyrkor i Finland. I jämförelsen dryftas deras ursprung, vad de föreställer och vad de kan betyda.

Att masken utgör en valvkonsole eller placeras på den yttre muren är rätt sällsynt i Finlands medeltida stenkyrkor. Förutom i Hattula förekommer terrakottamasker åtminstone i Nagu, Korpo, Pernå och Vittis.

Hinrich Brunsberg-skolans inflytande på korbyg-

get i Åbo domkyrka och på förmedlingen av dekorationselementen i detta kor via slottet i Tavastehus till Hattula kyrka utgör en ny möjlig förklaring till maskernas ursprung. Det är troligt att byggnadsarbetarna visste vad maskerna användes till och att de kände till deras symbolik.

Utgående från maskernas ansiktsdrag kan det antas att två av dem är kvinno- eller helgonfigurer. Tre masker, som möjligen är mansfigurer, är ganska primitivt och enkelt gjorda, medan den fjärde är omsorgsfullare gjord. Nyckeln till att förstå maskerna kan finnas i deras miner och placering.